
SOUDOBE DĚJINY

XXVII / 3-4

ÚSTAV PRO SOUDOBE DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Kateřina Čapková, Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křesťan, Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Petr Andreas (1985)

literární historik, estetik a filolog. Pracuje jako webeditor na 2. lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze a současně jako externí pedagog a badatel na Filozofické fakultě UK. Věnuje se dějinám literární kritiky, období takzvané normalizace v Československu (1969–1989) a problematice propagandy, rétoriky a ideologie. Publikoval monografii *Vybírat a posuzovat: Literární kritika a interpretace v období tzv. normalizace* (Příbram 2016).

Hana Bortlová-Vondráková (1980)

iberoamerikanistka, jako výzkumná pracovnice působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami Latinské Ameriky ve dvacátém století a československou zahraniční politikou vůči Jižní a Střední Americe, dějinami španělské občanské války a frankismu a orální historií, zvláště ve vztahu k období takzvané normalizace a postkomunistické transformace v Československu. Zároveň překládá ze španělštiny a dalších jazyků. Publikovala monografii *Československo a Kuba v letech 1959–1962* (Praha 2011), pod názvem *Umění a revoluce: Tina Modotti* sestavila výběr z korespondence a fotografií italské avantgardní fotografky Tiny Modottiové (Praha 2015) a pod názvem *Po stopách dobrodruha: Z dopisů rodičům a přátelům 1912–1939* podobný výběr z korespondence amerického cestovatele a spisovatele Richarda Halliburtona (Praha 2019).

Detlef Brandes (1941)

německý historik, profesor východoevropských dějin na Univerzitě Heinricha Heineho (*Heinrich-Heine-Universität*) v Düsseldorfu, kde vede Ústav pro dějiny a kulturu Němců ve východní Evropě (*Institut für Geschichte und Kultur der Deutschen im östlichen Europa*). Je předsedou vědecké rady Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, členem Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků a vedle dalších ocenění obdržel čestný doktorát Karlovy Univerzity. Je předním odborníkem na česko-německé vztahy, zejména v období let 1938 až 1945, na dějiny Protektorátu Čechy a Morava, německou okupační politiku, český odboj a kolaboraci. Dále se zabývá britskou politikou vůči zemím středovýchodní Evropy za druhé světové války, dějinami německého osídlení na územích Ruska a Sovětského svazu a tématem vysídlení Němců ze střední a východní Evropy po druhé světové válce. Publikoval mimo jiné ve dvou dílech obsáhlou monografii *Die Tschechen unter deutschem Protektorat* (Mnichov 1969 a 1975), která vyšla česky souhrnně pod názvem *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika,*

kolaborace a odboj 1939–1945 (Praha 1999, 2000 a 2019). Další monografie *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943: Die Regierung Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran* (Mnichov 1988), *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen* (Mnichov 2001), *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938* (Mnichov 2008) a „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern (Mnichov 2012) vyšly také v českém překladu: *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem* (Praha 2003), *Cesta k vyhnání 1938–1945: Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska* (Praha 2002), *Sudetští Němci v krizovém roce 1938* (Praha 2012) a *Germanizovat a vysídlit: Nacistická národnostní politika v českých zemích* (Praha 2015). Dalšími důležitými publikacemi autora jsou *Von den Zaren adoptiert: Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914* (Mnichov 1993), *Die Sibirendeutschen im Sowjetstaat 1919–1938* (spolu s Andrejem Savinem, Essen 2001) a *Lexikon der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts* (spolu s Holmem Sundhaussenem a Stefanem Troebstem, Vídeň, Kolín/R. a Výmar 2010). Spolu s Alenou Míškovou napsal biografii českoněmeckého historika a nacistického politika Josefa Pfitznera *Vom Osteuropa-Lehrstuhl ins Prager Rathaus: Josef Pfitzner 1901–1945* (Essen 2011), jejíž české vydání se chystá.

Eduard Burget (1972)

historik, vědecký pracovník oddělení lexikografie Ústavu pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., v Praze, současně přednáší na Vysoké škole kreativní komunikace tamtéž. Byl dlouholetým šéfredaktorem časopisu *Dějiny a současnost*. Zabývá se českými kulturními dějinami a literaturou 19. a 20. století. Publikoval literárněhistorickou biografii *Dramatik na pranýři: Podivný život spisovatele Františka Zavřela* (Praha 2017), jako člen autorského kolektivu pod vedením Michala Přibáně se podílel na knihách *Česká literární nakladatelství 1949–1989* (Praha 2014) a *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* (Praha 2018). Aktuálně je zapojen do výzkumného a publikačního projektu „Dějiny české literatury za protektorátu Čechy a Morava“.

Adéla Gjuričová (1971)

vědecká pracovnice a vedoucí oddělení pro politické dějiny Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se především proměnami ideologického diskurzu české pravice po roce 1989 a jako vedoucí pracovní skupiny výzkumem československého parlamentarismu v období postkomunistické transformace. Spolu s Tomášem Zahradníčkem vydala monografii *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992* (Praha 2018). Je spoluautorkou čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vítem Smetanou,

Praha – Litomyšl 2006) a kolektivní monografie *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Michalem Kopečkem, Petrem Roubalem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Tomáš Glanc (1969)

rusista, sémiotik, překladatel a editor, profesor slavistiky ve Slavistickém semináři Univerzity Curych (*Slavisches Seminar Universität Zürich*). V minulosti mimo jiné vedl Ústav slavistických a východoevropských studií na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (2000–2003) a byl ředitelem Českého kulturního centra v Moskvě (2006–2007). Přednášel na univerzitách v Německu a Švýcarsku. V roce 1989 založil časopis *Volné sdružení českých rusistů*, který vycházel do roku 1995. Zabývá se ruskou a sovětskou kulturou a literární vědou, zejména historií ruských uměleckých avantgard a sémiotikou Tartuské školy, dále intermedialitou v umění a ideologickými aspekty slavistiky. Vedle řady statí v českých a zahraničních časopisech, monografiích, sbornících a výstavních katalozích vydal monografie *Viděnie russkich avangardov* (Praha 1999), *Lexikon ruských avantgard 20. století* (spolu s Janou Kleňhovou, Praha 2005), *Souostroví Rusko: Ikony postsovětské kultury* (Praha 2011) a *Autoren im Ausnahmezustand: Die tschechische und russische Parallelkultur* (Berlín 2017). Je editorem či spolueditorem sborníků a překládá z ruštiny odborné texty, beletrii a poezii.

Petr Hlaváček (1974)

historik, filozof, editor a publicista. Působil v Leibnizově centru pro dějiny a kulturu středovýchodní Evropy v Lipsku (*Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa*), od roku 2008 řídí jako koordinátor Collegium Europaeum při Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a Filosofickém ústavu AV ČR, v. v. i., v Praze. Je docentem v oboru české dějiny na Univerzitě Karlově, byl zvolen mezi *fellows* Centra mediévistických studií v Praze a přednáší na Západočeské univerzitě v Plzni. Současně je editorem *Nové Orientace*, kritické přílohy internetového deníku *FORUM 24*. Zabývá se intelektuálními, kulturními a náboženskými dějinami od středověku po současnost, zejména problematikou evropské identity, národního mesianismu a českých akademických elit. Publikoval monografie *Čtrnáct svatých Pomocníků: K pozdně středověké spiritualitě elit a její christocentrické dimenzi* (Praha 2014), *Johannes Mathesius: Opomíjený příběh z dějin wittenberské reformace* (Praha 2019) a *Čeští františkáni na přelomu středověku a novověku* (Praha 2005), která vyšla v německém překladu s názvem *Die böhmischen Franziskaner im ausgehenden Mittelalter: Studien zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostmitteleuropas* (Stuttgart 2011). Je autorem či spoluautorem přehledových prací *Profesorská republika: Osobnosti FF UK v meziválečném Československu* (Praha 2018), *Otevřená univerzita: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy a její cizinci 1918–1938–1948* (Praha 2019), *(Ne)šťastná Ukrajina: Osobnosti Ukrajinské svobodné univerzity v Praze 1921–1945* (s Mychajlem Fesenkem, Praha 2015), *Bělorusko mimo Bělorusko: Běloruští intelektuálové v meziválečném Československu* (s Pavlem Kotau, Praha 2016), *Rusové v Praze: Ruští intelektuálové v meziválečném Československu* (s Mychajlem Fesenkem, Praha 2017) a *Vytěsněná elita: Zapomínání učenci Německé univerzity*

v Praze (s Dušanem Radovanovičem, Praha 2012), která vyšla i německy s názvem *Verdrängte Elite: Aus dem Gedächtnis verbannte Gelehrte der Deutschen Universität in Prag* (Kostnice 2013). Jako editor vydal mimo jiné obsáhlou antologii textů *Západ, nebo Východ? České reflexe Evropy 1918–1948* (Praha 2016) a sborníky *Intelektuál ve veřejném prostoru: Vzdělanost, společnost, politika* (Praha 2012) či *Nesamozřejmý národ? Reflexe českého třicetiletí 1989–2019* (Praha 2019). Řadu publikací věnoval regionálním dějinám severozápadních Čech.

Ondřej Holub (1991)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Zabývá se ideovým vývojem mezinárodního komunistického a radikálně levicového hnutí v poststalinském období, jeho kolektivní a kulturní identitou a intelektuálními dějinami.

Lenka Krátká (1969)

výzkumná pracovnice a vědecká tajemnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se hospodářskými a sociálními dějinami Československa po druhé světové válce, zejména historií československé námořní dopravy v poválečné době a vývojem firemní kultury po roce 1989, a metodologií orální historie. Vydala mimo jiné monografie *Letos musíme být ještě spokojenější než loni! Proměny české firemní kultury po roce 1989* (Praha 2019) a *Domovský přístav Praha: Československá námořní plavba v letech 1948 až 1989* (Praha 2016), která vyšla původně anglicky pod názvem *A History of the Czechoslovak Ocean Shipping Company, 1948–1989* (Stuttgart 2015). Je spoluautorkou publikace *(K)lidová věda? Proměny a konstanty v práci i životě vědců a vědkyň v letech 1968–2008* (s Janou Wohlmuth Markupovou a Miroslavem Vaňkem, Praha 2018).

Jiří Křestan (1957)

archivář a historik, vedoucí oddělení Národního archivu v Praze. Zabývá se dějinami komunismu a socialismu v českých zemích v širokých kulturních souvislostech, zejména pak osobností Zdeňka Nejedlého, jemuž věnoval práci *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Praha 1996), a zvláště rozsáhlou historickou biografií *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění* (Praha 2012). Z jeho početných studií knižně vyšel *Případ Václava Talicha: K problému národní očisty a českého heroismu* (Praha 2014).

Vít Machálek (1969)

historik a religionista, docent Katedry religionistiky Fakulty filozofické Univerzity Pardubice. Věnuje se jednak dějinám křesťanství, zejména vztahům západního světa k islámu, historii církví, mezináboženskému dialogu a psychologii náboženství, a dále novodobým českým dějinám, zvláště období Protektorátu Čechy a Morava. Vedle řady studií publikoval rozsáhlou biografií *Prezident lidskosti: Životní příběh Emila Háchy* (Praha 2020).

Jaroslav Pažout (1974)

vedoucí Katedry historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci. Zabývá se československými soudobými dějinami, především v období let 1960–1989. Je autorem monografií *Mocným navzdory: Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století* (Praha 2008) a *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období tzv. normalizace (1969–1989)* (Praha 2017), autorem studií a editorem či spolueditorem řady sborníků a edic dokumentů k dějinám komunistického Československa a Protektorátu Čechy a Morava.

Milan Sovilj (1981)

srbský historik, odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami československo-jugoslávských vztahů a dějinami Jugoslávie. Vedle řady studií, publikovaných většinou v Srbsku, vydal monografie *U potrazi za nedostižným: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (V pátrání po nedosažitelném: Jugoslávsko-československé kulturní styky v letech 1945–1949. Bělehrad 2012) a *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československa do okupace Království Jugoslávie* (Praha 2016).

Pavel Szobi (1983)

vědecký pracovník na Katedře severoamerických studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na dějiny Československa po roce 1945 a na dějiny východního bloku. Je hlavním autorem kolektivních monografií *Vliv politických systémů na vývoj středoevropských ekonomik po roce 1945* (Praha 2013) a *Ekonomické, politické a sociální okolnosti založení VŠE v Praze* (Praha 2015).

Kateřina Šimová (1979)

rusistka, historička a překladatelka ruskojazyčné beletrie, působí v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se dějinám ruské kultury, rusko-českým a sovětsko-československým kulturním vztahům, obrazu Sovětského svazu v meziválečném Československu a historii sovětských Židů. Je hlavní autorkou rozsáhlé publikace *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*, jejíž jádro tvoří antologie textů (spolu s Danielou Kolenovskou a Milanem Drápalou, Praha 2017). Její překlad románu Michaila Osorgina *Příběh jedné moskevské ulice* získal cenu za nejlepší beletristický překlad roku 2018.

Marek Šmíd (1979)

docent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve dvacátém století a zahraniční politice Vatikánu v téže době. Vedle řady studií publikovaných doma i v zahraničí a edic je autorem monografií *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač:*

Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika (společně s Pavlem Markem, Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015), *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016) a *Vatikán a italský fašismus 1922–1945* (Praha a Kroměříž 2017).

Oldřich Tůma (1950)

vědecký pracovník, v letech 1998 až 2017 ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Původně byzantolog, od devadesátých let se zabývá především moderními českými a československými dějinami, zvláště obdobím let 1968 až 1989, dějinami středovýchodní Evropy a studené války. Vedle řady studií a editovaných sborníků je autorem či spoluautorem knižních publikací *Byzantská společnost* (s Věrou Hrochovou, Praha 1991), *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Praha 1994) a *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (s Jiřím Kocianem a Jiřím Pernesem, Brno 2004). Spolu s Jaroslavem Pánkem a dalšími autory vydal *Dějiny českých zemí* (Praha 2008 a 2018).

Obsah

Studie a eseje

- Petr Andreas Od odpovědnosti ke kontrole
Cenzura za rané normalizace
(září 1968 – srpen 1969) 439
- Jaroslav Pažout Neklid před bouří
Členská základna Komunistické strany Československa
na sklonku normalizace 477

„Spanilé jízdy“ československých intelektuálů

- Petr Hlaváček Země nového štěstí?
České hledání v „kalném proudu“ (1918–1945/48) ... 525
- Jiří Křestan „Tmavé jeho oči doslova fascinují“
Cesta českých kulturních pracovníků a novinářů
do Německa a Holandska v září 1940 538
- Tomáš Glanc „Křičel jsem: – Mrdat, mrdat!“
Vítězslav Nezval a jeho poetika Moskvy 576
- Kateřina Šimová Sovětským Orientem
Meziválečné cesty československých spisovatelů
do periferních oblastí Sovětského svazu 591

Dokumenty

- Kateřina Šimová –
Milan Drápala (ed.) Julius Fučík, Egon Erwin Kisch, Franz Carl Weiskopf,
Jiří Weil
Edice textů (1927–1937) 605

Recenze

Detlef Brandes	Lidským prezidentem v nelidské době	689
Vít Machálek	Memoáry nejednoznačného pamětníka i „dějiny Háchy v době“	695
Eduard Burget	Řábel je v detailu	703
Marek Šmíd	V duchovní službě na válečných polích i v Československé republice	711
Pavel Szobi	O ne/cestování za socialismu	716
Irena Cejmová	„Hele, luftáci přijeli...“ <i>Proč je stále v oblibě chalupářství v českých zemích</i>	722
Lenka Krátká	Ženský pohled za oponu disentu	728
Ondřej Holub	Sovětské tání a západní kultura	732
Hana Bortlová-Vondráková	Nejen Frida Kahlo <i>Dějiny umění Latinské Ameriky z pera českých iberoamerikanistek</i>	737

Kronika

Adéla Gjuričová	Genderová inspirátorka soudobých dějin <i>Hana Havelková (18. 9. 1949 – 31. 10. 2020)</i>	745
Oldřich Tůma	Pražská konference o paměti komunismu	749
Milan Sovilj	Migrace a jejich důsledky v oblasti bývalé Jugoslávie <i>Zpráva o mezinárodním workshopu</i>	753
<i>Anotace</i>		756

Od odpovědnosti ke kontrole

Cenzura za rané normalizace (září 1968 – srpen 1969)

Petr Andreas

Ústav politologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Kontrola médií, na niž Komunistická strana Československa rezignovala v březnu 1968, a cenzurní aparát, jehož se stát vzdal v červnu,¹ se po 21. srpnu obnovovaly v rychlém sledu politických, organizačních a legislativních kroků. Zavedení kontroly patřilo na jedné straně k explicitním požadavkům takzvaného Moskevského protokolu,² na straně druhé realizaci a vůbec vyjednávání o tomto požadavku komplikovala představitelům vlády a strany skutečnost, že se jednalo o tajný dokument.

1 Dne 4. března zrušilo cenzuru předsednictvo ÚV KSČ, 13. června (s platností od 19. června) zrušila vláda Ústřední publikační správu (nařízením č. 69/1968 Sb.) a 26. června zrušilo cenzuru Národní shromáždění (zákon č. 84/1968). Záhy se však stranické předsednictvo cenzuru opět pokusilo obnovit.

2 Čtvrtý bod protokolu uvádí: „Představitelé KSČ ... zdůraznili význam ... ovládnutí sdělovacích prostředků tak, aby plně sloužily věci socialismu. (...) *Stranické a státní orgány upraví situaci v tisku, rozhlasu a televizi pomocí nových zákonů a opatření. V mimořádné situaci bude k obnovení pořádku na těchto úsecích nutné uskutečnit dočasná mimořádná opatření, aby vláda měla účinné prostředky proti antisocialistickým silám v zemi v případě nutnosti proti nepřátelsky zaměřeným vystoupením jednotlivců nebo kolektivů. Budou provedena nutná kádrová opatření ve vedení tisku, rozhlasu a televize.*“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IV/2.)* Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1996, s. 272, dokument č. 169 – Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23.–26. srpna v Moskvě, Moskva 26.8.1968. Kurzívou zvýrazněno v originálu.)

Třicátého srpna zřídila vláda Úřad pro tisk a informace (ÚTI),³ jenž měl „jednotně usměrňovat a kontrolovat činnost tisku, rozhlasu, televize a ČTK“ a sloužit jako „informační a konzultativní středisko předsednictva vlády pro styk s redakcemi“.⁴ Poté, asi dva týdny po návratu československé delegace z Moskvy,⁵ navrhovali představitelé strany a vlády ústy jejího předsedy Oldřicha Černíka a místopředsedy Františka Hamouze novinářům, aby si uložili dobrovolnou autocenzuru,⁶ to však zástupci médií v diskusi spontánně odmítli, a tak vláda přikročila k zavedení cenzury úřední a přiznané.⁷ Dvanáctého září zřídila Vládní výbor pro tisk a informace (VVTI),⁸ který měl koordinovat tiskovou politiku a řídit státní média.⁹ V jeho čele stanul místopředseda vlády Peter Colotka. O den později činnost Úřadu pro tisk a informace jako výslovně cenzurního orgánu legalizovalo Národní shromáždění zákonem č. 127/1968, o některých přechodných opatřeních v oblasti tisku a ostatních hromadných informačních prostředků. Konečné znění zákona, represivnějšího než původní vládní návrh, připravil předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský ve spolupráci se zástupci Ústředí novinářů ČSSR, především jím ale vyhověl sovětským požadavkům.¹⁰

V prvních týdnech po invazi paralyzovala činnost médií spojenecká vojska, jež obsadila klíčové redakce, nakladatelství i tiskárny a před jinými hlídkovala. Někde zasahovali sovětsští vojenští cenzori¹¹ a ještě druhý zářijový týden se jednalo o tom,

3 Od 1. ledna 1969 se Úřad pro tisk a informace v souladu s federalizací země rozdělil na Český úřad pro tisk a informace (ČÚTI) a Slovenský úřad pro tisk a informace (SÚTI).

4 *Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) 1261/05 (Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971; dřívější označení 02/1), svazek (sv.) 80, archivní jednotka (arch. j.) 123, záznam z plenární schůze vlády 28.8.1968.

5 Novinář a mediální analytik Dušan Havlíček ve své vzpomínkové knížce mylně datuje schůzi ve Strakově akademii už ke 2. září (HAVLÍČEK, Dušan: *Jaro na krku: Zázitky ze zákulisí sekretariátu ÚV KSČ od června do prosince 1968*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 179); ze soudlednosti událostí a paměti novinářů Jiřího Lederera a Jiřího Rumla plyne pozdější datum (LEDERER, Jiří: *Touhy a iluze*, sv. 2. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1988, s. 26–29; RUML, Jiří: *Díra v hlavě*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1990, s. 111–115).

6 Viz HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 179. Potvrzuje to i Ruml, který v tomto duchu cituje Hamouze: „Hamouz mluví o uvědomělé a dobrovolné kázní a svobodu tisku nahrazuje poznanou nutností, ve tvářích kolegů vidím netrpělivost a rozpaky, ale i dobrou vůli vyjít těm požadavkům vstříc.“ (RUML, J.: *Díra v hlavě*, s. 115.)

7 Autorství návrhu si ve svých pamětech shodně nárokují Jiří Lederer a Jiří Ruml (LEDERER, J.: *Touhy a iluze*, sv. 2, s. 28; RUML, J.: *Díra v hlavě*, s. 115).

8 Od počátku roku 1969 jej nahradil (resp. se přejmenoval na) Federální výbor pro tisk a informace (FVTI).

9 NA, f. FVTI (Federální výbor pro tisk a informace), karton (k.) 20.

10 Smrkovský sdělil náměstkovi sovětského ministra zahraničních věcí Vasiliji V. Kuzněcovovi, který byl aktuálně pověřen funkcí zmocněnce pro plnění Moskevského protokolu: „Pokud jde o hromadné sdělovací prostředky, známe vaše kritiky. V pátek o tom bude přijat zákon. Vzal jsem na sebe osobní závazek, že původní návrh, jak ho předložila vláda, bude změněn. Zavedeme předběžnou cenzuru.“ (Citováno podle: DIENSTBIER, Jiří – LÁNSKÝ, Egon: *Rozhlas proti tankům*. In: *Srpen 1968*. Kolín nad Rýnem, Index 1989, s. 99.)

11 Viz VONDROVÁ, Jitka – FELCMAN, Ondřej (ed.): *Vláda a prezident: Normalizace (září 1968 – říjen 1969)*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. VIII/2.)

že na provoz redakcí bude dohlížet domácí či sovětská vojenská ostraha.¹² Desátého září generál Nikolaj Vasiljevič Ogarkov, první zástupce náčelníka sovětského generálního štábu, pohrozil jejich plošným znovuobsazením, pokud se neukázní. Sovětští vojáci ale reálně obsadili pouze redakci deníku Krajského výboru KSČ v Ostravě *Nová svoboda*, jež údajně porušila pokyn Úřadu pro tisk a informace.¹³

Nástrojů, jimiž si vláda usilovala vymoci dodržování cenzurních nařízení, bylo několik. Ve shodě s předsednictvem Ústředního výboru KSČ nebo jím úkolována a prostřednictvím Vládního výboru pro tisk a informace prováděla a nařizovala vláda personální a organizační změny v Československé televizi, Československém rozhlasu a Československé tiskové kanceláři. Výkonným nástrojem vlády a Vládního výboru pro tisk a informace se stal Úřad pro tisk a informace, jenž vydával takzvané pokyny ÚTI a informační embargo, uděloval ústní či telefonická napomenutí a důtky a mohl pozastavit vydávání provinilého listu, nebo dokonce odejmout jeho registraci. Předseda tiskového úřadu Josef Vohnout, jenž se na jaře 1968 podílel na demontáži cenzury a úřadu se ujal s tím, že nebude dělat cenzuru,¹⁴ však programově využíval prakticky jen nejmírnější typ zásahu – napomenutí – a počet sankcí, které úřad za jeho vedení udělil, byl zanedbatelný (byť některé zásahy, jako zastavení časopisů, byly zásadní).¹⁵ Sám vládní výbor působil na tisk „politicky“ – přesvědčováním novinářů k lojalitě. V listech vydávaných stranickým nakladatelstvím Rudé právo (*Rudém právu*, *Politice* a *Dikobrazu*) se mimoto snažil obnovit svůj vliv

Praha – Brno, ÚSD AV ČR, v.v.i. – Doplněk 2010, s. 42, dokument 172 – Tajný záznam o jednání velvyslance SSSR Stěpana V. Červoněnka u náměstka ministra zahraničních věcí Václava Pleskota o postupu normalizace a oboustranně vyslovených požadavcích pro její urychlení, 3.9.1968.

12 Viz *tamtéž*, s. 36, dokument 168 – Zápis ze schůze vlády, 2.9.1968.

13 Viz *tamtéž*, s. 100, pozn. 2 k dokumentu 195. V dokumentu i vysvětlivce je dotýčný titul jmenován jako *Svoboda*.

14 Srv. HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 178.

15 Podle zprávy, kterou předložil byru Ústředního výboru KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích předseda ČÚTI Vlastimil Neubauer 18. března 1970, udělil úřad v období od 1. října 1968 do 31. března 1969 jednu písemnou důtku, dvakrát zakázal rozšiřování výtisků, dvakrát si vyžádal předložení obtažů ke kontrole (opatření předběžné cenzury) a v jednom případě trvale zrušil registraci neboli vydávání konkrétního periodika. Ústně nebo telefonicky napomínal oproti tomu relativně často. (NA, f. 1478 (Byro ÚV KSČ 1968–1971), sv. 21, arch. j. 46, bod 6, Zpráva o politické a kádrové situaci v Českém úřadě pro tisk a informace a o stavu publicistiky ve sdělovacích prostředcích; viz též ZAPLETAL, Adam: *Proces konsolidace v Českém úřadu pro tisk a informace v letech 1969–1971: Ustavení normalizační cenzurní instituce*. In: *Východočeské listy historické*, č. 38 (2017), s. 53–67, zde s. 56.) Zastavení rozšiřování se podle všeho týká titulů *Reportér* a *Politika* (Neubauer zřejmě nerozlišuje zastavení tiskovým úřadem v prvním případě a stranickým předsednictvem v případě druhém). Nicméně podle interních přehledů zrušených periodik ČÚTI byla registrace v daném období úředně zrušena pěti titulům (*Juventud 1968 Československa*, *Radar*, *Rádce*, *Svět techniky* a *Štátnou cestou*). Z politicky exponovaných časopisů byla registrace zrušena *Literárním listům*, ale už 17. září 1968. (NA, f. ČÚTI, k. 68, složka Zrušené časopisy a noviny, Zrušené časopisy – rok 1968.)

ústřední výbor strany, a to – jako vydavatel – i pomocí personálních změn. Ty však byly dosud obecně ojedinělé a ne všechny uspokojovaly Sověty.

Opatřením, jež mělo zajistit, aby redakce ve svém každodenním provozu dodržovaly cenzurní normu, se stala spolu s Úřadem pro tisk a informace zavedená instituce *zmocněnců*. Vzhledem ke sporadickému uplatňování výše uvedených nástrojů a sankcí představují zmocněnci nejvýznamnější cenzurní instituci rané normalizace do dubna 1969.

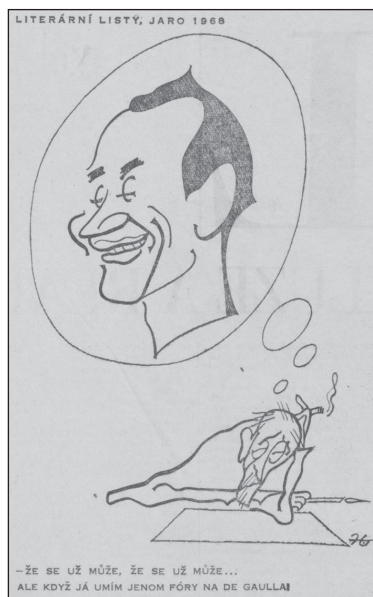
Tématem přítomné studie je cenzurní aparát se zvláštním zřetelem na systém zmocněnců v kontextu vládní a stranické tiskové politiky od září 1968 do podzimu 1969. Za cíle si kladu: zaprvé popsat vznik, povahu a časový vývoj této instituce, jíž dosud nebyla věnována systematická pozornost;¹⁶ zadruhé zachytit situovanost Úřadu pro tisk a informace a zmocněnců mezi různými zájmovými skupinami (politickým

16 V pojednáních věnovaných Úřadu pro tisk a informace a normalizační cenzuře, kam naše téma přináležejí, se stran zmocněnců setkáváme jen s registrujícími zmínkami (GOLAN, Galia: *Reform rule in Czechoslovakia: The Dubček Era 1968–1969*. Cambridge. Cambridge University Press 1973, s. 262; KAPLAN, Karel: *Cenzura v Československu 1945–1970*. In: *Studie* (Křesťanská akademie v Římě), roč. 26, č. 90 (1983/6), s. 461–479, zde s. 474; KONČELÍK, Jakub: *Mediální politika a srpen 1968: Zřízení Úřadu pro tisk a informace jako služba moskevskému protokolu*. In: MAGÁL, Slavomír – MISTRÍK, Miloš – SOLÍK, Martin (ed.): *Masmediální komunikácia a realita*, sv. 2. Trnava, Fakulta masmediálnej komunikácie Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2009, s. 203–219; ŠÁMAL, Petr: *Mimořádná opatření: Restaurace rozptýlené cenzurní soustavy (1969–1972)*. *Disciplinace periodického tisku*. In: WÖGERBAUER, Michael – PÍŠA, Petr – ŠÁMAL, Petr – JANÁČEK, Pavel a kol.: *V obecném zájmu: Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře. 1749–2014*, sv. 2: 1938–2014. Praha, Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i. 2015, s. 1161–1164). Někteří autoři zmocněnce ani neregistrují a klasifikují cenzuru od září 1968 do dubna 1969 jen jako následnou (GRUŠA, Jiří: *Cenzura a literární život mimo masmédiá*. In: *V.Z.D.O.R.: Výstava nezávislé literatury v samizdatu a exilu 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny ČSAV 1992, s. 9 n.; ČULÍK, Jan: *Historie cenzury v Čechách: Kapitola pro International Encyclopaedia on Censorship*. In: *Britské listy* [online], 10.08.1998. [Cit. 2020-03-30.] Dostupné z: <http://www.britskelisty.cz/9808/19980810d.html>; BEDNAŘÍK, Petr – JIRÁK, Jan – KÖPPOVÁ, Barbara: *Dějiny českých médií: Od počátku do současnosti*. Praha, Grada 2019, s. 314, 2. vydání). Také Karel Hvizďala skutečnost, že „zodpovědnost z cenzorů přešla na nově instalované poslušné redaktory“, datuje zřejmě již od založení ÚTI v září 1968 (HVIZĎALA, Karel: *Cenzura v Čechách, na Moravě a v Číně*. In: *Mardata: Vzpoury v žurnalistice*. Praha, Portál 2011, s. 114–152, zde s. 145). *Dějiny českých médií 20. století* uvádějí, že Český úřad pro tisk a informace (ČÚTI) řídil „své ‘zmocněnce’ ve vybraných redakcích“, a zároveň tento model klasifikují jako „následnou cenzuru“ (KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*. Praha, Portál 2010, s. 194 n.). Další autoři nepřesně uvádějí, že zmocněnce vysílal do redakcí coby své pracovníky ÚTI (VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání: Pražské jaro 1968*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 116), resp. že „ke každé redakci byl přidělen zmocněnec Úřadu pro tisk a informace“ (Úvod. In: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. XI.)* Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2004, s. 17) nebo že „Úřad pro tisk a informace ... po srpnu 1968 vyslal své pracovníky do redakcí rozhlasu a televize“ (ŠMÍD, Milan: *Česká média a jejich role v procesu politické změny roku 1989* [online], s. 6 n. In: *Louč: Me-zine o médiích, žurnalistice a dalších věcech života* (příloha). © Milan Šmíd [cit. 2020-11-06]. Dostupné z: <http://www.louc.cz/pril01/listopad.pdf>.)

centrem, novináři, ale i vydavateli a sovětskými emisary); zatřetí přiblížit vyjednávání o parametrech cenzury („cenzurní normě“), která se mezi těmito skupinami odehrávala; začtvrté ukázat, jak konkrétní opatření přijímaná za účelem disciplinace médií navazovala na rozhodování vlády a komunistické strany, jakož i na sovětské požadavky; a konečně zapáté uvažovat o cenzurních opatřeních nejen jako o podrobování se požadavkům Moskvy a jejích československých spojenců, ale také jako o strategii odporu proti nim.

V úvahách o cenzurní normě jsem se inspiroval konceptem takzvané nové cenzury. Tento přístup překračuje zakořeněné pojetí liberální, v němž je cenzura chápána pouze jako institucionalizovaná a systémová kontrola a usměrňování či potlačování veřejného projevu (tisku, umění, mluveného slova atd.),¹⁷ a to tím, že si všímá také produktivního aspektu cenzury, tedy vznikání nových, náhradních, alternativních forem projevu.¹⁸ „Nová cenzura“ tak umožňuje dobře uchopit problematiku médií v podmínkách socialistické diktatury, kde jsou od sebe neoddělitelné na jedné straně cenzurní regulace („škrty“) a na straně druhé iniciativní propaganda („bojovná publicistika“) a jinotajný, „ezopský“ jazyk, předpokládající čtení mezi řádky. Podoba tiskové politiky (liberalizace, kritika, případně disciplinace médií) se pak často odvíjí od toho, jak tyto dvě strany téže mince přecházejí, respektive nepřecházejí jedna v druhou.

Zároveň jsem se snažil historická fakta nevnímat prizmatem ideových či politických pojetí, v nichž určité jevy a pojmy zautomatizovaně nabývají charakteristických významových korelací. Vyhýbám se například tomu, abych Úřad pro tisk a informace a zmocněnce zjednodušeně označoval jako „cenzuru“ a „cenzory“, byť k tomu svádějí

Na jaře 1968 si československá média mohla vydechnout od cenzury. Pokud novináři cítili zpočátku jisté rozpaky z nezvyklé situace, jak to vyjadřuje kreslený vtíp Miroslava Liďáka v prvním čísle týdeníku Literární listy (1. března 1968), rychle je zaplašili a stali se hlavním hybatelem veřejného mínění

17 Podle klasické liberální definice je cenzurou „úhrn institucionálně prováděných a strukturně manifestovaných pokusů kontrolovat, zamezit či vnějším působením usměrnit písemnou komunikaci za pomoci legálního – či nezákonného – nátlaku nebo fyzického násilí“. (BIERMANN, Armin: „Nebezpečná literatura“: Náčrt teorie literární cenzury. In: PAVLÍČEK, Tomáš – PÍŠA, Petr – WÖGERBAUER, Michael (ed.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Z němčiny přeložil Tomáš Pavlíček. Brno, Host 2012, s. 167–199, zde s. 171.)

18 Srv. HOLQUIST, Michael: Pokřivený originál: Paradox cenzury. In: *Tamtéž*, s. 103–118.

okolnosti, že mezi novináři (ani politiky) se označení „zmocněnec“ neujalo a mluvilo se prostě o cenzorech,¹⁹ že z počáteční vyjednávané odpovědnosti či dobrovolné autocenzury se za necelý rok stala předběžná cenzura a nakonec vynucená (auto) cenzura nebo že vlastně všechny modely kontroly, v nichž zmocněnci figurují, naplňují intuitivní liberální definici cenzury. Volbou termínu „zmocněnec“ se autoři zákona nevyhnuli jen nepopulárnímu terminologickému základu „census“, ale také dojmu kontinuity s předlednovou cenzurou (a režimem), jejíž ústřední postavou byl takzvaný *plnomocník* Ústřední publikační správy (respektive Hlavní správy tiskového dohledu do roku 1966, kdy začal platit nový tiskový zákon). Označením zmocněnců za instituci předběžné cenzury²⁰ se proto stírá rozdíl mezi tímto starším obdobím a lety 1968 a 1969. Namísto toho jsem se snažil zachytit dobovou politikou jazykotvorbu, z níž vyrostl ideologický jazyk normalizace: pojmové konstrukce, které vytvářeli jednotliví i kolektivní aktéři, vypovídají o jejich širších koncepcích a strategiích a signalizují jejich pozici mezi ostatními.

Mezi službou „Moskevskému protokolu“ a udržováním předsrpnových poměrů. Konstrukce instituce zmocněnců

Systém zmocněnců představoval organizačně a personálně bezpochyby nejnáročnější nástroj posrpnové disciplinace tisku. Vládní výbor pro tisk a informace a Úřad pro tisk a informace jej začaly budovat zároveň s ostatními cenzurními opatřeními (včetně personálních), jimiž českoslovenští představitelé uspokojovali požadavky Sovětů.²¹

Zákon z 13. září, jenž byl přijat v průběhu dvou týdnů od návratu československé delegace z Moskvy, dával vládě v podobě zmocněnců potenciálně velmi účinný nástroj regulace médií: „Příslušný Úřad pro tisk a informace má právo přímo nebo prostřednictvím zmocněnců ustanovených vedoucím příslušného úřadu na společný návrh vydavatele a šéfredaktora (dále zmocněnec) zajišťovat, aby v periodickém tisku (jiném hromadném informačním prostředku) nebyly zveřejňovány informace,

19 Postoj novinářů líčí *pars pro toto* Jiří Ruml v knížce *Díra v hlavě*, s. 120.

20 Typické přeznačení nacházíme například v článku teologa Ivana Odíla Štampacha: „...byla vytvořena instituce zmocněnců, tedy prakticky oficiálních cenzorů.“ (ŠTAMPACH, Ivan: Hájit svobodu [online], 15.03.2017. Blog Ivana O. Štampacha [cit. 2020-11-06]. Dostupné z: <http://ivan-stampach.blogger.cz/Politicke-aktuality/Hajit-svobodu>.

21 Už 30. srpna referoval Alexander Dubček Ústřednímu výboru KSČ, že o zmocněncích informoval Leonida I. Brežněva (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Kapitulace (srpen–listopad 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IX/3.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2001, s. 191, dokument 175 – Poznámky z diskuse na 97. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu referátu Alexandra Dubčeka pro zasedání Ústředního výboru KSČ v srpnu, 30.8.1968). Později si předseda vlády Oldřich Černík připravil seznam zmocněnců jako argument pro jednání v Moskvě (NA, f. ČÚTI (Český úřad pro tisk a informace 1969–1970), k. 54, signatura (sign.) 25-1; jednalo se pravděpodobně o československo-sovětské jednání ve dnech 3.–4. nebo 14.–15. října 1968, v příslušných stenogramech však o tom nejsou záznamy).

kteří obsahují skutečnosti, jež jsou v rozporu s důležitými zájmy vnitřní nebo zahraniční politiky státu.²² Jeho vágní formulace – typické pro dobové zákonodárství, zároveň ale odpovídající omezené přípravné lhůtě – však spíše jen naznačily směr vývoje: jak se záhy ukáže, způsob provádění konkrétních opatření bude zcela záviset na měnící se politické situaci, a především na reálných možnostech vlády a jejího aparátu.

Podle výkladu a praxe, které panovaly v období od září 1968 do dubna 1969, se zmocněncem mohl stát kterýkoli redaktor nebo zaměstnanec vydavatele s výjimkou šéfredaktora, a to na návrh šéfredaktora a vydavatele. Jmenování Úřadem pro tisk a informace bylo formální. Aby nebyla autonomie vydavatelů nijak narušena ani z pracovněprávního hlediska, neplynula zmocněncům z jejich nové funkce žádná odměna, případně se doporučovalo udělovat jim mimořádné interní odměny.²³ Úřad zmocněnce vybavil pouze seznamem embarg a pokynů²⁴ a jmenovacím dekretem s citacemi příslušného zákona a žádostí o spolupráci.²⁵ Vedle snahy zachovat alespoň formálně autonomii redakcí však za výběrem zmocněnců z řad samotných novinářů stál nepochybně i personální nedostatek, s nímž se Úřad pro tisk a informace potýkal od svého zřízení.

Politici a vládní aparát uplatňovali několikrát výklad postavení a činnosti zmocněnců, a to s taktickým ohledem na publikum, jakému byl určen. První varianta výkladu sloužila jako argument vůči sovětským emisarům a dohlížitelům, kteří požadovali efektivní regulaci a řízení médií. Jim českoslovenští partneři – v kabinetních jednáních a v utajovaných dokumentech – předkládali instituci zmocněnců jako formu předběžné cenzury,²⁶ neproblematizovali jejich status a nadhodnocovali jejich možnosti. Pro Sověty to však byla vždy cenzura, která nefungovala, a cenzori, jichž se početně nedostávalo, a nikoli kompromisní „zmocněnci“, kteří byli s novináři takřkajíc na jedné lodi. Matení pojmů a výmluvy se však ukázaly jako neúčinné, nakolik Sověti podrobně sledovali a vyhodnocovali efektivitu zaváděných opatření a vedli inspekční rozhovory s různými členy aparátu, včetně třeba ředitele Úřadu pro tisk a informace Josefa Vohnouta. Naproti tomu sovětské vedení bylo

22 Zákon č. 127/1968 Sb., O některých přechodných opatřeních v oblasti tisku a ostatních hromadných informačních prostředků, § 3, odst. 2. (Zákon ze dne 13. září 1968, s platností od 29. září 1968.) In: *Zákony pro lidi: Sběrka zákonů* [online]. © AION CS, s.r.o. 2010–2020 [cit. 2020-11-06]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1968-127>.

23 NA, f. ČŮTI, k. 54, sign. 25-1, dopis úředníka M. Píška vedoucímu 2. odboru ČŮTI Jaroslavu Diblíkovi z 20.9.1968.

24 *Tamtéž*, k. 61, sign. 25-3.

25 *Tamtéž*, f. FVTI, k. 7.

26 Že byla zavedena „předběžná cenzura“, oznámil Josef Smrkovský náměstkovi sovětského ministra zahraničí Vasiliji V. Kuzněcovovi už v předvečer přijetí mimořádného zákona č. 127 (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Září 1968 – květen 1970. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IV/3.)* Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997, s. 51, dokument 179 – Záznam rozhovoru předsedy Národního shromáždění J. Smrkovského s V. Kuzněcovem 11. září k pojetí normalizace a plnění moskevských dohod, 12.9.1968; viz též pozn. 4).

přesvědčeno, že činnost cenzury se mívá s úspěchem, protože zmocněnci-cenzoři nenacházejí dostatečnou politickou podporu, a obávají se tak účinně zasahovat.

Novinářské veřejnosti představil hybridní koncepci regulace tisku v poněkud jiné podobě Jaroslav Diblík, jenž vedl druhý odbor Úřadu (později Českého úřadu) pro tisk a informace, určený pro hodnocení tisku a styk se zmocněnci. V časopise *Novinář* z 30. září přisuzuje na jednu stranu tiskovému úřadu a jeho zmocněncům výslovně cenzurní funkci, byť se snaží pojem cenzury zbavit negativního zabarvení. V tehdejší mimořádné situaci se podle něj mělo jednat – ve srovnání s předchozími obdobími, včetně období do roku 1968 – o cosi kvalitativně jiného. Tvrdí, že stávající regulační opatření jsou dočasná a situace se stabilizuje po vydání nového tiskového zákona. V druhé části článku ovšem zdůrazňuje, že „politickoideový program“ každého listu určuje vydavatel, stejně jako jmenuje šéfredaktora, kterého případně volá k odpovědnosti, a tento vztah podle autora není možné nazývat cenzurou.²⁷ Podobně na konci listopadu přiblížil činnost svého úřadu předseda Josef Vohnout poslancům kulturního výboru Národního shromáždění. Vysvětlil, že zákonem „byla opět umožněna předběžná cenzura“, zároveň ale ujistil, že jeho prioritou je působit edukativně a konzultativně a pracovat se zmocněnci.²⁸

Vůči vydavatelům, novinářům a samotným zmocněncům uplatňovali úředníci Vládního výboru pro tisk a informace a Úřadu pro tisk a informace odlišný, značně měkčí výklad. Kladli důraz na to, aby zmocněnci byli chápáni jako zaměstnanci vydavatelů, a nikoli úřadu.²⁹ Jménem vydavatelů – a nikoli úřadu – měli zmocněnci – a vydavatelé jejich prostřednictvím – připomínat novinářům společenskou odpovědnost a poslání, které vydavatelům za působení jejich listu ukládal tiskový zákon z roku 1966. Jaroslav Diblík vykresloval zmocněncům roli ÚTI jako prostředníka mezi vládou a novináři. V případě nerespektování pokynů je varoval nikoli před proviněním vůči úřadu, ale před nedodržením záměru vydavatele.³⁰ Existence Úřadu pro tisk a informace a platnost zákona č. 127/1968 Sb. byly prezentovány jako dočasná opatření, s tím že zhruba v půlročním výhledu je nahradí definitivní nový tiskový zákon. Tento výklad směřoval k tomu, aby byl maximálně upozaděn represivní potenciál cenzurních opatření. „Politický přístup“ a „osvěta“ měly dát spontánnímu polednovému vývoji tisku potřebný rámec, zároveň ale měly zachovat kontinuitu s tiskovou politikou polednového vedení strany. Důvěra ve vydavatele, že jsou schopni se s nekázní jednotlivých novinářů vyrovnat sami, vyjadřovaná veřejně i v kabinetních jednáních vládními i stranickými představiteli v čele s prvním tajemníkem Ústředního výboru KSČ Alexandrem Dubčekem, k této politice neodmyslitelně patřila. Vyjadřovala distanci od tiskové politiky předcházejícího komunistického vedení

27 DIBLÍK, Jaroslav: O problémech cenzury. In: *Novinář*, roč. 20, č. 9 (30.9.1968), s. 314 n.

28 *Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, Praha (dále APS)*, f. IV (Národní shromáždění ČSR/ČSSR 1948–1968), stenografický zápis ze 47. schůze kulturního výboru Národního shromáždění 28.11.1968, řeč předsedy ÚTI Josefa Vohnouta.

29 Je pozoruhodné, že z pojednání o normalizační cenzuře (která jsem uvedl v poznámce 16) tato skutečnost plyne pouze ze studií Jakuba Končelíka (*Dějiny českých médií 20. století*, s. 211) a Galii Golanové (*Reform rule in Czechoslovakia*, s. 262).

30 NA, f. ČŮTI, k. 54, sign. 25-1, Porada 7. ledna 1969: Zápis z porady zmocněnců.

Antonína Novotného, jež se nerozpakovalo uchýlit k nepopulárním administrativně-mocenským zásahům, jestliže nátlak na vydavatele nedostačoval.³¹

Předsednictvo Svazu českých novinářů přes všechnu vládní diplomacii „předběžnou cenzuru“ podle zákona o mimořádných opatřeních odmítlo. Vzalo zavedení zmocněnců na vědomí s výhradou, že jde o dočasnou záležitost a že se bude jednat o vládní zmocnění³² – tedy s výkladem zákona a instituce zmocněnců opačným, než jaký se mezi novináři snažily šířit Úřad a Vládní výbor pro tisk a informace.

Cenzura byla tedy zorganizována a právně zkonstruována tak, že zároveň existovala i neexistovala, a každý ji mohl vnímat podle svého přesvědčení a zájmů jako předběžnou cenzuru, následnou cenzuru, autocenzuru nebo odpovědnost vydavatele či šéfredaktora. Z vnitropolitického hlediska to bylo výhodné především pro politiky, kteří se obávali, aby se nezkompromitovali před novináři a veřejností jako cenzoři, a usilovali zachovat si svou popularitu. Vycházeli vstříc redakcím, kterým ponechávali možnost ocenit, že jim přese všechno byla ponechána jistá autonomie, a s šéfredaktory vyjednávali domlouvavě a smířlivě. Předseda vlády Oldřich Černík před Národním shromážděním 13. září slíbil, že bude s novináři všemožně spolupracovat.³³ Nakonec to byli především vydavatelé, po nichž politici vyžadovali, aby naplnili svou odpovědnost a zákonnou povinnost. Odpovědnost za působení tisku v posledku přenechávali Úřadu pro tisk a informace a jeho zmocněncům, spoléhající se alibisticky na jejich disciplinační schopnosti a možnosti. Na ÚTI tak ulpívala dvojí „vina“: v očích

S nezávislostí a kritickým duchem médií si politici brzy nevěděli rady. Změnu v jejich přístupu během několika měsíců odráží kreslený vtip Jana Vyčítala v satirickém týdeníku Dikobraz ze 4. července 1968

31 Ke způsobům nátlaku komunistického ústředí na Svaz československých spisovatelů viz KAPLAN, Karel: „Všechno jste prohráli!“ Co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967. Praha, Ivo Železný 1997.

32 NA, f. ASYN (Archiv Syndikátu novinářů), k. 263, Zpráva o činnosti předsednictva SČN, 17. 9.1968.

33 Viz GOLAN, G.: *Reform rule in Czechoslovakia*, s. 262 (viz pozn. 16).

veřejnosti a novinářů za existenci cenzurních omezení, z hlediska politiků za neschopnost vymoci jejich dodržování.

Ustavení a fungování zmocněnců

Původně měli být vydavatelé k ustavení zmocněnců vyzváni předsedou Ústředního výboru Národní fronty. Ten však byl – pravděpodobně kvůli změně v obsazení funkce, když Františka Kriegla 6. září nahradil Evžen Erban – nakonec vynechán³⁴ a Úřad pro tisk a informace po konzultaci s Ústředním výborem KSČ oslovil vydavatele sdružené v Národní frontě přímo, stejně jako další vydavatele periodického tisku.³⁵

Nejvyšší představitelé Úřadu pro tisk a informace v čele předsedou Josefem Vohnoutem seznámili se zavedením instituce zmocněnců osmnáct zástupců vydavatelů 23. září ve Valdštejnském paláci v Praze.³⁶ Na setkání se hovořilo o způsobu práce zmocněnců a souvisejících pracovněprávních záležitostech (probíraných výše). Vydavatelé měli do 28. září podat jmenné návrhy. Zástupci Československého rozhlasu a Československé tiskové kanceláře nicméně požadovali, aby kontrolu zajistil úřad vlastními silami: vzhledem k početnosti a směnnému provozu jejich redakcí a známé personální nouzi úřadu se mohlo jednat o taktiku, jak jeho snahu o zavedení zmocněnců sabotovat. Byla jim slíbena pomoc Vládního výboru pro tisk a informace, rozhlas nicméně zůstal stranou systému zmocněnců až do zimy.

V praxi byli pro funkci zmocněnců vybíráni lidé požívající důvěry šéfredaktora a podpory redakčního kolektivu, jejichž volba se zdála pro chod redakce nejúčelnější. Někde chápali zmocněnce spíše jako toho, kdo bude před Úřadem pro tisk a informace či před politiky obhajovat problematické materiály – doba, kdy pověřený redaktor chodíval vyjednávat s tiskovým oddělením ÚV KSČ, skončila před půl rokem. Zmocněncem se tak často stávali zástupci šéfredaktora, ostrřílení novináři a osobnosti veřejného života, zřídka kdy jiní pracovníci než redaktoři (jako třeba tajemníci redakce). V každém případě to byli jedinci loajální redakcím a novinářům jako skupině. Například v *Listech* se zmocněncem stal Jiří Lederer, v *Orientaci* Jaroslav Putík, v *Divadle* Zdeněk Hořínek, v *Reportéru* z vlastní iniciativy Vladimír

34 Realizační plán vznikl zřejmě v prvním či druhém zářijovém týdnu (NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1).

35 Tiskoviny v Československu mohly vydávat pouze politické strany, státní úřady a orgány, společenské organizace a vědecké a kulturní instituce. V roce 1968 vycházela celkem 1402 periodika, z toho 16 českých deníků a 210 týdeníků. (*Tamtéž*, k. 61, sign. 25-3.)

36 Nedostavili se – na rozdíl od ČTK – zástupci Československého rozhlasu a Československé televize, přestože byli podle předtištěných formulářů očekáváni. Jejich zmocněnci byli přímo členy vládního tiskového výboru, tedy na stejné úrovni jako předseda tiskového úřadu Vohnout. Mezi pozvanými chyběl Svaz československých spisovatelů, jehož periodika dosud nevycházela, ale jeho zástupci byli pozváni zvlášť. (*Tamtéž*, k. 54, sign. 25-1.)

Nepraš³⁷ a podobně.³⁸ Na rozdíl od krajských a okresních novin, kam zmocněnce dosazovaly přímo příslušné krajské a okresní výbory KSČ jako jejich vydavatelé, tak byla ústřednímu tisku ponechána větší autonomie.

K 8. říjnu 1968 bylo jmenováno dvaapadesát zmocněnců³⁹ v takřka všech větších centrálních i krajských médiích, denících a týdenících (na rozdíl od „ústředních deníků a týdeníků“ odborné a další časopisy zůstaly stranou), z toho třináct bylo určeno pro Československou tiskovou kancelář.⁴⁰ K 31. prosinci 1968 již bylo zmocněnců celkem třiasedesát.⁴¹ Instalování zmocněnců vzdorovaly jen některé stranické deníky a týdeníky v čele s *Rudým právem*, *Politikou* a *Dikobrazem*.⁴² Jejich redaktori pravidelně porušovali embarga, byť třeba redaktori *Rudého práva* chodili konzultovat přímo na Úřad pro tisk a informace.⁴³

Odbojné stranické listy, vydávané ústředním a krajskými výbory KSČ, přiváděly předsedu Úřadu pro tisk a informace Josefa Vohnouta k bezradnosti. Na jejich odmítavý přístup ke jmenování zmocněnců si stěžoval Alexandru Dubčekovi:⁴⁴ jeho úřad za ně schytával neoprávněnou kritiku od politiků, zároveň mu linie, kterou nastavovaly, ztěžovala práci s ostatními redakcemi. Ačkoli se ostatní stranické tituly později během podzimu poddaly, *Rudé právo*, jež od září vedl nový šéfredaktor Jiří Sekera, paradoxně liberálnější než jeho konzervativní předchůdce Oldřich Švestka,⁴⁵ zmocněnce nepřijalo za celou dobu jejich aktivace. Překračováním cenzurní normy

37 „Taky máte vlastního cenzora?“ – „Jo, přihlásil se dobrovolně Vláda Nepraš, že bude jako odpovědný redaktor.“ – „Jak ho znám, bude zahradníkem kozel.“ (RUML, J.: *Díra v hlavě*, s. 120 – viz pozn. 5.)

38 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1. Jmenování, kteří zanechali autobiografické záznamy, své angažmá nepřipomínají (LEDERER, J.: *Touhy a iluze*, sv. 2 (viz pozn. 5); PUTÍK, Jaroslav: *Odchod ze Zámku: Deníkové záznamy z let 1968–1989*. Praha, Hynek 1998; DOBROVSKÝ, Luboš: *Osudy Luboše Dobrovského* [online], 30.01.2020. Český rozhlas Vltava [cit. 2021-11-06]. Dostupné z: <https://vltava.rozhlas.cz/za-lubosem-dobrovskym-poslechnete-si-osudy-novinare-diplomata-a-jednoho-z-7671322>. Luboš Dobrovský si na to, že byl zmocněncem Českého úřadu pro tisk a informace, nepamatoval (viz záznam telefonického rozhovoru s autorem 18.12.2019, v osobním archivu autora).

39 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1.

40 V ČTK stoupl počet zmocněnců na počátku 70. let až na osmnáct.

41 *Tamtéž*, k. 27, sign. 22-2.

42 *Tamtéž*, k. 54, sign. 25-1.

43 Dělalí to tak již na počátku září 1968 (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/3, s. 274, dokument 184 – Poznámky z diskuse na 99. schůzi předsednictva ÚV KSČ k návrhu na postup stranických orgánů a organizací po srpnovém zasedání ÚV KSČ, předloženému tajemníkem ÚV KSČ Josefem Špačkem, 6.9.1968).

44 NA, f. ČÚTI, k. 83, opis dopisu Josefa Vohnouta Alexandru Dubčekovi, nedatováno, pravděpodobně říjen 1968.

45 Jmenování Sekery, jež mělo stabilizovat výrazně polarizovanou redakci *Rudého práva* a vyvolat zdání změn v médiích, ve skutečnosti podpořilo její progresivní frakci, nezabránilo „antisovětským“ a „antisocialistickým“ tendencím listu a stalo se jedním z faktorů, které podlamovaly důvěru Sovětů ve schopnosti a loajalitu Alexandra Dubčeka. (K situaci v *Rudém právu* viz ŠULC, Zdislav: *Z jeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*. Brno, Doplněk 2011.) Sověti Švestkovo odvolání opakovaně kritizovali (viz např. *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 143, dokument 196.3 – Záznam části

na sebe upozorňovalo až do čistky v redakci v dubnu 1969 – ke značné nelibosti Sovětů i předsednictva ústředního výboru. Úřad pro tisk a informace k tomuto nejdůležitějšímu deníku přistupoval podobně jako k televizi a rozhlasu: monitoroval a vyhodnocoval, neukládal však sankce.

Způsoby fungování sebekontrolního mechanismu v redakcích byly různé: od osobní kontroly zmocněncem, jehož rukama prošly všechny texty určené k publikaci, přes kolektivní kontrolu redaktorů, aby zmocněnec nemusel číst celý obsah listu, až po konzultace redaktorů se zmocněncem a šéfredaktorem. Pro nejasné případy byla k dispozici horká telefonní linka na (Český) úřad pro tisk a informace.⁴⁶

Od situace v tisku se lišila organizace zmocněnců v Československém rozhlasu, Československé televizi a Československé tiskové kanceláři. Výměny ve vedení těchto ústředních státních médií, stejně jako ve vedení problematických tiskových titulů, patřily k explicitním požadavkům „Moskevského protokolu“.⁴⁷ Vláda v nich proto již 28. srpna 1968 sama jmenovala konkrétní zmocněnce – produbčekovské liberály – a ti se stali plnohodnotnými členy Vládního výboru pro tisk a informace.⁴⁸ Vláda je však, byť vykonávali ředitelské pravomoci, chápala jako neuspokojivé provizorium. Potřeba narovnat stav instalací plnohodnotného vedení do uvedených institucí dále vzrostla po schůzkách premiéra Černíka s delegací sovětského politbyra v Moskvě a v prosinci a lednu byli jmenováni jejich noví ředitelé.⁴⁹

diskuse z druhého dne československo-sovětského jednání v Moskvě 3.–4. října 1968 o plnění moskevského protokolu, Moskva 8.10.1968).

46 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1.

47 Vláda odvolala Jiřího Pelikána z čela Československé televize a Zdeňka Hejzlara z Československého rozhlasu na svém zasedání 25. září 1968 (viz *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. VIII/2, s. 104, dokument 198 – Zápis ze schůze vlády, 25.9.1968.)

48 Postavení těchto státních médií, která plnila nezastupitelnou roli mluvčích vlády a strany, nebylo legislativně úplně vyjasněno: podléhala ministru kultury a informací, jenž navrhoval jejich ředitele, ty však nakonec jmenovala vláda (*tamtéž*, s. 138, dokument 213 – Podkladové materiály k uspořádání federálních výkonných orgánů pro jednání skupiny ministrů v čele s předsedou vlády Oldřichem Černíkem, 31.10.1968). Proto skutečnost, že zmocněnci zasedli ve Vládním výboru pro tisk a informace, znamenala potvrzení jejich postavení *de facto* na úrovni ministerstva. Ve jmenování zmocněnců 28. srpna měl hlavní slovo premiér Oldřich Černík: zmocněncem pro televizi se stal člen ideologického oddělení ÚV KSČ Bohumil Švec, pro rozhlas Odon Závodský, dosavadní vedoucí jeho ostravské redakce, a řízením ČTK byl pověřen Jindřich Sulek (FELCMAN, Ondřej a kol. (ed.): *Vláda a prezident: Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*. (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. VIII/1.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2000, s. 399 n., dokument 154 – Záznam ze schůze vlády na Pražském hrade o úkolech, které vyplynuly z mimořádné situace v zemi, a o upřesnění návrhu pamětního zápisu s požadavky, jež měly být předány velvyslanectví SSSR v Československu, 28.8.1968; dále k tomu viz HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 177; KONČELÍK, J.: Mediální politika a srpen 1968, s. 206–208, poznámka 26 – viz pozn. 16).

49 Dne 28. prosince byl odvolán Švec a nahrazen Černíkovým spolupracovníkem Josefem Šmídmajerem, který byl již 5. prosince jmenován ředitelem televize, řízením ČTK byl namísto Jindřicha Sulka pověřen Jindřich Suk, dosavadní zahraniční zpravodaj v Moskvě, a Odon Závodský zůstal v čele rozhlasu (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. VIII/2, s. 188, pozn. 4 k dokumentu 231; *tamtéž*, s. 197, dokument 235 – Zápis ze schůze

Na podzim 1968 kontroloval Československý rozhlas své vysílání bez asistence Úřadu pro tisk a informace, a to prostřednictvím odpovědných redaktorů jednotlivých redakcí, kteří osobně ručili za dodržování cenzurní normy. Až 27. listopadu bylo z řad redaktorů jmenováno pět rozhlasových zmocněnců⁵⁰ a 2., respektive 9. prosince 1968, kdy byl v budově na Národní třídě zahájen celotýdenní provoz, bylo v rozhlase zřízeno takzvané konzultační středisko ÚTI.⁵¹ Redakce měly za povinnost předkládat v dostatečném předstihu všechny vytipované materiály, které měly jít do vysílání.⁵²

Československá televize kontrolovala své vysílání rovněž samostatně a až 1. listopadu určila pro styk s Úřadem pro tisk a informace dva redaktory.⁵³ Vzhledem ke statutu televize, kterou přímo řídil vládní zmocněnec, je však tento úřad nepokládal za standardní zmocněnce a ignoroval požadavky na jejich jmenování a oficiální spolupráci s nimi. Učinil tak až po urgencích televizního vedení koncem ledna 1969.⁵⁴ Stejně jako v případě rozhlasu platilo, že i když Úřad pro tisk a informace monitoroval a vyhodnocoval televizní vysílání, jeho obsah a personální zajištění korigoval Vládní výbor pro tisk a informace. V Československé tiskové kanceláři proběhlo jmenování hladce, Úřad pro tisk a informace pro její zmocněnce vzhledem k jejich vysokému počtu pořádal zvláštní porady.

Pokyny a embarga versus návrat do starých časů. Cenzurní norma

Kritika ze strany oficiálních spojenců na adresu československých médií, která se postupně emancipovala od služebné role pouhých referentů o politice KSČ a ostatních komunistických stran zemí socialistického tábora, přerostla počínajíc takzvanou drážďanskou schůzkou z 23. března 1968 v rituál: takřka na všech setkáních byli českoslovenští zástupci konfrontováni s články (často s celými složkami či monitoringy) z československých médií, které narušovaly představy partnerů o standardech socialistického tisku. Požadavek na (znovu)ovládnutí médií samozřejmě nechyběl ani v „Moskevském protokolu“⁵⁵ a spolu s výzvami k veřejným odsudkům „antisocialistických sil“ a s nimi údajně spřažených médií doprovázel každou z krizí „konsolidačního procesu“ a zazníval na všech významnějších československo-sovětských

vlády, 5.12.1968), od 30. ledna 1969 jako jeho ředitel (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 175, pozn. 11 k dokumentu 209). Dne 6. června 1969 se ředitelem Československého rozhlasu stal Bohuslav Chřoupek a ředitelem Československé televize 6. srpna Jan Zelenka (viz HRADECKÁ, Vladimíra – KOUDELKA, František: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 50).

50 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1.

51 Viz JEŠUTOVÁ, Eva – NOVÁKOVÁ, Jaroslava: *Normalizace v Československém rozhlase*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 31.

52 *Tamtéž*, s. 32.

53 Československá televize sama požádala ÚTI, aby spolupracoval se zmocněnci Oldřichem Holíčkem a Iasonem Urbanem (NA, f. ČÚTI, k. 61, sign. 25-3).

54 *Tamtéž*.

55 Viz pozn. 2.

jednáních. Polemika se zdejšími proreformními médii se před invazí pravidelně objevovala ve sdělovacích prostředcích spojenců a po srpnu 1968 tvořila značnou část obsahu prosovětského propagandistického časopisu *Zprávy*, distribuovaného na území Československa, a rozhlasové stanice Vltava, vysílající z území Německé demokratické republiky.

Po návratu československé delegace z Moskvy ustanovilo předsednictvo vlády mezi prvními kroky na cestě „konsolidace poměrů“ závaznou normu, podle níž se měly redakce řídit. První cenzurní pokyn zazněl od nejvyšších ústavních činitelů na tiskové konferenci 28. srpna 1968 (která byla příznačně sama embargována), a to jako odpověď na dotaz, jak psát o Sovětském svazu a dalších spojencích: „Bude nejlepší o nich nepsat vůbec, ať již kladně, nebo záporně. Ignorovat je.“⁵⁶

Agendy „embarg“ a „pokynů“ se po svém zřízení ujal Úřad pro tisk a informace. Šířily se sítí dálhopisů Československé tiskové kanceláře, na setkáních zmocněnců, případně individuálně, poštou nebo telefonicky. Známý první pokyn z 3. září reagoval v duchu obecných požadavků „Moskevského protokolu“⁵⁷ na jednotlivé události, které vyvrcholily 21. srpna.⁵⁸ I další pokyny (do dubna 1969 jich bylo vydáno celkem osmnáct a praxe pokračovala) stanovovaly cenzurní normu na principu jednotlivých věcných regulací, zákazů a nařízení.

Oproti tomu požadavky, které na československá média dlouhodobě kladli Sověti (včetně „Moskevského protokolu“) a další oficiální spojenci i domácí konzervativci, principiálně přesahovaly jak okamžitá dílčí omezení, tak samotnou koncepci takových pokynů. Tyto požadavky odpovídaly představě všeobecné cenzurní normy, usilovaly o celkovou tematickou a ideologicko-hodnotovou proměnu projevu československých médií.

Zatímco tlak Sovětů vzrůstal – na hlavních jednáních fórech⁵⁹ i na separátních setkáních s československými činiteli nabádali k postihům novinářů, k jejich propouštění

56 Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (ÚSD AV ČR), v.v.i. (Praha), sbírka KV ČSFR (Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970), S II/123, s. 9, Zpráva z tiskové konference šéfredaktorů novin s předsedou vlády ing. Oldřichem Černíkem ze dne 28. 8. 1968. Není jasné, zda citovaný výrok pronesl prezident Ludvík Svoboda, nebo premiér Oldřich Černík.

57 Viz pozn. 2.

58 „1) Nepublikovat nic, co by mohlo vyznít jako kritika Sovětského svazu, PLR, NDR, BLR, MLR a komunistických stran v těchto zemích, co by mohlo být vykládáno jako útoky proti základům socialismu, KSČ, ostatním politickým stranám, systému a postavení Národní fronty a postavení naší armády a bezpečnosti. Týká se i informací přejímaných ze zahraničí. 2) Neuveřejňovat informace a články, které by napadaly cizí vojenské jednotky na území našeho státu, vyzývaly ke konfliktům a akcím proti nim. 3) Nepoužívat termínu okupant a okupace. 4) Pokud jde o oblast zahraniční politiky, nepropagovat heslo neutrality, akce v Radě bezpečnosti a vycházet z oficiálních stanovisek československé vlády, zejména pokud jde o naši příslušnost k Varšavské smlouvě. 5) Důkladně ověřovat zprávy týkající se jednotlivých osob, zásobování atd. 6) V oblasti hospodářského a státního tajemství respektovat seznamy, které byly redakcím předány.“ (NA, f. ČÚTI, k. 55, sign. 25-2, pokyn č. 1 z 3.9.1968.)

59 Sovětskou kritiku československých médií 4. října lapidárně shrnul předseda Rady ministrů SSSR Alexej N. Kosygin: „Nechceme žádnou krev. Jde o to odstranit tyto lidi, dát jim jinou práci.“ (*Tamtéž*, f. KSČ-ÚV (Komunistická strana Československa – Ústřední

nebo exemplárním procesům – polemický a vlastenecký tón československých médií se prakticky nezměnil, pouze se přizpůsobil využíváním jiných forem rétoriky. Tehdejší strategie novinářů líčí Jiří Ruml: „Jedni zastávají názor, že musíme psát chytře, aby se dalo číst mezi řádky a cenzura neměla příležitost zasáhnout. Druzí jsou radikální, při psaní si neberou servítky a svou přímostí i odvahou zrovna provokují.“⁶⁰ Úřad pro tisk a informace ovšem stále běžnější jinotajné („ezopské“) formy vyjádření registroval, stejně jako si jich všimli politici i sovětští dohlížitelé. A ti odpor „mezi řádky“ pokládali za překážku normalizace vztahů.⁶¹

Při revizi plnění moskevské dohody na setkání v Moskvě na začátku října 1968 vzbudil bod věnovaný československým médiím největší nespokojenost sovětských delegátů,⁶² kteří namísto slibovaného zklidnění konstatovali nárůst „protisocialistických útoků“.⁶³ Představu, jejímž naplněním podmínil úspěch celého normalizačního procesu, nastínil předseda Rady ministrů SSSR Alexej Nikolajevič Kosygin:

Nezávislost československých médií jako terč „spojenecké“ propagandy v týdnu před invazí na obálce týdeníku Reportér. Autor kresby Stanislav Haštaba (14.–21. srpna 1968)

výbor) 1945–1989 – Alexander Dubček (dřívější označení fondu 07/15), sv. 27, arch. j. 277, list 36, Záznam z jednání v Moskvě ve dnech 3. a 4. října 1968.) Na schůzce k listopadové rezoluci ÚV KSČ vytkl Brežněv Dubčekovi, Černíkovi a Husákovi, že bylo obnoveno vydávání *Literárních listů* pod pozmeněným názvem *Listy*, aniž byli kompletně vyměněni šéfredaktor a redakční rada týdeníku (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 190, dokument 213 – Stenografický zápis sovětské strany z jednání delegací ÚV KSČ a ÚV KSSS o námitkách politického byra ÚV KSSS k návrhu rezoluce listopadového plenárního zasedání ÚV KSČ, Varšava 15.11.1968).

60 RUMML, J.: *Díra v hlavě*, s. 121 (viz pozn. 5).

61 V rozboru činnosti československého tisku poznamenal Brežněv 4. října 1968: „Protože tisk nemůže psát otevřeně proti bratrským zemím, jde na věci nepřímou.“ (NA, f. KSČ-ÚV 1945–1989 – Alexander Dubček, sv. 27, arch. j. 277, list 36, Záznam z jednání v Moskvě ve dnech 3. a 4. října 1968.)

62 Za sovětskou stranu se jednání zúčastnili Leonid I. Brežněv, Alexej N. Kosygin a Nikolaj V. Podgornyj, Československo reprezentovali Oldřich Černík, Alexander Dubček a Gustáv Husák.

63 *Tamtéž*, list 35.

„Je nutné, aby v tisku tomu bylo tak jako dříve: aby se psalo o přátelství, o úspěších socialistických zemí, o vzájemných návštěvách apod. Normalizace vztahů není možná bez tisku.“⁶⁴ Namísto dodržování několika dílčích omezení, která z pověření vlády šířil Úřad pro tisk a informace, bylo explicitně řečeno, že sovětské požadavky znamenají návrat před leden 1968.

Postoje představenstva komunistické strany a vlády k médiím se během podzimu a zimy zostřovaly. Politici vnímali liberální redakce jako samozvanou, nelegitimní politickou sílu, jež klade překážky vládní politice a ohrožuje bezpečnost státu. Vedle trvajících bezmoci pocítovali ukřivděnost a nevděk od novinářů, kteří podle slibu premiéra Černíka zůstali ušetřeni represí. Navenek ovšem byl přístup strany, vlády, a především Úřadu pro tisk a informace k regulaci tisku nadále umírněný a vystupování politiků vůči novinářům chápavé a sympatizující (ač už zdaleka ne tak jako v prvních dnech a týdnech po invazi). Liberální novináři tak mohli zůstat přesvědčeni, že svým nezávislým psaním podporují reformní křídlo KSČ – a to i v době, kdy se k nim i tato část vedení strany, kterou do funkcí vynesla podpora médií během „předjaří“ a pražského jara, začala reálně stavět kriticky – což ovšem novináři zatím příliš nevnímali, neboť nejostřejší kritika médií zaznívala až do dubna pouze za zavřenými dveřmi.

Nejpatrnější je tato dvojtvárnost v postoji vůči novinářům u Oldřicha Černíka. Populární premiér se před sovětskou delegací vyznal, že „chybou bylo, že jsme zrušili cenzuru“,⁶⁵ a kabinetní rozhodování posunoval vpřed úvahami o nutnosti střetu s novinářskou obcí a nekompromisními výroky na adresu novinářů.⁶⁶ Avšak jako ještě radikálnější, a navíc neinformovanější kritik médií začal na říjnových diskusích stranického představenstva vystupovat místopředseda vlády Gustáv Husák. Ztotožnil se se sovětským postojem, že disciplinace médií a jejich podřízení stranickému vlivu představují stěžejní předpoklad normalizace vzájemných vztahů, a přejímal i argumentačně rozvíjel sovětskou interpretaci československé politiky a situace v médiích.

Jak pokračovala sovětská kritika, očekávali českoslovenští představitelé, že zmocněnci budou skutečně účinně zasahovat, aby tisk vystupoval v souladu s vládní a stranickou politikou. Zejména členové ústředního výboru a představenstva strany, kteří byli pověřeni sledováním tisku a působením na něj – dlouho však hráli druhé housle, neboť tiskovou politiku a Úřad pro tisk a informace řídila vláda a Vládní výbor pro tisk a informace – ovšem často neměli o zmocněncích přesnou představu

64 *Tamtéž.*

65 *Tamtéž*, list 14.

66 „...budeme možná muset použít několikrát mocenských nástrojů. Musíme být velmi nemiřitelní k projevům liberalismu a nálad, které zanášejí do vědomí lidí tichý vzdor, který je předzvěstí organizovaného nástupu protisocialistických sil u nás. (...) Buď to ti chlapi pochopí, že jsou s námi na jedné lodi, nebo ne.“ (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/3, s. 458, dokument 218 – Stenografický záznam diskuse na 106. schůzi představenstva ÚV KSČ k návrhu referátu Alexandra Dubčeka pro listopadové zasedání Ústředního výboru KSČ, 8.11.1968.)

či informace. Pokládali proto jejich možnosti za důsažnější, než za daných okolností mohly být.⁶⁷

Dlužno ale dodat, že ještě zjara 1969 předsednictvo strany respektovalo dělbu kompetencí v oblasti tiskové politiky na „politické“ působení po stranické linii a působení administrativní, více či méně represivní, po linii státní. Ke „kádrovým“ nebo administrativně-mocenským zásahům se uchýlovalo jen ve stranickém tisku, konkrétně v *Rudém právu* a v časopise *Politika*; v listopadu 1968 rozhodlo o zastavení druhého jmenovaného titulu, zatímco proslulejší *Reportér* byl takřka současně zastaven Úřadem pro tisk a informace, tedy po vládní linii. Vedle respektu k rozdělení kompetencí k tomu stranické špičky vedla obava z veřejné kontroly a ze ztráty popularity: přímé stranické zásahy do činnosti cenzury a tisku stále mohly být označeny za nelegální.⁶⁸ Nejerzodnější kritikem této kolektivní zdrženlivosti byl Gustáv Husák.

Zbytečně nerozšiřovat sféru tabu. Vyjednávání o cenzurní normě na poradách zmocněnců

Úvodní velkoformátová porada zmocněnců „o současných poznacích v oblasti politického zpravodajství a publicistiky“ se uskutečnila 7. října. Jejím hlavním tématem bylo, jak zveřejnit komuniké předsednictva strany o posledním jednání československé delegace v Moskvě.⁶⁹ V zasedací místnosti předsednictva vlády ji vedl výjimečně a za přítomnosti premiéra Černíka přímo předseda Vládního výboru pro tisk a informace Peter Colotka.⁷⁰ Poté už se žádné takové hromadné setkání za přítomnosti nejvyšších činitelů nekonalo, byť Colotka jednal – spolu s dalšími členy předsednictva vlády Oldřichem Černíkem a Františkem Hamouzem – s novináři intenzivně i nadále, v nejkritičtějších momentech (zastavení titulů, úmrtí Jana Palacha) i denně. Neformálně a separátně se setkával s šéfredaktory a skupinami novinářů, využívaje dekora místopředsedy vlády a morálního apelování k tomu, aby je získal pro postoje politického vedení. Odvolával se přitom na zákon o některých přechodných opatřeních v oblasti tisku a ostatních hromadných informačních prostředků, aby tak zdůraznil jejich povinnost naplňovat novinářskou práci nadčasově

67 Když si předsednictvo na schůzi 8. listopadu vyjasňovalo, kdo povolil obnovení vydávání *Listů*, tajemník ÚV KSČ Václav Slavík svaloval odpovědnost za povolení a za „závady“ v prvním čísle *Listů* na ÚTI a vysvětloval: „Bylo mi řečeno, že ve všech redakcích jsou pracovníci Úřadu pro tisk a informace.“ (*Tamtéž*, s. 466.)

68 Viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Normalizace (listopad 1968 – září 1969)*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IX/4.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2003, s. 95, dokument 277 – Poznámky z diskuse na 4. schůzi výkonného výboru PÚV KSČ k návrhu politicko-organizačních opatření ke zvýšení účinnosti stranického a státního řízení tisku, předloženému tajemníkem ÚV KSČ Josefem Kempným, 3.1.1969.

69 Viz Komuniké ze schůze předsednictva ÚV KSČ. In: *Rudé právo* (9.10.1968), s. 1.

70 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1. První, předběžné setkání dosud ustanovených zmocněnců z desítky největších deníků, rozhlasu a televize si okolnosti vyžádaly už 25. září.

společenské poslání a vzbudil v nich spoluodpovědnost za osud země. Úředně přísnou a potenciálně administrativně-represivní roli měl oproti tomu sehrávat Úřad pro tisk a informace (po federalizaci republiky 1. ledna 1969 přejmenovaný na Český úřad pro tisk a informace), byť se jí Vohnoutovo vedení snažilo vyhýbat.

Další setkání, jimž předsedal již zmíněný Jaroslav Diblík (jen mimořádně doprovázen předsedou Vohnoutem), měla povahu operativních instruktážních porad k aktuální situaci v politice a médiích. Svolávána byla mnohdy narychlo a improvizovaně v reakci na aktuální události a nejrychleji publikované reportáže. Pozvánka často nezastihla všechny – někteří zmocněnci a šéfredaktoři i redakce nebyli vybaveni telefonem a z časových důvodů je nemělo smysl obesílat písemně. Zmocněnci neinformovaností omlouvali i svůj benevolentní přístup ke kontrolovaným materiálům. Zároveň když redakce zareagovaly dostatečně rychle – především ty přímo napojené na tiskové agentury,⁷¹ jako třeba Československý rozhlas – mohly se dočasně vyhnout omezujícím cenzurním pokynům.

Vedle ústředních médií se konaly porady zástupců českých a moravských městských a krajských výborů KSČ, které představovaly většinu vydavatelů krajského tisku; další porady se uskutečňovaly v regionech pro specifická média a odpovědné funkcionáře, okresní, městské a místní rozhlasy po drátě, školní kulturní inspektory nebo podnikové a závodní časopisy. Zvláštní pozornost věnoval Úřad (Český úřad) pro tisk a informace centrálnímu tisku a problémovým titulům, pro něž vedoucí jeho odborů pořádali tiskové besedy. Jen mimořádně v letech 1968 a 1969 úřad pořádal setkání šéfredaktorů se zástupci státních orgánů a institucí, jako například generální prokuratury.⁷²

Hlavní náplní schůzek byly zprávy o aktuálním politickém dění a s nimi spojené instrukce, jak interpretovat a uvádět do praxe vládní pokyny a embargo – o čem a jak reportovat a o čem ne. Značný prostor byl věnován mnohdy vzrušeným diskusím nad problémy, s nimiž se potýkali představitelé Úřadu pro tisk a informace a zmocněnci při výkladu a aplikaci konkrétních pokynů. Jednalo se o problémy nejen politicko-etického, ale i organizačně-komunikačního rázu.

Aby bylo vydávání pokynů transparentní, měla je vydávat či potvrzovat vláda jako celek, a nikoli jednotlivci. O dodržování tohoto principu se průběžně zasažoval předseda Úřadu pro tisk a informace. Patnáctého října jej – pravděpodobně na jeho popud – potvrdil Vládní výbor pro tisk a informace jako hlavní orgán tiskové politiky⁷³ a ÚTI jej deklaroval zmocněncům. Josef Vohnout za transparentnost plédoval například i před kulturním výborem Národního shromáždění. Pokud by pokyny reprezentovaly dílčí zájmy, znamenalo by to podle něho návrat k předlednové autoritářské praxi.⁷⁴

71 *Tamtéž.*

72 *Tamtéž*, k. 27, sign. 22-2. Jako prostředník a organizátor úřad fungoval i později v obou normalizačních dekadách.

73 *Tamtéž*, f. FVTI, k. 20, s. 62.

74 „To jsou trpké zkušenosti z činnosti bývalé Ústřední publikační zprávy. (...) ...náš úřad trvá na tom, aby pokyny dostával přímo od vedoucích představitelů vlády, a to ve formě, která odpovídá riziku případných soudů a politických sporů.“ (*APS*, f. IV, stenografický zápis

Důvěra mezi vládou a Úřadem pro tisk a informace na straně jedné a novináři na straně druhé však byla porušena již na samém počátku: Když bylo dodatečně embargoováno zpravodajství z Národního shromáždění z 18. října 1968, nabyli zmocněnci přesvědčení, že politici toto pravidlo porušují.⁷⁵ Přestože předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský prohlásil plenární schůzi, na níž bylo schváleno vládní usnesení o dočasném pobytu sovětských vojsk,⁷⁶ za veřejnou, pokynem z téhož dne tiskový úřad – odvolává se podezřele „na přání“ téhož Smrkovského a prezidenta Ludvíka Svobody⁷⁷ – zprávy o poslanecké diskusi embargoval. Nejasnosti o zdrojích pokynů se stávaly terčem kritiky i na dalších setkáních zmocněnců, přestože byly zaštitěny představiteli vlády, jednotlivými ministry či jejich tiskovými tajemníky (zpočátku i prezidentem a předsednictvem Národního shromáždění).

Jednoznačnost ve výkladu pokynů byla ztížena skutečností, že představitelé Úřadu pro tisk a informace se – stejně jako sami zmocněnci a šéfredaktoři – nacházeli v nejnižších patrech cenzurního systému a v roli prostředníků. Nebylo proto jasné, komu připadá poslední slovo ve výkladu mnohdy velmi široce pojatých pokynů, které formulovalo předsednictvo vlády a vládní tiskový výbor. (Definitivní autoritu ve výkladu pokynů přiřkl později Českému úřadu pro tisk a informace jeho statut, ten však byl schválen až koncem roku 1969, poté co se „konsolidovaný“ úřad stabilizoval a začal nahrazovat Federální výbor pro tisk a informace.)⁷⁸

Zatímco organizační a komunikační nesnáze byly způsobeny improvizacemi v chodu plánovaně přechodného a přiznaně nedokonalého systému, činnost úřadu vážněji zasahovaly politické a etické rozpory. Ty se odvíjely od rozložení sil a názorů jak ve vedení komunistické strany a státu, tak v jednotlivých redakcích, a fakticky znemožňovaly, aby úřad naplňoval svou hlavní funkci: obnovit centrální řízení a zajistit jednotný hlas československých médií v souladu s vládní politikou. Rozpory se projevovaly v otázkách, jak přistupovat k měnícím se, opravovaným a dementovaným stanoviskům a protirečícím si vystoupením a rezolucím politiků – stranického vedení, jeho liberální a konzervativní frakce (později se prosadí sovětská interpretace rozdělení sil na „pravici“ a „zdravé jádro“) – jakož i k projevům různých organizací a občanské společnosti. Názorovou nejednotnost předsednictva strany ovšem nekritizovali jen novináři, v podobě snížené akceschopnosti ji pociťovalo samo stranické vedení, a především byla jedním z hlavních a častých cílů kritiky Sovětů – ti však na rozdíl od liberálních novinářů podporovali sjednocení na konzervativních a dogmatických pozicích.

ze 47. schůze kulturního výboru Národního shromáždění 28.11.1968, řeč předsedy ÚTI Josefa Vohnouta.)

75 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1.

76 Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], Dokumenty českého a slovenského parlamentu, Národní shromáždění Republiky československé 1964–1968, Stenoprotokoly, 27. schůze Národního shromáždění, 18.10.1968 [cit. 2020-11-06]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1964ns/stenprot/027schuz/s027001.htm>.

77 NA, f. ČÚTI, k. 55, sign. 25-2.

78 FVTI přestal být činný po říjnu 1970 (*tamtéž*, f. FVTI, k. 7).

Na jednom z prvních setkání zmocněnců působících v Československé tiskové kanceláři 15. října 1968 se hovořilo o tom, zda a jak regulovat projevy vládních a stranických představitelů, pokud se rozcházejí se stanovisky předsednictva vlády a vedení strany. Probíraly se možnosti buď o nich prostě neinformovat, anebo je korigovat, tedy uvádět redakčně do souladu s onou oficiální linií. Zvláštní případ tvořila komuniké a výpady „konzervativního křídla“ proti stranickému vedení. Padl návrh pokračovat v praxi „zpravodajů ČTK, kteří prohlášení konzervativců bojkotovali. Zmocněnci ale požadovali, aby Úřad pro tisk a informace vydal pokyn neútočit na stranické vedení, který by jejich publicitu omezoval; ve hře byla i možnost uvádět tiskové výstupy konzervativců v soulad s postoji stranického vedení. Nakonec však zástupce úřadu uzavřel téma s tím, že úřad do projevů politiků nebude nijak zasahovat a názorové rozdíly si musí vyřešit samo vedení strany.⁷⁹ To ohledně případných zásahů do svých vyjádření zastávalo stejné stanovisko. Požadavky, aby reformní politici oponovali nebo aby umožnili novinářům oponovat projevům konzervativců, nicméně zaznívaly i na dalších setkáních zmocněnců.⁸⁰

Z postojů zmocněnců je patrné, že až do zvratu mocenských poměrů na zasedání Ústředního výboru KSČ v dubnu 1969 se potlačování konzervativních a promoskevských názorů v médiích nabízelo jako reálná možnost, kterou by byla uvítala většina z nich.

Porada konaná 24. října navazovala na setkání šéfredaktorů v ústředním výboru strany předchozího dne a jejím hlavním cílem bylo přesvědčit zmocněnce, aby redakce pojalý do svých publikačních plánů propagandistická témata. Předznamenávala tím celkovou funkční proměnu Úřadu pro tisk a informace, k níž došlo postupně po jeho konsolidaci v roce 1969. Úřad tak reagoval na požadavky, které zazněly na posledním jednání československých představitelů v Moskvě: Sověti kritizovali nízkou publicitu Sovětského svazu a československo-sovětských vztahů ve zdejších médiích a požadovali její zvýšení.⁸¹ Hlavní náplní porady měly být instrukce k mediální prezentaci padesátého výročí vzniku Československa, jednapadesátého výročí Velké říjnové socialistické revoluce a pětadvacátého výročí uzavření spojenecké smlouvy Československa se Sovětským svazem.⁸² Také na této poradě projeví zmocněnci jasné liberální postoje a odhodlání nepodvolovat se opatřením, která by se příliš vzdalovala polednovým reformám. Namísto propagandy se totiž fakticky hovořilo o třetím pokynu tiskového úřadu z 18. října, jenž s odvoláním na ustanovení občanského

79 *Tamtéž*, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1, záznam z porady se zmocněnci ČTK 15.10.1968.

80 *Tamtéž*, k. 64.

81 *Viz Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 142 n., dokument 196.3 (viz pozn. 45).

82 Zanedlouho přípravy k oslavě těchto výročí poslouží československému vedení jako další z řady dokladů o probíhající tzv. konsolidaci. O přípravách „po stranické i státní linii“ a plánovaném zvýšení publicity vzájemných vztahů referoval Alexander Dubček v rozhovorech 6. a 7. listopadu 1968 náměstkovi sovětského ministra zahraničí Vasiliji V. Kuzněcovovi, pověřenému kontrolou nad plněním moskevských dohod. (*Tamtéž*, s. 173, dokument 209 – Záznam rozhovorů A. Dubčeka s V. Kuzněcovem ve dnech 6. a 7. listopadu 1968 o plnění moskevského protokolu v souvislosti s přípravou plenárního zasedání ÚV KSČ, 7.11.1968.)

zákoníku (č. 40/1964 Sb.) zakazoval publicitu „improvizovaných vystoupení“ „vedoucích představitelů státu“ bez jejich autorizace.⁸³ Zmocněnci proti jeho vydání protestovali s argumenty, že improvizované projevy nelze od oficiálních principiálně odlišit a že pokyn nepřipustně omezuje standardní metody novinářské práce a zbytečně přesahuje sovětské požadavky na práci tisku (které přítomní chápali jako dílčí tabuizace v duchu prvního pokynu).

Roznětkou „ostré diskuse“ se stala kontroverzní fotografie z předcházejícího dne, zachycující setkání Jana Wericha s Josefem Smrkovským. Populární předseda Národního shromáždění na ní ležérně pokuřuje a popíjí pivo, a ačkoliv ji pořídila Československá tisková kancelář, na žádost Smrkovského nebyla – na rozdíl od zprávy – uvolněna do oběhu.⁸⁴ Zmocněnci argumentovali, že politici jsou vždy odpovědní za své jednání a výroky. Zpochybnili také, že daný pokyn vychází z dohod se Sověty, přestože připouštěli určitý racionální základ regulace médií po srpnu 1968. Opatření, jež mělo politikům ulevit od břemene mediálního zájmu, podle zmocněnců „zbytečně rozšiřovalo sféru, která je podle moskevských dohod ‘tabu’“.⁸⁵ Právě ale pochopení sovětských požadavků jako tabuizace omezeného okruhu „antisovětských“ názorů a myšlenek se stále naléhavěji ukazovalo jako nedostatečné, takže vláda a stranické vedení pod sovětským nátlakem napříště stále asertivněji usilovaly o takovou proměnu médií, jež by namísto tabuizace vybraných témat a výrazů přiměla novináře přijmout prosovětskou interpretaci reality a propagandisticky s ní pracovat. Zmocněnci z týdeníku *Reportér* a ze *Svobody* (pravděpodobně deníku

Spor o přípustnost „neautorizovaného“ zobrazování politiků a potažmo o hranice cenzury vyvolala fotografie pořízená 23. října 1968 Československou tiskovou kanceláří, na níž je zachycen předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský v uvolněném rozpoložení s hercem Janem Werichem (foto Jiří Kruliš, ČTK)

83 NA, f. ČÚTI, k. 55, sign. 25-2, Pokyny pro tisk, rozhlas a televizi, č. 3.

84 *Tamtéž*, k. 54, sign. 25-1, záznam z porady zmocněnců 24.10.1968.

85 *Tamtéž*.

Středočeského krajského výboru KSČ) se zmíněným třetím pokynem výslovně odmítli řídit a „s jejich názorem byl vysloven souhlas“.⁸⁶

Listy publikující embargované informace – a mezi nimi na prvním místě listy strnické – byly v tehdejší mediální prostorě vnímány jako zvýhodněné. Zvláště *Rudé právo*, které ovšem již na jaře odmítlo poslušnost svému vydavateli – Ústřednímu výboru KSČ,⁸⁷ bylo vnímáno jako privilegované. Pokud je zástupci disciplinovanějších listů hodnotili z hlediska uskutečňování vládní politiky, sloužily jim jako argument v tom smyslu, aby i oni sami mohli být posuzováni mírněji.⁸⁸ Mezi zmocněnci rezonovala především klesající čtenost a prestiž novin; argumentovali, že bude-li se mlčení jevit jako záměr, povede to k poklesu autority strany, vlády i novinářů.⁸⁹

Kontroverze ohledně „improvizovaných projevů“ prozrazuje, že úřad, jehož zřízením vláda bezprostředně reagovala na požadavky Sovětů, měl postupně plnit i jiné funkce a řešit i jiné problémy československých politiků. V důsledku uvolňování cenzurní normy a emancipace novinářů v druhé polovině šedesátých let začali českoslovenští politici čelit problému, s nímž se demokratičtí politici potýkali od nástupu moderní žurnalistiky: Novináři, kteří měli stále volnější ruce, aby uspokojovali informační potřebu i senzacechtivost čtenářů, přistupovali k politikům způsobem, na který politici nebyli z předchozích dekád kabinetního rozhodování zvyklí. Nerozpakovali se nastolovat choulostivá témata a vyžadovat odpovědi, ukazovat politiky ve chvílích slabosti a zajímat se o jejich soukromý život. Úřad pro tisk a informace – kromě pověření disciplinovat média, aniž by se politici příliš exponovali v roli zakazujících a riskovali tím ztrátu popularity – tak měl politikům, kteří se začali novinářům vyhýbat, sloužit také coby určitý nárazník. (Předseda Českého úřadu pro tisk a informace se ostatně později z titulu své funkce stane oficiálním tiskovým mluvčím vlády.)

Listopadové plénum ÚV KSČ

Netrpělivě očekávané plénum Ústředního výboru KSČ, jež zasedalo ve dnech 14.–17. listopadu, mělo sjednotit stranu a vrátit akceschopnost jejímu předsednictvu v novém politickém kurzu. Ten se měl vyrovnat s polednovým vývojem a vést k normalizaci vnitrostátních poměrů i mezinárodních vztahů. Rezoluce ze zasedání měla podle Alexandra Dubčeka syntetizovat pozitivní rysy polednové politiky s plněním uzavřených dohod

⁸⁶ *Tamtéž*.

⁸⁷ Viz. pozn. 45.

⁸⁸ Josef Vohnout o tom mluvil v rozhovoru se zástupcem sovětské tiskové agentury Novosti N. Medveděvem 25. října 1968 (VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IV/4, Přílohy DVD.)* Praha – Brno, ÚSD AV ČR, v.v.i. – Doplněk 2011, s. 100, dokument 204 – Zpráva místopředsedy Správy APN N. Medveděva o rozhovoru s ředitelem Úřadu pro tisk a informace J. Vohnoutem o kontrole tisku, 17.10.1968).

⁸⁹ NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1, Zápis ze semináře pro zmocněnce v krajském tisku, Čes. rozhlas a Čes. televizi dne 20. II. 1969.

s Moskvou. Avšak nakonec z vůle Leonida Iljiče Brežněva a příčiněním Gustáva Husáka se akcent přesunul na „boj proti pravici“ a popřel se občanskoprávní a liberalizující étos *Akčního programu KSČ*. Tím se otevřela cesta k vnitropolitickému a vnitrosociálnímu konfliktu. „Pravicovým oportunistům“ – toto označení bude v následujících letech sloužit jako klacek na opozici – se podle přijaté rezoluce mimo jiné „podařilo proniknout i do činnosti některých masových sdělovacích prostředků“.⁹⁰ Jinak však trval stav, že za média nesou odpovědnost vydavatelé a jsou to oni, kdo je má organizačními a kádrovými opatřeními přimět, aby plnila svou úlohu „nástroje prosazování politiky strany a státu“.⁹¹

Rezoluce však nevyvolala v dosavadním projevu médií prakticky žádnou změnu, naopak narůstal počet lokálních krizí. Přestože kabinetní nespokojenost politiků vzrůstala, byli stále ochotni v duchu dubčkovské taktiky přičítat svůj neúspěch na vrub nedostatečnému informování redakcí a na sklonku roku 1968 zahájili přípravu frontální propagační kampaně s cílem popularizovat listopadovou rezoluci.⁹² Nicméně jediný Dubček hájil *Rudé právo* i před Sověty, a to před kritikou předsedy prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Nikolaje Viktoroviče Podgorného na schůzce v Kyjevě 8. prosince, zatímco ostatní českoslovenští zástupci Oldřich Černík, Gustáv Husák a Lubomír Štrougal již sovětské kritice přitakávali.⁹³

Shodou okolností na 18. listopad, tedy den po skončení zasedání ústředního výboru, svolala pražská pobočka Svazu českých novinářů masové shromáždění v Lucerně na podporu časopisu *Reportér*, kterému Úřad pro tisk a informace krátce předtím udělil důtku a následně jej na pokyn vlády dočasně zastavil. Rezoluce, jež ze shromáždění vzešla, se vymezovala proti cenzuře a odcizení vlády veřejnosti.⁹⁴ S *Reportérem* se solidarizovali i zmocněnci, kteří pohrozili hromadným odstoupením. Přislíbené návštěvě se nakonec vyhnul premiér Černík, na náhradním setkání s představiteli novinářů v Kramářově vile však vystupoval přátelsky a vstřícně a zastavení časopisu ukončil ještě předtím, než vypršela vyměřená měsíční lhůta. (Na jednání předsednictva strany ovšem poznamenal, že mu ze stanoviska novinářů k *Reportéru* „pění krev“.)⁹⁵ Předseda Vládního výboru pro tisk a informace Peter Colotka zástupce vydavatele dokonce se vším dekorem a noblesou ubezpečil, že jim bude uhrazen ušlý zisk. Zatímco však vláda očekávala, že její gesto přiměje

90 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/3, s. 587 n., dokument 245 – Rezoluce listopadového zasedání ÚV KSČ o hlavních úkolech strany, 17.11.1968.

91 *Tamtéž*, s. 597.

92 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 90 n., dokument 276 – Návrh politicko-organizačních opatření ke zvýšení účinnosti stranického a státního řízení tisku, předložený tajemníkem ÚV KSČ Josefem Kempným na 4. schůzi výkonného výboru PÚV KSČ, 29.12.1968.

93 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 214 a 222, dokument 221.3 – Záznam pokračování rozhovorů delegace KSČ a KSSSS v Kyjevě, Kyjev 8.12.1968; *tamtéž*, s. 226 n., dokument 221.4 – Záznam vystoupení L. Štrougala při rozhovorech československo-sovětské delegace v Kyjevě, Kyjev 8.12.1968.

94 Viz GOLAN, G.: *Reform rule in Czechoslovakia*, s. 265 (viz pozn. 16).

95 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/3, s. 458, dokument 218 (viz pozn. 66).

novináře, aby s ní přestali polemizovat, ti své hladké vítězství pochopili jako oprávněný pokračovat v dosavadním kurzu.⁹⁶ (Sověti pak Černíkovi o několik dní později na setkání v Moskvě vyčetli obnovení vydávání *Reportéra* jako ústup pravičákům a špatný precedens pro odmítnutí žádosti o obnovení vydávání dalšího zastaveného problematického titulu – týdeníku *Politika*.)⁹⁷

Dalším krizovým ohniskem na mediální scéně, jemuž se předsednictvo ústředního výboru muselo věnovat, bylo stranické vydavatelství Rudé právo. Jeho zaměstnanci odmítali vytisknout první číslo čerstvě založeného konzervativního stranického týdeníku *Tribuna*,⁹⁸ neboť podle nich jeho obsah odporoval politice KSČ, a vstoupili proto dokonce do stávkvy. *Tribuna* nakonec vyšla s několikátýdenním zpožděním 15. ledna 1969, a to po bouřlivé veřejné debatě a poté co některé články byly vyřazeny, když byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích nařídilo svým tajemníkům Jaroslavu Kozlovi a Oldřichu Švestkovi, jenž byl zároveň šéfredaktorem časopisu, obsah čísla přezkoumat.⁹⁹

Odborářský deník *Práce* – spolu s celkovou situací v odborech – budil zvláštní pozornost Sovětů. Jeho redaktoři vypověděli svému vydavateli poslušnost, a to s argumentem, který již na jaře 1968 používala redakce *Rudého práva*, když se chtěla (pokus nakonec skončil neúspěchem) emancipovat od Ústředního výboru KSČ:¹⁰⁰ tvrdili, že jejich „noviny nejsou orgánem Ústřední rady odborů, ale celého odborového hnutí v zemi“.¹⁰¹ Očekávaný výsledek nepřinesli ani čtyři zmocněnci, kteří v redakci *Práce* postupně doplnili původní dvojici.¹⁰² Pokus vydavatele odvolat šéfredaktora Ladislava Velenského, kterého zvolila redakce aklamačně v březnu 1968,

96 Srv. např. RUML, J.: *Díra v hlavě*, s. 130–138.

97 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 217, dokument 221.3.

98 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 92, dokument 277 (viz pozn. 68). *Tribuna* vznikla jako týdeník byra ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích v kontextu federalizace Československa na začátku roku 1969 a pod vedením bývalého konzervativního šéfredaktora *Rudého práva* Oldřicha Švestky poskytla základnu odpůrcům reformy (viz ŽELEZNÝ, Jakub: Vznik týdeníku *Tribuna* jako první legální tiskové platformy antireformních sil v roce 1969. In: *Sborník Národního muzea v Praze*, řada C (Literární historie), sv. 57, č. 4 (2012), s. 53–57).

99 *Tamtéž*, s. 54.

100 Viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*. (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/1.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1999, s. 471 a 479, dokument 64 – Záznam vystoupení Alexandra Dubčeka na poradě vedoucích tajemníků krajských a okresních výborů KSČ 12.–13. května k politické situaci a postupu KSČ v nejbližším období, 12.5.1968, a pozn. 4 k dokumentu.

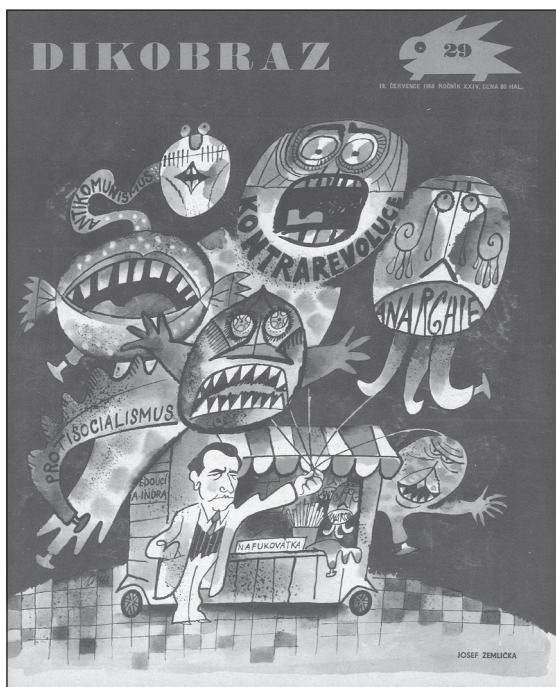
101 Předseda Ústřední rady odborů Karel Poláček to sdělil v rozhovoru s emisarem politbyra ÚV KSSS B. A. Averjanovem, který se odehrál během jeho československého pobytu ve dnech 11.–13. ledna 1969 (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/4, Přílohy DVD, s. 69, dokument 184 – Usnesení 113. schůze politbyra ÚV KSSS k bodu 40: O opatřeních k rozvoji styků s odbory v Československu, příloha 3, Poznámky A. N. Šelepina k některým otázkám odborového hnutí v Československu).

102 V *Práci* od října působila dvojice zmocněnců, ke kterým se 18. listopadu připojili další dva zmocněnci a od 10. dubna 1969 ještě další dvojice (NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1).

také nebyl úspěšný. Proto když v lednu přijel situaci v odborech osobně prověřit emisar politbyra Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu B. A. Averjanov, ve své zprávě jen konstatoval, že *Práce* „podkuřuje Smrkovskému a jeho stoupencům“, sám předseda Ústřední rady odborů Karel Poláček je zřejmě pravičák a je třeba ho vyměnit, a objednal patřičnou kritiku v sovětském tisku.¹⁰³

Tlak na „konsolidaci“ médií zvýšila sovětská delegace, která do Československa nečekaně zavítala 27. prosince a pobývala v zemi do 10. ledna. Za největší překážku normalizace vzájemných vztahů nebyli návratu k předlednovému stavu pokládali Sověti i nadále činnost médií, od předchozích setkání a dohod nezaznamenali žádné zlepšení.¹⁰⁴ Nyní se v jejich podání pravičáci pokusili vytvořit opoziční skupinu a zmocnili se médií, aby odmítli listopadovou rezoluci ústředního výboru.¹⁰⁵ Nutnou součástí řešení měly být personální změny, počínaje redakcí *Rudého práva*, k nimž se Ústřední výbor KSČ jako vydavatel stále ještě neodhodlal.

Ještě během pobytu sovětské delegace 3. ledna dal Alexander Dubček pokyn k selektivnímu zavedení „důsledné předběžné cenzury“ pracovníky Úřadu pro tisk a informace.¹⁰⁶ Předběžnou cenzuru v té době vnímal jako sice uzákoněnou, ale dosud

S postupující „konsolidací“ v představách politického vedení znovu ožíval papírový drak antikomunismu, kontrarevoluce a anarchie. Autor kresby na obálce Dikobrazu Josef Žemlička (18. července 1968)

103 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/4, Přílohy DVD, s. 70, dokument 184.

104 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 257, dokument 233 – Zpráva V. Biřáka pro předsednictvo ÚV KSČ o pobytu delegace KSSS vedené tajemníkem ÚV KSSS K. Katuševem v Československu ve dnech 27. prosince 1968 – 10. ledna 1969, 22.1.1969.

105 NA, f. KSČ-ÚV 1945–1989 – Alexander Dubček, sv. 27, arch. j. 280, list 17, záznam rozhovoru Alexandra Dubčeka s vedoucím sovětské delegace, tajemníkem ÚV KSSS Konstantinem F. Katuševem, leden 1969.

106 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 94, dokument 277 (viz pozn. 68). Novinář a literární kritik Milan Jungmann ve svých pamětech uvádí,

nerealizovanou možnost. Předsednictvo strany nakonec zareagovalo dlouhou řadou dílčích opatření, jež připravil Josef Kempný jako tajemník Ústředního výboru KSČ odpovědný za práci s médii. Jejich těžiště spočívalo v systematickém přesvědčování vydavatelů, šéfredaktorů a novinářů z řad komunistů, čemuž měl napomoci pokyn k aktivizaci zmocněnců.¹⁰⁷ Už 9. ledna rozeslal Úřad pro tisk a informace vydavatelům periodického tisku hromadnou výzvu, v níž jim připomínal jejich společenskou odpovědnost podle tiskového zákona.¹⁰⁸ Personální a organizační opatření se týkala pouze televize, rozhlasu a Československé tiskové kanceláře, spadajících pod vládní pravomoc, a deníku *Práce*. V tomto posledním případě se ale nejednalo o nezákonný administrativní zásah strany do kompetence vydavatele, ale o podporu rozhodnutí předsedy Ústřední rady odborů Karla Poláčka odvolat „jeho“ šéfredaktora Ladislava Velenského. Ten však nakonec, poté co u Poláčka intervenovala delegace Svazu českých novinářů, v čele redakce zůstal, a to až do května 1969.¹⁰⁹

Přestože se Dubčekův návrh na zavedení předběžné cenzury nakonec neuskutečnil, informace o něm unikla na veřejnost a mezi novináři vyvolala znepokojení.¹¹⁰ Zmocněnce proto uklidňovali představitelé Úřadu pro tisk a informace na nejbližší poradě, sežvané na 7. ledna 1969 k prohlášení předsednictva ÚV KSČ.¹¹¹ Rudolf Vlček z druhého odboru tiskového úřadu přítomně ubezpečil, že systém vydavatelských zmocněnců bude pokračovat a předběžná cenzura se zavádět nebude. Naopak usoudí-li některý vydavatel, že zmocněnců již není v redakci zapotřebí, může je odvolat.¹¹² Postavil proti sobě situaci na podzim 1968, kdy byla potřeba cenzury akutní kvůli čerstvému faktu okupace, a poměry na začátku roku 1969, jež podle něj do jisté míry dovolovaly v opatřeních polevit.

Ještě v první polovině ledna 1969 tak mohli novináři i zmocněnci považovat situaci v zásadě za stabilizovanou a normalizující se (ve smyslu návratu ke stavu bezprostředně před invazí). Dosavadní administrativně-mocenské zásahy do chodu tisku

že v *Listech* byla předběžná cenzura zavedena 5. prosince 1968 (JUNGMANN, Milan: *Literárky – můj osud: Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*. Brno, Atlantis 1999, s. 331). Za předběžnou cenzuru tak označuje její nejslabší podobu – vydavatelské zmocněnce, jimiž byli v *Listech* postupně jmenováni jejich redaktori Jiří Lederer (5. prosince) a po jeho odchodu z redakce Luboš Dobrovský (4. února 1969). Doklady o zadrženém obsahu týdeníku, které v této souvislosti Jungmann uvádí, však pocházejí až z 3. dubna 1969, kdy byl zaveden přísnější režim cenzury (kontrola obsahů) externisty z řad pracovníků ČÚTI. Datum 5. prosince, které cituje i Petr Šámal, tak odpovídá zpoždění, s nímž byl stanoven zmocněnec v *Listech*, vzhledem k datu jejich obnoveného vydávání 7. listopadu 1968 (ŠÁMAL, P.: *Mimořádná opatření: Restaurace rozptýlené cenzurní soustavy (1969–1972)*, s. 1162 – viz pozn. 16).

107 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 126, dokument 282 – Návrh opatření ke zvýšení účinnosti stranického a státního řízení tisku, rozhlasu a televize, předložený tajemníkem ÚV KSČ Josefem Kempným na 114. schůzi předsednictva ÚV KSČ, 6.1.1969.

108 NA, f. ČÚTI, k. 27, sign. 22-2.

109 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 369, pozn. 2 k dokumentu 325.

110 NA, f. ČÚTI, k. 27, sign. 22-2.

111 *Tamtéž*.

112 *Tamtéž*, k. 54, sign. 25-1.

totiž končily ve stadiu pokusu (na rozdíl od státem ovládaného rozhlasu a televize, jejichž redaktori byli přeřazováni nebo posíláni na dovolenou) a dalo se tak soudit i podle rétoriky, kterou vůči nim uplatňovali vládní představitelé a Úřad pro tisk a informace. Rudolf Vlček *de facto* vycházel nadále z pojetí zmocněnců a tiskového úřadu jako vládní taktiky, která má především uspokojit sovětskou stranu.

„Okamžité zrušení cenzury“

Ještě vážnější krize „konsolidace“ médií přišla v polovině ledna 1969 po sebeupálení Jana Palacha, jenž svým činem vyzval k „okamžitému zrušení cenzury“ a zákazu rozšiřování okupantské tiskoviny *Zprávy*.¹¹³ Palachův otevřený dopis vzbudil tak bouřlivé mediální a společenské ohlasy, že vyvolaly reakci Sovětů. Třidvacátého ledna sdělili Brežněv a Kosygin v dopise Dubčekovi a Černíkovi své zneklidnění z toho, že „protisocialistické a protisovětské síly“ rozpoutávají vášně, jež tisk, rozhlas a televize vydávají za vlastenecké, a vyzvali k zákroku.¹¹⁴

Ve dnech 23. a 24. ledna mimořádně zasedala vláda, která rozhodla o řadě kroků k regulaci médií. Jaroslav Havelka, po Colotkovi nový předseda Federálního výboru pro tisk a informace, dal pokyn ředitelům televize a rozhlasu, aby poslali nežádoucí redaktory na několikaměsíční dovolenou a zajistili kontrolu vysílání spolehlivými lidmi. S výjimkou interview politiků a sportu se nesmělo vysílat živě a bez předchozí kontroly.¹¹⁵ Předsedové krajských národních výborů měli kontrolovat vysílání krajských rozhlasů. V oblasti tisku doporučila vláda Ústřednímu výboru Národní fronty zajistit, aby noviny jejích organizací udržovaly politickou linii Národní fronty,¹¹⁶ a zvýšila frekvenci schůzí předsedy vlády a předsedy vládního tiskového výboru s šéfredaktory a novináři na každodenní.¹¹⁷ Oběma národním vládám uložila, aby prostřednictvím svých úřadů pro tisk a informace začaly účinně zabraňovat zveřejňování nežádoucích materiálů. Úřady měly využívat celé škály zákonných sankcí až po dočasné zastavení periodika.¹¹⁸

Tady se však projeví nevyjasněné kompetence a alibismus federální vlády i národních vlád po federalizaci republiky. Po 1. lednu se měla nadřízeným orgánem Úřadu pro tisk a informace, přejmenovaného na Český úřad pro tisk a informace, stát česká národní vláda. Namísto toho však nastal bezprávný stav, kdy byl český tiskový úřad z podřízenosti federální vládě již vyvázán, avšak český premiér

113 Viz BLAŽEK, Petr – EICHLER, Patrik – JAREŠ, Jakub – BENEŠOVÁ, Michala: *Jan Palach '69*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2009, s. 172.

114 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 260, dokument 234 – Dopis L. Brežněva a A. Kosygina A. Dubčekovi a O. Černíkovi vyjadřující zneklidnění nad zostřením politického napětí v ČSSR po sebeupálení Jana Palacha, Moskva 23.1.1969.

115 NA, f. ÚPV-F (Úřad předsednictva vlády ČSSR/ČSFR – Praha, 1969), zápis ze schůze vlády 23.–24.1.1969, list 2.

116 *Tamtéž*.

117 *Tamtéž*, list 1.

118 *Tamtéž*, list 2.

Stanislav Rázl odpovědnost za něj a jeho činnost odmítal převzít.¹¹⁹ Český úřad pro tisk a informace postupoval jako dosud cestou pokynů a embarg, jimiž kupříkladu zakazoval publikovat o sérii sebevražd odvíjejících se od činu Jana Palacha cokoli kromě oficiálních prohlášení a jejichž dodržování měli zajistit redakční zmocněnci. Dosavadní metody se ovšem ukázaly jako nedostatečné, a proto se řízení cenzury opět chopila federální vláda prostřednictvím přejmenovaného Federálního výboru pro tisk a informace. Devětadvacátého ledna nařídila českému premiéru Rázlovi, aby český tiskový úřad převzal, personálně jej posílil a aby úřad v časopisech *Listy*, *Reportér* a *Zítřek* zavedl důslednou předběžnou cenzuru.¹²⁰ Stanislav Rázl a vedoucí druhého odboru ČÚTI Jaroslav Diblík v následujících dnech zavedení předběžné cenzury – respektive úředním slovníkem „zintenzivnění předběžné kontroly“ – dojednali s vedením dotyčných redakcí.¹²¹

Veřejnost i novináři odmítali Úřad pro tisk a informace od samého jeho založení, přesto jeho vedení dosud věřilo, že neplní jen negativní roli, a usilovalo o to získat prostor i pro plnění úkolů v rozvoji tisku, které mu ukládaly zakládací listiny. Po federalizaci a Palachově činu bylo vehnáno do vskutku nezáviděníhodné situace: úřad byl nucen potlačovat mediální projevy celonárodního vzepětí, jehož ústředním motivem byl právě nesouhlas s omezením svobody tisku a informací, a to bez nadřízeného politického orgánu, který by převzal odpovědnost za výklad cenzurních pokynů.¹²²

Vystupňoval se morální rozklad pracovníků úřadu. Předseda Josef Vohnout koncem ledna požádal premiéra federální vlády Oldřicha Černíka, aby uvolnil z funkce jeho i další kolegy: „Nechci se ocitnout v postavení (a moji spolupracovníci rovněž) člověka, kterého sice společnost potřebuje, ale kterým současně opovrhuje, jak dole, tak i nahoře.“¹²³ Nakonec ale úřad vedl ještě dva měsíce.

Plnou parou zpět. Konsolidace cenzury po dubnu 1969

Navzdory selektivní úřední předběžné cenzuře představoval v polovině února 1969 nedisciplinovaný tisk, rozhlas a televize v očích Moskvy stále hlavní překážku pro normalizaci vzájemných vztahů.¹²⁴ Na konci března se krize v konsolidaci médií z hlediska sovětských orgánů dále vyhrotila během takzvaných hokejových událostí.

119 *Tamtéž*, f. FVTI, k. 8.

120 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. VIII/2, s. 279, dokument 259 – Zpráva o opatřeních Federálního výboru pro tisk a informace v Československé televizi, Československém rozhlasu a Československé tiskové kanceláři, 29.1.1969.

121 NA, f. ČÚTI, k. 27, sign. 22-2. Platí-li údaj, že od září 1968 do března 1969 si (Č)ÚTI vyžádal předložení obtahů ke kontrole dvakrát, jedná se o tento případ.

122 NA, k. 8, f. FVTI.

123 *Tamtéž*, dopis Josefa Vohnouta premiérovi Oldřichu Černíkovi, doručení 27.1.1969.

124 Ve dnech 5.–10. února 1969 jednal se zástupci sovětského politbyra federální ministr zahraničí Ján Marko, který o tom podal zprávu 14. února (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 267, dokument 238 – Zpráva o jednání ministra zahraničních věcí ČSSR J. Marka v Sovětském svazu ve dnech 5.–10. února 1969 k otázkám plně

Sovětské politbyro ve svém usnesení z 30. března, jež o den později v Praze tlumočila delegace vedená sovětským ministrem obrany Andrejem Antonovičem Grečkem, interpretovalo spontánní shromáždění lidí v centrech měst a dosud neobjasněný incident před pobočkou sovětské letecké společnosti Aeroflot na Václavském náměstí v Praze po zápase československých a sovětských hokejistů na mistrovství světa jako „rozsáhlé kontrarevoluční demonstrace“. Jejich příčinu spatřovalo v „linii prováděné hromadnými sdělovacími prostředky“, které prý rozdmýchávají nacionalistické, šovinistické a antisocialistické nálady. V reakci vyzvalo československé státní a stranické vedení, aby důrazně řešilo situaci v médiích a podvolilo si je.¹²⁵ Podpořilo přitom Husáka a Štrougala, odmítlo jednat s Dubčekem a Černíkovi dalo výstrahu. S požadavkem na zavedení cenzury přišla také Vojenská rada Ministerstva národní obrany, které *de facto* začalo podléhat velení Sovětské armády; československý ministr obrany generál Martin Dzúr o tom informoval ve svém vystoupení na zasedání výkonného výboru předsednictva ÚV KSČ.¹²⁶ K nátlaku se přidal i vedoucí mezinárodního oddělení Ústředního výboru KSSS Konstantin Viktorovič Rusakov, když velvyslanci v Moskvě Vladimíru Kouckému sdělil, že československé „tiskové zákonodárství připouští daleko účinnější opatření k usměrnění tisku a zabránění škodlivým jevům včetně preventivní cenzury“, a ptal se, kdy československé vedení k těmto zásahům přikročí.¹²⁷

Předsednictva federální vlády a komunistické strany zareagovala sérií prohlášení a opatření. Premiér Černík vyhlásil zavedení faktické předběžné cenzury a kontroly distribuce tisku na schůzi předsednictva vlády 1. dubna. Oboje mělo fungovat podle „kádárovského modelu“ v Maďarsku,¹²⁸ kdy namísto úředně vykonávané předběžné cenzury nad médii bdí vládní, stranické a společenské organizace, které ji tak nahrazují.¹²⁹ Realizací byli pověřeni Josef Kempný a Josef Havlín, který od dubna řídil Český úřad pro tisk a informace.¹³⁰ Gustáv Husák vystoupil proti „antisovětskému štvání“ a „protivládním“ článkům *Literárních listů*, *Práce*, *Politiky* a *Zitřka* a varoval, že mohou mít za následek další ozbrojený zásah Sovětů.¹³¹ Druhého dubna vláda

normalizace československo-sovětských vztahů a koordinace vzájemného postupu v zahraniční politice, 14.2.1969).

125 *Tamtéž*, s. 288 n., dokument 250 – Prohlášení ÚV KSSS a vlády SSSR charakterizující demonstrace v Československu ve dnech 28. a 29. března 1969 jako kontrarevoluční, 31.3.1969.

126 Viz BARTA, Miloš – FELCMAN, Ondřej – BELDA, Josef – MENCL, Vojtěch: *Československo roku 1968*, sv. 2: *Počátky normalizace*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů – Parta 1993, s. 54.

127 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 291, dokument 251 – Depeše V. Kouckého o návštěvě u K. Rusakova týkající se československé vnitropolitické situace po protiokupačních demonstracích 28.–29. března 1969, 2.4.1969.

128 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 245 a 249, dokument 305 – Poznámky z diskuse na 18. schůzi výkonného výboru PÚV KSČ k dopisu ÚV KSSS k událostem z 28.–29. března 1969.

129 NA, f. ČŮTI, k. 2, sign. 02-1.

130 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 249, dokument 305.

131 *Tamtéž*, s. 247.

rozhodla o zavedení dané formy „předběžné cenzury“.¹³² Tu pokládala, stejně jako Alexander Dubček o tři měsíce dříve, za dosud nerealizované opatření. Počínaje dubnem však vládní orgány kvalifikují opatření v tisku již takto, včetně retrospektivních hodnocení práce tiskového úřadu v tomto období.

Ještě téhož dne zastavilo předsednictvo ÚV KSČ týdeník *Politika*, který vydávalo stranické nakladatelství Rudé právo,¹³³ a Český úřad pro tisk a informace zastavil týdeník pro politiku, ekonomiku, vědu a kulturu *Zítřek*, vydávaný nakladatelstvím Melantrich.¹³⁴

Cenzurní pokyny, které vydala federální vláda a Český úřad pro tisk a informace, rozšiřovaly a precizovaly pokyny dosavadní, zakládaly tiskovou a cenzurní politiku na principech listopadové rezoluce Ústředního výboru KSČ a konkretizovaly skutečnosti, které byly podle výše uvedeného zákona č. 127/1968 Sb. v rozporu se státními zájmy.¹³⁵ Zároveň zavazovaly média k aktivní pacifikační a propagandistické roli: vytvářet prostor pro propagaci listopadové rezoluce, posilovat postavení orgánů státní moci, působit na upevňování jednoty federalizovaných národů, působit na uklidnění veřejného mínění, paralyzovat vlivy „imperialistické ideově-politické diverze“ a emigrace.¹³⁶

Tyto úkoly přinesly radikální zlom v činnosti Českého úřadu pro tisk a informace včetně koncepční a organizační změny v práci zmocněnců, neboť právě je vykonáváním předběžné cenzury federální vláda nově pověřila.¹³⁷ Avšak aby Federální výbor pro tisk a informace kontrolu zefektivnil, zavedl novou kategorii zmocněnců.

132 ÚSD AV ČR, sbírka KV ČSFR, C III/398, Usnesení Vlády Československé socialistické republiky ze dne 2. dubna 1969, č. 66; též viz DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2006, s. 131.

133 *Tamtéž*; dále ÚSD AV ČR, sbírka KV ČSFR, S IV/58; *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 301, dokument 254 – Odpověď výkonného výboru předsednictva ÚV KSČ na Prohlášení ÚV KSSS a vlády SSSR k protiokupačním demonstracím v ČSSR ve dnech 28.–29. března 1969, 7.4.1969. Definitivně byla *Politika* zastavena 22. dubna 1969, aby byla nahrazena novým týdeníkem *Tvorba* (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 304, pozn. 5 k dokumentu 254).

134 Hlavním důvodem byl komentář Vladimíra Škutiny „Óda na radost“ k hokejovým událostem (srv. DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 130).

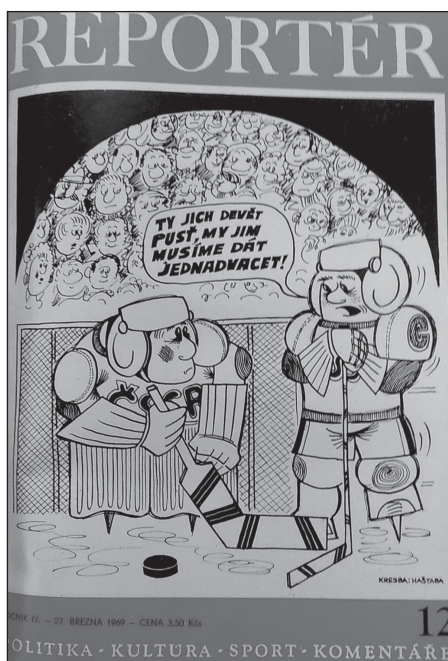
135 „1. názory a stanoviska, které napadají KSČ, její představitele a vedoucí úlohu strany ve společnosti; 2. útoky a invektivy proti Sovětskému svazu a ostatním členským zemím Varšavské smlouvy a jejich představitelům a proti našim spojeneckým svazkům s těmito zeměmi; 3. útoky a invektivy proti spojeneckým vojenským jednotkám na území našeho státu; 4. útoky proti základním principům našeho socialistického společenského systému; 5. útoky proti prezidentu republiky a dalším vedoucím státním činitelům a proti základním principům politiky Národní fronty; 6. údaje, jejichž zveřejnění může poškodit obranu, vnitřní bezpečnost státu, výsledky vyšetřování nebo činnost soudů.“ (ÚSD AV ČR, sbírka KV ČSFR, C III/398, Usnesení vlády Československé socialistické republiky ze dne 2. dubna 1969, č. 66, Příloha k usnesení č. 66/1969: Zásady pro vymezení skutečností, jež jsou v rozporu s důležitými zájmy vnitřní nebo zahraniční politiky státu podle zákona č. 127/1968 Sb.; viz též DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 131.)

136 ÚSD AV ČR, sbírka KV ČSFR, C V/5.

137 *Tamtéž*, C III/398.

Na rozdíl od zmocněnců jakožto zástupců vydavatele s pověřením ČÚTI byli označováni jako „dohlédačí pracovník Českého úřadu pro tisk a informace“.¹³⁸ Zároveň bylo do českého tiskového úřadu převeleno patnáct armádních novinářů, aby podpořili jeho nového předsedu Josefa Havlína, konzervativce navrženého Dubčekem¹³⁹ a podporovaného Sověty, jenž ve funkci nahradil Josefa Vohnouta. (Tajemník ÚV KSČ pro práci s médii Josef Kempný o výměně ihned referoval sovětskému velvyslaneckému radovi Sergeji Ivanoviči Prasolovovi.)¹⁴⁰

Rozhodující změna se také odehrála, a to již v březnu 1969, ve vedení oddělení masových sdělovacích prostředků Ústředního výboru KSČ. Dosavadní vedoucí Dušan Havlíček byl pro své protiokupační postoje, s nimiž vystupoval po srpnu 1968 jako účastník takzvaného vysočanského sjezdu KSČ, nedůvěryhodný jak pro domácí konzervativce, tak pro Sověty, kteří v něm spatřovali stoupence pravicové frakce ve stranickém vedení.¹⁴¹ Jeho oddělení, které by bylo za normálních okolností představovalo nejvyšší stranickou instanci pro řízení médií, se po srpnu dostalo na druhou kolej. Jeho úlohu převzal Vládní výbor pro tisk a informace a později ve stranické hierarchii Sověty podporovaný výkonný výbor předsednictva ÚV KSČ. Havlíčka, který s pomocí Alexandra Dubčeka odjel jako zvláštní korespondent Československé tiskové kanceláře do Švýcarska,¹⁴² nahradil Vladimír

Takzvané hokejové události v březnu 1969 se staly námětem mnoha vtipů, ale také záminkou k dalšímu zásahu proti svobodě projevu. Autor kresby na obálce časopisu Reportér Stanislav Haštava (27. března 1969)

138 NA, f. FVTI, k. 1, zápis z 1. schůze FVTI 22.4.1969.

139 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/3, s. 296, dokument 253 – Záznam rozhovoru A. Dubčeka s náměstkem ministra zahraničních věcí SSSR V. Semjonovem o politické situaci v ČSSR, 7.4.1969.

140 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IV/4, s. 392, dokument 136 – Záznam rozhovoru S. I. Prasolova s tajemníkem ÚV KSČ J. Kempným o opatřeních proti „pravici“, zejména ve sdělovacích prostředcích, 8.4.1969.

141 Viz CAJTHAML, Petr: Public relations pro Státní bezpečnost: Bezpečnostní propaganda v letech 1968–1971. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 6. Praha, Archiv bezpečnostních složek – Ústav pro studium totalitních režimů 2008, s. 191–242, zde s. 213.

142 Viz SEDMIDUBSKÝ, Jan: Rok 1968 mi obrátil život naruby: Svědek zrady. Příběh Dušana Havlíčka. Můj rozhlas [online], 20.09.2020 [cit. 2020-11-06]. Dostupné z: <https://www.muji-rozhlas.cz/dokument/rok-1968-mi-obratil-zivot-naruby-svedek-zrady-pribeh-dusana-havlicka>.

Diviš – armádní novinář, který dříve vedl časopis *Lidová armáda* a od ledna 1968 týdeník *Kulturní noviny* (vydáváný Ministerstvem kultury a informací) a nyní byl bez angažmá.

Nově ustanovení úřední zmocněnci prováděli kontrolu v nejodbojnějších redakcích, kde tento krok znamenal návrat před jaro 1968 k praxi takzvaných plnomocníků – zaměstnanců Ministerstva vnitra, umístěných rovněž v redakcích. Jinde se měla opět zintenzivnit činnost dosavadních zmocněnců vydavatelských. V některých případech si Český úřad pro tisk a informace vyžádal obtahy přímo od redakce.¹⁴³ Ve stranických titulech (deníky *Rudé právo*, *Pravda*, *Nové slovo*) to pak byly personální změny, které měly zajistit, aby redakce začaly aktivně sloužit „bojovné stranické publicistice“, aniž by bylo nutné a žádoucí podrobovat je cenzuře.¹⁴⁴

Sedmnáctého dubna rezignoval Alexander Dubček a funkci prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ převzal Gustáv Husák, v uplynulých měsících nejhalasnější kritik činnosti médií. Ve svém nástupnickém projevu na zasedání ústředního výboru strany na Pražském hradě jmenoval jako viníky krizové situace intelektuály spolu s novináři a vyslovil se za podmanění médií: „...když si strana nezabezpečí svůj rozhodující ideový vliv na rozhlas, na televizi, na tisk, nemůže svou úlohu v tomto státě splnit.“¹⁴⁵

V následujících týdnech Český úřad pro tisk a informace v souladu s usnesením federální a české vlády zrušil registraci emblematických časopisů pražského jara *Studentské listy* (12. května), *Listy a Reportér* (15. května) a na tři měsíce pozastavil *Svět v obrazech*, *My 69* a *Plamen* (15. května).¹⁴⁶ Devátého dubna předsednictvo Československé strany socialistické (ovládající vydavatelství Melantrich) definitivně zastavilo vydávání *Zítřku*,¹⁴⁷ u nějž Český úřad pro tisk a informace následně

143 V období od 1. dubna 1969 do konce ledna 1970 to bylo celkem šestnáctkrát (NA, f. 1478, sv. 21, arch. j. 46, bod 6, Zpráva o politické a kádrové situaci v Českém úřadě pro tisk a informace a o stavu publicistiky ve sdělovacích prostředcích).

144 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 365, dokument 324 – Důvodová zpráva k opatřením v oblasti sdělovacích prostředků, předložená tajemníkem ÚV KSČ Josefem Kempným na 128. schůzi předsednictva ÚV KSČ, 6.5.1969.

145 HUSÁK, Gustáv: Musíme hledat poctivé komunistické řešení, 17. dubna 1969. In: TÝŽ: *O obraně a ochraně socialismu: Výbor z projevů a statí 1969–1981*. Praha, Naše vojsko 1982, s. 13–27, zde s. 23. Původně viz TÝŽ: Musíme hledat poctivé komunistické řešení: Ze závěrečného slova soudruha Gustáva Husáka na plénu ÚV KSČ. In: *Rudé právo* (19.4.1969), s. 1 a 3.

146 První zmínka o zastavení jmenovaných časopisů se vyskytuje v usnesení předsednictva ÚV KSČ z 1. dubna 1969 (*tamtéž*, s. 281, dokument 308 – Usnesení 122. schůze předsednictva ÚV KSČ k událostem z 28.–29. března 1969, 1.4.1969). *Literární noviny* byly zastaveny ihned, následně po protestech Svazu československých spisovatelů bylo vydávání obnoveno (viz PUTÍK, J.: *Odchod ze Zámku*, s. 69 – viz pozn. 38; též DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 131 n.). Stranické předsednictvo 6. května 1969 uložilo komunistům v české vládě zastavit vydávání časopisů *Listy*, *Reportér*, *My 69*, *Plamen* a *Svět v obrazech* (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 367, dokument 325 – Usnesení 128. schůze předsednictva ÚV KSČ k opatřením v oblasti sdělovacích prostředků, předloženým tajemníkem ÚV KSČ Josefem Kempným).

147 Komuniké Čs. strany socialistické. In: *Svobodné slovo* (4.4.1969), s. 1 (citováno podle: DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 131; též viz *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*,

konstatoval propadnutí registrace. Periodické tituly byly masově rušeny a slučovány až do roku 1971 (pětatřicet v roce 1969, třiatřicet v roce 1970 a devětsedmdesát v roce 1971).¹⁴⁸

Zároveň v prvním květnovém týdnu zahájilo předsednictvo ÚV KSČ, jeho výkonný výbor a v návaznosti na ně ideologické oddělení byra ÚV KSČ pro české země zásadní krok, kterému se dosud nejvyšší stranické orgány vyhýbaly: provádění personálních zásahů, a to nejen ve stranickém tisku či státních médiích, ale plošně ve všech titulech odporujících politice komunistické strany a státu.¹⁴⁹ Zásahy se odehrávaly po stranické linii, úkolem byli pověřeni komunisté ve všech redakcích.¹⁵⁰ Cílem působení ideologického oddělení bylo získávat novináře pro spolupráci s novým stranickým vedením, „izolovat pravičácké síly“ a ovládnout Svaz českých novinářů.¹⁵¹ Postupně muselo z celkového počtu 5106 novinářů odejít z redakcí nejméně dvanáct set, tedy zhruba čtvrtina.¹⁵²

Když nové, konsolidované vedení Českého úřadu pro tisk a informace revidovalo dosavadní činnost úřadu a hodnotilo zkušenosti se systémem zmocněnců, jak byl ustanoven a vybudován po srpnu 1968, konstatovalo – obdobně jako u většiny ostatních aktivit za dřívějšího vedení úřadu – politický neúspěch. Zmocněnci podle něj často postrádali potřebný politický profil, a především reálnou moc měnit rozhodnutí šéfredaktora. Proto pokládalo do budoucna za potřebné, aby český tiskový úřad dohlížel na jejich výběr a korigoval jej a aby byli postaveni na roveň šéfredaktora nejen co do odpovědnosti, ale i pravomocemi.¹⁵³

Josef Kempný (1920–1996) byl jako tajemník Ústředního výboru KSČ pověřen usměrňováním sdělovacích prostředků v souladu s oficiální politickou linií (encyklopedie.ostrava.cz)

sv. IV/3, s. 300, dokument 254 – viz pozn. 133).

148 NA, f. ČÚTI, k. 68, sign. 26-6, Vyjádření IV. odboru ČÚTI k otázce zrušení časopisů v letech 1968–1971 (k čj. 1034/74).

149 Viz VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Komunistická strana Československa: Komunistická strana Slovenska (prosinec 1967 – říjen 1969). Byro ÚV KSČ pro řízení stranické práce v českých zemích (listopad 1967 – říjen 1969). (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IX/5.)* Praha – Brno, ÚSD AV ČR, v.v.i. – Doplněk 2019, s. 651, dokument 64.1 – Zpráva o opatřeních ideologického oddělení byra ÚV KSČ k účinnému ovlivňování sdělovacích prostředků, 8.5.1969.

150 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/4, s. 366 n., dokument 325 (viz pozn. 146).

151 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, sv. IX/5, s. 652 n., dokument 64.1.

152 NA, f. 1261/05, sv. 27, arch. j. 28, s. 22 (citováno podle: HRADECKÁ, Vladimíra – KOUDELKA, František: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 51).

153 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1, InSTITUTE zmocněnců (dokument vznikl po dubnu 1969).

Dokumenty Českého úřadu pro tisk a informace ukazují, s jakými organizačními problémy se ve své činnosti doposud potýkal. I když většina zmocněnců byla zaměstnanci svého listu, někteří spadali pod jiné organizace vydavatele, kvůli nové pracovní náplni byly jejich pracovní pozice rušeny a přesouvány, přes pokyny úřadu nebylo někdy jasné, odkud zmocněnci poplyne plat, kde bude umístěn, zda získá přístup do redakce či k náhledu novin. „Politický“ aspekt, který měl ze zmocněnců sejmout stigma cenzora a v jistém smyslu jim usnadnit práci, proto zmocněnci ve výsledku vnímali naopak jako v pracovněprávním ohledu nevyjasněné postavení a překážku v práci – nakolik ovšem měli vůli ji vykonávat.

Opětovným povoláním zkušeného aparátníka Josefa Havlína, jenž během pražského jara přišel o místo vedoucího oddělení školství a vědy ÚV KSČ,¹⁵⁴ se Český úřad pro tisk a informace emancipuje. Přestává své pokyny redakcím zaštiťovat autoritou vlády, zároveň se ale začíná vracet pod vliv předsednictva strany, čímž naplňuje další ze sovětských požadavků. V květnu už předseda českého tiskového úřadu schvaluje jmenování zmocněnců¹⁵⁵ a rovněž začíná ovlivňovat složení redakcí.

Na jaře a v létě 1969 byl vyměněn asi tucet zmocněnců,¹⁵⁶ většina však zůstala ve funkci. V červenci 1969 pak úřad podrobně hodnotil jejich efektivitu v jednotlivých redakcích. Osobní pohovory předznamenávaly pozdější stranické prověrky. Zmocněnci vesměs deklarovali vstřícnost k požadavkům úřadu. Někdy vyjadřovali loajalitu vládě a podporu v jejím normalizačním úsilí – ještě však ve smyslu vyrovnání s přítomností sovětských vojsk, a nikoli vnitrostranického a vnitrostátního boje proti liberálům a reformistům. I když většina zmocněnců při pohovorech vyhověla požadavkům (čtyřiapadesát z devětašedesáti), jedenáct zmocněnců z titulů, které byly zastaveny, neuspělo.¹⁵⁷ Je zajímavé, že v pohovorech prošli všichni zmocněnci z Československé tiskové kanceláře,¹⁵⁸ přestože některé hlasy v předsednictvu strany (stejně jako Sověti) označovaly ČTK za jednu z hlavních příčin nepořádků v tisku. Někteří zmocněnci vysvětlovali svou zdrženlivost tím, že nechtěli působit jako horlivci, a odvolávali se na nejednoznačné pokyny a svou malou autoritu. Nejhuře hodnoceni byli jednotlivci, kteří nejen tolerovali, ale sami zařazovali závadné materiály do tisku; k nejproblematictějším titulům v tomto směru patřily deníky *Mladá fronta*, *Práce*, *Rovnost* a *Svobodné slovo*.¹⁵⁹ Krajním případem se stal zmocněnec pro *Listy* Luboš Dobrovský, který „nevyhovuje. Obhajoval při jednání o zastavení časopisu závadný obsah mnohem více než šéfredaktor [Milan Jungmann].“¹⁶⁰

154 Viz VANČURA, J.: *Naděje a zklamání*, s. 28 (viz pozn. 16). Ke konsolidaci ČÚTI srv. ZAPLETAL, A.: *Proces konsolidace v Českém úřadu pro tisk a informace v letech 1969–1971* (viz pozn. 15).

155 Dne 16. května 1969 schválil jmenování zmocněnkyně v Československém rozhlase (NA, f. ČÚTI, k. 61, sign. 25-3).

156 *Tamtéž*, k. 54, sign. 25-1, Hodnocení zmocněnců ČÚTI. Tento nedatovaný dokument zachycuje stav na jaře a v létě 1969.

157 *Tamtéž*.

158 *Tamtéž*.

159 *Tamtéž*.

160 *Tamtéž*.

Efektivní nástroj k ovládnání zmocněnců dal českému tiskovému úřadu do rukou zákon č. 58/1969 Sb., o finanční odpovědnosti státních zaměstnanců, účinný od 1. července. Podle něj a podle nového výkladu zákona č. 127/1968 Sb. začali být všichni zmocněnci pokládáni za součást správních orgánů státu (zaměstnance ČÚTI) a jejich konání za akt správního řízení. Posun, jenž měl oproti výkladu z podzimu 1968, kdy nesl veškerou odpovědnost za závady šéfredaktor, největší praktické důsledky, spočíval v tom, že chybné jednání zmocněnců bylo možné napříště postihnout udělením pokuty.¹⁶¹

Srpen 1969. Zatěžkávací zkouška konsolidované cenzury

Předběžná cenzura prostřednictvím vládních i vydavatelských zmocněnců anebo formou kontroly obtahů jednotlivých čísel, které redakce poskytovaly tiskovému úřadu,¹⁶² byla praktikována i nadále. Během celého srpna 1969 v souvislosti s výročím „internacionální bratrské pomoci“ pak Federální výbor pro tisk a informace po pečlivých přípravách zesílil „terénní“ opatření,¹⁶³ když se zmocněnci vydali kontrolovat ústřední deníky a týdeníky operativně přímo do redakcí. K tomu se přidala ještě efektivnější takzvaná kontrola před rozšířením, při níž vybraní pracovníci českého tiskového úřadu kontrolovali signální výtisky přímo v tiskárně. Obavy z očekávaných „provokací“ převážily ve vládě nad enormní finanční náročností tohoto způsobu kontroly tisku: v případě odhalené závady bylo totiž nutné znehodnotit a nahradit celý náklad listu nebo vyměnit závadné strany.

V kritickém čase Český úřad pro tisk a informace zabavil náklad aktuálních čísel devíti méně významných časopisů, takže se žádné „nepřátelské nebo dvojsmyslné příspěvky“ v tisku, rozhlasu ani televizi neobjevily. Podle vnitrostranického hodnocení konsolidovaný systém kontroly v srpnu 1969 obstál.¹⁶⁴ Jak postupovaly personální změny v redakcích, začal se úřad spoléhat na nejméně náročnou kontrolu následnou, s osobní odpovědností šéfredaktorů a finančními postihy redakcí.¹⁶⁵

161 *Tamtéž*, f. FVTI, k. 7, Právní analýza statutu zmocněnců, vyhotovená pro FVTI mezi 5. červnem a 19. srpnem 1969. K novému výkladu zákona č. 127/1968 Sb. dala podnět dosavadní „praxe“.

162 Viz pozn. 143.

163 Cenzurní opatření v srpnu 1969, která zajišťoval FTVI, dále sestávala z hromadných přesunů redaktorů rozhlasu a televize mezi redakcemi, omezení programu vysílání, zpřísnění dovozu zahraničního tisku, instruktáže šéfredaktorů, ochrany vysílací techniky a zabezpečení techniky záložní, záložních zdrojů atd. Předsedové federální a národních vlád dostali navíc za úkol prověřit produkci nakladatelství, ministr vnitra měl zajistit kontrolu činnosti nepřátelských „skupinek a center“, jakož i uměleckých svazů, zesílit rušení zahraničních rozhlasových stanic (Svobodná Evropa) apod. (*Tamtéž*, k. 8.)

164 *Prameny k dějinám československé krize*, sv. VIII/2, s. 411, dokument 308 – Souhrnná zpráva o srpnových událostech a výsledcích přijatých opatření k zabezpečení klidu, veřejného pořádku a bezpečnosti v ČSSR, 11.9.1969.

165 NA, f. ČÚTI, k. 4, sign. 05-3.

Na Slovensku zrušil Slovenský úrad pro tisk a informace instituci zmocněnců k 30. září 1969 se zdůvodněním, že po delegování odpovědnosti na šéfredaktora se jejich činnost stala formální.¹⁶⁶ V Praze se však scházeli i nadále. Na základě dochovaných fragmentů zápisů z porad můžeme soudit, že se četnost jejich setkání snížila na jednu měsíčně, a to nejméně do léta 1970; svolávání byli telefonicky. K 1. říjnu 1970 zrušila „konzultační středisko“, které organizovalo směnnou práci zmocněnců, Československá televize, spoléhajíc se na „pevné politické vedení“ ve všech redakcích. Ze zmocněnců se stali normální zaměstnanci a odpovědnost za kvalitu vysílání se vrátila vedoucím redaktorům.¹⁶⁷ Poslední dochovaný seznam aktivních zmocněnců vznikl po 15. dubnu 1971.¹⁶⁸ Předseda Českého úřadu pro tisk a informace Vlastimil Neubauer poté ještě zamýšlel vyzvat vydavatele periodického tisku ke jmenování nových zmocněnců. Poněvadž však dopis s výzvou, která měla být splněna do 30. září 1971, nakonec nebyl odeslán, usuzuji, že v té době se síť zmocněnců definitivně deaktivuje.¹⁶⁹

V obou normalizačních dekádách vysílal Český, respektive Federální úřad pro tisk a informace (zřízený v prosinci 1980) své pracovníky do redakcí jen příležitostně, okolo výročí 21. srpna a úmrtí Jana Palacha.¹⁷⁰ O zmocněncích ustanovených pro konkrétní redakce jsem však nenalezl zmínku – až na jedinou výjimku: v roce 1982 se předseda Federálního úřadu pro tisk a informace pokusil obnovit síť zmocněnců, plán byl ale nakonec odložen pro případ mimořádných událostí.¹⁷¹

Závěrem. Od odpovědnosti ke kontrole

Zmocněnci představují ústřední výkonný prvek cenzury v období rané normalizace od září 1968 do srpna 1969. V jejich proměňujícím se postavení a úkolech v období od září 1968 do roku 1971 jsem identifikoval čtyři modely předběžné kontroly tisku: zaprvé vydavatelští zmocněnci kontrolující texty svých kolegů redaktorů; zadruhé úřední zmocněnci kontrolující redakcemi předložené obtahy; zatřetí úřední (případně vojenští) zmocněnci kontrolující obtahy přímo v redakcích; začtvrté zmocněnci kontrolující signální výtisky v tiskárnách.

Souběh, následnost a vzájemné nahrazování jednotlivých modelů odpovídají průběžnému ústupu reformních a posilování konzervativních sil ve vedení Komunistické strany Československa a ve státním a stranickém aparátu, jak tuto

166 *Tamtéž*, f. FTVI, k. 7.

167 *Tamtéž*, f. ČÚTI, k. 61, sign. 25-3.

168 *Tamtéž*, k. 54, sign. 25-1. Poopravme zde tvrzení Petra Šamala, že instituce zmocněnců byla rozpuštěna již v polovině roku 1969 (ŠÁMAL, P.: *Mimořádná opatření*, s. 1162 – viz pozn. 16).

169 NA, f. ČÚTI, k. 54, sign. 25-1, Návrhy jmenování zmocněnců v hromadných informačních prostředcích (koncept dopisu).

170 Viz BEDNAŘÍK, P. – JIRÁK, J. – KÖPPLOVÁ, B.: *Dějiny českých médií*, s. 314 (viz pozn. 16); ŠITLER, Jiří: *Cenzura v předlistopadovém Československu*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 20, č. 6 (1998), s. 33–38, zde s. 37.

171 NA, f. FÚTI, k. 6.

změnu v rozložení moci vyvolával a katalyzoval soustavný sovětský tlak. První model fungoval v ústředních médiích do konce ledna 1969, kdy začal být v několika případech kombinován s druhým modelem. Jednoznačně však převládal až do začátku dubna 1969. Jeho efektivita byla výslednicí zájmů a vyjednávání všech zaangażovaných skupin (Sovětů, vlády a strany, vydavatelů, zmocněnců a novinářů); z hlediska vlády a strany, jakož i Moskvy coby nejvyššího arbitra, byl ovšem zcela neúčinný. Na začátku dubna 1969 proto vláda a strana přestaly spoléhat na vydavatelské zmocněnce a do vybraných redakcí byli povoláni úřední a armádní novináři. Díky této posile se systém zmocněnců stal rozhodující operativní silou, která – spolu s prudce narůstajícím rozsahem personálních opatření a existenčního tlaku na novináře – dokázala přinutit média, aby respektovala prosovětskou cenzurní normu. V srpnu 1969 pak systém dočasně rozšířili zmocněnci, kteří kontrolovali signální výtisky přímo v tiskárnách.

Vohnoutovo vedení (Českého) úřadu pro tisk a informace a jeho zaměstnanci, vzeší z novinářského prostředí a spjatí s reformním procesem, byli liberálnější než politické vedení země. Spolehlivou předběžnou cenzuru se tak po několika neúspěšných improvizovaných pokusech povedlo vybudovat až napočtvrté. Stejně jako v ostatních oblastech rozhodl o její účinnosti (a následně o „konsolidaci“ médií) personální aspekt: povolání nových pracovníků českého tiskového úřadu v čele s Josefem Havlínem, kteří – na rozdíl od vydavatelských zmocněnců – nebyli loajální redakcím a liberálnímu pojetí žurnalistiky, nýbrž konsolidovanému úřadu a prosovětské podobě normalizace.

Tím Český úřad pro tisk a informace definitivně přestal být dočasným nástrojem pro uspokojení Sovětů v období do vydání nového tiskového zákona a stal se z něho nástroj vnitropolitického boje konzervativců s reformisty a opozicí v „ostré fázi“ normalizace. Personálně a organizačně se již ovšem jednalo o docela jiné těleso.

Studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR č. GA19-11164S „Tisková politika v období tzv. normalizace“.

Abstract

The topic of the study is the censorship apparatus in the Czechoslovak Socialist Republic between September 1968 and August 1969, i.e during the first year after the invasion of the Warsaw Pact armies, with a particular focus on the system of authorized representative in the context of the media policy of the government and the Communist party. The representatives (zmocněnci) were the central executive element of censorship in the early normalization period. The author identifies four models of preliminary supervision over the media, which reflect the authorized representatives' changing role and tasks. In the first model, the representatives were selected by publishers and editors among their employees; activities of rank-and-file journalists were thus supervised by their colleagues who were following direct instructions of the government. The model was implemented and used since the establishment of the authorized representatives' category in September 1968 throughout the period under review, in dailies, weeklies,

and also in the Czechoslovak Press Agency; in the winter of 1968, they were joined by the Czechoslovak Radio and the Czechoslovak Television. It gave editorial boards and editorial staff enough leeway to circumvent and negotiate and, in the opinion of the Czechoslovak political leadership, and particularly in the eyes of the Soviets, it did not prove too successful. In the second model, official representatives were checking test copies submitted by editorial boards. The model was implemented in February 1969 in selected magazines which were considered problematic (Listy, Reportér and Zítřek) and it also fell short of expectations from the viewpoint of the pro-Soviet consolidation policy. In the third model, implemented since April 1969, official (or army) representatives were checking test copies directly in editorial offices and their interventions were seen as a substantial improvement. At that time, the role of the Czech Office for Press and Information (Český úřad pro tisk a informace), which started making independent decisions concerning appointments of representatives and personnel of editorial boards, was becoming more important. The fourth preliminary censorship model employed representatives who, at the time of the first anniversary of the Soviet intervention in August 1969, were checking signal copies directly in printing works. This mode of supervision was viewed as an unquestionable success. The Czech Office for Press and Information subsequently abandoned the policy of representatives and replaced it by a follow-on supervision model combined with a targeted personnel policy; the very last documents referring to the system of representatives date back to 1971.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; media; censorship; (authorized) representatives; Prague Spring 1968; Czechoslovak normalization
Československo; média; cenzura; zmocněnci; pražské jaro 1968; československá normalizace

Neklid před bouří

Členská základna Komunistické strany Československa na sklonku normalizace

Jaroslav Pažout

Katedra historie, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci

Na konci osmdesátých let minulého století vrcholila krize normalizačního režimu, která měla své společenské, ekonomické, ekologické i morální příčiny.¹ Zřetelně se projevila také mezi členy (a kandidáty) Komunistické strany Československa, přičemž situace ve vládnoucí straně přispěla k rychlému zhroucení režimu na sklonku roku 1989. Předkládaná studie² se pokusí tuto skutečnost prokázat na vývoji členské základny KSČ i na náladách, které v ní panovaly.

1 K tomu mimo jiné viz OTÁHAL, Milan: O vztahu společnosti k normalizačnímu vedení. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Česká společnost v sedmdesátých a osmdesátých letech: Sociální a ekonomické aspekty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2012, s. 247–284; KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012, s. 291–333; VILÍMEK, Tomáš: K příčinám pádu režimu v ČSSR a NDR v roce 1989. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2008, s. 130–204; SPURNÝ, Matěj: 1989: Krize a rozklad socialistické modernity. In: RÁKOSNÍK, Jakub – SPURNÝ, Matěj – ŠTAIF, Jiří: *Milníky moderních českých dějin: Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848–1989*. Praha, Argo 2018, s. 251–296; PULLMANN, Michal: Eroze diktatury v době přestavby: Krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989). In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 256–274.

2 Za cenné připomínky děkuji kolegům Norbertu Kmetovi z Ústavu politických věd Slovenské akademie věd a Tomáši Vilímkovi z Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v.v.i.

Studie vychází z komparace archivních pramenů různorodého charakteru, které povětšinou dosud nebyly příliš využívány. Složení členské základny KSČ z hlediska sociálního, třídního, věkového, vzdělanostního či genderového, ale též otázka, do jaké míry odpovídalo představám jejího vedení, zde budou analyzovány především na základě – často detailních – rozborů, které připravovala příslušná oddělení Ústředního výboru KSČ a jež poté projednávaly vrcholné orgány komunistické strany. V návaznosti na to se studie pokouší nastínit nálady panující mezi členy KSČ, a to primárně s využitím informací o vystoupeních komunistů na různých stranických plénech i jejich dopisů adresovaných vedoucím představitelům a orgánům strany.

„Vnitrostranické informace“ ÚV KSČ jako první typ pramenů, s nimiž tato studie pracuje, začaly být v pevně strukturované formě vydávány v roce 1979. Jednalo se o souhrnné čtrnáctidenní svodky o politické situaci v zemi a činnosti nižších orgánů i základních organizací KSČ, které byly určeny členům a kandidátům předsednictva a členům sekretariátu Ústředního výboru KSČ. Pro jejich přípravu byly využívány zprávy krajských, respektive městských výborů KSČ, které obsahovaly mimo jiné relace o politické situaci a událostech v jednotlivých regionech, o náladách obyvatelstva, o příkladech zabezpečování klíčových úkolů, vnitřním životě komunistické strany a podobně. Zprávy o reakcích na prohlášení stranického vedení byly získávány i ze stanovisek, jež organizace KSČ v regionech zasílaly ústředním orgánům. „Vnitrostranické informace“ brzy získaly stabilní podobu, ke stálým bodům jejich obsahu patřily informace o politické situaci v krajích a náladách členů komunistické strany i ostatních obyvatel, o činnosti nižších stranických orgánů a základních organizací, především o průběhu členských schůzí, o stavu plnění některých důležitých úkolů atd.³ Formou „Vnitrostranických informací“ byly vydávány též relace o periodicky se konajících poradách instruktorů Ústředního výboru KSČ a operativní informace ze zpráv krajských (městských) výborů strany, které jsou ve studii též citovány.

3 První číslo „Vnitrostranických informací“ bylo politickoorganizačním odborem ÚV KSČ vydáno 20. července 1979, do konce tohoto roku vyšlo ještě dalších devět čísel. I v následujících letech se s určitými výjimkami udržela zhruba čtrnáctidenní frekvence (většinou s poklesem v letním prázdninovém období) vydávání „Vnitrostranických informací“. Přehled o počtu vydaných čísel v jednotlivých letech podávají tyto údaje: 1980 (20), 1981 (24), 1982 (17), 1983 (18), 1984 (22), 1985 (18), 1986 (14 řádných čísel a osm mimořádných čísel, věnovaných průběhu a výsledkům voleb do zastupitelských sborů v květnu 1986), 1987 (22) a 1988 (17). Počet čísel výrazně stoupl v roce 1989, kdy jich bylo vydáno celkem 55. Tento nárůst souvisel s dramatickými událostmi vrcholící krize komunistického režimu a jeho následného zhroucení, jimiž byly mj. demonstrace v lednu 1989 u příležitosti dvacátého výročí oběti Jana Palacha, a především překotný vývoj po 17. listopadu 1989, řada informací se věnovala také ohlasům na „Provolání předsednictva ÚV KSČ k 41. výročí Vítězného února“. Poslední „Vnitrostranická informace“ byla vydána 14. prosince 1989. (Viz NOSKOVÁ, Alena – PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Vnitrostranické informace ÚV KSČ 1979–1989: Faksimilová edice dokumentů* [online]. Komunistická strana Československa a bolševismus (projekt GA ČR). Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [cit. 2020-01-24]. Dostupné z: <http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks.html>.

Značnou výpovědní hodnotu mají i různorodé dopisy, často pojímané jako stížnosti, jež byly adresovány vrcholným politickým orgánům a představitelům země. V této studii jsou využity především ty, které byly zaslány Ústřednímu výboru KSČ a jeho generálnímu tajemníkovi. K dispozici jsou kompletní měsíční svodky zpracované odborem (úsekem) dopisů pracujících všeobecného oddělení ÚV KSČ od ledna 1988 do října 1989, jež jsou uloženy v Národním archivu v materiálech předsednictva ÚV KSČ.⁴ Jejich zavedení časově splývá s nástupem Miloše Jakeše do funkce generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ v prosinci předešlého roku.⁵ Od podzimu 1988 se ustálilo vnitřní členění těchto svodek, které obsahovaly tyto hlavní tematické okruhy: práce a politika strany; práce vlád, ústředních orgánů státní správy a hospodářské sféry (tyto dvě oblasti zabíraly obvykle nejvíce prostoru, byť okruh „práce a politika strany“ svodky uzavíral); práce orgánů státní administrativy, sociální politika; práce národních výborů; práce orgánů Národní fronty a společenských organizací; oblast školství, kultury, sportu a hromadných sdělovacích prostředků. Podobně strukturované byly i měsíční svodky z dopisů adresovaných Ústřednímu výboru Komunistické strany Slovenska (KSS) a jeho prvnímu tajemníkovi Ignáci Janákovi, který v lednu 1988 v této funkci nahradil Jozefa Lenárta. Dochovány jsou v materiálech předsednictva (v jednom případě sekretariátu) ÚV KSS pro období od června 1988 do října 1989.⁶ S jejich tvorbou

-
- 4 Měsíční periodicitě se vymyká pouze „Informace o obsahu dopisů došlých Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. 2. do 22. 3. 1988“ (*Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) Komunistická strana Československa – ústřední výbor, 1945–1989 (KSČ-ÚV) – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, svazek (sv.) 65, archivní jednotka (arch. j.) P 64, informace (inf.) 7). Vypracována byla navíc „Zpráva o hlavních poznatcích z rozboru vyřizování stížností a podnětů občanů zaslanych ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ v roce 1988“ (*tamtéž*, sv. 105, arch. j. P 108, inf. 5).
- 5 Minimálně v období normalizace takto pojatou řadu svodek vypovídajících o názorech a náladách obyvatelstva pro předchozí roky nemáme, byť vznikaly určité dílčí zprávy. Jako příklad můžeme uvést „Informaci k názorům některých občanů ‘o čem se mluví‘“. Tento dokument vznikl vypracováním svodky ze zpráv krajských zpravodajů *Rudého práva*, jež byla předložena jeho šéfredaktorem Oldřichem Švestkou. Po prověření jednotlivých zvěstí ekonomickým oddělením ÚV KSČ a zapracování jeho stanoviska byla informace předložena tajemníkem ÚV KSČ pro ekonomiku Milošem Jakešem schůzi předsednictva ÚV KSČ konané 8. října 1982. Tato informace, datovaná 30. září 1982, se týkala zvěstí vyskytujících se mezi občany o negativním zdravotním dopadu některých potravin, hnojení půdy, vody a špatného ovzduší, o připravovaném prodloužení věku odchodu do důchodu, zaměstnávání vietnamských a kubánských pracovníků, změnách daně z motorového vozidla a ceny benzínu, o údajných kontech československých tenistů v zahraničních bankách a jejich neochotě platit daně, o trestním řízení proti představitelům Státní banky československé a připravovaném zvyšování maloobchodních cen. (*Tamtéž*, předsednictvo ÚV KSČ, 1981–1986, arch. j. P 49/82, inf. 9.)
- 6 Měsíční periodicitě se vymyká „Informácia o listoch pracujúcich zaslaných na ÚV KSS od 1. 7. do 31. 8. 1988“ (*Slovenský národný archív*, Bratislava (dále SNA), f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS) – predsedníctvo ÚV KSS, karton (k.) 1790, arch. j. 67, inf. d) a „Informácia o listoch občanov zaslaných na ÚV KSS od 1. júna do 31. júla 1989“ (*tamtéž*, k. 1809, arch. j. 96, inf. c). Vypracována byla navíc „Správa o vybavovaní listov občanov na Ústrednom výbore KSS v roku 1988“ a „Rozbor poznatkov

se s největší pravděpodobností začalo oproti Ústřednímu výboru KSČ skutečně s takřka půlročním zpožděním. Svědčí o tom jednak skutečnost, že starší měsíční svodky nebyly během komplexní rešerše v materiálech předsednictva a sekretariátu ÚV KSS objeveny, jednak to, že všeobecné oddělení ÚV KSS, jehož odbor dopisů pracujících (odbor listov pracujících) svodky připravoval, vzniklo až v květnu 1988.⁷

V Národním archivu jsou v dosud nezpracované podobě uloženy i vlastní dopisy občanů („pracujících“) zasílané Ústřednímu výboru KSČ a jeho generálnímu (prvnímu) tajemníkovi, jakož i dokumenty související s jejich vyřizováním, a to pro léta 1952 až 1989. Nicméně pro období 1952 až 1984 byly tyto spisy skartovány a ponechány z nich pouze vzorky o rozsahu jednoho až tří balíků pro daný rok (výjimečně pro rok 1975 sedm balíků). Z následujících let se dochovalo podstatně větší množství těchto písemností, pro každý rok jde o desítky balíků. K období od konce sedmdesátých let (v malé míře pro předchozí léta) se dochovala také rozsáhlá kartotéka k došlým dopisům, z níž mimo jiné vyplývá, že i soubor dopisů z konce osmdesátých let, který je předmětem zájmu této studie, byl postižen skartacemi. Díky ochotě pracovníků Národního archivu jsem mohl vedle periodických svodek využít i řadu výše uvedených konkrétních spisů, byť se jednalo pouze o vzorek několika balíků.⁸

Vrcholným orgánům komunistické strany docházelo, zvláště na konci osmdesátých let, značné množství dopisů. Vedle stále převažujících konformních rezolucí, vyslovujících se souhlasně k politice vedení KSČ, a individuálních žádostí o pomoc s řešením různých problémů (navýšení důchodu, nepřijetí dítěte na střední a vysokou školu a podobně) se v nich přitom čím dál častěji a otevřeněji objevovaly kritické názory, a to nejen anonymní. Jen v roce 1988 dorazilo na Ústřední výbor KSČ a Ústřední kontrolní a revizní komisi 13 201 dopisů, z toho generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ 4525. Oproti roku 1987 se jejich celkový počet zvýšil o 4086, tedy téměř o pětadvacet procent. Zatímco v roce 1987 se vyslovovalo přímo k politice strany 95 dopisů, v roce 1988 to byly už 992 dopisy, tedy více než desetkrát tolik. O osobní přijetí na Ústředním výboru KSČ požádalo 1137 osob, což bylo zhruba na stejné úrovni jako v roce 1987 (1134 osoby).⁹ Ústřední výbor KSS přijal v roce 1988 4812 dopisů, prvnímu tajemníkovi ÚV KSS bylo adresováno 876 dopisů.

z vybavovania listov a sťažností občanov, došlých na ÚKRK [Ústrednú kontrolnú a reviznú komisiu] KSS v roku 1988“ (*tamtéž*, k. 1808, arch. j. 93, bod 5); pro předchozí rok pak „Správa o vybavovaní listov občanov na Ústrednom výbore KSS v roku 1987“ a „Rozbor poznatok z vybavovania listov a sťažností občanov, došlých na ÚKRK KSS v roku 1987“ (*tamtéž*, Sekretariát ÚV KSS, k. 761, arch. j. 53, bod 3).

7 K tomu viz SNA, f. ÚV KSS, Sekretariát ÚV KSSS, k. 761, arch. j. 53, bod 5, Obsah činnosti, organizačná štruktúra a systemizácia všeobecného oddelenia ÚV KSS. Dokument projednával sekretariát ÚV KSS na své schůzi 6. června 1988.

8 Za tuto informaci i zpřístupnění spisů k dopisům došlým na ÚV KSČ patří můj velký dík pracovníkovi Národního archivu Adamu Zítkovi.

9 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 105, arch. j. P 108, inf. 5, Zpráva o hlavních poznatcích z rozboru vyřizování stížností a podnětů občanů zaslaných ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ v roce 1988.

O osobní pohovor na ústředním výboru slovenských komunistů požádali 1564 občané.¹⁰ Není bez zajímavosti, že poměrně významná část pisatelů ze Slovenska se často obracela přímo na Ústřední výbor KSC a jeho generálního tajemníka Miloše Jakeše. Jejich procentuální poměr v jednotlivých měsících dosti kolísal, nejnižší byl zaznamenán v září 1988 (7,9 procent), nejvyšší pak v lednu 1989 (23 procent). Pisatelé svůj postup odůvodňovali nejčastěji vyčerpáním možností řešení svého problému ve stranických a státních orgánech působících na území Slovenské socialistické republiky, včetně orgánů ústředních, případně nedůvěrou v jejich objektivitu. Ústřednímu výboru KSS pak nicméně byly tyto dopisy postoupeny k vyřízení. (Někdy se aparát ÚV KSC obracel přímo na regionální organizace KSS, což není ve výše uvedených měsíčních svodkách podchyceno.)

Na práci s dopisy občanů byl kladen poměrně značný důraz. V usnesení předsednictva Ústředního výboru KSS z 26. června 1989 ke zprávě o vyřizování dopisů občanů, které došly slovenskému ústřednímu výboru v roce 1988, a k rozboru poznatků z vyřizování dopisů a stížností občanů, které obdržela Ústřední kontrolní a revizní komise KSS v témž roce, se význam těchto dopisů a práce s nimi shrnovaly těmito slovy: „...práce s listami občanov je trvalou súčasťou práce stranických orgánov, dôležitým zdrojom pre ich poznávaciu a rozhodovaciu činnosť, jednou z ciest politického spojenia strany a ľudu. (...) Vysoký počet občanov (12 647), ktorí sa v roku 1988 obrátili so svojimi názormi, námetmi a záležitosťami na orgány strany v SSR, svedčí o tom, že strana má vysokú autoritu, že občania jej dôverujú. Na druhej strane však je to tiež dôkaz, že v spoločenskom živote pretrvávajú niektoré, socialistickému systému nepatriace javy, najmä nevšímavosť, ľahostajnosť, subjektívne a administratívno-byrokratické metódy i prístupy k záležitostiam občanov, čo im zbytočne strpčuje život a súčasne i znižuje autoritu správnych orgánov štátu. Je to i svedectvo o tom, že vedúci pracovníci a stranické organizácie na (sic) štátnych a hospodárskych orgánoch väčšinou nevenujú náležitú pozornosť konaniu pracovníkov vybavujúcich záležitosti občanov, ich činnosť náročne neriadia, nekontrolujú, z chýb a nedostatkov nevyvodzujú poučenia ani závery. Na niektorých úsekoch k nepružnému vybavovaniu vecí prispievajú súčasným potrebám už nezodpovedajúce zákony a iné právne normy.“¹¹

Při hodnocení těchto svodek samozřejmě musíme brát v potaz souvislosti jejich vzniku a předpokládaná kritéria výběru, do nichž se mohly promítat zájmy jak jejich pisatelů, tak příjemců. Nicméně i přes tyto okolnosti, které by si zasloužily podrobnější zkoumání i na konkrétních případech, se lze domnívat, že výpovědní hodnota tohoto typu pramenů je významná, což je možno říci i o sděleních obsažených ve „Vnitrostranických informacích“. V závěru studie se k této otázce ještě vrátíme.

10 SNA, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, k. 1808, arch. j. 93, bod 5, Správa o vybavovaní listov občanov na Ústrednom výbore KSS v roku 1988.

11 *Tamtéž*, usnesení předsednictva ÚV KSS ke „Správe o vybavovaní listov občanov na Ústrednom výbore KSS v roku 1988“ a „Rozboru poznatkov z vybavovania listov a sťažností občanov došlých na ÚKRK KSS v roku 1988“ z 26.6.1989.

Zatímco výše uvedené typy dokumentů představovaly pro vedení komunistické strany zdroj poznatků o situaci v nižších složkách strany i obecně v regionech, ke komunikaci ve směru shora dolů k okresním (obvodním) a krajským (městským) organizacím sloužila dálnopisná sdělení a dopisy Ústředního výboru KSČ. Jejich náplň byla různorodá. Vedoucí komunistické orgány jejich prostřednictvím udílely pokyny podřízeným instancím, vysvětlovaly svou politiku a zaujímalý stanoviska k zahraničněpolitickým událostem. Seznamovaly je též s některými aspekty vnitrostraníckého života, mimo jiné s průběhem výročních členských schůzí či vývojem členské základny. Tento kanál sloužil i k zasílání souborů některých přijatých dokumentů.

Odlíšný typ pramene, který je z metodologického hlediska možná obtížněji ucho-pitelný, představují dobové výzkumy veřejného mínění. Obecně platí, že s výsledky výzkumů veřejného mínění je třeba pracovat velmi obezřetně, a dvojnásob je to možno říci o výzkumech prováděných před listopadem 1989. Ani ty nicméně není možno pominout. V nejširší míře je prováděl Ústav pro výzkum veřejného mínění (ÚVVM) při Federálním statistickém úřadu, přičemž zadavateli výzkumu byla jednotlivá oddělení ÚV KSČ, pro která představovaly výsledky výzkumů další zdroj informací o obyvatelstvu, názorech a náladách občanů. Ústav řešil různé výzkumné úkoly s rozmanitým tematickým zaměřením. Od počátku sedmdesátých let do 17. listopadu 1989 se uskutečnilo celkem 147 výzkumů, které se týkaly ekonomiky, vědeckotechnického rozvoje, politiky, sociální problematiky, informovanosti a činnosti hromadných sdělovacích prostředků či náboženství a světonázorového přesvědčení.¹² Na konci osmdesátých let zveřejnilo *Rudé právo* výsledky několika výzkumů, nicméně nepatřily mezi ně ty politicky nejožehavější a některé nejne-příjemnější výsledky jednotlivých výzkumů byly opomenuty.

I podle sociologů pracujících v Ústavu pro výzkum veřejného mínění bylo nutno počítat s určitým zkreslením výsledků, a to především u otázek implikativních – tedy takových, u nichž tazatel mohl cítit nedůvěru v zachování své anonymity a mohl se domnívat, že se odpovědí na ně vystavuje riziku postihu. Jednalo se především o témata z politické oblasti, mezi typické implikativní otázky patřily například: Jaký máte názor na vedoucí úlohu KSČ? Realizuje se vedoucí úloha KSČ správným směrem? K tomu je třeba přičíst i možný vliv subjektivity tazatelů, kteří nebyli profesionály a podléhali daným společenským podmínkám tak jako ostatní občané. To platí i přesto, že podle kontroly tazatelské sítě po listopadu 1989 se výsledky tazatelů z řad členů KSČ nikterak nelišily od výsledků získaných nestraníky.¹³

12 Závěrečné zprávy z těchto výzkumů a v některých případech i dotazníky jsou k dispozici na webové stránce Českého sociálněvědního datového archivu Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., Federální statistický úřad, Ústav pro výzkum veřejného mínění [online] (dále jen ČSDA, FSÚ, ÚVVM). Dostupné z: <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/>. Ke vstupu do datového archivu je zapotřebí se registrovat.

13 Viz VANĚK, Miroslav: *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1994, s. 7–17.

Pokles zájmu o členství v KSČ

Na počátku normalizace během roku 1970 byla z komunistické strany vyškrtuta nebo vyloučena více než pětina jejích členů (v absolutních číslech téměř tři sta třicet tisíc osob). Pokud k tomu připočteme také úbytek členské základny v letech 1968 a 1969, ztratila KSČ za tři roky zhruba půl milionu členů.¹⁴ V následujících dvou dekádách se vedení komunistické strany zaměřilo na pokrytí těchto ztrát, což se mu alespoň kvantitativně v podstatě podařilo. V roce 1988 bylo v KSČ celostátně organizováno 14,9 procent obyvatel, přičemž v ČSR to bylo 15,1 procenta a v SSR 12 procent. Regulaci členské základny mělo výrazně napomoci znovuzavedení kandidátské lhůty (většinou dvouleté) od 1. června 1971, která předtím existovala od listopadu 1948 do května 1966. Sociální, věkové ani genderové složení nově přijímaných členů a kandidátů nicméně vždy nekorespondovalo s představami vedoucích orgánů KSČ o podobě členstva. V nich se mísil tradiční ideologicky podmíněný důraz na dodržování třídních parametrů, kterému odpovídal požadavek na dostatečné zastoupení dělníků, se snahou o zajištění kontroly komunistické strany nad ekonomikou i celou společností, kdy byli preferováni mladí uchazeči o členství ve věku do čtyřiceti let, kteří působili v klíčových oborech národního hospodářství. Regulování růstu a složení členské základny bylo považováno za jeden z klíčových úkolů celého stranického aparátu, za předpoklad efektivní kádrové politiky, udržení a dalšího posílení vedoucí úlohy komunistické strany. Snaha dodržovat početní kvóty a procentuální podíl jednotlivých sociálních a věkových skupin stanovených pro přijímání členů a kandidátů strany vedla nezdárně k tomu, že byly přijímány nevhodné osoby, často v rámci náborových kampaní na konci roku. Tyto osoby pak byly často záhy vyškrtávány či vylučovány ze strany nebo postiženy mírnějšími stranickými tresty. Mimo jiné se ukazovalo, že úsilí z ideologicko-traditionalistických důvodů udržet a pokud možno ještě zvýšit už tak vysoký podíl ekonomicky činných dělníků na skladbě členů strany (v roce 1976 představovali 28,2 procenta členské základny, o deset let později v roce 1986 31,4 procenta) se často ocitá v rozporu se stoupajícím tlakem na odpovídající odbornou úroveň členů a kandidátů členství ve straně (tedy i potenciálních řídicích kádrů) a jejich osobní iniciativu.¹⁵

K těmto latentním problémům souvisejícím s kvalitou členské základny přibýly na konci osmdesátých let viditelnější problémy s negativním vývojem sociální a věkové struktury strany i s úbytkem členstva, které se mohly působením časového faktoru i v důsledku aktuálního politického vývoje prohlubovat. Průměrný věk členů strany byl na konci roku 1988 více než pětáctýřicet let, každý pátý komunista měl přes šedesát. Přes opakovaně zdůrazňovaný požadavek na získávání především

14 K tzv. prověřkám členstva v KSČ na začátku 70. let viz především MAŇÁK, Jiří: *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 28.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997.

15 PAŽOUT, Jaroslav – VILÍMEK, Tomáš: *Komunistická strana Československa v období tzv. normalizace (1969–1989)*. In: KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – VILÍMEK, Tomáš – BALÍK, Stanislav – HLOUŠEK, Vít: *Dějiny Komunistické strany Československa, sv. 4: 1969–1993*. Praha, Academia 2020, s. 99–118.

mladých lidí jejich počet mezi přijatými klesal; v letech 1971 až 1976 představovali nově přijatí členové do pětatřiceti let 91,1 procento (do třiceti let 77,3 procenta), v letech 1986 až 1988 to bylo již pouze 84,9 procent (respektive 64,7 procent). Nepříznivé tendence byly zaznamenány i ve vývoji socioprofesionální struktury členstva. Snižoval se počet i podíl kandidátů z průmyslu a obecně z celé materiální sféry. Zejména v roce 1989 pak byli v nedostatečné míře přijímáni dělníci z výrobních provozů i pracovníci z vědy a výzkumu, tedy z takzvaných pracovišť předvýrobní etapy. V jednotlivých odvětvích nebylo stále zajištěno dostatečné zastoupení příslušníků klíčových profesí. Ve vědě byla z počtu přijímaných pouze třetina vědeckých nebo výzkumných pracovníků, v kultuře pouze polovina kulturních pracovníků, umělců nebo redaktorů.

Zpráva o vývoji členské základny za rok 1988 a v období od sedmnáctého sjezdu KSČ projednávaná 18. srpna 1989 předsednictvem ÚV KSČ konstatovala, že v „procesu zkvalitňování stranických řad“ se přes některé pozitivní jevy vyskytuje nemálo problémů a některé nepříznivé tendence se prohlubují. Část členské základny i funkcionářů údajně ještě nepochopila závažnost schválených závěrů a přijatá opatření nebyla plně realizována. V řadě stranických orgánů i organizací se nedokázali vyrovnat s vyššími nároky na stranickou práci. „I nadále se projevují nekomplexní, administrativní přístupy k formování stranických řad, kampaňovitost v přijímání kandidátů, nedocenění soustavné a cílevědomé činnosti komunistů při výchově kandidátů a členů strany. Jsou rezervy v účinnosti pomoci okresních a krajských výborů strany základním organizacím, stále se vyskytují případy nedůsledné kontroly přijatých usnesení,“ psalo se ve zprávě. Zdrženlivý postoj mladých lidí, zejména dělníků, ke vstupu do KSČ byl vysvětlován řadou faktorů: „Z poznatků stranických orgánů a základních organizací vyplývá, že v mnoha případech nemají mladí lidé, zejména dělníci, ale i další, ke vstupu do KSČ dostatečnou motivaci. Jejich vědomí nepříznivě ovlivňují některé nedostatky v ekonomické, ideologické a politické oblasti. Mezi ně patří nepřesvědčivé výsledky v plnění úkolů na konkrétním pracovišti, problémy v sociálním zabezpečení, nízká úroveň řídicí práce, nízká akceschopnost základních organizací, nedostatečná masová politická práce a malá osobní příkladnost komunistů. U části dělníků není zájem veřejně se angažovat, domnívají se, že stačí dobře pracovat. Mají obavy, zda by obstáli při plnění úkolů vyplývajících z členství, zejména nyní v období přestavby. Část mladých lidí se nedokáže orientovat v řadě událostí u nás i ve světě, zaujímají vyčkávací postoj.“ Zároveň byla ve zprávě konstatována nepřilíš povzbudivá skutečnost, že přes snižující se počet přijímaných kandidátů se nezvyšovala jejich všestranná kvalita a připravenost. Jako příklad byl uveden Severočeský kraj, kde bylo v roce 1988 přijato za kandidáta členství ve straně 1237 dělníků, nicméně zároveň 331 z nich – tedy v podstatě každý čtvrtý – byl vyškrtnut. Od sedmnáctého sjezdu KSČ, konaného v březnu 1986, bylo z řad kandidátů vyškrtnuto zhruba jedenáct tisíc osob a téměř osm set vyloučeno, téměř v osmdesáti procentech případů se přitom jednalo o mladé dělníky. V roce 1987 bylo Ústřednímu výboru KSČ postoupeno téměř čtyři sta přihlášek na kandidáta

strany, u nichž navrhovaní byli dříve soudně stíháni, řada z nich pro závažné morální poklesky.¹⁶

Podobná zpráva projednávaná vedením slovenských komunistů spatřovala na základě hlášení okresních a krajských výborů KSS příčiny nezájmu dělníků o členství v komunistické straně hlavně v pomalém odstraňování některých celospolečenských problémů: „Na mnohých robotníkov nepriaznivo vplyvajú nedoriešené dodávateľsko-odberateľské vzťahy, nevyjasnenosť plánov, zastaralosť výrobných prostriedkov, prehliadanie nedostatkov v organizácii práce i prejavy sociálnej nespravodlivosti. Na motiváciu robotníkov vstupovať do KSČ pôsobí často aj religiózne prostredie v rodine a v mieste bydliska. Vážnou príčinou je aj formalizmus v práci straníckych organizácií, nahodilosť a nesústavnosť pôsobenia na mladých robotníkov a mládež vôbec.“¹⁷ Výzkumem názorů komunistů z řad dělníků na „aktuální otázky formování politického vědomí“ po sedmnáctém sjezdu KSČ a následném sjezdu KSS, který uskutečnilo politickoorganizační oddělení Ústředního výboru KSS v únoru 1989, bylo zjištěno, že ze 777 respondentů (dotazníky byly odeslány osmi stovkám osob) jich pouze šestnáct (2,2 procenta) odpovědělo, že přestavba přinese výsledky okamžitě, 205 (26,8 procent) jich mělo za to, že do dvou až tří let, 355 respondentů (46,5 procent) se domnívalo, že to bude trvat poměrně

Miloš Jakeš (1922–2020) se stal zosobněním posledních let komunistického režimu a nezdařeného pokusu o jeho přestavbu. Na fotografii dva roky před svým nástupem do funkce generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ, při projevu na slavnostním shromáždění 7. listopadu 1985 k výročí Velké říjnové socialistické revoluce ve Sjezdovém sále Paláce kultury v Praze (Národní archiv, Praha, fond Orbis – Tisková agentura, fotoarchiv)

16 NA, f. KSČ-ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-86/89, Zpráva o vývoji členské základny za rok 1988 a v období od XVII. sjezdu KSČ, projednávaná 18. 8. 1989 předsednictvem ÚV KSČ a 31. 8. 1989 rozeslaná krajským (městským) a okresním (obvodním) výborům KSČ.

17 SNA, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, k. 1806, arch. j. 89, bod 4, Správa o výsledkoch realizácie uznesenia 3. zasadania ÚV KSČ ku skvalitňovaniu členskej základne strany na Slovensku od XVII. zjazdu KSČ a za rok 1988.

dlouho, a 187 dotázaných (24,5 procent) se obávalo, že dosavadními přístupy nebude stanovených cílů dosaženo nikdy.¹⁸

Projevem této skepse byl klesající podíl ekonomicky činných dělníků v rámci členské základny, který byl poprvé zaznamenán v roce 1987, především ve prospěch inteligence. Následujícího roku se poprvé od sedmnáctého sjezdu snížil nejenom jejich podíl procentuální, ale i absolutní. Z více než patnácti tisíc základních organizací jich v roce 1988 téměř polovina (45,5 procent) nepřijala do strany žádného dělníka. V roce 1989 pak byl poprvé zaznamenán celkový úbytek členské základny. Vycházíme zde ze stavu k 1. říjnu 1989, kdy bylo v KSČ organizováno 1 697 745 občanů, z toho 1 617 863 členové a 79 882 kandidáti. K 1. lednu 1989 to bylo celkem 1 721 085 občanů, z toho 1 624 182 členové a 96 903 kandidáti. Je možné, že by se základním organizacím v posledním čtvrtletí obvyklým kampaňovitým přijímáním nových členů ke konci roku podařilo rozdíl alespoň vyrovnat. O celkovém trendu nezájmu o členství ve straně na druhou stranu svědčí výrazný rozdíl v počtu kandidátů.¹⁹

Obecně stoupající nezájem obyvatel (a v první řadě dělníků) o členství v KSČ dokládají i výsledky polytematického výzkumu Ústavu pro výzkum veřejného mínění „Názory občanů ČSSR na vedoucí úlohu KSČ“, uskutečněného v červnu 1989. Jistě je třeba brát jej s určitou rezervou, jak již bylo v úvodu naznačeno, nicméně jeho výsledky nezavdávaly z pohledu vedení komunistické strany příliš důvodů k optimismu. Podle závěrečné zprávy byli občané naladěni spíše kriticky, neviděli ani nedoceňovali dosažené výsledky a vnímali některé přednosti socialistické společnosti jako samozřejmou součást života. Hodnocení vývoje a stavu společnosti jak na úrovni centrálních úřadů, tak krajů, okresů, podniků a konkrétních pracovišť, spojovali s komunistickou stranou jako vedoucí silou ve společnosti. Veřejnost si podle zprávy dosud neuvědomovala proces oddělování politického a hospodářského řízení, které komunistická strana údajně prosazovala. Obecně výsledky výzkumu ukázaly, že během osmdesátých let narůstalo kritické hodnocení poměrů mezi občany, které podle zprávy dosahovalo podobné úrovně jako v roce 1970. Větší kritičnost k různým aspektům politického a ekonomického života společnosti sice byla zaznamenána u respondentů z řad nestraníků, nicméně nevyhýbala se ani členům a kandidátům strany. V názorech na dosažené výsledky v politické oblasti uvedlo jen šestadvacet procent respondentů, že převládají klady, zatímco podle dvaapadesáti procent převažovaly zápory a dvaadvacet procent respondentů tuto otázku nedokázalo posoudit. U funkcionářů KSČ takto na uvedenou otázku odpovědělo šestapadesát, čtyřicet a čtyři procenta respondentů, u členů a kandidátů KSČ to bylo dokonce třiačtyřicet, osmačtyřicet a devět procent. Deset procent funkcionářů KSČ a osmnáct procent členů a kandidátů považovalo vedoucí úlohu strany za málo potřebnou či nepotřebnou. Většina funkcionářů (86 procent) i členů

18 *Tamtéž*, Informácia o výsledkoch reprezentatívneho prieskumu názorov komunistov-robotníkov na aktuálne otázky formovania politického vedomia po XVII. zjazde KSČ a zjazde KSS.

19 Viz PAŽOUT, J. – VILÍMEK, T.: Komunistická strana Československa v období tzv. normalizace (1969–1989), s. 115–118.

a kandidátů (72 procenta) KSČ sice považovala vedoucí roli strany za potřebnou, podstatně kritičtější však byla k její aplikaci. V roce 1986 její uplatňování hodnotilo kladně ještě osmdesát procent a záporně osmnáct procent členů strany (včetně funkcionářů), o dva roky později byl tento poměr třiasedmdesát procent kladných hlasů k jednadvaceti procentům záporných a v červnu 1989 již podíl kladných hlasů klesl na čtyřiapadesát procent a podíl záporných stoupl na sedmatřicet procent.

Podle názoru devětačtyřiceti procent respondentů zastávala KSČ zájmy pouze svých členů, z toho třiatřicet procent se domnívalo, že jen jejich určité části. Mezi dotázanými na základě zkušeností z každodenního života jednoznačně převažoval názor, že vstup do strany je motivován výhodami, které členství poskytuje. Přesto by do komunistické strany vstoupilo pouze šest procent nestraníků mezi respondenty (v roce 1986 to bylo deset a v roce 1988 dvanáct procent), zatímco by do ní nevstoupilo šestašedesát procent nestraníků (v roce 1986 dvaasedmdesát a v roce 1988 čtyřiapadesát procent), na otázku neumělo odpovědět osmadvacet procent dotázaných bezpartijních (v roce 1986 osmnáct a v roce 1988 čtyřiatřicet procent). Jako závažná se jevila skutečnost, že pokles zájmu o členství v KSČ mezi nestraníky byl zaznamenán především u dělníků a mladých lidí. Obdobná otázka byla položena i členům a kandidátům KSČ. Pouze necelá polovina (46 procent) odpověděla, že by do strany znovu vstoupila, necelá třetina (29 procent) se vyjádřila záporně a čtvrtina uvedla, že neví. V roce 1988 by jich přitom do strany chtělo znovu vstoupit osmašedesát procent a shodně šestnáct procent by nemělo zájem nebo nevědělo. V závěrečné zprávě z citovaného výzkumu byla tato skutečnost hodnocena jako určité narušení jednoty strany a lidu. Komunistická strana ztrácela u občanů svou autoritu, rostla kritika práce jejích členů, a především funkcionářů, i výhrady k řídicím stranickým orgánům. Kritizován byl pomalý postup přestavby hospodářského mechanismu a politického systému. Vliv měl i vývoj v sousedních zemích. Ve zprávě dále zaznělo varování před potenciálním nebezpečím, které se mělo brzy naplnit: „Za velmi závažné zjištění je třeba považovat to, že jedna polovina stávající členské základny KSČ se neidentifikuje s jejím programem nebo jeho realizací, což ukázaly rozpaky nad hypotetickou otázkou, zda znovu vstoupit do strany. Tyto tendence se mohou velmi nepříznivě projevit v případě složitých vnitropolitických situací.“²⁰

Ve svodkách z dopisů určených Ústřednímu výboru KSČ a jeho generálnímu tajemníkovi i ve „Vnitrostranických informacích“ se objevují hlášení o vracení členských legitimací a důvodech, které k tomu dotyčné vedly. V některých případech lidé, kteří se rozcházeli se stranou, dokonce přímo Ústřednímu výboru KSČ zasílali své

20 BABŮRKOVÁ, J. a kol.: *Názory občanů ČSSR na vedoucí úlohu KSČ: Závěrečná zpráva Institutu pro výzkum veřejného mínění*, č. 89-9. Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění, listopad 1989; *Názory našich občanů na vedoucí úlohu strany: Závěrečná zpráva z výzkumu*, č. 88-4. Praha, ÚVVM 1988 (interní oponentura 25.7.1988, externí oponentura 29.8.1988). Obojí dostupné online z: ČSDA, FSÚ, ÚVVM, <http://nesstar.soc.cas.cz/webview>. K výsledkům výzkumů veřejného mínění v roce 1988 viz NA, f. KSČ-ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-76/88, *Některé základní poznatky z výzkumů veřejného mínění v ČSSR*. Praha, ÚVVM, září 1988.

stranické průkazy. V listopadu 1988 požádalo pět vojáků z povolání o pomoc při propuštění ze služebního poměru v Československé lidové armádě a tři z nich vrátili své stranické legitimace. Svě žádosti odůvodňovali naprostým odporem k této službě, špatným přístupem nadřízených, neobjektivním jednáním a podobně.²¹ Podle svodky z dopisů adresovaných ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi strany za září 1989 vrátil voják z povolání ze Žamberku členskou legitimaci KSČ, poté co zhlédl rozhovor redaktora Československé televize s prognostikem Milošem Zemanem v pořadu „Hospodářský zápisník“. Tento rozhovor ho přesvědčil, že autoři petice „Několik vět“ vlastně mají pravdu, když hovoří o dvacetiletém zaostávání Československa.²² V lednu 1989 šest dělníků, kteří vstoupili do KSČ po roce 1980, vrátilo členské legitimace s tím, že nechtějí být členy strany, která prý nedělá „dělnickou“ politiku. Nesouhlasili též se zásahem bezpečnostních sil na Václavském náměstí.²³

Významnou roli při odchodech z komunistické strany hrála frustrace z každodenní praxe na pracovištích, často spojené s protekcionářstvím, korupcí, zneužíváním funkce i s dalšími prvky „nesocialistického“ jednání. V Bratislavě došlo na počátku roku 1989 k několika případům vrácení stranických legitimací „dobrymi pracovníky a dlouholetými členy strany“. Jeden z nich, místopředseda rady pracovního kolektivu v kombinátním podniku Závody těžkého strojírenství, jenž byl členem KSČ devět let, prohlásil, že sice souhlasí s politikou strany, nikoli ale s praxí, která je v rozporu s komunistickou morálkou. Nebyly řešeny připomínky, principiálně se nepostupovalo proti lidem, kteří byli zapleteni do obrovské korupční kauzy okresního funkcionáře na severním Slovensku Stanislava Babinského, a do diplomatických služeb byly vysílány osoby v důchodovém věku, které musely z různých důvodů opustit své funkce. Jako dělník byl přesvědčen, že jeho členství ve straně plní pouze jeden účel – placení příspěvků. Další dělník, který byl členem KSČ dvanáct let, oznámil, že „není ochoten platit příspěvky, když vidí, co se ve společnosti děje. Dělníkům prémie zadrželi, ale vedoucím se dávají (sic) 60 000 Kčs odměny. Na vyšších funkcích se hrabe, tam se nestydí brát velké peníze. Mladí pracovníci vydělávají málo, protože dostávají nejhorší práce, popřípadě se posílají domů na neplacené volno.“ Pohovor s oběma dělníky na úrovni základní organizace i celozávodního výboru KSČ byl bezvýsledný.²⁴

Obdobné důvody k žádosti o vyškrtnutí z řad členů strany uváděl na konci ledna 1989 pisatel z Gottwaldova, jenž podle vlastních slov byl v KSČ čtyřicet let. Vstupoval do ní během výkonu vojenské základní služby z přesvědčení, že pomůže zabezpečit vybudování socialismu v zemi, lepší život všech pracujících

21 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 97, arch. j. 97, inf. 2, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30.11.1988.

22 *Tamtéž*, sv. 129, arch. j. 135, inf. 5, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. září 1989.

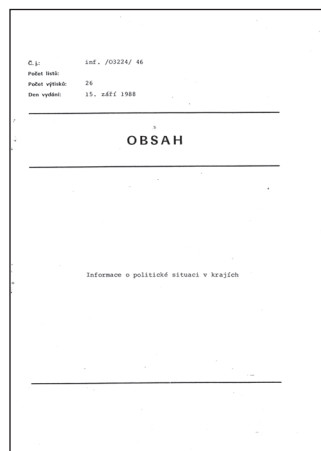
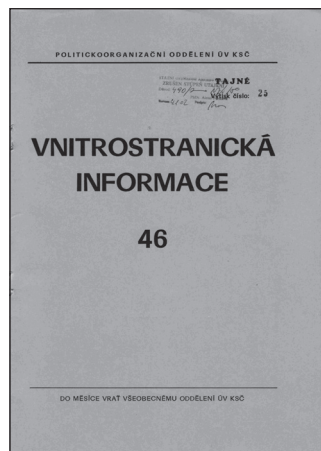
23 *Tamtéž*, arch. j. P 105/89, inf. 2, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31.1.1989.

24 NA, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 64, vydaná 20. března 1989: Informace o politické situaci v krajích k 8. březnu 1989.

a sociální spravedlnost. Nyní se však nemohl smířit s tím, že existuje dvojitá disciplína – pro řadové členy a pro vysoké funkcionáře (jmenoval předsedu Československého svazu tělesné výchovy Antonína Himla, Stanislava Babinského a ministra zahraničí Bohuslava Chňoupka). Stěžoval si, že řadoví členové znají jen úkoly, schůze, školení a aktivity, ale nikdo nemá čas, aby bez „růžových brýlí“ informoval členskou základnu, jak na tom země doopravdy je. Zároveň nevěřil tomu, že urychlenou přestavbu hospodářského mechanismu mohou zajistit funkcionáři se starým myšlením jako předseda Ústřední rady odborů Karel Hoffmann, tajemník ÚV KSČ Vasil Biľak či prezident Gustáv Husák. Zpochybnil i uplatňování sociální spravedlnosti, a to na příkladu vyplácení „nenávratné pomoci“ příslušníkům afrických a asijských národů bez pracovních zásluh, zatímco československý občan podle něj nemá nárok na adekvátní důchod za osmačtyřicet let práce. Pisatel byl pozván na jednání výboru své základní organizace, kde nicméně při pohovoru trval na svém stanovisku, a následná členská schůze tak zrušení jeho členství schválila.²⁵

Ve svodce z dopisů doručených Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi Miloši Jakešovi v září 1989 stálo, že někteří pisatelé upozornují na skutečnost, že strana postupně ztrácí důvěru a že stále větší počet straníků, především dříve narozených, ruší své členství. Vznikají tak problémy s obsazováním výborů základních organizací KSČ a s naplněním stavu jednotek Lidových milicí.²⁶

Podle souhrnné zprávy o dopisech, které občané zaslali Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi Jakešovi v dubnu 1989, našlo u některých členů strany živnou půdu i působení „negativních sil“. Jmenován byl osmadvacetiletý doktor filozofie z Ostravy, o němž bylo zjištěno, že je členem KSČ od roku 1982, a který napsal: „Musíme si přiznat, že jsme dávno ztratili morální právo vést naši zemi

Ukázka „Vnitrostranické informace ÚV KSČ“ – typický obal a první strana jedné z informací o politické situaci v krajích, zde ke 14. září 1988 (Národní archiv, fond KSČ-ÚV – dokumentace, „Vnitrostranická informace“ č. 46, vydaná 15. září 1988)

25 *Tamtéž*, KSČ-ÚV, všeobecné oddělení, dopisy pracujících, evidenční číslo (ev. č.) 2162/89.

26 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 129, arch. j. 135, inf. 5, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. září 1989.

a naše lidi. Stalo se tak především otevřenou spoluprací, podporováním, a to hlavně, dosud neprojevenou kritikou největšího zla našeho století, stalinismu.“ Podle svodky se zvyšoval počet především mladých lidí, kteří zaslali Ústřednímu výboru KSČ své stranické legitimace buď s odůvodněním, že nesouhlasí se současnou politikou strany, nebo bez uvedení důvodů. Například ze Základní organizace KSČ v Agrochemickém podniku Frýdek-Místek zaslalo bez udání důvodu své členské legitimace pět mladých lidí ve věku čtyřiaadvacet až dvaatřicet let.²⁷

Také v jiných případech byl hledán viník rezignace na členství v komunistické straně v řadách takzvaného vnitřního protivníka. V souvislosti s informacemi o aktivizaci církví, které přicházely především ze Slovenska, se poukazovalo i na „rafinované“ formy jejich působení proti komunistické straně. Okresní výbor KSS v Žilině uvedl jako příklad chování faráře, který položil dotaz matce, „proč přihlašuje dítě na vyučování náboženství, když manžel je komunist a církev je přece ideový nepřítel komunismu“. Výsledkem bylo vystoupení jejího muže z KSČ.²⁸ Údajné ústupky vůči církvím byly podle „Vnitrostranických informací“ jedním z nejčastějších bodů kritiky vedení strany. Mimo jiné v reakci na proklamované rozšiřování možností náboženské výuky zaznívala z některých základních organizací Západočeského kraje charakteristika církevní politiky jako „ustupování z třídních pozic a uvolňování prostoru pro náboženství a církev“. Ve Východoslovenském kraji prý rodiče, zřejmě pod vlivem duchovních, začali odmítat dialog s učiteli o světovém názoru svých dětí. V souvislosti s tím se mezi dlouholetými členy strany hovořilo o tom, že se v této oblasti ustupuje více než v roce 1968, což vytváří podmínky pro klerikalismus.²⁹ Podle „Vnitrostranické informace“ z října 1989 zaznívaly z Východočeského kraje hlasy, že „se věřícím a církevní hierarchii KSČ podbízí“.³⁰

Neposlušnost ve stranických řadách

Někteří komunisté se dokonce přímo podíleli na protirežimních aktivitách. Posлуhač Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze byl 28. října 1989 v nočních hodinách v centru Prahy zadržen při strhávání rudých vlajek.³¹ Členové KSČ se vyskytovali i mezi emigranty z Československa. Jejich počet oproti nestraníkům byl sice

27 *Tamtéž*, sv. 111, arch. j. 116, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. dubna 1989.

28 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 45, vydaná 11. srpna 1988: Informace o politické situaci v krajích.

29 *Tamtéž*, Vnitrostranická informace č. 43, vydaná 9. června 1988: Informace o politické situaci v krajích.

30 *Tamtéž*, Vnitrostranická informace č. 82, vydaná 19. října 1989: Ohlasy na výsledky jednání 15. zasedání ÚV KSČ k 18. říjnu 1989.

31 *Tamtéž*, Vnitrostranická informace č. 84, vydaná 29. října 1989: Informace o situaci v krajích ve dnech 27.–29. října 1989.

nízký, ve druhé polovině osmdesátých let nicméně stoupal – v roce 1982 se jednalo o 79 osob, o sedm let později již o 245.³²

Projevem neposlušnosti v řadách KSČ byl i podpis různých petic vzešlých z opozičních kruhů, jako byl dopis Iniciativy kulturních pracovníků, zaslaný 26. ledna 1989 předsedovi federální vlády. Signatáři dopisu požadovali propuštění Václava Havla, zadrženého 16. ledna 1989 na Václavském náměstí v Praze při pietním aktu k uctění Jana Palacha, jako předpoklad zahájení smysluplného dialogu československých úřadů s veřejností. Základní organizace KSČ dostaly za úkol provést za účasti vyšších stranických orgánů pohovory s komunisty, kteří prohlášení podepsali, s jednoznačným závěrem, že jejich jednání je v rozporu s členstvím ve straně.³³ Někteří z nich pod nátlakem svůj podpis odvolali, v několika dalších případech byl provinilcům udělen stranický trest.³⁴

Velkého ohlasu se dostalo petici „Několik vět“, jež vznikla v červnu 1989 v prostředí Charty 77 a jejímž hlavním autorem byl Václav Havel. Petice požadovala propuštění politických vězňů, svobodnou činnost sdělovacích prostředků a nezávislých iniciativ, veřejnou diskusi o všech otázkách dějin, zejména roku 1968, politiky a významných investičních akcí. Počet signatářů vzrostl do listopadu 1989 na zhruba čtyřicet tisíc, včetně známých osobností kultury. Proti petici zorganizovalo vedení KSČ pomlouvačnou kampaň, připomínající rok 1977 a tažení proti Chartě 77. Na rozdíl od něj se však již nesetkala s očekávaným výsledkem. Při projednávání petice v základních organizacích KSČ a přijímání odsuzujících rezolucí se někteří komunisté zdrželi hlasování nebo hlasovali proti rezoluci.³⁵ Jako příklad je možno

32 Viz VILÍMEK, Tomáš: Projevy rezistenčního chování v Československu v letech 1969 až 1989. In: VILÍMEK, Tomáš – TŮMA, Oldřich (ed.): *Projevy a podoby protirežimní rezistence v komunistickém Československu 1948–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2018, s. 200.

33 NA, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 59, vydaná 3. února 1989: Další informace o dopisu tzv. iniciativy kulturních pracovníků předsedovi vlády ČSSR, v příloze Informace z pracovní rady vedení MěV [Městského výboru] KSČ Praha s představiteli kultury, zástupci tvůrčích svazů a pražských divadel. Dokument byl editován v publikaci: PAŽOUT, Jaroslav: *Opozice a nonkonformní aktivity v Československu v roce 1989 pohledem vnitrostranických informací ÚV KSČ*. In: BLAŽEK, Petr – PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Dominový efekt: Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistického režimu v roce 1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2013, s. 278–347, dokument č. 1, s. 280–285.

34 Šéfovi činohry Státního divadla F. X. Šaldy v Liberci (tato funkce spadala do kádrové nomenklatury Severočeského krajského výboru KSČ v Ústí nad Labem) Iljovi Rackovi ml. byla 16. června 1989 udělena předsednictvem krajského výboru důtka. Arnošt Goldflam z brněnského HaDivadla během projednávání svého případu uvedl, že hodlá z KSČ vystoupit. Krajský výbor KSČ v Brně rozhodl řízení ukončit a udělit mu blíže nespecifikovaný trest. Podobně se členství v KSČ vzdal režisér Realistického divadla Zdeňka Nejedlého v Praze a místopředseda základní organizace KSČ v tomto divadle Miroslav Krobot. (NA, f. KSČ-ÚV, Výbor pro řízení stranické práce v ČSR, sv. 7, arch. j. 17, inf. 5, Informace o členech KSČ, kteří podepsali tzv. iniciativu kulturních pracovníků.)

35 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1985–1989, sv. 122, arch. j. 127, bod 4, dokument „Informace o vnitropolitické situaci ve 2. polovině srpna 1989“, předložený 24. srpna 1989

uvést Základní organizaci KSČ Lokomotivní depo Hradec Králové. Při hlasování o rezoluci odsuzující petici byli ze sto dvaceti členů tři proti odeslání stanoviska a čtyřicet se zdrželo hlasování. Podnětem k názorové nejednotě se údajně stal šestý a sedmý bod „Několika vět“, v nichž šlo o ekologické otázky a setrvání ve funkcích osob zodpovědných za dvacetiletí upadání všech oblastí společenského života. Výbor zmíněné základní organizace hodlal uskutečnit pohovor s těmi, kteří rezoluci nevyslovili podporu.³⁶

S ještě rozhodnějším odmítnutím se podle agenturní informace Státní bezpečnosti setkal pokus přijmout odsuzující stanovisko na plenární schůzi Základní organizace KSČ v Institutu klinické a experimentální medicíny v Praze (IKEM). Jedním z diskutujících byl označen způsob referování *Rudého práva* o petici za dryáčnický, v čemž ho podpořil další účastník schůze – člen Lidových milicí. Diskutující se vesměs shodli na tom, že již nelze požadovat od komunistů mechanické zaujímání kladných nebo odsuzujících stanovisek, aniž by s příslušnými materiály byli seznámeni. Požadavek na seznámení s peticí „Několik vět“ jako předpoklad, aby bylo možno přijmout kvalifikované vědecké stanovisko, se ocitl i v usnesení z tamní plenární schůze.³⁷

Ještě předtím byla organizována masová podpůrná akce u příležitosti svolání předsednictva ÚV KSČ k jednačtyřicátému výročí „Vítězného února“ z 20. února 1989, jež obsahovalo i odsouzení opozice.³⁸ Vedle tisíců souhlasných rezolucí, doprovázených někdy přijetím závazků, se objevily i některé protichůdné reakce. Podle anonymního dopisu se na schůzi stranické skupiny delegátů okresní konfe-

členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ Karlem Hoffmannem jako podklad pro jednání předsednictva ÚV KSČ 25.8.1989.

36 *Tamtéž*, f. KSC-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 78, vydaná 20. 7. 1989: Souhrnná zpráva o ohlasu petice Několik vět a další nonkonformní aktivity v základních organizacích KSČ. Dokument byl editován v publikaci: PAŽOUT, J.: Opozice a nonkonformní aktivity v Československu v roce 1989 pohledem vnitrostranických informací ÚV KSČ, dokument č. 7, poznámka č. 6, s. 321.

37 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále ABS), f. Správa kontrarozvědky, II. díl, A 34/1 – 1411, zpravodajská informace pro federálního ministra vnitra a jeho prvního náměstka.

38 V prohlášení bylo uvedeno: „V této souvislosti nelze přehlížet, že zejména v posledních měsících se v naší společnosti aktivizují síly, které si nekladou za cíl přispět k rozvoji socialistické společnosti, k lepšímu a spokojenějšímu životu pracujících a jejich rodin. Tak jako nejednou v minulosti i nyní se pokoušejí s pomocí některých politických kruhů Západu a jejich sdělovacích prostředků organizovat nejrůznější nátlakové akce, vytvářet napětí ve společnosti s cílem destabilizovat poměry. Politickou metodou rozvratných sil je demagogie, pokusy manipulovat veřejným míněním. Zejména se snaží zneužívat nezkušenost některých mladých lidí. A neštítí se ani hrozeb, zastrahování a terorizování.“

Jsou to nebezpečné snahy, které je nezbytné rozhodně odmítnout. Jsou v zásadním rozporu se zájmy lidu, našich národů a národností, s humanistickými a demokratickými tradicemi naší země. Nelze připustit, aby proces výstavby byl mařen a demokratizace zneužívána k vyvolávání neklidu, k narušování veřejného pořádku, pokojné práce a života lidí. Je třeba všude a bez výjimek dodržovat zákony, jejich porušování spravedlivě a v souladu s právním řádem postihovat, bojovat se všemi rozkladnými jevy.“ (Provolání předsednictva ÚV KSČ k 41. výročí Vítězného února. In: *Rudé právo* (21.2.1989), s. 1.)

rence jedné zájmové organizace Národní fronty vyjádřil přítomný starý soudruh k provolání těmito slovy: „Heleďte, nás kdysi taky nutili z okresu zaslat na ÚV rezoluci, že souhlasíme s popravou R. Slánského, že je třeba hledat nepřítel ve straně, a víte, jak to dopadlo, jak to ve skutečnosti bylo, a to se zaklínalo samotným s. Gottwaldem.“ Dále prý uvedl, že „smyslem zasílání rezolucí je, aby ve vedení nadále byli ti, kteří mají na svědomí velké chyby a škody, které jim strana ani národ nemohou odpustit“.³⁹

Ve zprávě o vývoji politické situace a názorů obyvatel v Československu za první čtvrtletí roku 1989, projednávané Výborem pro stranickou práci v ČSR, bylo konstatováno, že nemálo okresních stranických organizací (včetně jejich vedoucích tajemníků) nedocenilo význam provolání rozeslaného formou dálnopisu generálního tajemníka ÚV KSČ a nepovažovalo za potřebné sledovat počet přijímaných rezolucí ani jejich obsah. Tito tajemníci se spokojili pouze s informováním stranického aktivu a aparátu a „nerozvinuli bezprostřední organizátorskou práci“ na jeho podporu. Rada stranických funkcionářů nepochopila význam provolání jako součásti politického boje s „nepřátelskými silami“ a pro zvýšení aktivity komunistů, ale považovala písemné vyjádření podpory za formalitu.⁴⁰

Porušování stranických norem a korupce

Velice negativně působily na členskou základnu případy zneužívání postavení k obohacování či získávání jiných výhod. Komunistické vedení prakticky permanentně pranýřovalo „protispolečenské“ a „nesocialistické“ jevy, mezi něž řadilo rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, korupci, protekcionářství, lajdáctví či zneužívání funkcí. V únoru 1983 zaslalo předsednictvo ÚV KSČ stranickým organizacím dopis, v němž se zabývalo „prohloubením účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny“.⁴¹ V souvislosti s touto kampaní byla přijata i příslušná usnesení federální vlády i republikových vlád. Dopis se stal v následujících letech základním východiskem v proklamovaném boji s „protispolečenskými jevy“ a byl jedním z nejcitovanějších dokumentů v materiálech stranické i státní provenience. Na základě dopisu se začalo více diskutovat o potlačování korupce, zneužívání funkcí a dalších negativních jevů. Jeho obsah se projednával na stranic-

39 NA, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 65, vydaná 13. března 1989: Ohlasy na provolání předsednictva ÚV KSČ k 41. výročí Vítězného února.

40 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV, Výbor pro řízení stranické práce v ČSR, sv. 5, arch. j. 12, bod 3, Vývoj politické situace a názorové hladiny v ČSR za I. čtvrtletí roku 1989.

41 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-4/83, Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny; přiložen byl „Soubor opatření vlády ČSSR k předcházení neoprávněnému obohacování a k zajištění účinnějšího postihu majetku a majetkového prospěchu z nepoctivých zdrojů“ z roku 1982. Dokument byl odeslán spolu s průvodním dopisem tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše vedoucím tajemníkům krajských (městských) výborů KSČ a prvnímu tajemníkovi ÚV KSS, datovaným 10.2.1983.

kých členských schůzích i v hospodářských, odborových a dalších orgánech. Nižší složky KSČ jej měly rozpracovat na základě místních podmínek. Občas se na dopis odvolávaly i sdělovací prostředky.⁴² Jeho účinek nicméně oslabovala skutečnost, že v úplnosti byl veřejně publikován až o více než tři roky později.⁴³

Komunisté měli stát v čele boje proti těmto zlořádům, často se však na nich sami podíleli. Některé souvisely se základními problémy centrálně řízené ekonomiky – s nedostatkem především spotřebního zboží a služeb a s dysfunkcemi v dodavatelsko-odběratelských vztazích. Jak konstatovaly i kontrolní úřady (federální a republikové výbory lidové kontroly) a orgány prokuratury, které měly v rámci svých široce definovaných kompetencí vykonávat dozor nad dodržováním socialistické zákonnosti, různé formy korupce byly vnímány jako nedílná součást fungování společnosti i ekonomiky země.⁴⁴ Navzdory udíleným stranickým trestům i občasným trestněprávním postihům se nedařilo tuto skutečnost změnit. Ve zprávě

42 Viz KMEŤ, Norbert: Vedenie Komunistickej strany Československa a jeho prejavy o korupcii. In: *Forum historiae*, roč. 5, č. 2 (2001), s. 266–284, zde s. 277 n. Dostupné online z: <http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/12406/kmet.pdf>.

43 Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny. In: *Rudé právo* (19.4.1986), s. 2.

44 Pro ilustraci je možno parafrázovat obsah studijní pomůcky pracovníka Generální prokuratury ČSSR Karla Pešty, vydané v roce 1988 Výborem lidové kontroly ČSSR pro řídící a kontrolní pracovníky s cílem poskytnout jim základní orientaci o stavu, vývoji a problémech boje proti neoprávněnému obohacování, se zvláštním zřetelem na ochranu socialistické ekonomiky před tímto „protispoločenským jevem“. S odvoláním na příslušné stranické a státní dokumenty Pešta zdůraznil velmi závažné negativní důsledky úplatkářství pro morální vědomí občanů i ekonomiku. Korupční jednání podle něj vedlo k deformaci morálky celých skupin obyvatel, k narušení vědomí, že v socialismu by životní standard a společenské postavení měly záviset jen na množství a kvalitě odvedené práce. Společensky zvláště zavrženíhodné a nebezpečné bylo v činnosti orgánů státní moci a správy a v oblasti bezplatných služeb poskytovaných z celospolečenských zdrojů, protože oslabovalo důvěru občanů v objektivitu a spravedlnost těchto orgánů při rozhodování a vážně narušovalo uplatňování zákonných a ústavně zaručených práv občanů (včetně bezplatné lékařské péče a práva na vzdělání).

Z výpovědí řady trestně stíhaných osob či těch, kteří v daných kauzách vystupovali jako svědci, vyplývala všeobecně rozšířená představa, že poskytování úplatků formou různých „pozorností“ je neoddelitelnou součástí hospodářských vztahů. Tak to vnímali i vedoucí pracovníci, kteří nezářka kladně oceňovali a odměňovali své podřízené, ochotné plnit úkoly jen za cenu úplatků, především v rámci dodavatelsko-odběratelských vztahů. Jako příklad autor uváděl kauzu zjištěnou v jednom jednotném zemědělském družstvu, v němž vykonával prokurátorskou prověrku. Zájezdu tohoto JZD do kapitalistických zemí se zúčastnila na náklady družstva i jeho nečlenka, která náklady uhradila až po delší době na základě výsledků provedené prověrky. Během jejich projednávání za účasti vedoucího okresní zemědělské správy a funkcionářů okresního národního výboru vyšlo najevo, že se jedná o pracovníci odbytu v gumárenském průmyslu, díky níž neměl okres nouzi o pneumatiky. Zájezd zdarma si tak podle zainteresovaných plně zasloužila a jeho vynucené uhrazení považovali za velmi nespravedlivé. K připomínce prokurátora, že kromě dalších trestných činů mělo být oznámeno prokuratuře alespoň podezření z úplatkářství mezi odbytařkou a předsedou JZD, zavládlo mezi přítomnými rozhořčení. Předseda okresní zemědělské

o zkušenostech z realizace usnesení 3. zasedání Ústředního výboru KSČ k dalšímu vývoji a zkvalitnění členské základny a o jejím vývoji v roce 1987, kterou projednalo 1. dubna 1988 předsednictvo ÚV KSČ, byla konstatována často nízká úroveň vnitrostranického života v základních organizacích, nedostatečný vliv strany na mnoha místech a přetrvávající nízká aktivita komunistů. „V souladu s rostoucími nároky na práci strany vstupuje do popředí požadavek uvědomělé disciplíny každého komunisty a prosazení rozhodného postupu vůči těm, kteří porušují stanovy strany. Nezřídka se setkáme i u komunistů s projevy lhostejnosti, nevšímavosti, maloměšťácké filosofie, liberalismu, s porušováním stranické a státní disciplíny,“ pravilo se ve zprávě.⁴⁵

Podle rozboru poznatků z vyřizování dopisů a stížností občanů, které došly Ústřední kontrolní a revizní komisi KSS v roce 1988, dohlížela komise během tohoto roku na to, aby byly vyvozeny postihy vůči padesáti osmi členům strany, kteří způsobili škodu v celkové výši 13 967 188 Kčs a i jiným způsobem poškozovali dobré jméno strany. Kromě různých forem rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a porušování zásad hospodaření se provinili nedbalostí, napadením veřejného činitele, znásilněním, braním úplatků a uplácením, účastí na vraždě a sebevraždě, neoprávněným vyplácením prémie a tak dále. Mezi stíhanými komunisty se vyskytovali recidivisté, kterým vévodil pracovník JZD Blatná Polianka na východním Slovensku stíhaný pro trestný čin rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, jenž byl v minulosti již čtyřikrát soudně trestaný.⁴⁶

Do korupčních praktik byly zapleteny i některé vysoko postavené osoby. Značnému zájmu veřejnosti se těšila již zmiňovaná kauza předsedy spotřebního družstva Jednota v Dolném Kubíně a ředitele Okresního průmyslového podniku v Trstené Stanislava Babinského, v létě 1987 odsouzeného pro dlouhodobě páchanou závažnou hospodářskou kriminalitu k vysokému trestu odnětí svobody. Při vyšetřování a soudním projednání kauzy se ukázalo, že řadě vysokých stranických, státních a hospodářských funkcionářů poskytoval zboží za zvýhodněné ceny, organizoval pro ně lovy a obdarovával je uměleckými i jinými předměty. O pocitu vlastní nedotknutelnosti některých z nich a zároveň naprosté ztrátě soudnosti svědčí výpovědi před speciální pracovní komisí ústředních kontrolních a revizních komisí KSČ a KSS.

správy posléze prohlásil, že „to se přece dělá všude“ a že předseda JZD už „toho podobného udělal pro okres tolik, že by měl být vyznamenán“.

Karel Pešta v publikaci zároveň vyvracel názor, s nímž se setkal při diskusích s hospodářskými pracovníky, že po přestavbě československé ekonomiky bude za podmínek plného chozrasčotu zcela v kompetencích státního podniku nebo jiné samostatné organizace, jak si zajistí své vnější a další vztahy. Jednalo se v zásadě o správný názor, někdy však bylo do těchto kompetencí řazeno i poskytování a přijímání darů, služeb a jiných projevů korupce, zahrnovaných pod pojem hospodářské činnosti. (PEŠTA, Karel: *O činnosti kontroly v oblasti neoprávněného obohacování*. Praha, Výbor lidové kontroly ČSSR 1988, s. 2–4, 10, 31 a 69.)

45 NA, f. KSČ-ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-30/88, Zpráva o zkušenostech z realizace usnesení 3. zasedání ÚV KSČ a o vývoji členské základny v roce 1987.

46 SNA, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, k. 1808, arch. j. 93, bod 5, Rozbor poznatků z vybavovania listov a sťažností občanov došlých ÚKRK KSS v roku 1988.

Náměstek ředitele Loděnic v Komárně odmítl uhradit částku takřka třicet tisíc korun, na niž byl vyčíslen nábytek, který dostal darem od Babinského, a rozčiloval se nad tím, proč se Ústřední výbor KSČ zabývá takovými „prkotinami“.⁴⁷ V důsledku této kauzy byli z KSČ vyloučeni bývalý vedoucí odboru státních orgánů oddělení společenských organizací a národních výborů ÚV KSS, v tu dobu pracovník Ústředního výboru Národní fronty SSR Stanislav Dudášek a bývalý první náměstek federálního ministra vnitra Ján Kováč. Dalším vysokým funkcionářům na celoslovenské i krajské úrovni byly uděleny za podíl na těchto korupčních aktivitách či za nedostatek bdělosti při kontrolní práci stranické tresty.⁴⁸

Kauza, které se dostalo značné publicity ve sdělovacích prostředcích,⁴⁹ vyvolala mimořádně negativní odezvu v celé společnosti i v základních organizacích komunistické strany, především na Slovensku. Poukazovalo se na mimořádný rozsah celé aféry i na často nedostatečné potrestání zainteresovaných osob, odsunutých mnohdy na méně exponovaná „teplá“ místa. Například v dopisech vedoucím orgánům Ústředního výboru KSS z ledna 1989 si především staří členové strany stěžovali na to, že nemohou čelit různým fámám a klepům, když sami nejsou pravdivě informováni. „My členovia strany nevieme zaujať pravdivé stanovisko. Napr. nikto neverí, že všetci odišli na vlastnú žiadosť do dôchodku; je nepríjemné načúvať rôzne klebety, keď neviete, či sú pravdivé, ako napr. okolo prípadu ‘Babinský’, že niektorí [provinilí funkcionári] sú už v zahraničí, že idú robiť na konzuláty do zahraničia, že majú kontá v zahraničných bankách – Švajčiarsko, že majú súkromný žrebčinec, krásne domy a chaty. To sme teda mali pekných predstaviteľov, ktorí zabudli, kto im dal dôveru.“⁵⁰

I v souvislosti s Babinského kauzou se zdůrazňovalo, že musí platit jedna disciplína pro řadové členy a funkcionáře, že strana musí dbát na svou čistotu. Citlivě bylo vnímáno snižování autority komunistické strany vinou korupčních a dalších kriminálních afér, jak připomněla souhrnná zpráva o dopisech občanů zaslaných ústřednímu výboru slovenských komunistů za prosinec 1988:

„Zvyšuje sa kritika nedostatkov zo strany starých členov strany, ktorí vo svojich listoch najčastejšie uvádzajú: ‘...som starý člen strany a musím sa hanbiť za urážky, ktoré padajú na poctivých členov (strany) KSČ. My radoví členovia strany nemôžeme za spreneveru vedúcich pracovníkov, ale trpíme za to;

47 Viz VILÍMEK, Tomáš: „Kdo řídí – kontroluje!“ Podnikový management a úskalí „socialistické kontroly“ v československých podnicích v osmdesátých letech 20. století. In: *Soudobé dějiny*, roč. 24, č. 3 (2017), s. 361–388, zde s. 366.

48 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. P 59/88, bod 1, Výsledky šetření provedeného s členy strany ve vztahu k Okresnímu průmyslovému podniku a Jednotě v Dolním (sic) Kubíně.

49 Viz BRUNA, Jaroslav: *Problematika rozkrádání a s ním spojené patologické jevy v období přestavby (1986–1989) na stránkách Rudého práva*. Diplomová práce, obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v roce 2016, s. 46–59. Dostupné online z: <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/76245>.

50 SNA, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, k. 1800, arch. j. 81, inf. e, Informácia o listoch občanov zaslaných na ÚV KSS od 1. januára 1989 do 31. januára 1989.

výraz „rudá (stranická) šlechta“.⁵² Pisatelé zdůrazňovali, že zejména v poslední době poklesla kázeň a příkladnost komunistů v práci i ve veřejném životě, což má negativní dopad na názory a jednání bezpartijních občanů, úpadek morálky a disciplíny na pracovištích, nedůsledné řešení pracovních prohřešků, brutality a vandalismu na veřejnosti. Doporučovali zrušit zvláštní prodejny pro stranickou elitu, omezit jízdy služebními vozy i snížit počet služebních aut, která různí funkcionáři využívali. Poukazovali na to, že vinou konání různých sjezdů, konferencí, schůzí, aktivů a podobných akcí, a také kvůli byrokracii a nedůslednosti při plnění přijatých usnesení, dochází ke značným ztrátám pracovní doby. Požadovali proto snížení byrokratické zátěže a administrativního aparátu.⁵³

Z členské základny se ozývaly hlasy nespokojené s počínáním některých funkcionářů či obecně s hospodářskou kriminalitou a různými formami korupce a zneužívání funkcí. Jako příklad je možno uvést stanovisko členů Základní organizace KSČ č. 48 v Ústí nad Labem-Neštěmicích, že tresty vynášené soudy za výše uvedené činy nejsou dostatečné, neboť nepůsobí preventivně. Zmínění komunisté požadovali přijetí takových zákonných norem, které by vylučovaly získávání movitého i nemovitého majetku bez vlastního přičinění, a vyslovovali názor, že s idejemi socialismu je neslučitelná existence milionářů.⁵⁴

Kritika sociální nerovnosti

V dopisech občanů komunistickému vedení se hojně vyskytovaly stížnosti na vznikající sociální nerovnost a nedostatečné důchodové zabezpečení. S platností od 1. října 1988⁵⁵ došlo ke zvýšení důchodů, které se však nevztahovalo na starodůchodce, včetně těch, kteří „v různých funkcích měli rozhodující podíl na výstavbě socialismu“.⁵⁶ Ti to často brali jako nespravedlnost, či přímo urážku, což se odráželo i v jejich

52 Jako příklad může sloužit svodka z dopisů, které obdržel ÚV KSČ a generální tajemník Miloš Jakeš v prosinci 1988: „Rostou požadavky základních organizací, aby stranickou cestou byly sděleny platy stranických funkcionářů a pracovníků od OV až po ÚV KSČ. Upozorňují, že kolují fámy o horentních příjmech funkcionářů (např. že v Rokycanech vedoucí tajemník ÚV KSČ má prý plat 15 000 Kčs). Jsou vyslovovány názory, že před členskou základnou by nemělo být tajností. Tím by se zabránilo pomluvám o stranické šlechtě a bylo by možné lépe bojovat proti různým fámám.“ (NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 99, arch. j. 100, inf. 11, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. 12. 1988.)

53 *Tamtéž*, arch. j. P 57/88, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. do 28. ledna 1988.

54 NA, f. KSČ-ÚV, Výbor pro řízení stranické práce v ČSR, sv. 4, arch. j. 11, inf. 1, Ohlasy na svolání předsednictva ÚV KSČ k 41. výročí Vítězného února (k 17. březnu 1989), 20.3.1989.

55 Zákon č. 100/88 Sb. ze dne 16. června 1988 o sociálním zabezpečení. In: *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1988. Praha, Ministerstvo spravedlnosti 1989, částka 21, s. 582–622. Dostupné online z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1988-100>.

56 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 105, arch. j. P 108, inf. 5, Zpráva o hlavních poznatcích z rozboru vyřizování stížností a podnětů občanů zaslaných ÚV KSČ

dopisech. Řada z nich navíc pochopila usnesení vlády, jež u příležitosti čtyřicátého výročí „Vítězného února“ 1948 umožnilo přidělit osobní důchod významným osobnostem spojeným s touto událostí a dlouholetým bývalým příslušníkům Lidových milicí takovým způsobem, že na něj mají nárok všichni komunisté, kteří byli členy strany minimálně od roku 1945. V tom je utvrzovaly i mnohé uliční a základní organizace, jež jim dosti benevolentně vydávaly různá potvrzení a doporučení. O to podrážděněji pak reagovali, poté co jim okresní výbory KSČ neschválily návrhy pro nesplnění podmínek. Někteří pisatelé uváděli, že se na sklonku svého života cítí být stranou opuštěni.⁵⁷ O jak citlivou záležitost se jednalo, je patrné z toho, že požadavky členů KSČ na přiznání osobních důchodů za angažovanou práci ve straně a v Lidových milicích – doprovázené rozhořčením, když jim pro nesplnění podmínek důchod nebyl přiznán – se objevovaly ještě na podzim 1989. V tu dobu též stále docházely komunistickému vedení stížnosti poukazující na rozdíly mezi dříve přiznanými a novými důchody a požadavky na jejich odstranění.⁵⁸

Dráždily i – skutečné či domnělé – vysoké příjmy některých sportovců a umělců. Druhá závodní organizace KSČ státního podniku Kovohutě Čelákovice vznesla spíše řečnický dotaz: „Říká se, že každý by měl být hospodářem na svém pracovišti a odvádět kvalitní práci za svou mzdu. Je tomu tak všude? Kolik platíme pracovníkům v kultuře za jejich vystoupení na různých kulturních pořadech v televizi apod. [?] Proč neuveřejňujeme horentní příjmy kulturních pracovníků v porovnání k předním dělníkům? Jak je možné, že přední pracovník v kultuře má roční příjem až třicetkrát vyšší než přední dělník[?]“⁵⁹

V květnu 1988 byla zaznamenána kritika takzvaných státních sportovních profesionálů, kteří si podle některých pisatelů žili nad poměry a měli své vedlejší příjmy, přestože jejich sportovní výkony byly podprůměrné. Říkalo se, že v podnicích se vytvářejí tajné fondy, ze kterých jsou na úkor pracujících placeni.⁶⁰ Po zveřejnění odměn medailistů z Letních olympijských her v Soulu se setkala u některých pisatelů s nevolí, že vedle určitého obnosu v československých korunách obdrželi též pět set až tisíc dolarů. Tím byla podle nich znevažována koupěschopnost koruny.⁶¹ Základní organizace KSČ závodu PKZ Vidnava v okrese Šumperk poukázala v dubnu 1989 na neúměrně rostoucí příjmy určitých vrstev obyvatelstva, především sportovců a umělců. Nesouhlasila s tím, že hokejisté nebo fotbalisté pobírali šestinásobek dělnických příjmů a že odměny za zlaté medaile ze Soulu byly (navíc mimo devizové

a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ v roce 1988.

57 *Tamtéž*, sv. 111, arch. j. 116, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. dubna 1989.

58 *Tamtéž*, sv. 129, arch. j. 135, inf. 5, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. září 1989.

59 *Tamtéž*, sv. 121, arch. j. 126, inf. 6, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. července 1989.

60 *Tamtéž*, sv. 75, arch. j. 72, inf. 6, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. května do 31. května 1988.

61 *Tamtéž*, arch. j. 89, inf. 5, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. do 30. září 1988.

částky) vyšší než plat dělníka v rizikovém provozu za čtyři roky. Tento benevolentní přístup podle členů základní organizace nepřispíval ke stabilizaci vnitřního trhu a narušoval morálku a rozložení pracovních sil ve společnosti.⁶²

Kritika pomalého zavádění reformem

Terčem kritiky se stalo pomalé zavádění reformem do praxe, často tiše bojkotované hospodářskými funkcionáři, kterým existující stav vyhovoval. Podepsané i anonymní dopisy požadovaly svolání celostátní stranické konference nebo přímo předčasné konání osmnáctého sjezdu KSC, s tím že současný vývoj se vymyká rámci usnesení sedmnáctého sjezdu, na jehož základě již nelze řešit narůstající problémy.⁶³ Podle zpráv z regionů na počátku roku 1988 se na různých pracovištích živě diskutovalo o přestavbě, nicméně zároveň se zvyšoval počet těch, kteří se domnívali, že přestavba postupuje pomalu – hodně se o ní hovoří, ale konkrétní opatření se neuskutečňují.⁶⁴ Lidé poukazovali na rozdílný přístup k reformám v Sovětském svazu a Československu, s tím že „u nás se o přestavbě jen mluví, zatímco Gorbačov jedná“.⁶⁵ Podle informací z regionů z počátku léta 1988 zaznívaly v rozhovorech mezi lidmi, na pracovištích, aktivech, seminářích i na členských schůzích KSC některé pesimistické názory na úspěch přestavby. Nedůvěra rostla zvláště v těch závodech, kde se nerealizovaly návrhy pracujících na jejich transformaci podle nového zákona o státním podniku. Centrální úřady si vysloužily kritiku, že nedržují zásady přestavby hospodářského mechanismu. Pisatelé dopisů připomínali, že za chyby centrálních orgánů, vlády a ministerstev mají trpět zejména dělníci, zatímco ti, kteří je způsobí, neponesou žádné následky. Značnou dávku skepse vyvolávala i rekonstrukce federální vlády na jaře 1988. Některé základní organizace z Plzně a Sokolova vznášely dotaz, „jak je možné, že tytéž osoby dnes vidí chyby a celých 20 let je dělaly. Ony jsou zodpovědny za současný stav.“⁶⁶ V dopisech také zaznívaly obavy, že bez zavedení pořádku v dodavatelsko-odběratelských vztazích se přestavba bude těžko a zdlouhavě prosazovat.⁶⁷

62 *Tamtéž*, sv. 111, arch. j. 116, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSC a generálnímu tajemníkovi ÚV KSC s. M. Jakešovi od 1. do 30. dubna 1989.

63 *Tamtéž*, sv. 86, arch. j. 85, inf. 5, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSC a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. do 31. srpna 1988; též *tamtéž*, arch. j. 89, inf. 5, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSC a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. do 30. září 1988.

64 *Tamtéž*, f. KSC-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 36, vydaná 4. února 1988: Operativní informace ze zpráv krajských (městských) výborů strany k 3. únoru 1988.

65 *Tamtéž*, sv. 93, arch. j. 92, inf. 3, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSC a generálnímu tajemníkovi ÚV KSC s. M. Jakešovi od 1. do 31. 10. 1988.

66 *Tamtéž*, f. KSC-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 43, vydaná 9. června 1988: Informace o politické situaci v krajích.

67 *Tamtéž*, f. KSC-ÚV – předsednictvo ÚV KSC, 1986–1989, sv. 93, arch. j. 92, inf. 3, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSC a generálnímu tajemníkovi ÚV KSC s. M. Jakešovi od 1. do 31. 10. 1988.

Generální tajemník sovětských komunistů Michail Gorbačov se stal pro velkou část společnosti nadějí na změnu, zastánci starých pořádků v něm však viděli spíš hrozbu. Na fotografii spolu s prezidentem a generálním tajemníkem ÚVKŠČ Gustávem Husákem na Pražském hradě 21. listopadu 1985 během setkání nejvyšších představitelů členských států Varšavské smlouvy (Národní archiv, NAD 1347 – FUML)

S originálním plánem na řešení hospodářských problémů přišel inženýr ze Zábrehu v okrese Púchov, jenž byl od roku 1964 členem KSČ. Ve svém dopisu generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Miloši Jakešovi z 1. listopadu 1988 navrhoval snížit náklady Ministerstva národní obrany o deset procent a zkrátit vojenskou službu na osmnáct měsíců (u vysokoškoláků, kteří absolvovali vojenské katedry, na šest měsíců), a to s ohledem na zlepšení mezinárodní situace. Ministerstvo mělo být navíc pověřeno výstavbou dálnic a dalších komunikací, civilní stavební kapacity se pak měly zaměřit především na budování občanské infrastruktury ve městech a na vesnicích. K urychlení přestavby ekonomiky dále pisatel doporučoval prodat firmě Baťa v Torontu bývalý majetek této firmy v Československu a též nově postavené závody obuvnického, gumárenského a kožedělného průmyslu. Cenu tohoto majetku odhadoval na jednu a půl miliardy amerických dolarů. Od západních zemí si pak Československo mělo vypůjčit pět až sedm miliard dolarů a tyto prostředky využít k inovaci a intenzifikaci rozhodujících průmyslových, především

strojírenských a elektrotechnických podniků, aby byly do tří až čtyř let konkurenceschopné ve světě.⁶⁸

Obavy o osud socialismu

Vedení komunistické strany muselo na druhou stranu čelit také tlaku od konzervativních členů, jimiž bylo obviňováno z ústupu z pevných socialistických pozic a nedůsledného postoje vůči opozici. V mnoha dopisech se projevovaly obavy, že se aktivizují „protisocialistické živly“ a že se do popředí derou pravicové elementy. S odsudky se setkalo povolení demonstrace „protistátních živlů“ na Škroupově náměstí v Praze ke Dni lidských práv 10. prosince 1988. Pisatelé těchto dopisů požadovali zákaz podobných akcí a potrestání jejich organizátorů a obecně chartistů i dalších představitelů opozice.⁶⁹

Výraznou pozornost přitahoval politický vývoj v některých socialistických zemích, především v Polsku a Maďarsku, ale i v samotném Sovětském svazu, a jeho vliv na vnitropolitickou situaci. Ve zprávě o vyřizování dopisů občanů na Ústředním výboru KSS v roce 1988 se mimo jiné psalo: „Část pisatelův vyjadrila obavy o osud socialismu, v súvislosti s prebiehajúcimi procesmi a ich sprievodnými javmi v ZSSR, ale predovšetkým v PLR a MLR. Upozornili, že vznikajú pochybnosti o hodnotách socialismu, keď obdobie budovania jeho základov je kritizované ako nedemokratické a deformované. Porovnávali súčasný vývoj v našej spoločnosti s niektorými aspektmi roku 1968. Pritom vyjadrili aj obavy v súvislosti s niektorými prejavmi, že

68 Příznačný je způsob, jakým byl tento dopis vyřízen. Všeobecné oddělení ÚV KSČ vyzvalo 16. listopadu 1988 Okresní výbor KSS v Povážské Bystrici, aby jeho obsah s pisatelem projednalo, přičemž uvedlo: „Podivujeme se nad tím, jaké názory se projevují u člena KSČ s vysokoškolským vzděláním, který je více jak 24 let členem KSČ. Pokud tyto názory nejsou ojedinělým jevem, bude nezbytné přijmout opatření, především propagandistického charakteru.“ Tajemník Okresního výboru KSS v Povážské Bystrici Ladislav Beznák na výzvu odpověděl dopisem z 19. prosince 1988. Všeobecné oddělení ÚV KSČ v něm informoval, že 7. prosince proběhl pohovor s pisatelem za účasti tajemníka OV KSS pro řízení stranické práce v průmyslu a předsedy Celozávodního výboru KSS Gumárne 1. mája Púchov, kde byl pisatel zaměstnán. Údajně sám uznal, že šlo z jeho strany o subjektivní názory a že ve snaze pomoci procesu přestavby jejich reálnost a opodstatněnost nezážil. Přijal prý soudružskou kritiku a pochopil, že podobnými nesprávnými názory může vážně poškodit autoritu strany a úsilí celé společnosti o další sociální a hospodářský rozvoj. Prověrkou provedenou celozávodním výborem KSS bylo zjištěno, že není představitelem žádné skupiny nositelů takových „nesprávných“ názorů a že se jednalo výlučně o jeho subjektivní názory. Zároveň byl upozorněn, že pokud by obdobné nesprávné myšlenky nadále projevoval, bude vůči němu postupováno ve smyslu stanov strany. (*Tamtéž*, KSČ-ÚV, všeobecné oddělení, dopisy pracujících, ev. č. 8687/88.)

69 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 99, arch. j. 100, inf. 11, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. 12. 1988.

<p>ÚV - 119/89</p> <p>K informaci</p> <p>Informace k situaci v Polské lidové republice</p> <p>Polská sjednocená dělnická strana zahájila přípravy k XI. sjezdu, který se má konat 27. 1. 1990. Na příštím zasedání ÚV PSDS /č. 11/ bude rozhodnuto o třech okružních otázkách:</p> <p>1. O principech volby delegátů ze tří variant. Podle první by delegáty přímo volili všichni členové strany, podle druhé by byla organizována shromáždění volitelů a podle třetí by volby proběhly podle jednotlivých názorových platform a po čtyřech by odpovídaly proporcionálně jejich podpoře ve straně. Předpokládá se rovněž, že členové poslaneckého klubu PSDS v Sejmu se stanou delegáty sjezdu.</p> <p>2. Plénum posoudí rovněž návrh ideové programového dokumentu, který bude předložen sjezdu jako hlavní směrnice dalšího postupu PSDS v dalším období, a projekt nových stanov.</p> <p>3. Po listopadovém zasedání ÚV PSDS bude zahájena předsjezdová diskuse.</p> <p>V PSDS stílí směr požadující provedení hlubokých změn uvnitř strany. V září se uskutečnila tzv. sondáž názorů ve straně, které se zúčastnilo asi jen 52 % členů. 70 % zúčastněných se vyslovilo pro provedení změn, včetně nového názvu strany.</p> <p>V PSDS vznikají různé názorové proudy, z nichž některé se vyslovují pro změnu strany na hnutí sociálně demokratického charakteru /zvláště tzv. Hnutí 8. července/, aktivizují se rovněž stranické organizace velkých průmyslových závodů.</p> <p>Vnitropolitická situace v Polsku je celkově silně ovlivňována nepříznivým růstem cen, který výrazně přesahuje zvyšování mezd. Solidarita se snaží tlumit otevřené projevy nespokojenosti, PSDS a OPZZ zůstávají zatím neutrální, avšak připravují se k boji v sociálních otázkách a zejména v otázce družstevního vlastnictví. Solidaritě se nedají upěchovat jednota vlastních řad, jednotlivá centra /ústředí v Gdaňsku v čele s Walesou, skupina kolem předsedy vlády Mazowieckého, poslanecký klub vedený Gerekem a extremistická část tzv. Solidarity bojující/ se od sebe spíše vzdalují.</p> <p>Mimořádnou důležitostí ve vývoji v nejbližším období bude mít ekonomická situace, která se nadále zhoršuje.</p> <p>25. 10. 1989 J. Lenárt v.r.</p>	<p style="text-align: center;">ROZDĚLOVNÍK</p> <p style="text-align: center;">DÁLNOPIŠNÝCH SDĚLENÍ A DOPISŮ ÚSTŘEDNÍHO VÝBORU KSC</p> <p>Odlo materiálu: <u>W-119/89</u> Stupeň vstupu: <u>stanovní příslušníci</u></p> <p>Předloha dne: hod. (Důležité může vyžadit správy dohodového nebo jiného charakteru)</p> <p>Název: <u>Informace k situaci v Polské lidové republice</u></p> <hr/> <p style="text-align: center;">I</p> <p style="text-align: center;">Dálno píšná sdělení (dopis zaslát*)</p> <table border="0"> <tr> <td>Ústřední výbor KSS</td> <td>Politické správy Pohraniční stráže a ostrůvků státních hranic</td> </tr> <tr> <td>Explozivní (instalační) výborům KSC a KSS</td> <td>Hlavnímu výboru KSC ministerstva vnitra CSR</td> </tr> <tr> <td>Okresním (obvodním) výborům KSC a KSS</td> <td>Hlavnímu výboru KSS ministerstva vnitra SSR</td> </tr> <tr> <td>Hlavní politické správy CSLA</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Hlavnímu výboru KSC ministerstva vnitra CSSR</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Ministerstvu vnitra CSSR - náčelníkoví politického oddělení</td> <td></td> </tr> </table> <hr/> <p style="text-align: center;">II</p> <p style="text-align: center;">Opis dálno píšného sdělení (dopislu zaslát*)</p> <table border="0"> <tr> <td>24 Členům a kandidátům předsednictva ÚV KSC</td> <td>Předsedovi ÚV SSM CSSR</td> </tr> <tr> <td>1 Účelníkům a členům sekretariátu ÚV KSC</td> <td>Úřadujícímu místopředsedovi ÚV NF CSR</td> </tr> <tr> <td>1 Členům a kandidátům ÚV KSC</td> <td>Instruktorům ÚV KSC</td> </tr> <tr> <td>1 Předsedovi OKRR KSC</td> <td>Rektoru VŠP ÚV KSC</td> </tr> <tr> <td>1 Členům ÚRRK KSC</td> <td>Řediteli Ústavu marxism-leninismu</td> </tr> <tr> <td>19 Účelníci sdělení ÚV KSC</td> <td>Předsedovi CZV KSC při ÚV KSC</td> </tr> <tr> <td>1 Předsedovi Sňamovny lidu</td> <td>Běhredaktorům: Žvota strany, Tribuny, Tvorby, Nové myslí, Hospodářských novin</td> </tr> <tr> <td>3 Předsedovi Česká národní rady</td> <td>Pro potřebu oddělení ÚV KSC výtisků</td> </tr> <tr> <td>37 Úřadujícímu místopředsedovi ÚV NF CSSR</td> <td>Archivu ÚV KSC (3 výtisky)</td> </tr> </table> <p style="text-align: center;">Odesílá: <u>J. Lenárt</u> Schválil: <u>J. Zeman</u></p> <p>* Odeslat adresy. Upozornění: Text dálno píšného sdělení předovojte ve dvou výtiscích s rozdělovníkem. Zároveň v evlovení</p> <p><u>26/10.1989 J. Motl</u></p>	Ústřední výbor KSS	Politické správy Pohraniční stráže a ostrůvků státních hranic	Explozivní (instalační) výborům KSC a KSS	Hlavnímu výboru KSC ministerstva vnitra CSR	Okresním (obvodním) výborům KSC a KSS	Hlavnímu výboru KSS ministerstva vnitra SSR	Hlavní politické správy CSLA		Hlavnímu výboru KSC ministerstva vnitra CSSR		Ministerstvu vnitra CSSR - náčelníkoví politického oddělení		24 Členům a kandidátům předsednictva ÚV KSC	Předsedovi ÚV SSM CSSR	1 Účelníkům a členům sekretariátu ÚV KSC	Úřadujícímu místopředsedovi ÚV NF CSR	1 Členům a kandidátům ÚV KSC	Instruktorům ÚV KSC	1 Předsedovi OKRR KSC	Rektoru VŠP ÚV KSC	1 Členům ÚRRK KSC	Řediteli Ústavu marxism-leninismu	19 Účelníci sdělení ÚV KSC	Předsedovi CZV KSC při ÚV KSC	1 Předsedovi Sňamovny lidu	Běhredaktorům: Žvota strany, Tribuny, Tvorby, Nové myslí, Hospodářských novin	3 Předsedovi Česká národní rady	Pro potřebu oddělení ÚV KSC výtisků	37 Úřadujícímu místopředsedovi ÚV NF CSSR	Archivu ÚV KSC (3 výtisky)
Ústřední výbor KSS	Politické správy Pohraniční stráže a ostrůvků státních hranic																														
Explozivní (instalační) výborům KSC a KSS	Hlavnímu výboru KSC ministerstva vnitra CSR																														
Okresním (obvodním) výborům KSC a KSS	Hlavnímu výboru KSS ministerstva vnitra SSR																														
Hlavní politické správy CSLA																															
Hlavnímu výboru KSC ministerstva vnitra CSSR																															
Ministerstvu vnitra CSSR - náčelníkoví politického oddělení																															
24 Členům a kandidátům předsednictva ÚV KSC	Předsedovi ÚV SSM CSSR																														
1 Účelníkům a členům sekretariátu ÚV KSC	Úřadujícímu místopředsedovi ÚV NF CSR																														
1 Členům a kandidátům ÚV KSC	Instruktorům ÚV KSC																														
1 Předsedovi OKRR KSC	Rektoru VŠP ÚV KSC																														
1 Členům ÚRRK KSC	Řediteli Ústavu marxism-leninismu																														
19 Účelníci sdělení ÚV KSC	Předsedovi CZV KSC při ÚV KSC																														
1 Předsedovi Sňamovny lidu	Běhredaktorům: Žvota strany, Tribuny, Tvorby, Nové myslí, Hospodářských novin																														
3 Předsedovi Česká národní rady	Pro potřebu oddělení ÚV KSC výtisků																														
37 Úřadujícímu místopředsedovi ÚV NF CSSR	Archivu ÚV KSC (3 výtisky)																														

Informace o situaci v Polské lidové republice z 25. října 1989 s rozdělovníkem dálno píšných sdělení a dopisů ÚV KSC (Národní archiv, fond KSC-ÚV, Dopisy a dálno píšy ÚV KSC)

strana nedrží pevně v rukách řízení společenských procesů, což dalo aj prostor k působení antisocialistických sil.⁴⁷⁰

Toto znepokojení akcelerovalo v roce 1989 v souvislosti s jednáním u kulatého stolu mezi umírněnou částí opozice a komunistickým režimem v Polsku a poté s červnovým drtivým vítězstvím Solidarity ve volbách, z nichž v září vzešla první nekomunistická vláda v čele s Tadeuszem Mazowieckým. Podobné obavy vzbuzovaly události v Maďarsku, kde vládnoucí komunisté také přistoupili na jednání s opozicí a rehabilitovali popraveného premiéra Imreho Nagye, jehož symbolický pohřeb v červnu 1989 v Budapešti se proměnil v národní slavnost s účastí tří set tisíc lidí. Pobouření pak vzbudilo jednostranné rozhodnutí maďarské vlády zastavit dostavbu vodního díla Gabčíkovo-Nagymaros a její zájem o postavení maďarské menšiny na Slovensku. Odstraňování drátěných zářarás na maďarských hranicích s Rakouskem od května 1989 způsobilo v létě 1989 na československém území krizi vyvolanou snahou východoněmeckých občanů vycestovat prostřednictvím

70 SNA, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, k. 1808, arch. j. 93, bod 5, Správa o vybavování listov občanov na Ústrednom výbore KSS v roku 1988.

západoněmeckého velvyslanectví v Praze do Maďarska a následně do Spolkové republiky Německo. Pro vedení komunistické strany bylo čím dál tím obtížnější vysvětlovat vývoj nejenom v Polsku, Maďarsku a Sovětském svazu, ale i v Jugoslávii a na podzim 1989 též v Bulharsku a v Německé demokratické republice, kde 9. listopadu padla Berlínská zeď.

Již po volebním vítězství Solidarity na počátku června 1989 vyslovovaly mnohé základní organizace KSČ i jednotliví členové strany názor, že je ohrožena samotná podstata existence socialistického tábora. V koncentrované podobě to vyjádřil pisatel z Plzně: „Současný vývoj je již tak daleko, že se jedná o bytí či nebytí jednoty socialistického tábora, o udržení vedoucí úlohy komunistických stran a o existenci komunistických a dělnických stran. Co se stane, až PLR a MLR vystoupí ze socialistického společenství, možná i z Varšavské smlouvy a RVHP, jak se to promítne u nás? Stále se vracení (*sic*) do minulosti a kritika všeho a každého je jen vodou na mlýn našim nepřátelům. A protože na to neslyším žádnou oficiální odezvu, musím se domnívat, že s tím souhlasíte. Nikdy jsem od Vás neslyšel a nečetl, že by se s tou negací mělo přestat u nás i u sousedů... Současná politika, bude-li se neustále prohlubovat demokratizační proces a ustupovat různým požadavkům a postupně se strana bude zbavovat své vedoucí úlohy ve společnosti, místo toho, aby se přitáhla uzda, přivede stranu až do propasti.“⁷¹ V reakci na kritiku, že nezveřejňuje dostatek relevantních informací a není dobře argumentačně vybaveno, se pak vedení komunistické strany pokoušelo objasňovat situaci prostřednictvím

71 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 120, arch. j. 125, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. června 1989. – Citovaný pisatel ve svém třináctistránkovém dopisu (datovaném ovšem již 20. března 1989) uvedl, že je od roku 1951 členem komunistické strany a angažoval se pro její politiku ve stranických a veřejných funkcích i Lidových milicích. Svě četné kritické názory čerpal z rozhovorů nejenom se svými vrstevníky, ale i s lidmi nacházejícími se stále v pracovním procesu, s funkcionáři i s některými nestraníky. Vedle vývoje v Polsku a Maďarsku se kriticky vyslovoval i k situaci v Sovětském svazu či k aplikaci zákona o státním podniku. Ostře protestoval proti tomu, že „politická kreatura Dubček“ mohl vycestovat do Itálie, přijímat doma návštěvy z ciziny a „házet špinu na naši zemi a stranu“. Místo prohlubování socialistické demokracie v podnicích by podle něj bylo výstižnější mluvit o „zavádění anarchie“. Demokracie podle jeho názoru do podniků nepatří, představuje hazard, má za následek špatnou práci a nekvalitní výrobky. Tajně volby v KSČ i v podnicích byly podle něj v rozporu s glasností a otevřeností, nechápal, proč nemůže dát najevo přede všemi svůj postoj: „Dříve jsme při volbách poslanců ve volebních místnostech považovali za výraz demokracie hromadné a veřejné hlasování, chodila volit doslova procesí a zapisovali se ti, co šli za plentu. Příště tedy budeme zapisovat ty, co za tu plentu nepůjdou? Od pangejtu k pangejtu!!“ Stranou pozornosti pisatele nezůstali ani populární zpěváci, předvádějící se pryč v televizi s dlouhými vlasy, ověšení cetkami „od uší až po nohy“, někdy skoro nazí, nebo naopak zarostlí jako medvědi či gorily, kteří na jevišti spíše cvičí a křepčí, než zpívají. Tento „plevel“, působící negativně na mládež, dával pisatel do protikladu s operními umělci, kteří skutečně něco umí, a to i bez playbacku, a přitom jsou opomíjeni a finančně podhodnoceni. Suchou nit nenechal ani na moderním výtvarném umění, jehož „mazanice“ by si podle něj mnoho lidí nepověsilo ani na „onu místnost“. Pro sebe si pisatel údajně raději nechal to, co si od řady starších lidí vyslechl na adresu filmu *Sněženky a machři*. (*Tamtéž*, KSČ-ÚV, všeobecné oddělení, dopisy pracujících, ev. č. 3106/89.)

médií a interně formou dopisů a dálnopisů určených krajským (městským) a okresním (obvodním) výborům KSČ.⁷²

Třiatřicetiletý projektant z Prahy ve svém nedatovaném dopisu (zaevidován byl 18. srpna 1989) generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ napsal, že sdílí společné pocity s rumunským prezidentem Nicolaem Ceaușeskem, že politika některých socialistických zemí, zejména Polska a Maďarska, začíná mít spíše buržoaznědemokratický charakter a že socialistické tendence jsou tam potlačovány. Obával se přitom, aby se touto cestou nevydalo též Československo, i vzhledem k vývoji v Sovětském svazu:

„Také v SSSR začíná chaos v ekonomické oblasti a vztahu mezi jednotlivými národy. Odsuzuje se metoda administrativně-byrokratického rozhodování, ale v její době byl v SSSR na rozdíl od současného stavu klid. Tolik odsuzovaný L. I. Brežněv dovedl zde udržet kázeň a pořádek. Dle mého názoru je v socialistickém zřízení nepřijatelný např. profesionalismus ve sportu, neúměrné nadhodnocování interpretů v populární hudbě atd. Toto vše působí velmi nepříznivě na iniciativu pracujících v jiných velmi důležitých odvětvích, kteří mnohdy za mnohem namáhavější práci jsou nesrovnatelně méně finančně ohodnocováni.

(...) Jsem svědkem neustálého pomlouvání vývoje socialismu v 30.–50. letech v SSSR i jiných socialistických zemích. Je možné, že k některým přehmatům zde došlo, ale neustálým zdůrazňováním omylů J. V. Stalina je mladá generace vychovávána k negativnímu postoji k celému poválečnému vývoji socialismu. Dle mého názoru bylo tehdy zapotřebí postupovat rázně proti všem nepřítelům socialismu. Neměli bychom zapomínat, co J. V. Stalin vykonal pro celý svět při rozdrčení fašismu. Kromě toho jsme svědky, jak např. v KLDŘ lidé bezmezně věří v politiku vládnoucí strany a jejího nejvyššího představitele a nepotřebují k tomu žádný politický pluralismus. Podle mého názoru se další stupňování tzv. demokratizace a politického pluralismu může jen vymstít v našem dalším vývoji.“⁷³

72 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-96/89, K situaci v PLR a náměty na opatření v československo-polských vztazích; *tamtéž*, č. ÚV-106/89, Informace pro KV a OV KSČ k situaci v MLR a Informace pro KV a OV KSČ a KSS k problematice pobytu občanů NDR na velvyslanectví NSR v Praze; *tamtéž*, č. ÚV-116/89, K současné situaci v Německé demokratické republice; *tamtéž*, č. ÚV-119/89, Informace k situaci v Polské lidové republice; *tamtéž*, č. ÚV-120/89, Informace k současné situaci v MSS [Maďarské socialistické straně] a v Maďarsku; *tamtéž*, č. ÚV-122/89, Informace o současné situaci v NDR; *tamtéž*, č. ÚV-126/89, K současné situaci v NDR; *tamtéž*, č. ÚV-127/89, Informace o emigraci občanů NDR do NSR přes území ČSSR od 1. 11. 1989; *tamtéž*, č. ÚV-128/89, Informace o současném vývoji v Maďarsku; *tamtéž*, č. ÚV-129/89, Informace o plenárním zasedání ÚV BKS [Bulharské komunistické strany].

73 *Tamtéž*, KSČ-ÚV, všeobecné oddělení, dopisy pracujících, ev. č. 6181/89.

Nacionální a historické resentimenty

Obavu z politického vývoje v socialistických zemích pak doprovázely negativní ekonomické aspekty soužití se sousedními zeměmi. V dopisech občanů i ve vystoupeních na různých stranických grémích velice často zaznívaly stížnosti na nedostatek spotřebního zboží. Ten byl v příhraničí navíc umocňován masovou „ná-
kupní turistikou“ ze strany východoněmeckých, maďarských a polských občanů, usnadňovanou nepříznivým nastavením kurzu československé koruny vůči měnám sousedních zemí. (Nutno však poznamenat, že podobně se chovali českoslovenští občané v sousedních socialistických zemích, kde nakupovali tovar nedostatkový v jejich vlasti.) I u konzervativních členů KSČ tak procházel proletářský internacionalismus zatěžkávací zkouškou. Dva pisatelé z Karviné si podle svodky z dopisů adresovaných komunistickému vedení za říjen 1989 stěžovali, že se československé území stává arénou polských šmelinářů. Komunistka z Ostravy-Heřmanic podle téže souhrnné zprávy tlumočila frustraci mezi členy své základní organizace těmito slovy: „V posledním období není jiný program naší schůze, abychom nejednali o stavu, který nastal po invazi polských občanů, kteří skupují všechno, co v obchodech vidí. Na tyto nešvary poukazujeme již řadu měsíců, ale odpověď z vyšších míst stranických orgánů není žádná. Nikdo ani nepřijde z vyšších orgánů, aby nám na naše otázky odpověděl. Proč vůbec diskutujeme, je to jen mlácení prázdné slámy.“⁷⁴

V souvislosti s vývojem v Maďarsku pak především z jižního Slovenska zaznívaly obavy z odnárodnění, či dokonce ohrožení celistvosti země. Maďarská menšina byla označována za pátou kolonu maďarského nacionalismu a šovinismu, tolerovanou Ústředním výborem KSS. Správní úřady a místní komunistické orgány na Slovensku byly údajně v rukou Maďarů, v Dunajské Středě se prý jednání okresního národního výboru konala pouze maďarsky. Slovenské děti podle stěžovatelů musely chodit do předškolních a školních zařízení s maďarským vyučovacím jazykem a pomalu se s vědomím slovenské vlády a vedení slovenských komunistů odnárodněovaly. Maďarští rekruti zase rukovali s maďarskými trikolorami.⁷⁵ Podle informací komunistů z Čaty a Pohronského Ruskova v okresu Levice z července 1989 se v kostelích těchto obcí na závěr bohoslužby zpívala maďarská hymna.⁷⁶

74 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 132, arch. j. 138, inf. 5, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. října 1989.

75 Viz mj. *SNA*, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, k. 179, arch. j. 79, inf. b, Informácia o listoch občanov zaslaných na ÚV KSS od 1. decembra 1988 do 31. decembra 1988, 16.1.1989; *tamtéž*, k. 1808, arch. j. 93, bod 5, Správa o vybavovaní listov občanov na Ústrednom výbore KSS v roku 1988.

76 *NA*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 121, arch. j. 126, inf. 6, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. července 1989. – Maďarská státní hymna je zároveň hymnou chrámovou, přičemž není součástí náboženského obřadu a zpívá se až po jeho skončení. Proto nelze jednoznačně určit, zda šlo primárně o projev maďarského nacionalismu, o vyjádření podpory probíhajícím změnám v Maďarsku, nebo spíše o projev religiozity, případně o protest proti restriktivní církevní politice v Československu. (K tomu viz vysvětlení římskokatolického

Komunisté ze Základní organizace KSS ČSD-Oznamovacia a zabezpečovacia diš-tancia Zvolen v dopise adresovaném ústředním výborům československých i slovenských komunistů z 18. července 1989 odmítli požadavky na rozšíření počtu tříd v mateřských školách s maďarským vyučovacím jazykem a vysílacího prostoru v rozhlasu a televizi pro maďarské vysílání i na zavádění dvojjazyčného označení úředních budov, škol, kulturních zařízení a prodejen. Svůj postoj zdůvodnili historickými, ale hlavně praktickými argumenty: „Vychádzajúc zo skúseností z minulých období, kedy Slováci museli dlhé desaťročia viesť neúprosný zápas o svoju národnú samostatnosť, nezávislosť a v konečnom dôsledku zachovanie samotnej existencie národa, vychádzajúc z odkazu Slovenského národného povstania a Košického vládneho programu, nesúhlasíme, aby sa na Slovensku ďalej rozširovali maďarské školy už aj z toho dôvodu, že veľká časť maďarských spoluobčanov nevie, alebo zámerne nechce používať slovenský jazyk. Tým vznikajú také problémy, že v južných častiach Slovenska sa nevieme dohovoriť po slovensky v úrade, v obchode, pri služobnom styku v doprave, v zdravotníctve, pri prijímacích pohovoroch na stredné a vysoké školy, na vojenskej základnej službe, a mohli by sme pokračovať ďalej. Je zarážajúce, že poväčšine sú to mladí ľudia, ktorí sa narodili na Slovensku a mali sa slovensky učiť v škole. Upozorňujeme, že výuke slovenského jazyka na súčasných maďarských školách sa nevenuje potrebná pozornosť. Máme obavy, že takto dochádza k tichému pomaďarčovaniu celých južných území Slovenska. (...) Žiadame nadriadené stránice a štátne orgány, aby bol prijatý zákon o povinnosti ovládať, ale aj používať slovenský a český jazyk príslušníkmi iných národností žijúci[mi] v našom štáte, pričom svoj rodný jazyk môžu aj naďalej rozvíjať a používať v rodinách, kultúrnej činnosti a na akciách, ktoré su legálne organizované len pre ich národnosť, aby bolo obnovené pôsobenie Matice slovenskej na Slovensku v záujme rozvíjania a šírenia slovenskej kultúry, hlavne v južných častiach Slovenska.“ Pisatelé dopisu ďalej poukazovali na niektoré nacionalistické výroky ve vztahu k maďarským menšinám za hranicemi Maďarska, ktoré zazněly na Nagyově pohřbu.⁷⁷

V podstatně menší míře občané v dopisech komunistickému ústředí negativně komentovali postavení polské menšiny. Je možné citovat z dopisu členky KSČ z Bohumína ze 6. února 1989, která v souvislosti s přípravou nové ústavy zpochybnila dvojjazyčnost nápíisů s ohledem na malý počet Poláků žijících ve městě, poukázala na nízký stav žáků v polských třídách oproti třídám českým a naznačila obavy z nepřiměřených nároků polské menšiny: „Proč jsou naše české děti v nevýhodě? Ať menšinové děti dojíždějí, aby průměr žáků ve třídách byl zachován.

Čekáme od nového zákona, aby byl jasný, spravedlivý i pružný, aby se nakonec nestalo, že budeme mít v místě jednoho Poláka, který se bude hlásit o práva, která

biskupa Františka Rábka pro deník *SME* z 13.7.2020 v článku „Maďarská hymna po omši? Je to tradícia“. Dostupné online z: <https://www.sme.sk/c/584702/madarska-hymna-po-omsi-je-to-tradicia.html>.)

77 SNA, f. ÚV KSS – predsedníctvo ÚV KSS, k. 1811, arch. j. 99, inf. a, Informácia o listoch občanov zaslaných na ÚV KSS od 1. augusta do 31. augusta 1989, 8.9.1989, príloha.

vyplývají ze zákona o dvojjazyčné nápisy (*sic*). Rozhořčení našich českých občanů by přetrvávalo a bylo by oprávněné.⁴⁷⁸

Značnou nespokojenost u konzervativních členů strany vyvolávalo v souvislosti se zahraničněpolitickým vývojem přehodnocování „zakladatelského období“ komunistického režimu a osobností s ním spojených (Josif Vissarionovič Stalin, Klement Gottwald, Viliam Široký). Podle souhrnné zprávy o dopisech občanů Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi Jakešovi za duben 1988 se v nich často objevovala upozornění na skutečnost, že se obtížně „vysvětlují v současné době různé informace o vývoji a hodnocení minulosti v SSSR, zejména spojení s osobností Stalina. Považují to za vytahování špinavého prádla, a že mnohými lidmi u nás je toto zneužíváno vůči Komunistické straně SSSR i KSČ.“⁴⁷⁹ V dopisech rovněž rezonovala obava, především starších členů strany, zda kritické hodnocení politického vývoje v Sovětském svazu před nástupem Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka Ústředního výboru KSSS nenaruší důvěru v Komunistickou stranu Sovětského svazu i Sovětský svaz samotný jako náš vzor.⁸⁰ Ve svodce o dopisech občanů zaslaných vedení slovenských komunistů v únoru 1989 to bylo vyjádřeno slovy: „Členovia strany, najmä starší, nechápu dianie v ZSSR, obnovenú kritiku dôsledkov kultu osobnosti J. V. Stalina a ďalších činiteľov, napr. Brežneva. Dianie v PLR a MLR spájajú s vystúpeniami a činnosťou ‘chartistov’ u nás. Vyslovujú požiadavku ‘nedovoliť devastovať hodnoty socialistického zriadenia’.“⁸¹

Především dlouholetí straníci se znepokojením hleděli na to, jak jsou do funkcí namísto „dělnických kádrů“ častěji dosazováni zástupci inteligence, které podezírali z oportunistu. V souhrnné zprávě za únor a březen 1988 byl z dopisů adresovaných nejvyšším komunistickým činitelům citován častý názor, že „při výběru kandidátů KSČ je převážně postupováno podle direktiv OV KSČ a směrných čísel – bez ohledu na kvalitu, osobní vlastnosti a schopnosti přijímaného kandidáta. Především [je předmětem kritiky], že do strany přicházejí konjunkturalisté především z řad inteligence, kteří si spočítali, co pro ně v budoucnosti bude znamenat stranická legitimace.“⁸²

Opakovaně zaznívalo varování před opakováním „krizových let“, která byla po dvou desetiletích ještě v živé paměti. Tak tomu bylo například v dopisu „starých“ komunistů z Pardubic z listopadu 1988, kteří navíc vyslovili požadavek nepřipustit

78 NA, KSČ-ÚV, všeobecné oddělení, dopisy pracujících, ev. č. 2142/89.

79 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 71, arch. j. 69, inf. 6, Informace o obsahu dopisů došlých Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. dubna do 30. dubna 1988, 5.5.1988.

80 *Tamtéž*, sv. 79, arch. j. 77, inf. 1a, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. června 1988 do 30. června 1988, 4.7.1988.

81 SNA, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, k. 1801, arch. j. 83, inf. c, Informácia o listoch občanov zaslaných na ÚV KSS od 1. februára 1989 do 28. februára 1989, 11.2.1989.

82 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 65, arch. j. P 64, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. 2. do 22. 3. 1988, 24.3.1988.

odchod sovětských vojsk z Československa.⁸³ Další pisatelé se v březnu 1989 odvolávali na *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIV. sjezdu KSČ* jako politický fundament normalizačního režimu, což autoři příslušné svodky parafrázovali slovy, „že máme dobré ‘Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti’, ale že někteří naši funkcionáři se z něho nepoučili, protože jinak bychom prý současný vývoj a činnost třídního nepřítele nemohli podceňovat. (...) Je požadováno nastoupit ve straně cestu rozhodných opatření, které (*sic*) zabrání opakování krizové situace z konce 60. let.“⁸⁴ Zpráva pak citovala zásadové stanovisko z dopisu občana z Kladna: „My staří komunisté máme vážné obavy o vedoucí úlohu strany. Na vedoucí místa pronikají antisocialistické elementy a otevírají dveře dalším svým přívržencům. Je třeba obnovit důslednost v kádrové politice. Je třeba upevnit vedoucí úlohu strany a nepřipustit, aby přílišná demokratizace přerostla v anarchii.“⁸⁵

Určité přehodnocování československých dějin, konkrétně období první republiky, signalizovalo sedmdesáté výročí vzniku samostatné republiky, kdy byl po dlouhé době 28. říjen opět vyhlášen státním svátkem. Toto výročí bylo ovšem zahaleno do příslušného ideologického hávu. Vznik Československa byl označen za jeden z nejvýznamnějších momentů v historii českého a slovenského národa, který znamenal osvobození od cizí nadvlády a hrozby zániku. Národní revoluce nicméně nepřerostla v revoluci sociální a jako taková byla dovršena až únorem 1948.⁸⁶ Tento krok však přesto umožnil i v některých oficiálních publikacích jistý posun v hodnocení odkazu první republiky a jejího zakladatele Tomáše Garrigua Masaryka. To vyvolávalo negativní reakci konzervativních komunistů, kterou dobře reprezentuje názor skupiny členů KSČ, v tu dobu lázeňských pacientů v Luhačovicích, formulovaný v dopise z prosince 1988. Skupina „odsuzovala ÚV KSČ za to, že k 70. výročí vzniku republiky byla příliš pozitivně hodnocena úloha Masaryka, za jehož éry bylo stříleno do dělníků a lidé poznali hlad. Pisatelé uvádějí, že měla být více vyzdvihnuta úloha, kterou sehrávala v tomto období KSČ v boji za práva dělníků a chudých rolníků.“⁸⁷

Nesouhlas se zřizováním německých válečných pohřebišť

S odmítáním se setkávaly určité ústupky vůči západním zemím, přičemž se projevil i tradiční protiněmecký resentment. V souvislosti s návštěvou Helmuta Kohla

83 *Tamtéž*, sv. 97, arch. j. 97, inf. 2, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. 11. 1988.

84 *Tamtéž*, arch. j. P 112/89, inf. 11, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. března 1989.

85 *Tamtéž*.

86 SNA, f. ÚV KSS – předsednictvo ÚV KSS, 1986–1989, k. 1774, arch. j. 47, Ideově-politické pojetí významných výročí roku 1988. Materiál byl schválen předsednictvem ÚV KSČ 21. října 1987.

87 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 99, arch. j. 100, inf. 11, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. 12. 1988.

v Praze v lednu 1988 kritizovali někteří starší komunisté z okresu Prachatice skutečnost, že spolkovému kancléři byl při této příležitosti předán symbolický klíč od hlavního města Prahy.⁸⁸ Zazněly i hlasy, že navazování přátelství se Spolkovou republikou Německo je přehnané, a dokonce varování, že se Československo postupně stane „vzornou kolonií Západu“.⁸⁹

Nejzřetelněji se to nicméně projevilo v problému se zřizováním německých válečných hrobů na území Československa, který dokonce komplikoval československou zahraniční politiku. Západoněmecká vláda tuto otázku dlouhodobě nastolovala při jednáních s československou stranou, se zvýšenou intenzitou po navázání diplomatických styků v roce 1973. Na konci osmdesátých let se Československo s odvoláním na ženevské úmluvy z roku 1949, zřejmě však i vzhledem ke svým hospodářským zájmům, rozhodlo vyjít Bonnu vstříc. Připustilo zřízení německých válečných pohřebišť na pěti místech (tři v českých zemích a dvě na Slovensku) podle vzoru jiných socialistických zemí. Mělo se jednat o ohrazené prostory o rozměru přibližně dvacet krát dvacet metrů, uprostřed s žulovou deskou o velikosti jeden metr čtvereční a opatřenou nápisem „Zde je pochováno x německých vojáků“. Výlohy spojené s úpravou a údržbou hrobů by nesl československý stát, přičemž neměla být akceptována nabídka západoněmecké strany na jejich hrazení, aby se zabránilo zvyšování jejich požadavků. Vybrané krajské národní výbory byly pak na základě usnesení předsednictva ÚV KSČ z 29. dubna 1988 požádány o výběr vhodných lokalit.⁹⁰ V České socialistické republice to měl zajistit Jihomoravský, Východočeský a Středočeský krajský národní výbor. Za vhodné nebyly považovány Severočeský a Západočeský kraj, neboť hroby německých vojáků v těchto krajích byly soustředěny na území bývalé Sudetské župy. Rovněž se neuvažovalo o možné lokalitě v Severomoravském kraji a v Praze vzhledem k rozsáhlým vojenským operacím, které zde na konci války probíhaly, a také proto, že v Praze by takovéto pohřebiště mohlo být považováno za protipól Čestného pohřebiště sovětských vojáků. Ve Slovenské socialistické republice se postupovalo obdobným způsobem, zde se jevily pro daný účel jako nevhodné Východoslovenský kraj a hlavní město Bratislava.

Nedostatečně komunikovaný a vysvětlený požadavek vyvolal již v průběhu vyhledávání lokalit pro pietní místa silný odpor. Vedení KSČ reagovalo na dotazy stranických orgánů a jednotlivců nejprve případ od případu, posléze písemnou „Vnitrostranickou informací“ určenou okresním a krajským výborům KSČ a KSS. Ta nicméně vyvolala novou vlnu protestních dopisů. Jejich pisatelé argumentovali, že vytvoření pietních míst pro padlé německé vojáky bude znamenat urážku obětí fašismu a dané lokality se stanou předmětem zvýšeného zájmu občanů Spolkové republiky a „protisocialistických živlů“. Soudili, že přijatá opatření měla být konzultována s členskou základnou strany, a mezinárodněprávní humanitární

88 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 36, vydaná 4. února 1988: Operativní informace ze zpráv krajských (městských) výborů strany k 3. únoru 1988.

89 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 65, arch. j. P 64, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých Ústřednímu výboru KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. 2. do 22. 3. 1988, 24.3.1988.

90 *Tamtéž*, sv. 80, arch. j. 68, bod 6, Zpráva o německých válečných hrobech v Československu.

závazky označovali z tohoto hlediska za podružné.⁹¹ „Jsou jednotní v názoru, že před českým a slovenským lidem nemůže obstát odvolání se na ženevské úmluvy z roku 1949. Již vůbec nelze srovnávat postavené pomníky pro padlé vojáky Rudé armády a spojeneckých vojsk s budováním něčeho podobného pro vojáky fašistického Německa,“ shrnovala „Vnitrostranická informace“ ze srpna 1989.⁹² Zaznívaly dokonce varovné hlasy, že pokud dojde k realizaci tohoto záměru, budou členové strany pokládat své legitimity.⁹³ Jednoznačně nesouhlasné stanovisko vyjádřila v dopisu politickoorganizačnímu oddělení ÚV KSČ z 2. června 1989 členská schůze závodní organizace dílen Základní organizace KSČ národního podniku Severočeský hnědoudelný revír – Krušnohorské strojírný. Uvádělo se v něm: „V našich řadách žije ještě příliš mnoho pamětníků nejenom války a válečných zločinů, napáchaných německými vojáky i na našem území, ale pamětníků doby, kdy ve zdejší kraji nacismus nastupoval na světovou scénu. Stále mezi námi žije heslo: ‘Nic nebude zapomenuto, nikdo nebude zapomenut!’ Máme za to, že uskutečněním tohoto rozhodnutí bychom dali nepřímo prostor k tomu, aby se na našem území opět pod rouškou piety padlým konaly srazy těch nepoučitelných, kteří se nijak netají tím, že čekají jen na svoji příležitost.“⁹⁴ Rozhodnutí československých úřadů o zřízení těchto pietních míst vzbudilo silnou nevoli i v Západočeském kraji, jak vyplývá mimo jiné ze stanoviska Celozávodního výboru KSČ Lokomotivní depo Plzeň z téhož měsíce. Zvláště negativně podle něj reagovali lidé, kteří válku zažili, či v ní dokonce ztratili své blízké. Opatření bylo označeno za unáhlené, nepromyšlené a přijaté bez ohledu na názor veřejnosti. Podle informace z členské schůze Závodní organizace KSČ Lokomotivní depo č. 2 v Plzni reagovali dokonce dva dlouholetí členové komunistické strany žádostí o zrušení svého členství (což podtrhl fakt, že otec jednoho z nich zahynul v koncentračním táboře).⁹⁵

Tento odpor měl i institucionální podobu, byť opatrněji formulovanou. Představitelé Středočeského kraje vyslovili nesouhlas s navrhovaným záměrem zřídit na jeho území pohřebiště německých vojáků, přičemž argumentovali tradicemi protifašistického boje, jehož dokladem byly vybudované památníky umučeným a padlým v období okupace, především v Lidicích. Vážné výhrady vyslovily i středočeské stranické orgány. Obdobně reagovali také zástupci Východočeského kraje

91 *Tamtéž*, sv. 120, arch. j. 126, inf. 5, Problematika německých válečných hrobů v ČSSR (pro schůzi předsednictva ÚV KSČ konanou 21. 7. 1989).

92 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 779, vydaná 10. srpna 1989: Informace o politické situaci v krajích k 9. srpnu 1989. Dokument byl editován v publikaci: PAŽOUT, J.: Opozice a nonkonformní aktivity v Československu v roce 1989 pohledem vnitrostranických informací ÚV KSČ, dokument č. 8, s. 331 (viz pozn. 33).

93 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, arch. j. P 112/89, inf. 11, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. března 1989.

94 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 76, vydaná 20. června 1989: Ohlasy na 14. zasedání ÚV KSČ k 19. červnu 1989, příloha.

95 *Tamtéž*, Vnitrostranická informace č. 77, vydaná 29. června 1989: Informace o politické situaci v krajích k 28. červnu 1989.

po konzultaci s Východočeským krajským výborem KSČ, když poukázali na místa utrpení v Ležákách, Martínkovicích a Leškovicích.

Československé stranické a státní vedení bylo tímto vývojem zaskočeno. Mezitím totiž přislíbilo Spolkové republice vybudování pěti výše uvedených pohřebišť, ačkoli bylo v dohodnutém termínu schopno zajistit pouze zřízení pietního místa na Ústředním hřbitově v Brně. K problému se postavilo s váhavostí a bezradností typickou pro sklonek normalizace. Do vzdorujících regionů se měli vydat k osobnímu jednání představitelé zainteresovaných centrálních úřadů. Na neustávající západoněmecké urgencye reagovala československá strana s odkazem na výrazné projevy nesouhlasu obyvatelstva a s žádostí o pochopení a strpení.⁹⁶

Kritika médií, ideologické defenzivy a ustupování „opozičním živlům“

Na konci osmdesátých let se liberalizační tendence projeví i v médiích, ke značné nelibosti části členské základny komunistické strany. Již v lednu 1988 vyvolal velký ohlas nový publicistický pořad Československé televize „Sondy“, jenž byl srovnáván se sovětskými „Reflexemi perestrojky“. Pořad byl vnímán jako snaha poukázat na stávající nedostatky, s kritikou se nicméně setkávalo zařazování některých „živelných“ názorů, a naopak absence vyjádření stranické, odborové a svazácké organizace i vedení příslušného podniku. V některých lidových ohlasech byl pořad srovnáván s relacemi vysílanými v letech 1968 a 1969.⁹⁷ Ve vyhodnocení dopisů adresovaných Ústřednímu výboru KSČ a jeho generálnímu tajemníkovi Miloši Jakešovi v roce 1988 bylo konstatováno, že působení sdělovacích prostředků přispívá k dezorientaci občanů: „Byly vznášeny dotazy, proč se v současné době naše ekonomika tolik orientuje na Západ ve výrobě i v obchodu. Proč naše sdělovací prostředky jsou přehnaně kritické ke kvalitě našich výrobků, což musí nesporně ovlivňovat jejich prodej jak na Západ, tak i na Východ. (...) Komunisté v dopisech upozorňují, že lidé se ptají, zda je ještě pravdou, že socialismus je vyšší společenský řád, když ve sdělovacích prostředcích denně slyší jenom kritiku nejen naší ekonomiky, ale [i] života u nás, a na druhé straně jsou někdy nekriticky vyzdvihovány přednosti kapitalistických států.“⁹⁸

V červenci 1989 byla v několika dopisech kritizována Československá televize za to, že v přímých přenosech ze 14. zasedání Ústředního výboru KSČ několikrát

96 *Tamtéž*, KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 120, arch. j. 1265, inf. 5, Problematika německých válečných hrobů v ČSSR (pro schůzi předsednictva ÚV KSČ konanou 21. 7. 1989); též *tamtéž*, sv. 121, arch. j. 126, bod 22, Informace o německých válečných hrobech (projednáváno na schůzi předsednictva ÚV KSČ konané 18. 8. 1989).

97 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 35, vydaná 29. ledna 1988: Informace o politické situaci v krajích k 29. lednu 1988.

98 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 105, arch. j. P 108, inf. 5, Zpráva o hlavních poznatcích z rozboru vyřizování stížností a podnětů občanů zaslaných ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ v roce 1988.

zabírala dřímající delegáty. Tyto záběry prý vyvolaly u diváků nepříznivý ohlas.⁹⁹ Kritika hromadných sdělovacích prostředků, včetně stranického tisku, se pak stupňovala poslední měsíce před listopadem 1989. V souhrnné zprávě o dopisech doručených vedení komunistické strany v srpnu 1989 zazněl znepokojený hlas příslušníků závodní jednotky Lidových milicí Kovohutě Rokycany: „V našem stranickém tisku se pomalu vytratila slova jako třídní boj, proletářský a socialistický internacionalismus. V ideologii nesmí být smíru. Nám jako příslušníkům socialistického tábora a členům strany nemůže být lhotejné, co se děje v Polsku a Maďarsku.“ Ocitováno zde bylo i stanovisko 2. základní organizace KSČ Kovohutě Čelákovice: „Jsme toho názoru, že by se měla s okamžitou platností zlepšit informační činnost všech sdělovacích prostředků. V posledních dvou letech bylo našimi sdělovacími prostředky, a to i stranickými, napácháno mnoho politických škod.“¹⁰⁰

Sekretariát Městského výboru KSČ v Praze i některá další stranická grémia ostře kritizovaly údajně tendenční zpravodajství deníku *Mladá fronta* zveřejněné 30. října pod názvem „Nepokoje v Praze“, které mezi řádky zpochybňovalo opodstatněnost zákroku jednotek Sboru národní bezpečnosti a Lidových milicí proti demonstraci k jednasedmdesátému výročí vzniku republiky. Příčina byla shledávána v nedostačném vlivu komunistů působících v redakci na obsah zpravodajství.¹⁰¹ Rozhořčení

I na konci osmdesátých let byla organizována rituální vyjádření souhlasu s politikou komunistické strany a státu, k čemuž sloužil i prvomájový svátek práce. Plakát z roku 1988 (Národní archiv, fond Soudobá dokumentace, 1. máje)

99 *Tamtéž*, sv. 121, arch. j. 126, inf. 6, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. července 1989.

100 *Tamtéž*, sv. 123, arch. j. 129, inf. 3, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31. srpna 1989.

101 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace – operativní informace: Operativní informace k 1. listopadu 1989, vydáno 3. listopadu 1989.

budily i některé další texty publikované v *Mladé frontě*, jako článek „Premiéra pod lupou“ z 12. října 1989 o Martě Kubišové.¹⁰²

Častým terčem kritiky konzervativně smýšlejících komunistů se stalo nedostatečné působení médií proti „opozičním živlům a jiným neblahým jevům“ a tolerance vůči některým nonkonformním projevům. Viněny však byly i nejvyšší státní orgány – slovy členů 2. základní organizace KSČ při Okresní správě SNB Blansko – že „nedostatečně postihují a řeší protistátní činnost signatářů Charty 77, zejména Havla, postupně ustupují nátlaku různých sdružení ‘na ochranu lidských práv’, čímž se vytváří prostor pro činnost různých protistátních seskupení a nelegálních struktur, z čehož vyplývá ta skutečnost, že bezpečnostní složky místo řádného zásahu proti narušovatelům socialistického zřízení a veřejného pořádku pouze shromažďují informace“. Pisatelé zároveň varovali před důsledky demokratizace pro současné změny: „Domníváme se, že ze strany vyšších řídicích článků bude třeba použít direktivního přístupu k řízení národního hospodářství, neboť přesprávná demokracie je brzdou uskutečňované přestavby.“¹⁰³

Severomoravský krajský výbor KSČ informoval v lednu 1989 o tom, že se v některých případech „vyskytly nejasnosti v chápání pojmu názorového pluralismu, který je často zaměňován pluralismem politickým či mocenským. U části funkcionářů se projevuje názor, že dochází k ústupu z dřívějších zásad při řešení náboženské otázky. Žádají, aby byli informováni o výsledcích jednání s Vatikánem, kdy budou obsazena volná místa biskupů, a o dalších problémech.“¹⁰⁴ Ve větším počtu základních organizací KSČ ve Středočeském kraji pak zaznívaly obavy, že strana ztrácí ve společnosti svou autoritu, pozice a že proces přestavby nezvládne. „Komunisté zdůraznili, že přílišný rozvoj demokracie nepřispívá ke stabilitě politického a hospodářského života (ústupky v církevní politice apod.),“ shrnovala „Vnitrostraničná informace“ z března 1989.¹⁰⁵

Někteří straníci požadovali nekompromisní postup proti disentu, ale i signatářům petice „Několik vět“. Jako příklad lze uvést zprávu vedoucího tajemníka Okresního výboru KSČ v Sokolově Jindřicha Sábla z 13. července 1989 o názorech zaznívajících na aktivech, které sokolovská okresní stranická organizace uspořádala v souvislosti s peticí „Několik vět“: „Zejména u starších soudruhů, ale i části střední stranické generace, se projevují požadavky na radikálnější a represivní postup proti představitelům a aktivním členům nelegálních struktur. Více [straníků] vidí řešení

102 *Tamtéž*, Vnitrostraničná informace – operativní informace: Jednotlivá upozornění ze zpráv krajských (městských) výborů strany k 18. 10. 1989, vydáno 20. října 1989.

103 *Tamtéž*, Vnitrostraničná informace č. 78, vydaná 20. 7. 1989: Operativní informace ze zpráv krajských (městských) výborů KSČ (KSS) a o ohlasech na činnost protisocialistických sil a nelegálních struktur k 19. červenci 1989. Dokument byl editován v publikaci: PAŽOUT, J.: Opozice a nonkonformní aktivity v Československu v roce 1989 pohledem vnitrostraničných informací ÚV KSČ, dokument č. 7, s. 317.

104 *Tamtéž*, Vnitrostraničná informace č. 52, vydaná 12. ledna 1989: Informace o politické situaci v krajích k 11. lednu 1989.

105 *Tamtéž*, Vnitrostraničná informace č. 64, vydaná 10. března 1989: Informace o politické situaci v krajích k 8. březnu 1989.

protisocialistických tendencí v trestním postihu a nechápou současnou situaci a potřebu ideologického boje cestou nových politických přístupů...“¹⁰⁶

Ostrou kritiku si vysloužili signatáři „Několika vět“ z řad umělců jakožto osoby, které se údajně těší z privilegií a vysokých příjmů a které navzdory svému podpisu pod peticí nadále dostávají prostor v médiích. Členové Základní organizace KSČ Mlékárna Frýdek-Místek v dramaticky stylizované rezoluci adresované Miloši Jakešovi v létě 1989 vyjádřili nesouhlas s tím, že „ÚV KSČ dává zelenou našim nepřátelům, neuplatňuje práva vedoucí síly ve státě, souhlasí s viditelnými ústupky a tak podporuje veškeré zlo, které hraničí s katastrofou pro naši vlast“. Očekávali přísné potrestání těch, kteří „zapalují hranici, a jestli si to nikdo neuvědomuje, může se stát, že nás komunisty budou postupně na ni házet a upalovat. Z těchto důvodů bychom měli být jednotní a netrpět rozdíly mezi komunisty. Ústřední výbor KSČ by měl stát v čele boje proti nepřátelským silám a dát zásadně na vědomí všem, co rozvracejí naše zřízení a usilují o likvidaci vedoucí úlohy strany, že nemají šanci, tak jako tomu bylo v roce 1948 a po roce 1968. Bude to sice těžší vyhrát a upevnit si pozici, protože takovou podporu, jakou jsme měli v minulosti od sovětských soudruhů, už asi mít nebudeme. Máme však za to, že to, co jsme se za ta léta naučili, ještě umíme a vybojujeme opět klid v naší společnosti. Kulturním pracovníkům, kteří podepsali 'Několik vět', by se mělo dát na vědomí, že když se jim nehodí žít a poctivě pracovat v naší republice, ať si jdou do světa zkusit a na doživotí vydělat na chleba k těm, kteří jim tak pobláznili hlavy, nebo mezi nás do výroby. My jim ty roupy vyženeme, neboť lidé, kteří se umí snížit k takové podlosti, již mají všeho nadbytek a nevědí, co dělají.“¹⁰⁷

Jednasedmdesát účastníků setkání zasloužilých komunistů s vedením Okresního výboru KSČ v Českém Krumlově ostře odsoudilo nejen signatáře petice, ale i některé další veřejně známé kulturní osobnosti, které se prý zaprodaly Západu: „Jak hluboko mohou ještě morálně klesnout ti, kteří si v podstatě zmonopolizovali Čs. státní film a televizní obrazovku? Čím naše vlast těmto lidem ubližila? To, že jsou dnes ve službách ideodiverzních center (Rádio Svobodná Evropa, Hlas Ameriky a další), nás opravňuje vznést rozhodný požadavek vůči našemu státnímu vedení, aby se již podobné věci netrpěly a byly z nich vyvozeny odpovídající závěry.“¹⁰⁸

Ruku v ruce s takovou kritikou šly poměrně časté nářky na nedostatečné ideologické působení z centra, volání po uskutečnění, respektive zesílení ideologické ofenzivy. Podle souhrnné zprávy o dopisech došlých generálnímu tajemníkovi Jakešovi a Ústřednímu výboru KSČ v dubnu 1989 mnozí členové strany i celé základní organizace požadovaly „zvýšení informovanosti o současném vývoji a vyzbrojení argumenty, aby mohli čelit různým nepřátelským projevům i fámám v bydlíštích

106 *Tamtéž*, Vnitrostranická informace č. 78, vydaná 20. 7. 1989: Operativní informace ze zpráv krajských (městských) výborů KSČ (KSS) a o ohlasech na činnost protisocialistických sil a nelegálních struktur k 19. červenci 1989. Viz PAŽOUT, J.: Opozice a nonkonformní aktivity v Československu v roce 1989 pohledem vnitrostranických informací ÚV KSČ, dokument č. 7, poznámka č. 6, s. 322 n.

107 *Tamtéž* (viz také dokument č. 7 ve výše citované publikaci, s. 318 n.).

108 *Tamtéž*.

a na pracovištích. Upozorňují, že za současného stavu, kdy jsou lidé informováni západními sdělovacími prostředky, se těžko argumentuje a politicky pracuje.¹⁰⁹ Komunistům v základních organizacích se nezřídka zdálo, že jsou vrcholnými orgány strany ponechání na holičkách, protože nedostávají dostatek informací, aby mohli jednotně reagovat na řadu dotazů, či přímo invektiv bezpartijních občanů a řadových členů strany. Ti při zaujímání stanoviska k petici „Několik vět“ často vznášeli požadavek, aby se mohli seznámit s celým zněním tohoto „pamfletu“, a chtěli slyšet více konkrétních argumentů vyvracejících tvrzení nezávislých skupin. Sami komunisté někdy kriticky poukazovali na fakt, že se odsuzuje něco, s čím se neměli možnost seznámit. Například Obvodní výbor KSČ Praha 1 upozornil na názory straníků, že „ideologická a teoretická fronta“ by měla věnovat větší pozornost rozboru a vysvětlení takovýchto proklamací a nespokojovat se s jejich paušálním odsouzením. Podle jejich mínění „uveřejněním plného znění ‘Několika vět’ s patřičným komentářem a rozbohem by straně rozhodně nevznikla žádná škoda, naopak, její prestiž by vzrostla“.¹¹⁰ Někteří komunisté z okresu Hradec Králové byli přesvědčeni, že nezveřejnění petice v plném rozsahu se stalo argumentem pro ty, kteří stále nepocitují důvěru v pravdivost a úplnost informací šířených oficiálními sdělovacími prostředky. Dotazy směřující například k té části petice, jež se týkala ekologie, zpochybňovaly její odsouzení. „Ideová nevyzrálость, netřídní přístup k osobnímu hodnocení jevů spolu s nedostatečnou informovaností se stávají podnětem, který v daném okamžiku narušuje jednotu strany,“ vyvozovali z toho pisatelé.¹¹¹ Na druhé straně občas zaznívaly i hlasy, že se o provolání „Několik vět“ píše zbytečně mnoho a že se mu tím dělá reklama.¹¹²

109 NA, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 111, arch. j. 116, inf. 7, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. dubna 1989.

110 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 80, vydaná 15. září 1988: Informace o politické situaci v krajích k 13. 9. 1989. Dokument byl editován v publikaci: PAŽOUT, J.: Opozice a nonkonformní aktivity v Československu v roce 1989 pohledem vnitrostranických informací ÚV KSČ, dokument č. 9, s. 336 n.

111 NA, f. KSČ-ÚV, Výbor pro řízení stranické práce v ČSR, sv. 7, arch. j. 18, inf. 1, Informace o současné politické a ekonomické situaci v ČSR předložená k projednání Výboru pro řízení stranické práce v ČSR 11. srpna 1989.

112 Předsednictvo ÚV KSČ zaslalo již 28. června 1989 Ústřednímu výboru KSS, krajským (městským) a okresním (obvodním) výborům KSČ a KSS a vrcholným stranickým orgánům v armádě a bezpečnosti text petice. Podle přiloženého dopisu člena předsednictva a ideologického tajemníka ÚV KSČ Jana Fojtka z 27. června měla být přijata potřebná politická opatření, aby se zabránilo šíření petice a jejímu podepisování. S vlastním textem měl být pouze ústně seznámen nezbytný okruh funkcionářů, o přijatých opatřeních a případech šíření petice měl být informován odbor propagandy ÚV KSČ. (NA, f. KSČ-ÚV, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, č. ÚV-73/89, Text výzvy „Několik vět“. Rozbor petice „Několik vět“ vypracovaný 7. července 1989 oddělením propagandy ÚV KSČ viz *tamtéž*, č. ÚV-78/89. Dokument byl publikován v interní edici: KOUDELKA, František – NOSKOVÁ, Alena – PREČAN, Vilém (ed.): *Vedení KSČ o disentu a opozici: Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. Studijní materiály Mezinárodní konference Demokratické revoluce v Československu 1989. Předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky, Praha 14.–16. října 1999.* (Studijní materiály,

V této souvislosti se někdy snášely výtky i na nedostatečnou pomoc stranického tisku. Tyto pocity ve druhé polovině roku 1989 umocnily zprávy o připravovaném zdražování stranického tisku, které mělo být součástí celkové úpravy maloobchodních cen od 1. ledna 1990. Řada komunistů, především v důchodovém věku, měla obavy, že si ho nebude moci dovolit předplatit nebo kupovat. Na podzim 1989 kvůli tomu zaznívala na výročních členských schůzích základních organizací KSČ, během stranického vzdělávání i v osobních dopisech členů strany ostrá kritika komunistického vedení. Padaly dotazy, „proč nyní, kdy na nás útočí třídní nepřítel vnitřní i vnější, je zdražován jeden z nejdůležitějších ideologických nástrojů strany“.¹¹³ Ke konci roku 1989 byl v některých regionech zaznamenán pokles odběratelů stranického tisku, což mohlo být způsobeno jak jeho očekávaným zdražováním, tak i nespokojeností s vnitropolitickou, respektive vnitrostranickou situací. Na pravidelné poradě instruktorů Ústředního výboru KSČ konané 30. října 1989 informoval instruktor pro Západočeský krajský výbor KSČ, že například v okrese Plzeň-jih bylo odhlášeno třiadacet procent předplatného *Rudého práva*, sedmdesát procent *Tribuny* a padesát procent *Tvorby*.¹¹⁴

Obavy z demokratizace a návratu kapitalismu

Někteří komunisté ve svých dopisech vznášeli dotazy, zda je stav československé ekonomiky již tak kritický, že se východisko musí hledat ve spolupráci s kapitalistickými monopoly, a projevovali obavy, zda Československo nezachází v ústupcích příliš daleko, až k odbourání vymožeností socialismu.¹¹⁵ Na podzim 1988 se kupříkladu s ohledem na zaváděné reformy strachovali, „jak bude stát řídit podniky, ve kterých zákon umožní vyšší než 50% účast zahraničního kapitálu. Jaký kapitál bude vykořisťovat naše pracovníky a zda v těchto podnicích bude moci pracovat KSČ atd.“¹¹⁶ Podle informace Celozávodního výboru KSČ Českých závodů motocyklových Strakonice se v pracovním kolektivu podniku vyskytl názor, že zakládání smíšených podniků se zahraničními subjekty s jejich nadpoloviční kapitálovou účastí „bude podstatně omezovat možnost československého státu [mít vliv] na řízení, uplatňování vedoucí úlohy strany a práva stranické kontroly. Zisk nebude možno použít ve prospěch

sešit 4.) Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s. – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999, dokument č. 8, s. 42–54.)

113 NA, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace – porady instruktorů: Informace z porady instruktorů ÚV KSČ konané dne 30. října 1989, vydáno 3. listopadu 1989.

114 *Tamtéž*, Vnitrostranická informace – operativní informace: Operativní informace ze zpráv krajských (městských) výborů strany k 15. listopadu 1989, vydáno 17. listopadu 1989.

115 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 75, arch. j. 72, inf. 6, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi s. M. Jakešovi od 1. května do 31. května 1988.

116 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 47, vydaná 13. října 1988: Ohlasy na 10. zasedání ÚV KSČ, zasedání ÚV KSSS a besedu s ministry v Československé televizi (k 12. 10. 1988).

našich pracujících. Přijaté opatření je hodnoceno jako útok proti principům socialismu.¹¹⁷ S obavou se setkávaly plány na umožnění drobného soukromého podnikání. Dopis stranické organizace Východočeských tiskáren, odštěpného závodu Hradec Králové z listopadu 1988 poukázal na nebezpečí vyplývající z právní úpravy umožňující na základě povolení národního výboru vykonávat soukromě různé tiskařské práce, což by mohlo být zneužito k rozmnožování protistátních tiskovin.¹¹⁸

Dopis členů aktivu zakládajících a předválečných členů komunistické strany při Okresním a Městském výboru KSČ v Ostravě generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Miloši Jakešovi z 8. března 1989 mimo jiné varoval před zaváděním prvků vnitropodnikové demokracie: „Velké obavy vyvolává u nás zavádění přílišné demokracie v řízení našich závodů a podniků. Je všeobecně známo, že v řízení ekonomiky musí být přísný řád, který je dán ekonomickými zákony, technologií atd. Za toto všechno musí nést zodpovědnost jen jeden konkrétní člověk. Domníváme se, a rozbor současné situace tomu nasvědčuje, že ještě nejsou zralé dnešní vnější ani vnitřní podmínky k tomu, aby strana uvolnila prostor jiným kolektivům (silám), aby tyto důležité sloupy naší ekonomiky (a nejen ekonomiky) byly voleny.“¹¹⁹

Obdobně nedůvěřivý postoj komunisté místy zaujímal i k tajným volbám stranických výborů během výročních členských schůzí na podzim 1989. Například podle zprávy Severočeského krajského výboru KSČ docházelo hlavně v základních organizacích v místě bydliště k „upřesňování“ způsobu voleb. V Základní organizaci KSČ Klenec v okrese Litoměřice o dvaceti osmi členech byly volby provedeny aklamací, s tím že členové organizace odhlasovali nesouhlas s usnesením Ústředního výboru KSČ o tajných stranických volbách. Zvrátit toto rozhodnutí, porušující principy vnitrostranické disciplíny, se nepodařilo ani přítomnému členovi krajského výboru strany. Ve stejném okrese byl zhruba v dalších dvaceti případech stranický výbor zvolen tajným hlasováním, předseda pak veřejným. Ve Středočeském kraji nerespektovalo usnesení předsednictva ÚV KSČ o tajných volbách sedmatřicet stranických organizací s více než patnácti členy a uskutečnilo volby aklamací.¹²⁰

Ve vyhocené podobě blízké spikleneckým teoriím vyjádřil obavy z politického a hospodářského vývoje v zemi krajský aktiv předválečných členů strany v Plzni, který se konal 27. října 1989. Jejich dopis adresovaný sekretariátu generálního tajemníka ÚV KSČ pro svou vyhraněnou dikci stojí za obšírnější citaci:

„Příslušníci bývalých vládnoucích tříd a jejich potomci, finančně podporovaní kapitalistickou cizinou, vyvolávají nedůvěru ke straně, vládě a socialistickému zřízení.

117 *Tamtéž*, Vnitrostranická informace č. 49, vydaná 10. listopadu 1988: Informace o politické situaci v krajích k 9. listopadu 1988.

118 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – předsednictvo ÚV KSČ, 1986–1989, sv. 97, arch. j. 97, inf. 2, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 30. 11. 1988.

119 *Tamtéž*, sv. 132, arch. j. 138, inf. 12, vyjádření zakládajících a předválečných členů strany Severomoravské krajské organizace KSČ z aktivu dne 8. března 1989.

120 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace – operativní informace: Operativní informace ze zpráv krajských (městských) výborů strany k 27. září 1989, vydáno 3. října 1989.

Škodí nám i ekonomicky. Množí se nehody s velkým ekonomickým dopadem. Jejich vznik je úředně vysvětlován neopatrností, lajdáctvím, náhodou, selháním některého více nebo méně složitého zařízení apod. Věříme, že akce velkého rozsahu, požáry továren, např. Škodovky nebo jiných velkých objektů, nevznikly neopatrností nebo nešťastnou náhodou. Věříme, že jsou výsledkem již léta pečlivě připravované a organizované sabotáže, která má vytvořením velkých škod připravovat podmínky pro nucený nákup chybějícího zboží a nové techniky, za techniku zničenou požárem, v kapitalistických zemích.

K potvrzení a zdůraznění své existence používají nejen nepřátelské rozhlasové a televizní vysílání, ale také již použili časové nálože, které způsobily značné ekonomické škody. Množí se také přímé vyhrožování lidem, kteří k nim zauímají třídní hledisko. (...)

Nevěříme, že kapitalisté půjčkami a zakládáním společných podniků budou pomáhat k rozkvětu ekonomiky socialistických zemí. Tím by urychlovaly (*sic*) svůj zánik. Nevěříme, že bychom od nich obdrželi techniku poslední generace k odstranění zaostalosti některých našich závodů. Výsledky jejich pomoci názorně ukazuje situace v Polsku a Maďarsku.

O pomoci, kterou možno obdržet tvořením společných podniků s kapitalisty, hovořil ministr zahraničního obchodu s. Štěrba na semináři organizovaném k jejich zřizování 8. října t. r. Je to cesta Maďarska a Polska, která za pomoci jejich vnitřních nepřátel vedla nutně k jejich současné ekonomické situaci a likvidaci socialistického společenského řádu. Staví to tyto země na roveň rozvojových zemí, ekonomicky i politicky odvislých od nadnárodních monopolů reprezentovaných imperialistickými zeměmi. (...)

Náš tisk i projevy představitelů socialistických zemí, za souhlasu vedoucích činitelů kapitalistických zemí, je plný demokracie (*sic*). Hovoří se o ní ve všech tónech. V socialistických zemích se stále něco demokratizuje. Nehovoří se, o jakou demokracii se jedná. Ono to vlastně nelze říci, že jde o měšťáckou demokracii, která československý stát v roce 1939 přivedla pod patu hitlerovského Německa a ohrozila samotnou existenci našeho národa. V Sovětském svazu demokratizace pokročila v anarchii a vážně ohrozila existenci mnohonárodního socialistického státu, nehledě na ohrožení společenského řádu. O jakou demokracii jde, zapomněl i náš ústřední orgán Rudé právo, které tlumočí stanovisko ÚV KSČ.¹²¹

Protikomunistické incidenty

Napětí mezi funkcionáři i členy KSČ zvyšovaly občasné verbální konfrontace, výhrůžky i fyzické útoky na jejich osoby. Podle informace Státní bezpečnosti z léta 1989 horníci uhelného dolu Handlová v okrese Prievidza nevybíravě kritizovali rozpory

121 *Tamtéž*, f. KSČ-ÚV, 02/1 – předsednictvo, 1986–1989, sv. 132, arch. j. 138, inf. 12, Informace z krajského aktivu předválečných členů Komunistické strany Československa v Plzni.

mezi vyhlášeními státních a stranických činitelů a realitou. Komunistická strana jako celek i její jednotliví členové se stali z jejich strany terčem nadávek a urážlivých výroků, které je obviňovaly z nepříznivé situace v zemi. Horníkům bylo prý jedno, kdo bude v Československu u moci, jen když to neohrozí jejich životní úroveň.¹²² Na jednání předsednictva Okresního výboru KSS ve Žiaru nad Hronom, které se uskutečnilo 2. listopadu 1989, upozornil předseda Celozávodního výboru KSS Závodů SNP Žiar nad Hronom, že dělníci v závodě zostřují kritiku komunistů, a někdy dokonce vyhrožují, že s nimi tvrdě zúčtují. Vinili je ze špatného stavu ekonomiky, neřešení problémů a podobně.¹²³ V srpnu 1989 byl v jedné ostravské restauraci napaden pracovník Severomoravského krajského výboru KSČ. Devětadvacetiletý dělník koksovny Vítězný únor mu nejprve nadával do „červených sviní“ a potom ho začal kopat do nohou. Vpředvečer jednadvacátého výročí okupace Československa vykřikoval v obci Smrček na Chrudimsku podnapilý osmadvacetiletý traktorista výzvu „Vylezte ven, vy kurvy komunistický, já vás postřelím!“, přičemž v ruce držel malorážku, ze které občas vystřelil do vzduchu.¹²⁴

Obdobného činu se dopustil občan Bučovic v okrese Vyškov, který v opilosti střílel v bučovickém hotelu, a navíc (podle anonymní stížnosti zaslané Ústřednímu výboru KSČ, generální prokuratuře a redakci televizního pořadu „Maják“) poté obcházel místní restaurace a vyhrožoval příslušníkům Sboru národní bezpečnosti a komunistům zastřelením. Po prošetření případu, provedeném Krajskou správou SNB v Brně, byly informace obsažené v anonymu v podstatě potvrzeny. Dotyčný instalatér státního podniku Zbrojovka Brno, který byl členem KSČ a jednotky Lidových milicí na svém pracovišti, byl poté stíhán pro trestný čin výtržnictví a přečin proti veřejnému pořádku.¹²⁵

V polovině září 1988 explodovala menší nálož v Pelhřimově a poškodila mimo jiné okna budovy okresního výboru KSČ, okresního národního výboru i blízké mateřské školky. K nejznámějšímu bombovému útoku pak došlo v nočních hodinách 8. února 1989 v Ústí nad Labem v atriu budovy krajského národního výboru. Exploze způsobila několikamilionové škody a tlaková vlna poškodila okna v širokém okolí. Stranické orgány se rozhodly tuto událost využít k diskreditaci představitelů nezávislých iniciativ v regionu a celém Československu. Tři dny po útoku publikoval tiskový orgán Severočeského krajského výboru KSČ *Průboj* společné prohlášení předsednictev krajských výborů KSČ a Národní fronty, podle nějž výbuch představoval „nový krok socialismu nepřátelských sil“, který jasně potvrdil, „že ti, kdož

122 ABS, Správa kontrarozvědky, II. díl, A 34/1 – 1411, zpravodajská informace pro federálního ministra vnitra a jeho prvního náměstka.

123 NA, f. KSČ-ÚV – dokumentace, Vnitrostranická informace č. 85, vydaná 9. listopadu 1989: Informace o politické situaci v krajích k 8. listopadu 1989.

124 Viz VILÍMEK, T.: Projevy rezistenčního chování v Československu v letech 1969 až 1989, s. 240 n. (viz pozn. 32).

125 NA, KSČ-ÚV, všeobecné oddělení, dopisy pracujících, ev. č. 3833/89.

Střední část budovy Okresního výboru KSČ v Pelhřimově po explozi 13. září 1988 (Archiv bezpečnostních složek, Praha, fond Správa vyšetřování StB, 3. díl, spis „Exploze, Výbuchy“, složka „Pelhřimov – exploze“)

usilují o zneužití procesu přestavby a demokratizace společnosti, se nezastaví ani před nesmyslným ničením hodnot a lidských životů“.¹²⁶

Na počátku roku 1989 je v souvislosti s ústeckým bombovým útokem i brutálním zásahem proti demonstrantům během takzvané palachiády doložen zvýšený počet anonymů, jež spojovaly znovuoobnovení svobodného Československa s likvidací komunistické strany. Řada z nich přitom byla nepřijemně adresná. Je možné to

¹²⁶ Citováno podle: VILÍMEK, T.: Projevy rezistenčního chování v Československu v letech 1969 až 1989, s. 251 n. Režimní propaganda se snažila spojit s Chartou 77 též zadržené údajné pachatele požárů v průmyslových objektech ve středních a severozápadních Čechách. Náčelník odboru vyšetřování SNB v Litoměřicích major Miloslav Novák v rozhovoru s redaktory *Rudého práva* a ČTK uvedl, že tato záškodnická činnost byla podněcována a řízena osobami, které vystupovaly jako stoupenci Charty 77. (Viz Podrobnosti k závažným trestným činům: Rozhovor RP a ČTK s náčelníkem odboru vyšetřování SNB v Litoměřicích. In: *Rudé právo* (4.7.1989), s. 1). Proti tomuto textu protestoval ve svých telegramech generálnímu tajemníku ÚV KSČ Miloši Jakešovi a šéfredaktorovi *Rudého práva* Zdeňku Hořenímu, podaných na poště v Praze 6 v den vydání rozhovoru, nezjištěný člen komunistické strany. V telegramu odeslaném Jakešovi napsal: „Pokus bránit tímto způsobem společnost může dosáhnout jen opak, protože poškozuje naši stranu i stát a odvádí pozornost od skutečných problémů. Prosím, aby strana učinila těmto praktikám přítrž v zájmu přestavby, na níž se také snažím podle svých sil podílet.“ (ABS, Správa kontrarozvědky, II. díl, A 34/1 – 1411, zpravodajská informace pro federálního ministra vnitra a jeho prvního náměstka.)

ilustrovat na dvou anonymech z února 1989, jež dorazily na Okresní výbor KSČ v Liberci a obsahovaly následující rýmovačku, respektive sdělení: „Tajemníku Nosku, změkneš jako z vosku. Tajemníku Žalude, nic už z tebe nezbude. Tajemníku Šnoplíku, skončíš někde v šuplíku. Všichni jste dědici Stalina a Brežněva neschopný nového myšlení, a proto musíte odejít. Dlouho si žijete za dělnické peníze. Pracující z Liberce vás brzy vyženou.“¹²⁷ Členka komunistické strany a referentka podniku Československé autobusové dopravy v Českých Budějovicích dostala v téže době anonymní dopis tohoto znění: „Jedině úplnou likvidací komunistů a komunismu vůbec se nám podaří vybudovat a vyhlásit svobodnou Československou republiku.“¹²⁸ Pisatelova proklamace se sice nakonec nesplnila, vývoj událostí ale už šel k momentu, kdy se výše reprodukováné obavy mnohých straníků potvrdily a komunistická strana i státní socialismus dohrály v Československu svou historickou roli.

Závěrem

Ve svodkách z dopisů občanů nejvyšším orgánům strany a v hlášeních z regionů často zaznívalo i na sklonku normalizace ujišťování o podpoře naprosté většiny členské základny KSČ politice jejího vedení. Empiricky doložitelná data o vývoji členstva i „měkkí“ data z výzkumů veřejného mínění tuto skutečnost nicméně nepotvrzují. Jak je snad z předešlého výkladu zřejmé, vedle tradičně organizovaných podpůrných kampaní se ve zvýšeném počtu kritických dopisů nejvyšším orgánům a představitelům komunistické strany i v množících se kritických vystoupeních straníků na členských schůzích zrcadlila nespokojenost s politickým, hospodářským i morálním vývojem země, což zachycovaly i souhrnné měsíční zprávy o obsahu těchto dopisů určené pro vedení KSČ a „Vnitrostranické informace“ o aktuálním dění ve společnosti.

Na jednu stranu se projevovala nespokojenost s pomalým postupem přestavby hospodářského mechanismu a politického systému spojená s požadavky na odvolání osob zodpovědných za stav národního hospodářství a s pocity frustrace z každodenní praxe na pracovištích. Na druhou stranu – především mezi dlouholetými členy KSČ – rostla obava ze změn a tendencí k liberalizaci v zemi, které nezřídka přirovnávali ke „kričovým rokům“ 1968 a 1969. Znepokojoval je z jejich pohledu nedůsledný postoj vůči opozici a ustupování církvím, známky přehodnocování výkladu československých dějin (hlavně v souvislosti se sedmdesátým výročím vzniku republiky či interpretací zakladatelského období komunistického režimu), nezvykle kritický tón v některých médiích, zavádění prvků vnitrostranické a vnitropodnikové demokracie, aktivizace maďarské menšiny na jižním Slovensku a v neposlední řadě vývoj v některých zemích sovětského bloku, především v Polsku a Maďarsku. Lze přitom tvrdit, že celkově tyto konzervativní kritické hlasy z řad členů KSČ v uvedených zprávách pro nejvyšší

127 Citováno podle: VILÍMEK, T.: Projevy rezistenčního chování v Československu v letech 1969 až 1989, s. 184.

128 Tamtéž, s. 238.

stranické orgány převažují nad hlasy „progresivně“ kritickými, volajícími po urychlení a prohloubení hospodářských a politických reforem.

Otázkou pro další výzkum zůstává, jak významnou část členské základny KSČ na sklonku normalizace tito konzervativní komunisté tvořili, především v poměru ke stoupcům reforem. (Je přitom nutno brát v potaz, že velká většina dopisů ústředním orgánům a představitelům KSČ byla stále konformní, případně že jejich pisatelé požadovali řešení svých osobních problémů.) Opravdu nikoli bezvýznamná část řadových komunistů smýšlela tak konzervativně a v pokračování stávajících reforem i částečném uvolňování společenských poměrů viděla hlavně nebezpečí? Anebo je tento dojem způsoben spíš „optickým klamem“, za nímž se skrývá patrná aktivizace konzervativní menšiny v KSČ tváří v tvář hrozbě ztráty dosavadních jistot a opuštění tradičních ideálů? Opakovala by se tak do jisté míry situace z doby pražského jara, kdy se především „staří“ a předváleční členové strany cítili zaskočení prudkostí probíhajících změn a později (již s oporou v přítomnosti sovětských vojsk) se šikovali k tažení proti „antisocialistickým silám“. Po dvaceti letech mnozí z nich mohli zažívat podobné pocity, ještě umocněné ztrátou záštity v sovětském vzoru a protektorovi. A ještě se nabízí možné vysvětlení, že určitého, více či méně systematického zkreslení ve prospěch konzervativního vyznění kritického různohlasu přítomného v dopisech a reakcích členů KSČ i dalších občanů se dopouštěli autoři souhrnných zpráv z řad ústředního stranického aparátu, aby tak dodali konzervativním hlasům v očích komunistického vedení větší váhu a přesvědčili je, že jimi promlouvá početnější masa straníků. Autorovi této studie se jeví jako nejpravděpodobnější, že konzervativně naladění komunisté cítili větší potřebu oslovovat ústřední orgány a představitele KSČ než proreformní straníci, kteří k nim ztráceli důvěru. Výše zvažované faktory se samozřejmě mohly kombinovat. Současně je třeba si uvědomit, že valná většina řadových komunistů byla tradičně pasivní a na stranické orgány se obracela jen zřídka.

Obecně však platí, že si funkcionáři i řadoví členové strany ztěžovali na skutečnost, že nedostávají dostatek informací z centra, aby mohli jednotně a efektivně reagovat na řadu dotazů, či přímo invektiv bezpartijních občanů i některých spolustraníků. Stejně tak vyjadřovali nespokojenost s projevy protekcionářství, korupcí, zneužíváním funkcí i s dalšími prvky „nesocialistického jednání“, zvláště když do nich byli zapleteni i přední činitelé komunistické strany (nejviditelněji v kauze Stanislava Babinského).

Existenci výše uvedených kritických – a zároveň často protichůdných – názorů potvrdil generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš ve svém projevu 17. července 1989 v Červeném Hrádku, jehož nahrávka, šířená paradoxně kanály samizdatové kultury, se stala terčem lidové zábavy a přispěla k delegitimizaci režimu v očích veřejnosti. Na základě výše probíraných materiálů je nicméně třeba konstatovat, že jako pověstný kůl v plotě se necítil jenom generální tajemník, ale často i řada členů komunistické strany. Jakešův projev zároveň nechtěně prozradil bezradnost normalizačního vedení KSČ při řešení hromadících se problémů země, která se naplno projevila po 17. listopadu 1989.

Studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR, č. GA19-02794S „Pohyblivé hranice diktatury ve světle stížností a anonymních dopisů československých občanů v letech 1948 až 1989“.

Abstract

The study maps out changes in the membership base of the Communist Party of Czechoslovakia and changes in moods, opinions and attitudes of party members at the end of the 1980s, i.e. at the time when the crisis of the normalization regime was increasing. To this end, the author makes use of, in particular, information reports prepared by the party apparatus on the basis of letters and complaints of party members and other citizens addressed to Communist Party leaders, other internal documents of the party, and period public opinion polls. He systematically identifies and examines each of the problematic areas which were regularly reflected in these documents: dropping interest in the membership in the Communist Party, manifestations of disobedience among party members, violations of party standards, and corruption; criticism of slow implementation of reforms, or, on the other hand, of too fast-advancing and far-reaching democratization; dissatisfaction with information presented by the media, alleged ideological defensive, and yielding to “opposition elements”; concerns about the future of socialism and a potential return of capitalism, also in connection with developments in the Soviet Union, Poland, and Hungary; national resentments, particularly in relation to the Hungarian minority in southern Slovakia and the government’s plans to establish German military cemeteries in the territory of Czechoslovakia; historical resentments, especially as regarded a partial reevaluation of the period of the first Czechoslovak Republic and the foundation period of the Communist regime; and, last but not least, various, mostly verbal anti-Communist incidents reflected in the letters and complaints. The author states that the empirical data on the development of the membership base of the Communist Party of Czechoslovakia and opinions of party members presented in the study does not confirm a conclusion to the effect that the policy of the Communist Party leadership enjoyed support of an overwhelming majority of party members, which was what party reports and excerpts from the letters mentioned above might suggest. He also examines the reasons why supporters of conservative and dogmatic opinions prevailed over “liberal” party members among the critical voices. In his opinion, the growing dissatisfaction among party members made a significant contribution to the helplessness of leaders of the Communist Party of Czechoslovakia in dealing with accumulating problems of the country, which became fully manifest after November 17, 1989.

Keywords / Klíčová slova:

*Czechoslovakia; Communist Party of Czechoslovakia; Czechoslovak normalization; perestroika; social criticism; complaints of citizens; public opinion
Československo; Komunistická strana Československa; československá normalizace; přestavba; sociální kritika; stížnosti občanů; veřejné mínění*

Země nového štěstí?

České hledání v „kalném proudu“ (1918–1945/48)

Petr Hlaváček

Collegium Europaeum, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
a Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

Když se po Velké válce vynořil roku 1918 ve střední Evropě obnovený český stát ve formě republikánského a demokratického Československa, byl to vlastně nečekaný zázrak. Jenže i v časech první republiky neustále zněly hlasy, které toužily po zásadním zvratu, skrze nějž by bylo nastoleno jakési „vyšší dobro“. Československo považovaly za pouhé intermezzo, za nedořečenou proklamaci „dějinné nutnosti“, přičemž na opětovně kladenou „českou otázku“ měla dle nich přijít skutečně „revoluční odpověď“. Po rozpadu Rakouska-Uherska a ustavení republiky se tak mezi českými elitami a uvnitř politických stran svářil masarykovský demokratický optimismus s leninsko-spenglerovskými diagnózami komunistů, fašistů a některých konzervativců. Můžeme dokonce hovořit o jakémsi „kalném proudu“ či deklinačním diskurzu, jehož součástí bylo i české volání po „rozvodu“ se Západem, stejně jako hledání revolučního vzoru nebo rovnou nějakého protektora. Někdo jej viděl v sovětském Rusku, jiní pak ve fašistické Itálii a další v nacistickém Německu.¹

1 Tato stať se opírá o některé starší autorovy texty. Viz HLAVÁČEK, Petr: Češi mezi Západem a Východem: Hledání místa v Evropě. In: TÝŽ (ed.): *Západ, nebo Východ? České reflexe Evropy 1918–1948*. Praha, Academia 2016, s. 11–44; TÝŽ: Buď sbohem, Západe! Glosy k českému „radostnému deklinismu“. In: *Host: Literární měsíčník*, roč. 33, č. 7 (2017), s. 36–39; TÝŽ: Cesta k únoru 1948 aneb Pražský hrad je náš Kreml. In: *Křesťanská revue*, roč. 85, č. 6 (2018), s. 5–10; TÝŽ: Pražský hrad je náš Kreml čili „Česká otázka“. In: *Aktuálně.cz* [online], 01.11.2018. Blogy. Petr Hlaváček [cit. 2020-11-30]. Dostupné z: <http://blog.aktualne.cz/>

Byl to „expresionista“ a demokrat Josef Čapek (1887–1945), kdo již v apelativním dramatu *Země mnoha jmen* (1923) materializoval touhu českých (a evropských) intelektuálů po „nové Evropě“ – z Atlantického oceánu se za velkého zemětřesení vynořil nový kontinent, který se měl stát útočištěm pro všechny hledající svobodu a spravedlnost. Navrhované názvy nové pevniny představují extrakt všech tehdejších evropských obav i nadějí: *Nová země, Země nadějí, Země nového štěstí, Země chudých, Hvězda zlatá, Země požehnaná, Země vyplenění, Nový ráj, Nová země hojnosti, Nová Utopie, Země rovnosti, Země spravedlivá, Země spásy, Říše stoletá, Pevnina u Srdce Ježíšova, Nový Sion, Země Marxova, Země silných, Lenina, Nová Atlantis, Hvězda Západu, Dědictví Východu, Země Severu, Nová Evropa, Nová Amerika, Nová Afrika, Hvězda latinská, Hvězda keltická, Koruna států, Jitřenka iberská, Nová Anglie, Nová Francie, Nové Německo, Země všech pevnin*. Zkratka – „země mnoha jmen“, mnoha tužeb a projekcí budoucnosti. V Čapkových představách se však promění v „Zemi stínů“, neboť se stane příčinou nové války, aby se nakonec s rachotem znovu propadla do temnot Oceánu. Realizace Utopie se nekoná, Evropanům a Evropankám zůstala toliko jejich stará Evropa.²

Anarchokomunista (a pozdější kolaborantský novinář) Emanuel Vajtauer (1892–1945?) se k aktuální situaci vyjadřoval už ve svém pamfletu *Revoluce a diktatura proletariátu* (1920). Versailleský systém byl pro něj „imperialistickým zločinem“, zároveň ovšem dobrou půdou pro komunistickou agitaci. Čeští dělníci byli prý ukolébáni získáním národní samostatnosti, Československo je ovšem jen zdánlivě „svobodnou“ zemí, ačkoliv – jak Vajtauer snad ironicky poznamenává – stojí v jejím čele „pokrokový filozof“.³ Svou odpověď jasně zformuloval i historik a publicista František Navrátil (1897–1968) ve spise *Rusko* (1926), v němž velebil „ruský aktivismus“ a kritizoval české a evropské „stáří“. Smysl založení mnohonárodnostního Československa spočíval podle něj v tom, že by mohlo být mostem mezi Západem a Východem, nástrojem vedoucím k federalizaci Evropy pod vedením Sovětského svazu. To by pak měla být cesta „ke skutečné Nové Evropě a k Spojeným Socialistickým Státům Světa“.⁴

Také pro české komunistické literáty byla Velká válka pouze předebranou revoluce, která smete evropské haraburdí. Josef Hora se v básni „Západ a Východ“ (1922) táže: „Mezi Západem, Východem, Moskvou a Paříží / leží svobodná, nesvobodná země. / Ó, rci mi, kam modrý hlas touhy tvé zahlíží? / Východ, či Západ? Co zvítězí

blogy/petr-hlavacek.php?itemid=32735. Dále srv. HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin*, sv. 1–2. Praha, Torst 1995 a 2006; HLAVÁČEK, Petr: Češi a jejich „evropská otázka“: Kontexty, tendence, kontroverze. In: SVOBODA, Jan – PRÁZNÝ, Aleš (ed.): *Česká otázka a dnešní doba*. Praha, Filosofia 2017, s. 445–471.

2 ČAPEK, Josef: *Země mnoha jmen: Hra o třech jednáních a proměně*. In: TÝŽ: *Beletrie*, sv. 1. (Spisy Josefa Čapka, sv. 1.) Praha, Triáda 2011, s. 127–190, cit. s. 170 n.

3 VAJTAUER, Emanuel: *Revoluce a diktatura proletariátu*. Praha, Fr. Borový 1920, s. 5, 17–21, 45 a 55.

4 NAVRÁTIL, F. O.: *Rusko*. Kdyně, Okresní sbor osvětový 1926, s. 79–86, cit. s. 86 (kurzívou zvýrazněno v originálu); odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii: HLAVÁČEK, P. (ed.): *Západ, nebo Východ?*, s. 185–194.

ve mně?“⁵ A Vítězslav Nezval tehdy ve svém „Podivuhodném kouzelníku“ (1922) myslí na budoucnost „kolonie pojmenované *Evropa*“ a jako správný kavárenský komunista provokuje: „Něco mne přesahuje a něco mi chybí / a Komunistický manifest ten se mně strašně líbí.“⁶ To břítký Stanislav Kostka Neumann se v básni „Evropo...“ (1934) rovnou ušklíbá: „Evropo, strakatá hromádka zemiček, / (...) / Nejsi už, Evropo, jak jsi bývala, / (...) / pijeme ze studnic sovětských úpatí, / z tebe jen trýzeň.“⁷

Rovněž recepce Spenglerova *Zániku Západu* byla v českém kontextu mnohознаčná, jako by se ona kniha stávala sebenaplňujícím proroctvím, určeným pouze k hlubšímu promyšlení v onom krátkém se „meziválečném“ čase.⁸ Filozof, novinář a politik Lev Borský (1883–1944) se stal možná jediným českým prvorepublikovým spengleriánem, jak vyplývá z jeho knihy *Vůdcové lidstva a jeho svůdci*,⁹ další autoři byli ke Spenglerovým postulátům spíše kritičtí. Zde upozorním jen na několik méně známých komentářů k *Zániku Západu*. Pro Hypollita Olgerda Bočkovského (1885–1939), ukrajinského exulanta, sociologa a publicistu sociálně-demokratické orientace, je Spengler pesimistou, který na rozdíl třeba od Richarda Nicolause Coudenhove-Kalergiho, „Panevropana“ s československým pasem, nenabízí řešení.¹⁰ Podobně Alfred Fuchs (1892–1941), českožidovský intelektuál a katolický konvertita, vidí tvář v tvář úpadku evropského křesťanství a vzestupu Ruska (Asie) a Ameriky, že ona „pesimistická proroctví Spenglerova“ nabývají reálných kontur. Ovšem předpokládá, že zániku západní civilizace lze ještě zabránit, a to obrodou katolictví.¹¹ Jindřich Kohn (1874–1935), další českožidovský filozof a aktivista panevropského hnutí, pak nad Spenglerovou knihou přemítá: „Co to znamená, že i Evropa zaniká?“ Podle něj se tak děje proto, že Evropa ztrácí svou „vzdornost“, stejně jako „přízřusobivost“, tj. schopnost asimilace. Lékem je milovat

5 HORA, Josef: Západ a Východ. In: TÝŽ: *Srdce a vřava světa: Verše*. Praha, Fr. Borový 1922, s. 21 n., cit. s. 22.

6 Báseň vyšla původně v *Revolučním sborníku Devětsil* (Praha, Večernice – V. Vortel 1922). Zde je citována podle nejznámějšího vydání v *Nezvalových Básních noci: NEZVAL, Vítězslav: Podivuhodný kouzelník*. In: TÝŽ: *Básně noci*. Praha, Aventinum, Dr. Otokar Štorch-Marien 1930, s. 19–104, cit. s. 29 a 50.

7 Báseň původně vyšla ve sborníku *Anthologie protifašistických umělců* (Praha, B. Šmeral 1936). Zde je citována podle: NEUMANN, S. K.: *Evropo...* In: VÁCLAVEK, Bedřich (ed.): *SSSR v československé poezii*. Praha, Lidová kultura 1936, s. 67 n., cit. s. 67.

8 V českém překladu však tento vlivný spis vyšel poprvé až před několika lety: SPENGLER, Oswald: *Zánik Západu: Obrisy morfologie světových dějin*. Přeložil Milan Váňa. Praha, Academia 2010 a 2017.

9 BORSKÝ, Lev: *Vůdcové lidstva a jeho svůdci: Základy biopolitiky*. Praha, Otakar Skýpala 1934.

10 Viz BOČKOVSKÝJ, Hypollit O.: *Nová Evropa: Všeevropa*. In: *Přítomnost*, roč. 1, č. 8 (6.3.1924), s. 123 n.; přetištěno v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 134–139.

11 Viz FUCHS, Alfred: *Paneuropa či Eurasie?* Praha, Česká akciová tiskárna 1927; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 209–224.

„pokatastrofální Evropu“, přistupovat k ní s „ošetřovatelskou láskou a novou přesvědčivou nadějí“.¹²

O nadějích demokratů na obnovu geopolitické svéprávnosti Evropy psal Edvard Beneš (1884–1948), ona tragická osobnost dějin dvacátého století, který se nakonec stal hlavním protagonistou českého „rozvodu“ se Západem. Beneš ve svém *Eseji o duchovní krizi poválečného evropského člověka* (1935) odmítal Spenglera jako jednoho z proroků „revolty vášně“ komunistického Ruska, fašistické Itálie a nacistického Německa: „Má pravdu Oswald Spengler se svým ‘Untergang des Abendlandes’ a všecken poválečný mysticism s kultem vášně a citu, s kultem násilí a kultem tzv. osvobozujícího ‘činu’, rasového a nacionálního titanismu a politického absolutismu (diktátorství), jenž dobře cítí, jak veliké věci se dějí, a hledí jich využít pro sebe, ale nedovede je správně analyzovat a proniknouti k pravé jejich duchové a mravní podstatě – či odolá západoevropská demokracie, přízrůsobilví se době a obrodíví se vnitřně po stránce sociální a mravní?“¹³

Shrnutí revolučně-eschatologických nálad nalezneme v jinak poněkud duchomorné knížce *V zemi, kde zítra již znamená včera* (1932), kterou jakožto soubor reportáží o Sovětském svazu vydal Julius Fučík (1903–1943). A tak se dozvídáme, kterak kdesi v kyrgyzské jurtě rozjímal u ohně o Československu jakožto zemi „zakrnělého života tíhy a nesvobody“, zatímco vzorem mu byl jen a pouze Sovětský svaz, neboť ten ukazuje lék na všechny bolesti a problémy Evropy a světa, „to je ta jediná výjimka, to je jediná odpověď“. Podle Fučíka sice v „převratném roce 1918“ pocítili dělníci „závan svobody“, ale Československo je pro něj vlastně omylem, který jednou napraví evropská revoluce, respektive ustavení sovětizované Evropy.¹⁴

Ponecháme zde stranou myslitele katolické, například Alfreda Fuchse, Jaroslava Durycha nebo Bohdana Chudobu, kteří z autenticky konzervativních pozic rozporovali aktuální situaci Československa, přičemž většinou (nejen do roku 1938) respektovali republikánské a demokratické ustrojení státu,¹⁵ stejně jako reakce z demokraticko-republikánských pozic, například z pera Karla Čapka.¹⁶ Dalším skutečně „kalným proudem“ by pak vedle toho komunistického byl okruh stavovský či fašistický, orientovaný jen zdánlivě konzervativně, ve skutečnosti však často i „mimokřesťanský“, jemuž byl inspirační revoluční italský (či dobově řečeno „latinský“) duch. Sem můžeme zařadit zejména Františka Romana Jirmana (1895–1971), novináře a esejistu, oscilujícího mezi utopickým misijním patosem, českým nacionalismem,

12 KOHN, Jindřich: Vzdornost a přízrůsobilost – dva póly lidství. In: TÝŽ: *Asimilace a věky*, sv. 1. (*Dílo dra Jindřicha Kohna*, sv. I.) Ed. Otakar Guth. Praha, Akademický spolek Kapper 1936, s. 254–269; TÝŽ: Proč Pavel z Tarsu? A je-li chápán? In: *Rozvoj*, roč. 34, č. 20 (20.5.1927), s. 2 n.; obojí je přetištěno v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 251–253 a 253 n.

13 BENEŠ, Edvard: *Francie a nová Evropa: Essay o duchovní krizi poválečného evropského člověka*. Praha, S.V.Ú. Mánes 1935, s. 31–51, cit. s. 44; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 432–441.

14 FUČÍK, Julius: *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha, K. Borecký 1932, s. 24, 27 a 103.

15 Srv. HLAVÁČEK, P. (ed.): *Západ, nebo Východ?*, s. 209–224, 386–396 a 469–473.

16 Srv. TÝŽ: Čarovná zahrada aneb Karel Čapek a české evropanství. In: *Zpravodaj Společnosti bratří Čapků*, č. 56 (2018), s. 12–17.

specifickým evropanstvím a náboženským blouzněním s křesťanskými i „pohanskými“ prvky. Vznik Československa mu byl vlastně předstupněm ke středoevropské federaci, která se měla stát evropskou velmocí. O spojení Československa, Rumunska, Jugoslávie, ale též Polska, Bulharska, Rakouska a Maďarska, psal ve svém pojednání *Nová Evropa a idea hospodářského plánu světového* (1933/1934). „Nová velmoc“ s přístupem ke třem mořím by podle něj mohla vzdorovat evropskému mravnímu úpadku a stát se základem „nové evropské unie“. K tomuto „ozdravnému procesu Evropy“, jak to Jirman nazývá, je třeba „přehodnocení všech dosavadních hodnot“, vlastně návrat k přírodě. Vůdcem Evropy a jejích národů musí být „veliká idea nadosobní, nadřazená“.¹⁷

V Jirmanově eseji *Evropa bez mužů* (1935) se ozývá volání po obnově přirozeného mužství, jediné „mužnost“ a „vznešenost“ (zde se poněkud ozývá Ladislav Klíma) budou záchranou národa i celé Evropy. Můžeme se zde však setkat i s ozvěnou řízných pochodů italských fašistů a německých nacistů, kořeněnou dobovým „deklínismem“ s rasistickým podtextem, snad i touhou po očištné válce: „Kéž by v Evropě důkladně zahřmělo a vyburcovalo ještě zbytek toho, co je podobno bývalým mužům, co nosí ještě kalhoty, co však přestalo být mužstvím a stalo se chorým a nemohoucím chumlem, přecpávající se a hladovějící chátrou, filiálkou obyvatel afrického pralesa; kéž by azurový déšť vyšších myšlenek zúrodnil plevellem vysátou evropskou půdu a umožnil zase nové květenství a novou žeň...“ Opět tedy – Československo je vnímáno jako pouhé provizorium k utvoření „něčeho vyššího“.¹⁸

Explicitní odpověď na stále trvající „českou otázku“ podává politický filozof a integrální katolík Rudolf Ina Malý (1889–1965), působící mimo jiné jako diplomat v Paříži, Londýně a nakonec v Římě. Obnovu českého národa a Evropy, svírané ruským bolševictvím a německým nacionálním socialismem, viděl v obrozeném katolicismu a „kvalitativní demokracii“ reprezentované fašistickou Itálií, v níž spatřoval vzepětí „latinského génia“. Programatickou byla v tomto ohledu jeho kniha *Kříž nad Evropou: Revoluce dvacátého století* (1935). Masaryka v ní hodnotil jako „střízlivého a opatrného pokrokáře“, který však roku 1918 podlehl iluzi o trvalém míru a „ušlechtilém životě“ v nové Evropě. Heslo *ex Oriente lux*, prorokující národní a evropskou spásu skrze ruský Východ, nebo dokonce „východ vzdálenější“, totiž skrze Indii, Čínu nebo islám, považoval za pomýlené a nebezpečné. Evropská krize je podle něj pro Čechy šancí, ovšem jen tehdy, pokud konečně vyřeší svou „osudnou českou otázku“. A tou je prý otázka „národního charakteru“, která bude klíčová pro „zabezpečení naší státní samostatnosti“. Opomíjeným historickým úkolem českých zemí je, jak tvrdí Malý, „býti severní baštou latinské civilizace proti germánské moci a kultuře“. Jinak řečeno: česká státnost se může tvářit v tvář evropské bezmoci a německé agresi uchránit jediné v úzké spolupráci se státy „latinské civilizace“

17 Souborně vyšlo ve spise: JIRMAN, František R.: *Nová Evropa a idea hospodářského plánu světového*. Praha, F. R. Jirman, Hospodářská reforma 1938, s. 7–13, 33–35 a 47–56; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 406–418.

18 TÝŽ: *Evropa bez mužů*. Praha, Hospodářská reforma 1935, s. 7–14; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 418–420, cit. s. 420.

v jakémisi „románském bloku“. Ten by pod vedením Benita Mussoliniho a fašistické Itálie měly vytvořit státy katolické tradice. Odpovědí na „českou otázku“ by pak mělo být rozpoznání „česko-latinského charakteru“ našeho národního naturelu. A Rudolf Ina Malý uzavírá: „Je nejvyšší čas, abychom konečně trvale začali být, k čemu jsme povoláni: pevnou a bystrou stráží latinské civilizace jak proti barbarství germánskému, tak proti běsům eurasijským. (...) Není možno dělati střed mezi východem, západem, jihem a severem.“¹⁹

Jakýmsi prolnutím všech „kalných proudů“ jsou dva po sobě následující „protektoráty“ nad českým státem, nejprve německý nacistický a posléze sovětsko-ruský. Emanuel Moravec (1893–1945), někdejší masarykovec a demokrat zdrčený mnichovskou katastrofou, pozdější kolaborant a český nacist, zavrhnul ve své knize *V úloze mouřenína* (1938) masarykovské řešení „české otázky“. Úlohu Čechů viděl ve spolupráci s Německem na budování Nové Evropy, která však zároveň měla znamenat definitivní rozchod se západní, především anglosaskou tradicí: „Snad jednou poděkujeme Západu za to, že nás zbavil povinností k němu. Musí nám prominout, že napříště vezmeme velmi vážně své příslušenství k Německé říši! (...) S evropským Západem jsme zúčtovali!“²⁰

Podobně jako Moravec to viděli i kolaborantští novináři Václav Košák (1899?–1970) a Emanuel Vajtauer, bývalý komunista a socialista z prvorepublikových časů, pro něž byla v letech 1939 až 1941, v době německo-sovětského spojení, nadějí „socialistická Evropa“ od Gibraltarů po Ural, garantovaná „socialistickými velmocemi“, totiž Hitlerovým Německem a Stalinovým Sovětským svazem. Jako hlavního strašáka a viníka všech evropských problémů vylíčili „kapitalismus“ a „Západ“, jehož historickou součástí sice byli Němci i Češi, od něhož však bylo nutné se odříznout a emancipovat.²¹

Je jen zdánlivým paradoxem, že obdobnou rétoriku používal v době takzvaného protektorátu i komunista Julius Fučík, například v textech „Nová Evropa čili Sebevražda národů“ a „Druhé železko“, sepsaných roku 1941 ještě před německým útokem na Sovětský svaz. Adolf Hitler, dle Fučíka jen zdánlivý socialista a ve skutečnosti exponent kapitalismu, sice svým počínáním „připravil Evropu k revolučnímu výbuchu“, ovšem pouze Sovětský svaz je „zárukou socialistické budoucnosti Evropy“; jedině Stalin, znalec evropské národnostní otázky, je pro autora skutečným garantem svobody evropských národů. Komunista Fučík, stejně jako němečtí nacisté, horuje

19 MALÝ, Rudolf I.: *Kříž nad Evropou: Revoluce dvacátého století*. Praha, A. Neubert 1935, s. 9–18, 35–41 a 241–246; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 442–457, cit. s. 456.

20 MORAVEC, Emanuel: *V úloze mouřenína: Československá tragédie r. 1938*. Praha, Orbis 1939 (v letech 1940–1942 pak kniha vyšla ještě sedmkrát). Citováno dle posledního vydání (bez podtitulu): Pardubice, Filip Freund 2005, s. 271–273, cit. s. 273; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 569–571.

21 TÝŽ: *Ve službách nové Evropy: Rok před mikrofonem*. Praha, Orbis 1940, s. 97–101, 161–164, 194–198 a 219–223 (odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 571–582); VAJTAUER, Emanuel: *Vzpouza Evropy a základy nového evropského pořádku*. Praha, Orbis 1940, s. 9–21 a 60–64 (odpovídající pasáže viz *Západ, nebo Východ?*, s. 584–597); KOŠÁK, Václav: *O budoucnost Čechů v Nové Evropě*. Praha, Obrana národa 1942, s. 7–11, 42–53 a 63–65 (odpovídající pasáže viz *Západ, nebo Východ?*, s. 609–623).

pro „rozvod se Západem“, přičemž nepřítelem socialistické budoucnosti Evropy je mu především „kapitalista Churchill“ a jeho „londýnská lež“.²²

Již zmiňovaný Emanuel Vajtauer zúčtoval s českou variantou západní demokracie v knize *Český mythus* (1943), v níž dle svého přesvědčení demaskoval český mýtus strategický a demokratický, stejně jako mýtus o tradici české státnosti, neboť Češi přece nikdy nebyli suverénním národem. Nebezpečím pro českou existenci je podle něj jak sovětský internacionalismus, tak americký kosmopolitismus, tato „rozkladná žíravina“. Jestliže budoucnost patří kontinentálním velmocím, totiž severoamerické a eurasijské (tj. sovětsko-ruské), záchrana Evropy spočívá jedině v evropské integraci pod německým vedením. Tak bude vzkříšena „myšlenka velkého kolektivu evropského“, ustaví se Říše „jako velká rodina národů evropských“. Evropská jednota totiž bude jiná než americká nebo sovětská, poněvadž „vychází z národa jako jednotky vypěstované Prozřetelností. (...) Spojení má národy posílit, ne rozpustit.“ Německá „Nová Evropa“, uchováající „národní svéráznost“, pak bude pro Čechy jako malý národ „dostatečně prostornou zahradou“.²³

Tato antiokcidentální rétorika, vyhřezlá v prostředí protektorátní publicistiky a esejistiky, však nápadně připomíná řadu akcentů, které se objeví v publicistice poválečné třetí republiky (1945–1948) a které byly typické (nejen) pro představitele komunistické strany. Je to onen zvláštní amalgám českého nacionalismu, servility vůči novému protektoru a distance vůči Západu jakožto civilizaci, z níž jsme sice vzešli, ale která je již v nezvratném úpadku. Jejím dědicem je pak údajně „slovenská velmoc“ na Východě, která je i pokračovatelkou všech dobrých západních tradic. Dobře to lze demonstrovat na polemice o takzvanou kulturní orientaci Čechů a Československa mezi Západem a Východem, která vlastně jen zastírala dokonané vylomení českého státu ze západního civilizačního okruhu.²⁴

O geopolitické dichotomii Západ–Východ, jíž se právě v době druhé světové války dostávalo zcela nových obrysů, přemýšleli samozřejmě i Češi v exilu, zejména v tom britském a americkém. Evangelický teolog a filozof Josef Lukl Hromádka (1889–1969) ve své americké stati „Evropa a Amerika pod křížem“ (1942) vyslovuje kritickou „chválu Evropy“, která se po staletí napájela z učení Kristova evangelia: „Golgotský kříž se tyčil nad evropskými zeměmi jako krvavý vykřičník, jako soud nad naším hříchem,

22 Oba citované texty jsou součástí rozsáhlejšího nedokončeného eseje: viz FUČÍK, Julius: Dvě fronty nepřátelské propagandy. In: TÝŽ: *Pokolení před Petrem: Stati, články a pozůstalost z let 1938–1942*. Ed. Gusta Fučíková. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1958, s. 86–118, zde s. 94–102 a 104–113; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 598–608.

23 VAJTAUER, Emanuel: *Český mythus: Co nám lhaly dějiny*. Praha, Orbis 1943, s. 153–158, zde s. 158; nové vydání: Praha, Pavelkamas.cz 2019.

24 Srv. ABRAMS, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2004; BRENNER, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha, Argo 2015; ARNASON, Johan P. – HLAVÁČEK, Petr – TROEBST, Stefan ad.: *Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Filosofie 2015; SMETANA, Vít: *Ani vojna, ani mír: Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi drama-tech na prahu druhé světové a studené války*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016.

ale i jako ruka Božího milosrdenství“. Se samozřejmostí proto hovoří též o společném euroamerickém (západním) údělu: „Amerika a Evropa tvoří jednotu, dýchají jedním dechem, žijí jednou vznešenou tradicí, jsou poslány k budování jednoho slavného chrámu. Utrpení bude dlouhé, ale modleme se, aby to bylo utrpení očistné!“²⁵

Také Hromádkova kniha *Mezi Východem a Západem* (1946) je souborem textů publikovaných ještě v roce 1944 v exilu, pouze shrnující úvod byl sepsán v poválečných měsících roku 1945. Reflektuje integrační snahy v západní Evropě, vyslovuje obavy nad budoucností Německa a zároveň konstatuje změnu evropské a světové politiky se vstupem Sovětského svazu do středoevropského prostoru. Podle Hromádky se rýsuje vznik jakýchsi „tří světů“, totiž evropského Západu pod vedením Velké Británie, amerického a sovětsko-ruského, přičemž právě Československo se tím prý ocitá „na čáře nejtěžších konfliktů a nejosudovějšího nebezpečí“. Zřetelně ovšem hovoří o „sovětské hádance“ a v českém kontextu tehdy velmi odvážně připomíná i někdejší německo-sovětské spojenectví. Pléduje pro západo-východní syntézu na křesťanském základě, a to i přesto, že jasně vidí nepřehlédnutelné rozdíly v duchovních, kulturních a politických tradicích evropského Západu a Východu. V opačném případě varuje před další evropskou katastrofou. Ostatně, ruskou komunistickou revoluci považuje za pokus o „pozápádnění“ Ruska, takže Západ vlastně v Rusku zvítězil. Poválečná střední Evropa však nesmí chvatně převzít „východoevropský systém“, nemůže se izolovat od západní demokratické tradice.²⁶

Ve Spojených státech a později ve Velké Británii se k tématu pregnančně vyjadřoval i evangelický historik Otakar Odložilík (1899–1973). V textu „Starý a nový svět“ (1943) dovozuje, že „Evropa zhřešila. Evropa se provinila na sobě a na celém lidstvu tím, že včas nevyčistila vředy na svém těle, jejichž jména jsou Mussolini a Hitler, fašismus a nacismus.“ A i když „Nový svět“ (Amerika) je dnes na postupu, „Starý svět“ (Evropa) rozhodně „není mrtvý a v dnešní děsné výhni se přetváří k novému životu“. Titulem kapitoly „Kdo povede Evropu?“ ve stati „Několik záběrů z Anglie“ (1944) pak klade lakonickou otázku po novém poválečném ustrojení evropského kontinentu, a to v diskusi se slavným *Dopisem Angličanům* (1942) z pera francouzského katolického spisovatele Georgese Bernanose.²⁷ Odložilík stále věří v obrodu Evropy, duchovní hodnoty evropské civilizace ještě nebyly zcela promrhány: „...Evropa, roztrhaná politicky na cáry, vyhladovělá a ožebračená, nechce složití královské žezlo a odevzdati vládu v duchovním světě mladým národům. Nikdo se nechce uzavíratí spolupráci, výměně, vzájemnému působení, avšak to všecko je daleko od kapitulace...“ V Evropě se aktuálně ukazují „dvě mocná křídla“,

25 HROMÁDKA, Josef Lukl: Evropa a Amerika pod křížem. In: HROMÁDKA, Josef Lukl – ODLOŽILÍK, Otakar: *S druhého břehu: Úvahy z amerického exilu 1940–1945*. Praha, Jan Laichter 1946, s. 50–57, cit. s. 55 a 57.

26 HROMÁDKA, Josef Lukl: Úvodem; Sovětská hádanka; Rusko a Západ. In: TÝŽ: *Mezi Východem a Západem*. Praha, Kalich 1946, s. 9–13, 31–40 a 40–50; vybrané pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 628–636.

27 BERNANOS, Georges: *Lettre aux Anglais*. Rio de Janeiro, Atlantica Editora 1942 (původní vydání).

totiž Velká Británie a Sovětský svaz, a Odložilík ponechává bez odpovědi palčivou otázku, „co bude znamenati návrat Sovětského svazu do Evropy“.²⁸

Programatické vyznění měla kniha předního představitele londýnské exilové vlády Huberta Ripky (1895–1958) nazvaná *S Východem a Západem* (1944). Ripka, klíčová osobnost českých národních socialistů s formativním významem pro československou zahraniční politiku, zde hraje na prosovětskou notu, když připomíná údajně tradiční české rusofilství, stejně jako Masarykovo a Benešovo odmítání zahraniční intervence do ruských revolučních poměrů. Potřebou našeho národa „ve středu Evropy“ podle něho je, aby se mohl opírat o Západ i Východ. Jedině „součinnost“ Západu a Východu je totiž možné porazit Německo a jeho spojence, jedině tak lze i v blížících se poválečných časech čelit obnově německého imperialismu a pangermanismu; vyvěšování „bolševického bubáka“ nebo strašení „nebezpečenstvím jednou sovětského, jednou panslávského imperialismu“ hodnotí jako pochybnou taktiku německého demokratického i socialistického exilu. Naopak v zájmu Evropy a světa volá v benešovském duchu po obnově velmocenského postavení Francie – bez ní není možné řešení poválečného postavení Německa ani zachování západo-východní geopolitické koexistence.

Ve svém textu Ripka vystupuje též jako mluvčí celé střední Evropy, pro niž je podle něj jasným ohrožením právě německý, a nikoliv sovětský imperialismus; aktuální zkušenost Polska či Pobaltí je zcela pomínuta. Jakýkoliv pokus o středoevropskou spolupráci, respektive vytváření „exkluzivní skupiny z tamních menších národů“, považuje navíc za akt škodlivý a protisovětský, byl by to prý vlastně *cordon sanitaire* proti Sovětskému svazu. Znovu a z jasně prosovětských pozic kritizuje někdejší projekt československo-polské, případně středoevropské konfederace, který londýnská exilová vláda zastavila na „přání“ sovětských spojenců. A to vše s konstatováním, že budoucnost střední (a jihovýchodní) Evropy tkví jedině v celoevropském řešení zahrnujícím vždy i Rusko. Zároveň je to nepřiznaná polemika s československým politikem Milanem Hodžou, Benešovým oponentem, který již dříve publikoval v angloamerickém exilu pozoruhodnou a tehdy zcela vytěsňenou knihu *Federace ve střední Evropě* (1942).²⁹ Heslem dne je tak podle Ripky „rovnováha sil“. Jeho premisa, že evropská role Československa spočívá ve „spojenectví se sousední velmocí sovětskou“, není vůbec nevinná, neboť je vlastně deklarací společné československo-sovětské hranice, a tudíž i podporou Sovětského svazu v územním sporu s Polskem. Sovětský režim prý vymýtil ruský imperialismus a nastolil spravedlivé vztahy sovětského státu vůči jiným národům, Sověti spojeneckou smlouvou s Československem z roku 1943 dali jasně najevo, „co pro Evropu znamená svobodné Československo, zaujímající klíčové postavení ve středu Evropy, a že si přejí, aby tento nezávislý stát

28 ODLOŽILÍK, Otakar: Starý a nový svět. In: HROMÁDKA, J. L. – ODLOŽILÍK, O.: *S druhého břehu*, s. 246–251, cit. s. 251; TÝŽ: Několik záběrů z Anglie. In: *Tamtéž*, s. 252–257, zde s. 255–257, cit. s. 256 n. (odpovídající pasáže obou textů jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 638–645.

29 HODŽA, Milan: *Federation in Central Europe: Reflections and Reminiscences*. London – New York, Jarrolds 1942.

byl silný uvnitř i navenek“. Cílem československé zahraniční politiky je pak právě „zajištění trvalé součinnosti mezi Západem a Východem“.³⁰

Hlavním mluvčím prosovětských trendů v československé zahraniční politice byl ovšem prezident Edvard Beneš. Souhrnně je artikuloval již ve své exilové knize *Úvahy o slovanství* (1944), která se dočkala několika dalších vydání. Osud celé Evropy podle Beneše závisí na dohodě tří „slovanských“ států, Sovětského svazu, Polska a Československa, stejně jako na sblížení jihoslovansko-bulharském. V Evropě by tak existovaly „tři veliké útvary slovanské vzájemně se podporující: Sovětský svaz, blok Slovanů západních a blok Slovanů jižních“, jež by byly hrází proti pangermanismu. Svými úvahami se snaží evokovat návaznost na Masarykovo „slovanské“ politické myšlení, jehož exkluzivním dědicem a interpretem se cítí být. Rétoricky odmítá „slavjanofilství, panslavismus a panrusismus, dřívější polské nebo ruské mesiánství a konečně i předválečný neoslavismus“, jakož i mesianismus komunistický. Ono „slovanské společenství“, jak tomu Beneš vznešeně říká, musí podle něho stát na jiných základech, zcela by z něj měla být vyloučena komponenta náboženská. Konstruováno by nemělo být ani jakési slovanské impérium, ani slovanská federace, i když by podle Benešova mínění snad mohl později vzniknout nějaký slovanský *Commonwealth*, či dokonce „velmi volná“ konfederace. Ta by se však nesměla stát překážkou k budoucím Spojeným státům evropským či „evropské federální unii“. Vznikající „nové slovanství“, jak Beneš věří, nebude výslednicí nějakého sovětsko-ruského protektorátu nad ostatními Slovany, byť jsou Rusové svou početností předurčeni k nejsilnější pozici. Češi (a Slováci) jsou přitom „ze všech Slovanů nejohroženější a nejexponovanější. Každý útok na Slovany začne vždycky útokem proti Praze – to je náš osud a naše největší slabost a největší čest zároveň. A tento fakt sám nás nutí k tomu, abychom se především nikdy neodpoutávali od Východu...“ Zároveň se ale „nemůžeme pro svou geografickou pozici a pro půl druhého tisíce let svého kulturního vývoje odpoutat ani od Západu“.³¹

Pro český „rozvod“ se Západem, zarámovaný do floskulí o „mostu mezi Východem a Západem“, je klíčovým obdobím právě třetí republika se svou invalidní demokracií.³² Obnovené (či spíše nové) Československo sice mělo své prvorepublikové mimikry, bylo však odlišné teritoriálně (ztrátou Podkarpatské Rusi) i svým vnitřním uspořádáním, ať už šlo o státní správu a samosprávu, nebo (a to zejména) o nový politický systém takzvané Národní fronty s notně podvázanou soutěží zbylých politických stran. Navíc i geopolitická pozice Československa byla celkem

30 RIPKA, Hubert: *S Východem a Západem*. Londýn, Českoslovák 1944, s. 40–47 a 54–63, cit. s. 62 n.; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 646–660.

31 BENEŠ, Edvard: *Úvahy o slovanství: Hlavní problémy slovanské politiky*. Londýn, Lincolns – Prager 1945 (2. vydání), s. 202–208 a 215–223, cit. s. 203 a 221; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 661–671.

32 Srv. BROD, Toman: *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939–1948: Československá cesta do sovětského područí*. Praha, Academia 2002. K některým antidemokratickým prvkům třetí republiky viz HLAVÁČEK, Petr: Pohraničí: československá (vnitřní) kolonie 1945–1960? In: BARTLOVÁ, Milena a kol.: *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*. Praha, Uměleckopřemyslové muzeum 2017, s. 202–216.

jasná – pohledem zvenčí evidentně, z tuzemské perspektivy poněkud zastřeně, totiž „díky“ (auto)cenzuře a masivní propagandě. Československo-sovětskou smlouvou z roku 1943 se republika mezinárodněpoliticky a vojensky stala součástí vznikajícího sovětského bloku a z vůle českých politických elit v čele s Edvardem Benešem i za přitakávání větší části elit kulturních a intelektuálních se proměnila v satelit sovětsko-ruského impéria. Řečeno s Jacquesem Rupnikem: „...českoslovenští předáci nečekali na Jaltu, aby se vrhli do sovětské sféry. Dávno před koncem války se na to s velkou péčí a horlivostí připravili.“³³

Navíc se mezi politickou reprezentací a veřejností obnovila jakási nepsaná dohoda fungující již za první republiky: o zahraniční politice, mezinárodní situaci a jejích geopolitických konotacích není třeba zevrubně informovat, nebo o nich dokonce debatovat, je zbytečné jítřit domácí atmosféru a tím rozbít domnělou „národní jednotu“. Právě tato ignorance ze strany českých (a v menší míře i slovenských) elit představuje jeden z hlavních důvodů, proč během třetí republiky vlastně vůbec nevznikla kvalitní analýza mezinárodněpolitického postavení Československa v poválečné Evropě. Přesto však byla do veřejného prostoru vržena řada textů, které se přímo i zastřeně snažily pojmenovat geopolitickou realitu a možné či nutné směřování republiky. A to takřka bez výjimky z pera politických publicistů a veřejných intelektuálů, nikoliv vládních či parlamentních představitelů.³⁴

Na poměry třetí republiky velmi ostrou debatu o politické a kulturní pozici Čechů a Československa v poválečné Evropě, totiž „mezi Západem a Východem“, rozproudil hned 29. května 1945 svými vulgárními výpady Zdeněk Nejedlý (1878–1962), čerstvě jmenovaný ministr školství a osvěty, který promluvil v pražské Lucerně ke shromážděným „kulturním pracovníkům“ s typicky protizápadním žargonem, jenž musel vyděsit i komunistické strategy finální sovětizace Československa.³⁵ Nejedlý, politický nominant KSČ, hovořil v projevu – v pozdější tištěné verzi příznačně nazvaném „Za lidovou a národní kulturu“ – o tom, že lidstvo prožívá „velikou dobu, v historii jednu z největších“. O mentální a geopolitické entitě Západu mluvil tak, jako by Československo stálo zcela vně: „buržoazní“ Západ zkrachoval, „dráždil plavou bestii německého fašismu, jen aby se vrhla na jiné, Západu nevídané národy a státy“. Naproti tomu stojí „druhý svět“, totiž „slovanský“ Východ v čele se Sovětským svazem. To on je ta „pravá hvězda východu“, která rozráží temnotu Západu s jeho „zbahněním“ a „skleníkovou kulturou“. Teologizující „nepřiznaný“ komunističtí Nejedlý vysvětloval kompatibilitu komunistického internacionalismu s pojmem národa a národní kultury, přičemž s odvoláním na Stalina, „největšího klasika nacionální otázky dneška“, zdůraznil, že komunistický internacionalismus není prostým anacionalismem. Právě přínáležitost Československa k Východu, „pokrokovému světu socialismu“, který je „reprezentován národy slovanskými“, mu

33 RUPNIK, Jacques: *Jiná Evropa*. Praha, Prostor 1992, s. 103.

34 Srv. DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000.

35 Ostatně také proto byl celý tento projev publikován až po komunistickém převratu. Viz NEJEDLÝ, Zdeněk: Za lidovou a národní kulturu. In: *Var: List pro kulturní otázky*, roč. 1, č. 1 (1948), s. 5–21.

byla základní premisou. „Ostrý vítr, jenž zavanul Evropou, dává nám zcela nové ještě možnosti, jak se zapojit do mezinárodního dění,“ konstatoval ministr. A výsostným „mezinárodním úkolem“ Československa v rozvrácené střední Evropě je pěstovat takovou „národní a lidovou kulturu“, která by i poraženým zemím, jako Rumunsku, Maďarsku a Německu, ukázala cestu do sovětské náruče.³⁶

Můžeme jen zopakovat, že tento stav, jak jej Nejedlý úspěšně předjímal, byl fatálním selháním Čechů jakožto politického národa – politických a intelektuálních elit, jež nedokázaly nebo nechtěly situaci, kterou spoluvytvořily, vysvětlovat veřejnosti; stejně tak bylo ale i selháním veřejnosti, že se takového vysvětlování nedožadovala, případně se domnívala, že má ve všem jasno. Nemluvě o tom, že v euforii, dotvářené propagandou i cenzurou, byl jakýkoliv kritický přístup k faktům „okřikován“; difamace „buržoazního“ Západu měla zelenou, „slovanský“ Východ v čele se sovětským protektorem se měl stát naší záchranou. Tragickou úlohu zde navíc sehrál staronový prezident republiky Edvard Beneš, neboť byl iniciativním strůjcem geopolitického přemetu moderního českého státu, tj. poválečného Československa.

Komunisté, kteří si v časech třetí republiky hráli na československé vlastence, byli hanební kolaboranti s nepřátelskou mocností. „Vítězným únorem“ 1948 se jen veřejně vyjevilo to, co bylo faktem od roku 1945, nebo spíše od roku 1943, kdy byla podepsána československo-sovětská smlouva: protektorát německý byl nahrazen sovětsko-ruským. „Únor je náš malý poloříjen,“ pravil Václav Kopecký, hlavní ideolog československých komunistů, již 9. dubna 1948 na zasedání Ústředního výboru KSČ. A Pražský hrad je „náš malý pražský československý filiální Kreml“, jak Kopecký zhodnotil geopolitické postavení „lidovědemokratického“ Československa v rámci sovětsko-ruského impéria, a sice 17. listopadu 1948 na jiné sešlosti československého komunistického „ústředí“, které však bylo jen trapnou expoziturou Moskvy.³⁷

Abstract

The author's essayistic text outlines contours of spiritual streams which were looking for alternatives to Czechoslovakia's democratic, capitalist and republican system and its orientation to the West between the establishment of Czechoslovakia in 1918 and the advent of the Communist regime in 1948. He states that there were continuous voices which regarded Masaryk's Czechoslovakia as a mere intermezzo and an unsatisfactory answer to the "Czech question", although the unexpected restoration of the Czech independence in the form of a state shared with Slovaks enjoyed support of a clear majority of both nations and their elites. In this respect, the author speaks

36 Citováno podle: TÝŽ: Za lidovou a národní kulturu. In: TÝŽ: *Z české literatury a kultury: 1860–1960*. Ed. Jaromír Dvořák. Praha, Československý spisovatel 1973, s. 320–337; odpovídající pasáže jsou přetištěny v antologii *Západ, nebo Východ?*, s. 676–680, cit. s. 676 a 678 n.

37 Citováno podle: SUS, Oleg: Český duch filiální. In: *Host do domu*, roč. 16, č. 15 (1969), s. 65–67. Srv. HLAVÁČEK, Petr – STEHLÍK, Michal (ed.): *Rozdělený svět? Evropa a Češi mezi svobodou a totalitou*. Praha, Radioservis 2016; HLAVÁČEK, P.: *Cesta k únoru 1948 aneb Pražský hrad je náš Kreml* (viz pozn. 1).

about “murky waters” or a “declination discourse”, which included voices demanding a breakup with the West and a revolutionary or authoritarian solution. Attractive models included Soviet Russia (for strong radical left-wingers), Fascist Italy, Catholic orthodoxy and, last but not least, Nazi Germany (for conservative or Fascist right-wingers). After the demise of the First Republic, the Protectorate of Bohemia and Moravia was a temporary victory for those who professed the German “New Europe”; after the liberation, the Third Republic brought closer a socialist perspective which turned into a Soviet protectorate after the Communist coup in 1948. The author presents opinions and texts of some intellectuals critical toward the liberal democratic system, among them prominent personalities including Communist journalist Julius Fučík (1903–1943), collaborationist journalist and Protectorate government minister Emanuel Moravec (1893–1945), theologian Josef Lukl Hromádka (1889–1969), politician Hubert Ripka (1895–1958), or President Edvard Beneš (1884–1948), the principal democratic guarantor of the post-war alliance with Stalin’s dictatorship.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; political thinking; democracy; the East; the West; Communism; Fascism; Nazism

Československo; politické myšlení; demokracie; Východ; Západ; komunismus; fašismus; nacismus

„Tmavé jeho oči doslova fascinují“

*Cesta českých kulturních pracovníků a novinářů
do Německa a Holandska v září 1940*

Jiří Křesťan

Národní archiv, Praha

*Oh bože, bojím se tvé smrti,
proč bych lhal,
té černé dámy, která odevzdá mi
tvůj rozsudek
a rozmete můj žal,
i mé tělo, v němž jsem bděl a spal.*

*Bojím se smrti tvé, jež v nic mě zamotá,
a ještě víc se bojím života.*

(Josef Hora, asi 1941)¹

„Jaká hanba, jaká neuvěřitelná hanba. – – – Jaký pláč a jaké kletby se dnes asi rozléhají republikou. (...) Připadal jsem si strašně ubohý, provinilý, uražený.“² Uvedená slova se nevztahují k letům okupace, ale pojí se s dobou těsně předcházející. Herec Zdeněk Štěpánek, bývalý legionář, si vybavoval, co cítil, když byl – údajně

1 Bezejmenná báseň z Horovy pozůstalosti je přetištěna v publikaci: MOURKOVÁ, Jarmila: *Josef Hora: Studie s ukázkami z díla*. Praha, Melantrich 1981, s. 270.

2 ŠTĚPÁNEK, Zdeněk: *Herec: Vzpomínky národního umělce Zdeňka Štěpánka*. Praha, Mladá fronta 1964, s. 217.

na přání prezidenta Edvarda Beneše – donucen oznámit v rozhlase přijetí potupných podmínek mnichovské konference v září 1938, odstoupení pohraničí... Dominance mocného souseda se stala realitou všedních životů lidí.

Vedle bojů na frontách probíhal úporný zápas o myšlení lidí. Výpovědi očitých svědků o životě v Německu náležely k důležitým prostředkům ovlivňování veřejného mínění. Okupační režim usiloval o propagaci poměrů v Říši. Přímá svědectví byla zprostředkována tiskem a rozhlasem, šířila se ale i spontánně mezi lidmi. Analýza výpravy českých kulturních pracovníků a novinářů do Německa a Holandska v září 1940,³ která náležela k nejvýznamnějším akcím svého druhu, umožní nahlédnout do mechanismu organizace podobných podniků a pochopit záměry strůjčů, prožít dojmy účastníků zájezdu i zápas o jejich využití ve sdělovacích prostředcích. Zamysleme se nad tím, zda lze vyložit vztah organizátorů výletu a jeho účastníků jednoduchou dichotomií „oni – my“. Šlo o konflikt moci a svědomí, anebo docházelo k prolínání dobových diskurzů? Zvláštní pozornost budeme věnovat spisovatelům: Jak na ně dopadl prožitek zájezdu? A jak své prožitky artikulovali?

Až do zlomu v průběhu druhé světové války, symbolizovaného porážkou wehrmachtu u Stalingradu na počátku roku 1943, byly oddělením pro kulturu Úřadu říšského protektora pořádány „poznávací“ výpravy z Protektorátu Čechy a Morava. Německý historik Volker Mohn se dopočítal celkem dvanácti podobných „jízď“, uskutečněných po 15. březnu 1939.⁴ První z nich proběhla hned v dubnu 1939, kdy se patnáctičlenná skupina z protektorátu zúčastnila oslav padesátých narozenin Adolfa Hitlera. Další výpravy směřovaly do Německa, ale také na území dobytá německou armádou – do Francie, Belgie, Holandska, Lucemburska, Polska a na území Sovětského svazu. Všechny výpravy byly pořádány podle jednotného schématu. Účastnili se jich spolu s kolaboranty také lidé, kteří se těšili autoritě v kulturních kruzích. Kromě demonstrace moci se dostalo účastníkům zájezdů apolitických společenských zážitků. A v neposlední řadě – zúčastnění byli nuceni po návratu podat svědectví, jež bylo konformní vůči nacistické propagandě.

Delegaci kulturních pracovníků a novinářů z protektorátu vedené ministrem lidové osvěty Emanuelem Moravcem se v prosinci 1942 dostalo cti, že se v bytě státního tajemníka Leopolda Gutterera její členové setkali s říšským ministrem lidové osvěty a propagandy Josephem Goebbelsem. Po Moravcově boku tehdy stáli spisovatel František Kožík, herec Vlasta Burian nebo Václav Fiala, ředitel agentury Centropress. Posledně uvedený patřil i ke sledované výpravě v září 1940, jejíž účastníci rovněž mohli pohlédnout do očí charismatického ministra. František Kožík se

3 O výpravě v září 1940 psal jako jeden z prvních Tomáš Pasák v knize *Pod ochranou Říše* (Praha, Práh 1998, s. 245–248). Srv. též KOSATÍK, Pavel: Čeští umělci jedou za Goebbelsem do říše. In: *Týden*, roč. 12, č. 35 (29.8.2005), s. 62 n. Dostupné z: <http://www.cs-magazin.com/index.php?a=a2005101057>; BEER, Lukáš: České dojmy z Říše: Výprava českých umělců a novinářů do Německa a Holandska. In: *Náš směr: Magazín pro českou národní politiku a moderní historii* [online], 11.09.2010. [Cit. 2020-10-20.] Dostupné z: <http://nassmer.blogspot.cz/2010/09/ceske-dojmy-z-rise.html>.

4 MOHN, Volker: *Nacistická kulturní politika v Protektorátu: Koncepce, praxe a reakce české strany*. Praha, Prostor 2018, s. 103.

pak zúčastnil na jaře 1943 také poslední, poněkud specifické cesty – mezinárodní výpravy spisovatelů na místo katyňského masakru.⁵

Pozvání, jež nebylo radno odmítnout

Když začaly koncem srpna 1940 docházet pozvánky k cestě do říše, jejich adresáti netušili, že ve stejné době se vedla ve špičkách nacistické strany (NSDAP) a SS diskuse o osudu českého národa. Všichni účastníci debaty se shodli na tom, že českomoravský prostor musí být germanizován. Lišili se v názorech, jakými metodami a v jakém časovém výhledu toho má být dosaženo. Na konci srpna 1940 putovaly do Berlína dva rozklady, určené Adolfu Hitlerovi. Jeden byl signován říšským protektorem Konstantinem von Neurathem, druhý podepsal státní tajemník při Úřadu říšského protektora Karl Hermann Frank.⁶ Poněvadž okamžité vysídlení Čechů jako „nejdokonalejší řešení“ nebylo z praktických důvodů možné, navrhovala se asimilace části národa, doprovázená na druhé straně „odvržením“ těch Čechů, kteří jsou nepřátelsky naladěni proti říši nebo vůči nimž jsou „rasové výhrady“. Frank tvrdil, že „nesmiřitelnými“ Čechy jsou ti, jimž se dařilo dobře za první republiky, zejména pak „značná část přebujelé inteligence“. Mínil však, že mezi inteligencí existuje vrstva, jež „i za Československa měla pochybnost o udržitelnosti zřízení z roku 1918“. Soudil, že tuto vrstvu lze získat. Masy rolníků, dělníků a maloměstanstva prý nemají vyvinuté národní cítění a „půjdou za šikovným německým vedením, pokud ustane intelektuální ponoukání“.⁷

O návrzích na řešení české otázky, s nimiž nakonec vyslovil při přijetí Neuratha a Franka 23. září 1940 souhlas Vůdce,⁸ se dověděl jeden účastník výletu v září 1940 – diplomat Hubert Masařík. V závěru výpravy mu plán germanizace prozradil v berlínském krytu za leteckého poplachu vedoucí tiskového oddělení Úřadu říšského protektora Karl Alex von Gregory, zřejmě posilněný alkoholem.⁹ Diskuse, které se odehrávaly v době přípravy a trvání cesty, pomohou přiblížit její motivy. Povšimněme si přitom přesvědčení nacistů o důležité roli inteligence v boji o myšlení lidí i snahy v jejích řadách diferencovat.

Pozvánka k cestě do říše, jež se dochovala v pozůstalosti básníka Josefa Hory,¹⁰ nese datum 27. srpna 1940, a byla tedy doručena na poslední chvíli. V některých případech byla předávána osobně – například spisovatele Josefa Knapa překvapil

5 Viz KOŽÍK, František: *Vzpomínky*. Praha, Orbis 1995, s. 211–215.

6 Srv. BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 2000, s. 156; ČELOVSKÝ, Bořivoj: *So oder so: Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*. Šenov u Ostravy, Tilia 2002, s. 261–264.

7 BRANDES, D.: *Češi pod německým protektorátem*, s. 156.

8 *Tamtéž*, s. 158.

9 Viz MASARÍK, Hubert: *V proměnách Evropy: Paměti československého diplomata*. Praha, Paseka 2002, s. 335.

10 *Literární archiv Památníku národního písemnictví*, Praha (dále LA PNP), fond (f.) Josef Hora, Tisky – Dokumentace cesty do Německa, pozvánka adresovaná Josefu Horovi z 27.8.1940.

noční posel.¹¹ Jaroslav Durych byl k převzetí pozván do Úřadu říšského protektora, aby byly rovnou vyvráceny očekávané námitky.¹² Jménem říšského ministra lidové osvěty a propagandy Josepha Goebbelse volal v pozvánce všechny k výletu Karl Alex von Gregory. Prvního září potom von Gregory rozeslal účastníkům zájezdu praktické pokyny k cestě. Nejedni zvaní se pokusil omluvit, nejčastěji zdravotními či pracovními důvody. Historik Zdeněk Kalista vzpomínal, jak „hluboce rozvrácen“ byl pozváním jeho přítel Josef Knap.¹³ Dostal žaludeční nervózu, provázející jej pak do konce života. Knap se radil s básníkem Janem Čarkem a pod vlivem jeho rozhodnutí přijmout pozvání i zpráv o tom, že pojedou Josef Hora, Josef Träger i Jaroslav Durych, a také na naléhání vystrašené manželky, se k cestě odhodlal. Šéf opery Národního divadla Václav Talich, vymlouvající se na pracovní zaneprázdněnost, byl zase k cestě donucen ředitelem Karlem Neumannem, obávajícím se, že odmítnutí by ublížilo divadlu.¹⁴ Filmař Vladimír Kabelík byl podle vlastní vzpomínky přemluven jet do říše ilegální organizací filmových pracovníků, aby „podal skupině odborný referát o současných poměrech v Německu“.¹⁵

Byla přijata pouze omluva ředitele nakladatelství Melantrich Jaroslava Šaldy, jehož zdraví bylo otřesené. Poslal za sebe syna Jaroslava.¹⁶ Jediný z pozvaných, kdo se výletu neúčastnil „bez náhrady“, byl spisovatel

Básník Josef Hora (1891–1945) byl zřejmě nejprominentnějším účastníkem cesty z řad literátů, pro mnohé reprezentoval pozitivní tradice první republiky (repro z knihy Zdeňka Kalisty Tváře ve stínu. České Budějovice, Růže 1969)

-
- 11 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále *ABS*), f. Vyšetřovací komise pro Národní a Lidový soud při Ministerstvu vnitra (301), svazek (sv.) 301-103-2, folio 118, výslechový protokol Josefa Knapa z 12.11.1946.
- 12 *Archiv hlavního města Prahy* (dále *AHMP*), f. Malý dekret, signatura (sign.) 36-321/1, folio 2, výslechový protokol Jaroslava Durycha před vyšetřující komisí Ústředního národního výboru hl. m. Prahy z 21.11.1946; *tamtéž*, folio 32, prohlášení Jaroslava Durycha z 26.11.1946.
- 13 KALISTA, Zdeněk: Josef Knap. In: KNAP, Josef: *Bez poslední kapitoly*. Praha, Torst 1997, s. 281.
- 14 *AHMP*, f. Trestní komise vyšetřovací a nalézací, sign. 36-116/1, folio 34, výslechový protokol Václava Talicha z 25.6.1945.
- 15 KABELÍK, Vladimír: *U mysu Dobré naděje: Vzpomínky Vladimíra Kabelíka z let okupace 1939–1945*. Praha, Druhé Vladimíra Kabelíka 1947, s. 29.
- 16 VIZ ŠALDA, Jaroslav: *Budování tisku za Rakouska, Československé republiky a jeho obrana za německé okupace*. Praha, Eva 2001, s. 301 n. To, že přinesl jako syn „obět za otce“, bylo zdrojem utrpení Šaldy staršího. Po válce byl jeho synovi vyčítán aktivistický článek publikovaný po návratu z výletu (ŠALDA, Jaroslav: *Obraz Říše ve válce*. In: *České slovo* (22.9.1940), s. 2). Naposledy k osobnosti ředitele Melantrichu Šaldy srv. ŠKRABALOVÁ, Iveta: *Jaroslav Šalda – portrét titána tisku*. Praha, Academia 2016.

Vladislav Vančura. Na Gregoryho dopis podle svědectví jeho ženy Ludmily vůbec nereagoval.¹⁷ Vančura se zapojil do odboje a krátce před očekávaným zatčením žádal manželku, aby za něho neintervenovala, zejména ne „u lidí, kteří mají styky s Němci“.¹⁸ Byl popraven 1. června 1942 na kobyliské střelnici. Spisovatelovo chování, odmítající kompromis s okupační mocí, může sloužit jako etická maxima.¹⁹ K podobnému rezolutnímu „ne“ se nikdo z účastníků neodhodlal, či odhodlat z různých důvodů nemohl.²⁰

Proč právě oni?

Díky zprávě České tiskové agentury²¹ víme, kteří muži (výlet byl ryze pánskou záležitostí) se sešli 3. září 1940 před půl jedenáctou dopoledne v čekárně druhé třídy na pražském Hlavním nádraží, aby nastoupili do mnichovského rychlíku a strávili deset dní na cestách. Vlak odjížděl v 10.55 a v poledne se v jídelním voze podával oběd.²² K výčtu třiceti čtyř jmen českých kulturních pracovníků a novinářů, který byl uveden ve zprávě ČTA, doplníme ještě jedno – operního pěvce Pavla Ludikara zastihlo pozvání na dovolené v bavorských Alpách a k výpravě se připojil v Mníchově.²³ Správný počet českých účastníků (bez von Gregoryho) je tedy pětatřicet, ač se většinou uvádí čtyřiatřicet. Následující přehled účastníků zájezdu zachovává původně uvedenou strukturu delegace, odrážející záměr organizátorů:

německý vedoucí výpravy – Karl Alex von Gregory
z kruhů hudebních – Václav Talich, Váša Příhoda, Celestin Ryppl
z kruhů divadelních – Jan Bor, Jan Konstantin, Pavel Ludikar (mluvčí výpravy)

17 Viz VANČUROVÁ, Ludmila: *Dvacet šest krásných let*. Praha, Československý spisovatel 1974, s. 121. Existují i jiné verze způsobu odmítnutí pozvánky. Podle jedné se Vančura vymluvil na nemoc, podle druhé přímo odmítl. K tomu srv. BLAHYNKA, Milan: *Vladislav Vančura*. Praha, Horizont 1981, s. 310.

18 VANČUROVÁ, L.: *Dvacet šest krásných let*, s. 152.

19 K Vančurově příběhu za okupace naposledy viz KOURA, Petr: Odbojová činnost Vladislava Vančury. In: *Marginalia historica*, roč. 7, č. 2 (2016), s. 133–156; srv. též: FUČÍK, Julius: *Reportáž, psaná na oprátce: První úplné, kritické a komentované vydání*. Ed. František Janáček. Praha, Torst 2016, s. 178–180 (2. vydání).

20 Podle historika Roberta Saka pozvání ještě odmítl novinář Miroslav Rutte a pozvánku se prý nepodařilo doručit spisovateli Janu Čepovi (SAK, Robert: „Život na vidrohci“: *Příběh Bedřicha Fučika*. Praha, Paseka 2004, s. 195). Odkud informace čerpá, neuvádí. Podle vzpomínky Zdeňka Kalisty pozvánku dostal a účast přislíbil také spisovatel Karel Nový, což však není vzhledem k „neárijskému“ původu jeho manželky pravděpodobné (KALISTA, Z.: Josef Knap, s. 281).

21 Výprava z Protektorátu do Říše a do Holandska. In: *Lidové noviny* (4.9.1940), s. 2.

22 LA PNP, f. Josef Knap, inventární číslo (inv. č.) 192, Doklady – Cesta do Německa z roku 1940, tištěný program cesty.

23 LUDIKAR, Pavel: Pozvání k cestě mě zastihlo v Ramsau... In: *Světozor*, roč. 40, č. 38 (19.9.1940), s. 432.

za spisovatele – Jaroslav Durych, Josef Knap, Jan Čarek, Josef Träger, Václav Renč, Josef Hora, Antonín Čejka

za výtvarníky – Karel Rélink, Jan Sokol, Janko Uprka

za nakladatelství – Jan Hertl, Jaroslav Hampl,²⁴ Bedřich Fučík, Jaroslav Šalda ml., Jaroslav Simonides

za film – Vladimír Kabelík,²⁵ Karel Pečený, Čeněk Šlégl

za rozhlas – Hubert Masařík (mluvčí výpravy), Miloš Kareš

za tisk – František Hofman, Václav Fiala, Viktor Mussik, Rudolf Procházka, Václav Crha, Karel Lažnovský, Antonín Jaromil Kožíšek, Vladimír Krychtalek, Alois Kříž

Podle Huberta Masaříka došlo ke sporu mezi Frankem (a potažmo von Gregorym) a Neurathem. Říšský protektor nakonec prosadil, že výpravy se neúčastnili pouze sympatizanti s nacismem, ale i významní umělci a další kulturní osobnosti.²⁶ Delegation působila pestrým, reprezentativním dojmem. Objevili se v ní šéfové opery a činohry Národního divadla – dirigent Václav Talich a divadelní režisér Jan Bor, houslový virtuos Váša Příhoda, operní pěvci Jan Konstantin a Pavel Ludikar či architekt a rektor Vysoké školy uměleckoprůmyslové v Praze Jan Sokol. Pozornost přitahovali zástupci spisovatelů, kteří tvořili nejpočetnější skupinu po novinářích. Pro posílení tohoto dojmu byl do ní začleněn i ředitel Ochranného sdružení autorského Antonín Čejka a divadelní kritik Josef Träger, jenž knižně nepublikoval a podle vlastní výpovědi z listopadu 1946 byl delegován jako zástupce Melantrichu.²⁷ Zaměstnanci tohoto nakladatelství byli i Josef Hora, Jaroslav Šalda mladší, Jaroslav Simonides a též aktivistický novinář Karel Lažnovský; smluvním redaktorem nakladatelství byl v té době i Jan Hertl, zatímco Bedřich Fučík působil v Melantrichu jako ředitel do roku 1939.

Na složení skupiny spisovatelů názorně vidíme pokus o realizaci Frankova záměru získat či využít část inteligence. Jaroslav Durych a Václav Renč patřili k vlivným autorům konzervativně katolického proudu, opozičního v meziválečném období i vůči prohradnému vedení Československé strany lidové. Josef Knap a Jan Čarek náleželi zase k takzvaným ruralistům. Katoličtí tvůrci i „spisovatelé venkova“ byli kritičtí k realitě první republiky i většinovému liberálně levicovému diskurzu. Symbolickým bodem střetu byla například podpora Frankova povstaleckého Španělska ze strany Jaroslava Durycha a jeho literárních druhů, ústící na počátku roku 1937 v nekorektní kritiku Karla Čapka, který naopak španělskou republiku proti pučistům hájil.²⁸ Do obecného povědomí se zapsal Durychův útok na odkaz Tomáše Garrigua Masaryka z listopadu 1938, kdy jej označil za nedouka a diletanta a vynesl

24 Za identifikaci uvedené osoby vděčím Aleši Zachovi z Ústavu pro českou literaturu AV ČR.

25 Vladimír Kabelík po válce tvrdil, že k výpravě se připojil později, snad v Norimberku (KABELÍK, V.: *U mysu Dobré naděje*, s. 29).

26 MASAŘÍK, H.: *V proměnách Evropy*, s. 333 (viz pozn. 9).

27 ABS, f. Vyšetřovací komise pro Národní a Lidový soud při Ministerstvu vnitra, sv. 301-103-2, folio 107, výslechový protokol Josefa Trägera z 26.11.1946.

28 Viz DURYCH, Jaroslav: Pláč Karla Čapka. In: *Jaroslav Durych, publicista*. Ed. Zuzana Fialová. Praha, Academia 2001, s. 220–223.

Spisovatel Jaroslav Durych (1886–1962), uznávaný představitel katolického proudu české literatury (www.kniznice.cz)

ortel: „Filosof hlásal a dělal věci zlé.“²⁹ V téže době oznámil Jan Čarek odchod ruralistů z Obce československých spisovatelů a záměr sdružit pouze literáty „národně cítící“.³⁰ Drtivě zapůsobil nekrolog Václava Renče, v němž katolický básník Karla Čapka označil za „nepřítele číslo tři českého národa a jeho katolicko-křesťanského vědomí“.³¹

Byli to zejména katoličtí intelektuálové, kteří v době druhé republiky – řečeno slovy Petra Pitharta – „po dvou desetiletích přehlížení“ v nejednom případě neodolali „pokušení pomsty“ nad oslabenými protivníky i „pocitu triumfu“.³² Historik František Červinka v této souvislosti hovoří o „nevelkorysé tendenci těch, kteří nedovedou pomlčet o svých láskách a nenávistech, ve chvílích, kdy se takové slovo ocitá víceméně v souladu s ideologií nepřítele a vraha připravujícího se ke zločinu genocidy“.³³ Kult národa, vlasti, půdy, jazyka, tradice, křesťanství, domova, rodiny, únik do „bezpečnější“ minulosti, to vše činilo v očích okupantů a kolaborantů z volného uskupení kato-

líků, národovců a ruralistů možné spojení, či aspoň tolerované souběžce.³⁴ Málokdo z jejich špiček se dal do nacistických služeb, na druhou stranu se téměř nikdo z nich neúčastnil odboje a nestal se obětí represe. Mnozí z nich využili zvýšených možností uplatnění.

Z hlediska institucionálního reprezentovali v září 1940 cestovatelé do říše z řad spisovatelů Kulturní radu při Národní radě české, která se měla podle tehdejší představy stát nástrojem centralizace v kultuře (označovala se za „ústředí pro kulturní a školskou práci Národního souručenství“). Durych byl místopředsedou Kulturní rady, jejími členy byli Čarek, Knap, Renč, ale i bývalý komunistka Josef Hora.³⁵ Hora i Knap

29 TÝŽ: Očista duší. In: *Lumír*, roč. 65, č. 1 (listopad 1938), s. 42. K tomu srv. GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Druhá republika 1938–1939: Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004, s. 183 n.

30 K tomu srv. ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 2: 1938–1945. *Křik Koruny české: Náš kulturní odboj za války*. Brno, Atlantis 1992, s. 54.

31 RENČ, Václav: Smrt Karla Čapka. In: *Obnova*, roč. 3, č. 1 (7.1.1939), s. 6. K tomu srv. MED, Jaroslav: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*. Praha, Academia 2010, s. 203.

32 PITHART, Petr: Prsty do ran. In: *Česká literatura*, roč. 59, č. 4 (2011), s. 618; srv. MED, J.: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*.

33 ČERVINKA, František: *Česká kultura a okupace*. Praha, Torst 2002, s. 73.

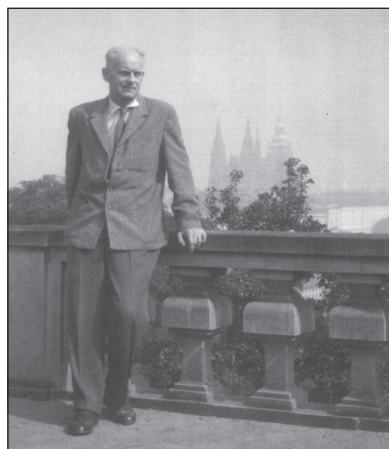
34 K tomu srv. PUTNA, Martin C.: *Česká katolická literatura v kontextech 1918–1945*. Praha, Torst 2010, s. 348.

35 Seznamy funkcionářů Kulturní rady jsou uloženy v Národním archivu v Praze (dále NA), f. Národní rada česká, inv. č. 319, karton (k.) 545. Podle zprávy o činnosti Kulturní rady při NRC za léta 1939–1942, uložené tamtéž, byli z účastníků výletu členy rady kromě pěti

byli „čerstvými“ členy prestižní České akademie věd a umění (od roku 1939), Čarek od roku 1940, Durych se stal jejím členem již v roce 1936 (v říjnu 1938 akademii opustil).³⁶ Hora a Durych dobyli prestiže mezinárodní. Na váhu u všech padaly úspěchy dosažené bezprostředně před cestou do říše. Na začátku roku 1940 Hora vydal básnickou skladbu *Jan houslista*, v létě vyšla Durychova úvaha *Cesta svatého Vojtěcha* a v době výletu se chystaly k vydání jejich nové knihy – Durychův román *Služebníci neužiteční* a Horova sbírka *Zahradá Popelčina*. Také zbývající tři spisovatelé na sebe upozornili aktuálními úspěchy. Renčova sbírka *Trojzpěvy* získala v srpnu 1940 literární cenu Země české, mimořádného ohlasu se v roce 1940 dočkal Knapův román o lásce otcovské *Dívčí hlas* a Čarkova kniha epigramů *Devíticásá kočka*.³⁷

Oslovení katolických spisovatelů a ruralistů je vcelku pochopitelné, proč však byli pozváni i dva spisovatelé s nesporně levicovou minulostí, kteří se angažovali ve prospěch antifašistů z Německa a Rakouska či na podporu republikánského Španělska? Měla být demonstrována moc nacistů ponížením Josefa Hory a Vladislava Vančury, kteří byli do roku 1929 členy komunistické strany a i poté zůstali věrni socialistickým ideálům? Šlo o snahu dezorientovat příznivce levice? Nebo si nacisté chtěli udržet pootevřená vrátka ke komunistům? Připomeňme, že stále platila přátelská smlouva mezi Berlínem a Moskvou ze srpna 1939 a že 27. září 1940, nedlouho po návratu českých kulturních pracovníků a novinářů z říše, bylo oznámeno uzavření Paktu tří velmocí (Německo, Itálie, Japonsko),³⁸ přičemž se v tisku naznačovalo, že by k němu mohl přistoupit i Sovětský svaz.

Nahmatali jsme určité průnikové množiny nacionálněsocialistické ideologie a duchovního světa národně konzervativních a katolických intelektuálů. Nenašli bychom styčné body i mezi stalinskou odnoží komunismu a nacistickou ideologií? Oslava vůle a centrální organizace, kult vůdce, uznání tiché práce, zasluhující spravedlivou odměnu, triumf kolektivismu, ideál jednoty bez opozice, to byly momenty,

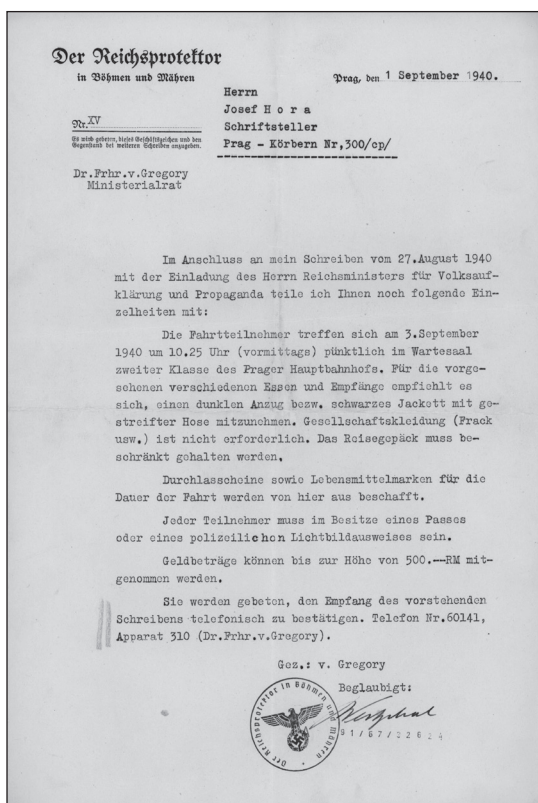
Prozaik Josef Knap (1900–1973) zastupoval v české delegaci literární ruralisty (foto Josef Knap: Bez poslední kapitoly. Praha, Torst 1997)

spisovatelů také architekt a pedagog Jan Sokol a historik a nakladatelský pracovník Jan Hertl.

36 Srv. ŠLECHTOVÁ, Alena – LEVORA, Josef: *Členové České akademie věd a umění 1890–1952*. Praha, Academia 2004.

37 Ke zmiňovaným dílům srv. soubor výstřižků s recenzemi z denního tisku, uložený v Národním archivu, sbírka (sb.) Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv – 1. část, k. 3048 (Čarek), 3099 (Hora), 3331 (Durych), 3420 (Knap) a 3837 (Renč).

38 Znění Paktu tří viz *Lidové noviny* (28.9.1940), s. 1.

Osobní pozvánka s instrukcemi k cestě pro básníka Josefa Horu z Úřadu říšského protektora. Pro společenské příležitosti se doporučoval tmavý oblek nebo žaket (Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha, fond Josefa Hory)

rek publikoval). I Durych bral komunismus na počátku dvacátých let tolerantně, jako možného spojence proti buržoaznímu liberalismu, a přišel tehdy s vlastním pojetím proletářské literatury.³⁹

Cesty spisovatelů se v průběhu dvacátých let rozešly, ale k jejich novým setkáváním (pracovním i lidským) docházelo poté, co se část komunistických intelektuálů

jež se zdály nasvědčovat, že i mezi oběma ideologiemi existují možnosti průniku. Nicméně Stalin přistoupení k Paktu tří odmítl a v protektorátu v době „námluv“ mezi Hitlerem a Stalinem byli zatýkáni a vězněni komunisté i další jim blízcí odbojáři. Analogie mezi třemi popsánymi diskurzemi existovaly, nesmíme je však posuzovat povrchně.

Dodejme pro úplnost, že mezi katolickými spisovateli a ruralisty na jedné straně a levicově orientovanými umělci na straně druhé nezela v meziválečném období propast. Josef Knap byl například v počátcích dráhy literárního kritika a editora ve dvacátých letech zaujat uměním vznikajícím ve wolkerovském i neumannovském autorském okruhu.³⁹ Do blízkosti avantgardního umění stavělo ve dvacátých letech sociální ladění poezie také Jana Čarka. Knap i Čarek se po osvobození dovolávali přátelství s Josefem Horou,⁴⁰ datujícího se od dvacátých let, kdy byl Hora členem KSČ a redaktorem *Rudého práva* (na jeho podnět zde Čar-

39 K tomu srv. alespoň FERKLOVÁ, Renata: Josef Knap a Zdeněk Kalista – příběh přátelství. In: *Literární archiv*, č. 32–33 (2001), s. 383–389.

40 Srv. ABS, f. Vyšetřovací komise pro Národní a Lidový soud při Ministerstvu vnitra, sv. 301-103-2, folio 118 a 132, výslechové protokoly Josefa Knapa z 12.11.1946 a Jana Čarka ze 14.11.1946.

41 Viz PUTNA, M. C.: *Česká katolická literatura v kontextech 1918–1945*, s. 390–392.

ocitla v konfliktu s novým Gottwaldovým vedením KSČ a opustila její řady. Na příklonu Josefa Hory k tématům intimním a existenciálním můžeme demonstrovat sbližování poetiky vnímání světa s tvůrci spirituálně laděné poezie. Ostatně literární kritik Bedřich Fučík v článku uveřejněném v časopise *Tak* na konci roku 1938, v němž plédoval za odhození „celé dosavadní scestné přítěže“ ve slovesném umění a sestavil nerozsáhlý seznam autoritativních „individualit v novém řádu uměleckém a mravním“,⁴² nevezal na milost nikoho z „prohradních“ tvůrců, ale jmenovitě (byť podmíněně) jen trojici spisovatelů, kteří se rozešli v roce 1929 s KSČ: „Do této nové souvislosti se včleňuje i řada jiných (Hora, Seifert, Halas atd.), u nichž vrstva pravé skutečnosti je jen zasypána, doufejme, že ne beznadějně zasypána.“⁴³ I oni tak byli přizváni mezi pěstitele „duchovního patosu víry v národ, zem, Boha“.⁴⁴ Je nutno ještě dodat, že Fučík po roce 1939 své vyhocené hodnocení korigoval a jako nakladatelský pracovník pomohl mnoha autorům.

Program cesty

V pozvánce byly vyjmenovány zastávky cesty – Mnichov, Norimberk, Koblenec, Kolín nad Rýnem, Essen, Rotterdam, Münster, Hamburk a Berlín. Jmenovitě byly pak slibovány prohlídky výstavy současného německého umění v Mnichově, nových objektů a prostor NSDAP v Norimberku, Kruppových závodů v Essenu, loděnic Blohm & Voss v Hamburku, návštěva a přijetí u ministra Josepha Goebbelse. Slibovaný program byl naplněn.⁴⁵ V Mnichově zahájili pobyt uctěním památky prvních šestnácti padlých nacionálněsocialistických bojovníků, zahynuvších při Hitlerově pokusu o puč 9. listopadu 1923, a kromě Velké německé umělecké výstavy je čekala návštěva několika vládních a stranických budov i krátká procházka Německým muzeem, zaměřená na technickou výchovu mládeže. V Norimberku kromě budovaných či dokončených monumentálních staveb pro potřeby stranických srazů a manifestací navštívili i historické části města s dochovanými památkami, setkání se středověkou architekturou zažili později i ve vestfálském Münsteru. Zážitkem byla plavba parníkem z Koblence do Kolína nad Rýnem, při níž mohli sledovat dopravní ruch na Rýně. V Rotterdamu obědvali ve vysokém domě, jediném neporušeném po náletu německého letectva, jež prý během osmnácti minut zničilo celou „pyšnou“ obchodní čtvrť. Německý řečník je neomaleně upozornil na to, že ve stejnou spoušť by se byla proměnila Praha, pokud by prezident Emil Hácha

42 Jmenoval zde mimo jiné Jakuba Demla, Rudolfa Medka, Jaroslava Durycha, Josefa Knapa, Jana Čepa, Františka Křelinu, Jana Zahradníčka, Jana Čarka, Františka Hrubína a Václava Renče.

43 FUČÍK, Bedřich: Pravá tvář české literatury. In: *Tak*, roč. 2, č. 16 (20.12.1938), s. 240.

44 Tamtéž.

45 Průběh cesty s jednotlivými zastávkami je nejpodrobněji popsán v článku Václava Fialy „Čeští kulturní pracovníci a novináři v Říši a v Holandsku“. In: *Světobzor*, roč. 40, č. 38 (19.9.1940), s. 430 n.

nesvěřil osud protektorátu do rukou Vůdce. V Hamburku vedle návštěvy loděnic projeli část přístavu.

Pestrý program čekal cestovatele v Berlíně – návštěva Říšského sportovního pole (*Reichssportfeld*, bývalý olympijský stadion) a tam umístěného pracovního tábora pro dívky, filmových ateliérů podniku UFA v Babelsbergu, kde jim herec Paul Hörbiger, který tam právě natáčel, zahrál na harmoniku českou odrhovačku o roztomilé Barušce,⁴⁶ „válečného“ muzea, nakladatelství a tiskáren největšího německého časopiseckého podniku Deutscher Verlag v Tempelhofu, a konečně tábora v Henningsdorfu, kde byli ubytováni čeští dělníci a dělnice pracující v Borsigových závodech.⁴⁷ Dvanáctého září položili věnec u hrobu neznámého vojína. V průběhu cesty se setkali několikrát s různými nacistickými pohlaváry.

Z kulturních akcí zmiňovali účastníci cesty nejčastěji prožitek z představení Wagnerova *Tannhäusera* v Německé opeře (*Deutsches Opernhaus*) v Berlíně. Někteří cestovatelé zhlédli v hamburské Státní opeře (*Staatsoper Hamburg*) Pucciniho *Bohému*, jiní viděli v tamějším Německém divadle (*Deutsches Schauspielhaus*) italskou konverzační komedii *Volání dalek* Gherarda Gherardiho, podle Václava Renče „nepříliš náročnou“.⁴⁸ V Malém divadle, které bylo součástí berlínského Státního divadla (*Kleines Haus, Staats-Theater Berlin*), se účastnili provedení Shakespearovy komedie *Jak se vám líbí*?⁴⁹ a někteří zhlédli berlínskou inscenaci *Homburského prince* Heinricha von Kleista, patrně v Německém divadle.⁵⁰

Vrchol cesty měla tvořit dvě setkání s ministrem Josephem Goebbelsem. Uskutečnilo se ale jen jedno. V Trúnním sále budovy Ministerstva lidové osvěty a propagandy přijal Goebbels delegaci 11. září, ze společné slavnostní večeře v Domě letců o den později se omluvil a zastoupil jej státní tajemník tohoto ministerstva Leopold Gutterer. Goebbels se v projevu nedovořoval citů Čechů, žádal je o racionální hodnocení situace: Vůdčími národy Evropy se stávají Němci a Italové. – „Na stavu věcí nic nezměníte.“⁵¹ Je nutno se s tím smířit. Češi se musí rychle rozhodnout. Mohou čerpat výhody z přínáležitosti k mocné Německé říši. V ní mohou šířit svou kulturu,

46 Viz KONSTANTIN, Jan: Co jsme viděli v Říši? Mohutné dojmy z měst a přístavů. In: *Venkov* (22.9.1940), s. 3.

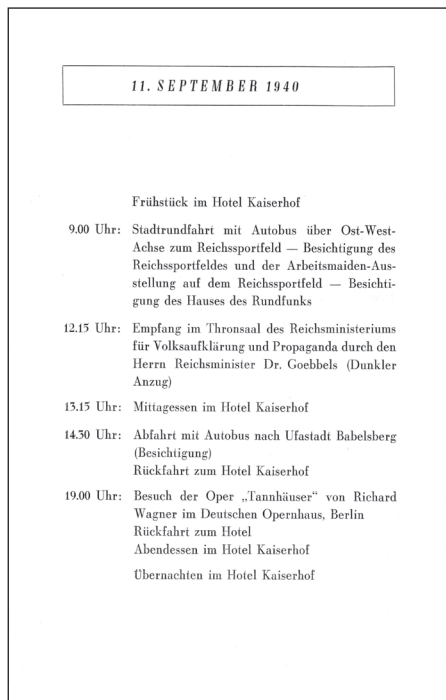
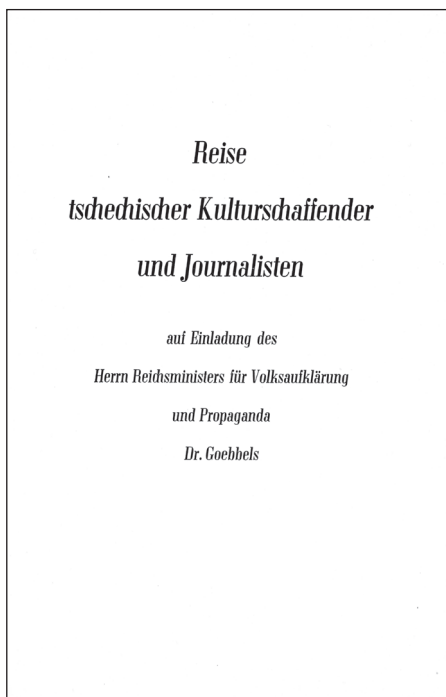
47 V prosinci 1942 se snad na stejné místo vrátil jeden z účastníků výpravy – Václav Fiala. Stal se svědkem toho, jak čeští dělníci vypískali ministra Emanuela Moravce, jenž se pokusil k nim promluvit. (K tomu viz MOHN, V.: *Nacistická kulturní politika v Protektorátu*, s. 109 – viz pozn. 4.)

48 RENČ, Václav: Německá kultura za války. In: *Brázda*, roč. 21 (3), č. 39 (25.9.1940), s. 465.

49 Viz O hudbě, divadle a publiku v Říši: Rozhovor s prof. Talichem, šéfem činohry Nár. divadla dr. J. Borem a členem opery Nár. divadla Janem Konstantinem. In: *Světazor*, roč. 40, č. 38 (19.9.1940), s. 432 n. V interview je řeč o provedení Kleistovy hry v berlínském „městském divadle“; nejspíše se mohlo jednat o Německé divadlo, které i v té době preferovalo klasický repertoár.

50 TRÄGER, Josef: Z velké cesty: Říše v druhém roce války. In: *A-Zet* (25.9.1940), s. 3.

51 *Projev říšského ministra propagandy Josepha Goebbelse k českým kulturním pracovníkům v Berlíně 11. září 1940*. Praha, Volk und Reich Verlag 1941, s. 13. (Brožura s německým textem Goebbelsovy řeči je uložena v Národním archivu, f. Státní tajemník při Úřadu říšského protektora, inv. č. 2318, k. 145, sign. 109-11/120, folio 46–49.)

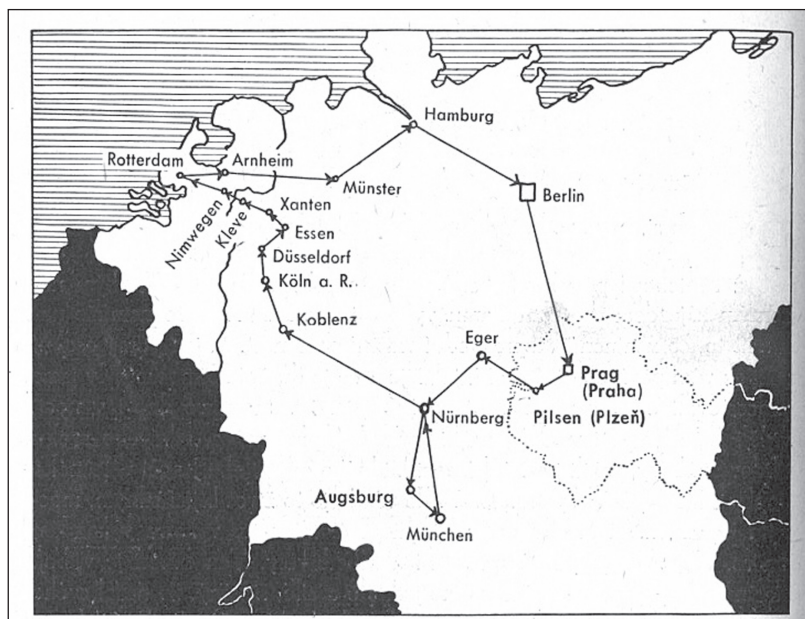
Titulní strana a strana 12 tištěného programu cesty. Na 11. září bylo naplánováno přijetí u říšského ministra propagandy Josepha Goebbelse, na jehož pozvání se výprava konala, a večer návštěva představení Wagnerova Tannhäusera v Německé opeře (Literární archiv PNP, fond Josefa Knapa)

využít jejího hospodářského potenciálu, říšská branná moc jim může poskytnout ochranu. Pokud se neodhodlají následovat říšskou myšlenku, musí si uvědomit, že „Němci dovedou býti hroznými nepřáteli“.⁵²

Hubert Masařík, který byl donucen přečíst děkovaný projev připravený von Gregorým, vzpomínal, že Goebbelsův proslov „nepatřil k jeho nejlepším kouskům“.⁵³ Opravdu jen opakuje stejný motiv. Na posluchače však zapůsobil, jak ještě uvidíme. Ministr se později rozhodl doplnit svá slova a 18. září 1940 povolal k sobě vyslance protektorátu v Berlíně Františka Chvalkovského. V důraznější řeči žádal nyní „co nejrychlejší obrat veřejného mínění českého ve prospěch naprosto loyálního a bezvýhradného přiznání se ku politice Říše“ a hrozil osudem Poláků, kteří „pro svoji nerozumnost, nesmiřitelnost a své chorobné velikášství ztratili veškerý nárok

⁵² *Tamtéž*, s. 12.

⁵³ MASAŘÍK, H.: *V proměnách Evropy*, s. 335 (viz pozn. 9).

Mapka cesty české kulturní delegace do Německé říše a Holandska v září 1940 (Světobor, roč. 40, č. 38, 19. září 1940, s. 330)

na ohledy z německé strany“. Varoval přitom, že Vůdce dokáže být „nesmiřitelným nepřitelem až do zničení“ těch, kteří se chovají falešně.⁵⁴

Pražskou tečku za výpravou tvořilo setkání s Karlem Hermannem Frankem v den příjezdu do Prahy 13. září. Účastníci výletu přijali pozvání na čaj v hotelu Alcron, kde státní tajemník vyjádřil přesvědčení, že jejich zážitky posílí „víru v nepremozitelnou životní vůli a konečné vítězství německého národa“. Za Frankovu přízeň poděkoval Pavel Ludikar a s odvoláním na Goebbelsův projev prohlásil: „Není pochyby, že respekt a úcta k Německu se proměnily v pravé a skutečné přátelství.“⁵⁵

Tři z účastníků zájezdu do Německa a Holandska vystoupili 28. září 1940 u příležitosti svatováclavského svátku na velké manifestaci Českého svazu pro spolupráci s Němci, konané na Slovanském ostrově v Praze.⁵⁶ Novináři František Hofman,

54 OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 2: *Spolupráce československé emigrace na Západě s domácím odbojem, její vztah k tzv. protektorátní vládě a germanizační politika okupantů*. Praha, Academia 1966, s. 570, dokument 421 – dopis vyslance v Berlíně Františka Chvalkovského předsedovi vlády Aloisi Eliášovi z 18.9.1940 o přijetí u ministra pro lidovou osvětu a propagandu Josepha Goebbelse.

55 Návrat českých novinářů z Říše. In: *Lidové noviny* (14.9.1940), s. 2.

56 Dokumenty z manifestace jsou uloženy v Národním archivu, f. Ministerstvo lidové osvěty, k. 3.

Václav Crha a pěvec Pavel Ludikar se ve svých projevech věnovali především vyčtenému tématu – sounáležitosti českého národa s říší – a potvrzovali argumenty německé propagandy z války s Británií. K reáliím zájezdu se příliš nevraceli. Na manifestaci měl podle původního záměru vystoupit i Hubert Masařík, ale omluvil se ze zdravotních důvodů.

Ve dnech 5. až 7. listopadu 1940 navštívil Prahu Joseph Goebbels. To bylo poněkud překvapující – ještě 18. září vyslanci Chvalkovskému říkal, že by do města na Vltavě chtěl zavítat, ale nepojede do „pražského obojakého šera“, plného zlomyslností vůči říši. Goebbelse iritovalo snad nejvíce demonstrativní šoupání nohama při týdenících v kinech. Jako podmínku návštěvy Prahy stanovil obrat veřejného mínění. „Česká inteligence, čeští kulturní pracovníci a žurnalisté musí bez odkladu – poněvadž už je nebezpečí z prodlení – národ čistě rozumovými argumenty přesvědčit o nutnosti změny v celé dosavadní orientaci a národu ukázat, kde a v čem je jeho prospěch a lepší budoucnost,“ prohlásil.⁵⁷ Po necelých dvou měsících byl evidentně spokojenější...

Ministr poctil návštěvou říšského protektora Konstantina von Neuratha a státního prezidenta Emila Háchu, pronesl velký projev k členům NSDAP z Prahy a okolí v Průmyslovém paláci na výstavišti, zašel do filmových ateliérů na Barrandově a navštívil Stavovské divadlo, Německou operu a Národní divadlo. Zde mu o přestávce představení Smetanovy *Prodané nevěsty* holdoval Václav Talich, šéf opery a účastník zářijového výletu.⁵⁸

Dojmy z cesty

Na poradě šéfredaktorů denního tisku 20. září 1940 zdůraznil význam Goebbelsova projevu tiskový a politický referent Úřadu říšského protektora Wolfgang Wolfram von Wolmar, který se mimochodem účastnil v Berlíně 11. září přijetí delegace u ministra propagandy. Připomněl, že nadešel čas podat důkazy loajality Čechů k říši, a v souladu s tím se mělo Goebbelsovu projevu dostat co největší publicity.⁵⁹ To bylo směrnici pro zpracování „dojmů z cesty“, jež psali někteří účastníci zájezdu z přesvědčení, jiní pod nevybíravým tlakem. Nejspíše sám Wolfram von Wolmar sledoval, kdo z nich ještě své zážitky nepublikoval, a příspěvky tvrdě vymáhal.⁶⁰

57 OTÁHALOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M. (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 2, s. 571, dokument 421.

58 Viz KŘEŠŤAN, Jiří: *Případ Václava Talicha: K problému národní očisty a českého heroismu*. Praha, Akropolis 2014, s. 67–69. Průběh návštěvy rekonstruuji podle denního tisku. Zajímavé podrobnosti viz MOTL, Stanislav: *Lída Baarová & Joseph Goebbels: Prokletá láska české herečky a ďáblova náměstka*. Praha, Eminent 2016, s. 139–143.

59 Srv. KONČELÍK, Jakub – KÖPPLOVÁ, Barbora – KRYŠPÍNOVÁ, Jitka (ed.): *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara: Stenografické zápisy Antonína Fingera z protektorátních tiskových porad 1939–1941*. Praha, Karolinum 2003, s. 181–185.

60 Srv. ŠALDA, J.: *Budování tisku za Rakouska, Československé republiky a jeho obrana za německé okupace*, s. 301 n. (viz pozn. 16).

Texty účastníků výletu posuzujeme diferencovaně. Kolaboranti je psali uvědoměle, i oni byli ovšem ovlivněni pokyny shůry. U všech projevů si navíc nejsme jisti, zda určité věty nebyly upraveny nebo celé vloženy do textu redaktory. V některých případech redaktori články sestavili z podkladů, jež měli k dispozici. Tak vznikl třeba údajný rozhovor s Václavem Talichem v *Českém slově* 29. listopadu 1940.⁶¹ Ten byl po válce na základě protokolární výpovědi redaktora Františka Ketzka opakovaně označen za podvrh.⁶² „Autoři“ upravovaných či zcela zfabrikovaných článků většinou v roce 1940 nenašli sílu protestovat.

V člancích se často objevuje připomínka „mocného účinku“ Goebbelsova projevu na posluchače. „Hodina strávená v ministerstvu propagandy vyrostla mi v událost dějinného dosahu,“ konstatoval šéf činohry Národního divadla Jan Bor.⁶³ V článku divadelního kritika Josefa Trägera najdeme dokonce apoteózu Goebbelsových očí. Každého si nechal představit, silně a dlouze mu stiskl ruku, patře mu několik vteřin do očí. „V ministrově pohledu je nejvlastnější jeho síla: tmavé jeho oči doslova fascinují, dovedou se rozhořet vášnivým žárem, dovedou zchladnout a zaříznout se břitce ve zrak druhého, mají vlahost i bystrost, jsou nadány sugestivní mocí.“⁶⁴ Träger byl překvapen Goebbelsovou „otevřeností a upřímnou nedvojsmyslností“. „Jedinečné řečnické umění,“ řeč složená z lapidárních slov, z příkladů, s přiléhavou kadencí a účinnou barvou hlasu, to vše přineslo výsledek: „Na tuto řeč není možno nikdy zapomenout.“⁶⁵

Konstanty „dojmů z cest“ byly určeny již samotným programem. Vedle chvály Goebbelsových tezí dominují svědectví o hospodářském a kulturním životě Německa, údajně nepostiženém bombardováním Britů. Svědkové vyvraceli „lživost“ anglické propagandy. Nerušené fungování říše bylo demonstrováno na Kruppových závodech v Essenu, hamburském přístavu i na provozu na Rýně a na železnici. Kruppovy závody, chrlič zbraně a další výrobky, jimiž návštěvníci prošli (podle programu tu měli strávit čas mezi devátou a čtrnáctou hodinou!),⁶⁶ byly symbolem síly, jejíž ničivost měli vzápětí cestovatelé z protektorátu potvrdit při popisu Rotterdamu. Monumentalita nové doby byla reflektována na nacistické architektuře Mnichova a Norimberka. Výstava nového německého umění v Mnichově, navštěvovaná masami obyvatel, měla ve svědectvích cestovatelů demonstrovat jednotu německého lidu, projevující se v pracovním nadšení a úctě vůči vojákům, demonstrované například v divadlech. Uvedené konstanty se objevují v publikovaných svědectvích pravidelně a nemá cenu je podrobně zkoumat.

61 Prof. Václav Talich v rozmluvě s německým žurnalistou... In: *České slovo* (29.11.1940), s. 2.

62 K Talichově kauze srv. KŘEŠŤAN, J.: *Případ Václava Talicha*; KUNA, Milan: *Václav Talich 1883–1961: Šťastný i hořký úděl dirigenta*. Praha, Academia 2009. Vyhraněné stanovisko k Talichovu případu viz TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2014, s. 233 n.

63 BOR, Jan: Jaký dojem jsem si odnesl z cesty po Německu. In: *Venkov* (24.9.1940), s. 3.

64 TRÄGER, Josef: Z velké cesty: Říše v druhém roce války. In: *A-Zet* (25.9.1940), s. 3.

65 Tamtéž.

66 *LA PNP*, f. Josef Knap, inv. č. 192, Doklady – Cesta do Německa z roku 1940, tištěný program cesty.

SVĚTOZOR

P R A H A, 19. Z Á Ř Í 1940

ROČNÍK 40

CENA K2,- ČÍSLO

38

Co viděla česká kulturní delegace v Říši

PROJEVY A ČLÁNKY: Václav Talich, Jana Bora, J. Konstantina, K. Pečeného, R. Procházky, Václava Fialy, Karla Lažnovského, J. Simonidese, Viktora Mussika

Z velké cesty
české kulturní
delegace Říši
a Holandskem

Účastníci české kulturní delegace položili věnec u hrobu Neznámého vojína v Berlíně.

Foto Ceps

Propagandistický efekt cesty měl být maximálně využit. Obrázkový týdeník Světozor věnoval její prezentaci celé své číslo z 19. září 1940 s bohatou fotografickou dokumentací

Povšimněme si článků pětice spisovatelů (Čarek, Durych, Hora, Knap, Renč), kteří jsou v centru naší pozornosti. Je nápadné, jak zejména Josef Hora zatlačil do pozadí témata silová, byť se jim vyhnout nemohl. Obsah Horových fejetonů, uveřejněných v *Českém slově* mezi 20. a 28. zářím 1940, nelze zjednodušit slovy literárního vědce a spisovatele Vladimíra Binara, že v nich „popisoval krásy plavby na Rýně“.⁶⁷ Líčení řeky i romantické krajiny kolem Rýna či staré architektury Kolína nad Rýnem však opravdu věnuje autor značnou pozornost.⁶⁸ Musí nakonec dospět k ničivým stopám války, „odkládá“ to ale ještě podrobným popisem krajiny i holandských měst a vesnic: „Bydlí se tu čistě a úpravně v lehce stavěných domcích prostřed stromů a květin. Čistý a vkusný lid.“⁶⁹

Stejně tak zmínku o zničeném Rotterdamu vyváží Hora vzápětí obrazem starého Münsteru, jehož vzácná architektura upomíná na „velikost člověka, jenž tvoří a buduje, obklopuje se věcmi, jež ho přežijí, aby mohly vyprávět potomkům“.⁷⁰ Jasně preferuje člověka-stavitele před ničitelem. Obdobně Hora povinnou, co nejstručnější zmínku o Kruppových závodech umně převrstvil popisem expozice v mnichovském muzeu, napomáhající technické výchově mládeže.⁷¹ Připomeňme, že motivů z přírody a venkova využili jako únikových témat také Čarek, Durych i Knap, byť ne v tak nápadné míře jako Hora. Úhybem byl asi též Durychův výklad o rodině, o němž bude ještě řeč. Únik vpravdě fyzický potom prý Jaroslav Durych předvedl, když podle Fučíkova svědectví usnul vestoje při audienci u Goebbelse...⁷²

Literární historik Michal Bauer upozornil na Renčův dopis Syndikátu československých spisovatelů z 2. července 1945. V něm se spisovatel hájil tím, že o zájezdu referoval v časopise *Brázda* z povinnosti, „způsobem co nejméně účinným“, a že je třeba číst „mezi řádky“. To je prý patrné zejména v pasáži, v níž „posměšně“ referoval o výstavě německého umění v Mnichově.⁷³ Z rodiny Jaroslava Durycha zase máme dochováno svědectví, jak „zlé a namáhavé“ bylo pro něho psaní článků na objednávku po návratu z Německa v září 1940. „Každý z článků byl jakýmsi rébusem, kde sice slovy jako by něco pochválil, ale mezi řádky bylo možno z každého vyčíst pohrdání nacismem. Byla to hra s ohněm a otcovi přátelé obdivovali jeho silné nervy.“⁷⁴ Obě svědectví jsou výzvou popatřit na texty o cestě do Německa a Holandska s vědomím, že v sobě mohou obsahovat významy a symboly, jež měly zůstat skryty cenzorům, které ale měli pochopit čtenáři.

67 BINAR, Vladimír: Komentář a bibliografie. In: FUČÍK, Bedřich: *Paralipomena: Juvenilie, stati, recenze a texty z let 1918–1984*. Praha, Triáda 2006, s. 334.

68 HORA, Josef: Půl dne po Rýnu. In: *České slovo* (24.9.1940), s. 4.

69 TÝŽ: Den v Holandsku. In: *Tamtéž* (25.9.1940), s. 3.

70 *Tamtéž*, s. 4.

71 TÝŽ: Dojmy z Říše. In: *Tamtéž* (20.9.1940), s. 3.

72 Viz SAK, R.: „Život na vidrholci“, s. 197 (viz pozn. 20).

73 Renčův dopis byl uveřejněn v rámci článku: BAUER, Michal: Časopis Řád a jeho obhajoba v roce 1945. In: *Tvar*, roč. 10, č. 17 (1999), s. 14 n.

74 BÁLKOVÁ-DURYCHOVÁ, Jaroslava: Pravda o Jaroslavu Durychovi. In: BÁRTKOVÁ-DURYCHOVÁ, Jiřina – BÁLKOVÁ-DURYCHOVÁ, Jaroslava: *Paměti Jiřiny a Jaroslavy Durychových*. Olomouc, Matice cyrilometodějská 1998, s. 83.

Vrcholem cesty české kulturní delegace bylo setkání s Josefem Goebbelsem a jeho projev v Trünním sále Říšského ministerstva propagandy v Berlíně (foto Národní archiv, Praha)

V Renčově článku, uveřejněném v *Brázdě*, najdeme pasáže, jež vskutku mohou působit jako ironie či skrytá distance. Zdá se to být patrné na místě, kde zmiňuje „radikální řez“ provedený v Německu v roce 1937, jímž bylo z „obecného díla národa“ vyloučeno „umění zvrhlé“, rostoucí z individualismu a lartpourlartismu – vše „od impresionismu nahoru“. Autor konstatuje, že tento čin nemohl být jinde pochopen. Naznačuje, že vyřazení „některých individualit“ (jejichž dílo je prý nahrazováno „obecným elánem, pílí, kvantitou a tvrdou, poctivou prací“) vede v německém umění, jež je v duchu nacionálního socialismu, „plánovitě a neúprosně znárodňováno“, k tomu, že se leckde počíná od začátku. Renč naznačí úpadek umělecké úrovně, když uvede, že organizátoři výstav si pochvalují, že úroveň stoupá.⁷⁵ V dopise z léta 1945 se odvolal na svou kritiku kampaně proti „zvrhlému umění“ z roku 1937 i na protest proti pálení knih v Německu z roku 1933.

Jinotajné pasáže v Renčově článku „Německá kultura za války“ jsou ovšem devalvovány závěrečnou charakteristikou současného německého umění jako „umění, které slouží celkové linii vespolečného života, umění, které námětem, formou i výrazem nehledá odlišnost, nýbrž naopak co nejširší srozumitelnost, umění, kterého

75 RENČ, Václav: Německá kultura za války. In: *Brázda*, roč. 21 (3), č. 39 (25.9.1940), s. 465.

si lid žádá a k němuž přichází se zájmem a s důvěrou, neboť v něm nachází sebe, svou povahu, svůj život, své potřeby“. „Velká vnitřní revoluce“ na poli kultury nese podle něho první výsledky a svědčí o „síle vůle a cílevědomosti“, projevující se i v ostatních oblastech života říše.⁷⁶

V dopise syndikátu spisovatelů Renč smlčel své další příspěvky o cestě do říše. V článku z listu *Venkov* konstatoval, že „obraz, který podává německý národ a jeho Říše za války, je tak mohutný, tak působivý, že dojmy i poznatky nás všech vyznívají doposledka shodně“. Národ v „kvasu dějinné revoluce myšlenkové“ vytváří prý osobitý umělecký styl, typický „uvědomělou touhou po velkorysosti, monumentalitě a jednotnosti tvarové“.⁷⁷ V článku uveřejněném v časopise *Zlín* se Renč ujal úlohy vojenského experta: „Proti síle a jednotě, živěné společnou myšlenkou a společnou vůlí, nezmohou nic kapitalistické metody válčení, kalkulující s vyhladověním a hospodářským a sociálním rozvratem.“ V závěru pak věrně parafrázoval Goebbelsovy výhrušky: „Záleží osudně na tom, nakolik se my v těch chvílích, kdy jde o veliké a dalekosáhlé přeměny, budeme umět vřadit do nových, velkých konstelací, které se rýsují na konci této války, nakolik budeme umět vyvinout rozvážného úsilí, bystrozraku a vůle hrát v nové Evropě roli důstojnou našich schopností a našich dějin.“⁷⁸ Nevíme pochopitelně, zda Renč opravdu napsal všechny věty z citovaných článků ve *Venkově* a *Zlíně*. Zdá se však, že troufalejší byl v domovské *Brázdě*, kde očekával pochopení okruhu čtenářů, jejichž profil znal. Nechtěl se snad také před blízkými zdiskreditovat.

Co se týká Jaroslava Durycha, v rodinné paměti se uchovala představa, že po návratu ze zájezdu napsal pouze tři články o výchově německého učňovského dorostu – při návštěvě Německa měl totiž možnost zhlédnout nějaký učňovský internát. Na toto téma pak promluvil na dívčím gymnáziu v pražských Vysočanech. „Nic víc a nic míň!“ Samotná cesta do říše byla jediným ústupkem, který učinil, jinak v letech války „výborně obstál“, soudí jeho milovaná dcera Jaroslava.⁷⁹

„Učňovské“ články se mi dohledat nepodařilo. Jaroslav Durych byl ovšem nucen vyslovit se již v závěru zájezdu pro Viktora Mussika⁸⁰ z České tiskové kanceláře: „Tři dojmy z cesty Německem byly obzvláště pronikavé. Bylo to v Essenu, kde v žáru ohně se tvoří prací statečných a poctivých dělníků německá síla hmotná. Bylo to v Münsteru, kde se zvláště v prvních dobách gotických zrodila krása duchovní, která se stala dobrodiním a požehnáním celému světu. A posléze je to celkový dojem z pohledu na všechen německý lid, v jehož tváři a jednání se zračí jistota

76 Tamtéž, s. 464.

77 TÝŽ: Dojem z cesty, která nebyla nadarmo. In: *Venkov* (29.9.1940), s. 4.

78 TÝŽ: Pro novou organizaci Evropy. In: *Zlín*, roč. 9, č. 39 (25.9.1940), s. 4.

79 BÁLKOVÁ-DURYCHOVÁ, J.: Pravda o Jaroslavu Durychovi, s. 81.

80 K němu srv. TODOROVÁ, Jiřina: Zapomenutý fotograf, novinář a cestovatel Viktor Mus-sik. In: *Historická fotografie: Sborník pro prezentaci historické fotografie ve fondech a sbírkách České republiky*, roč. 13. Brno – Praha, Technické muzeum v Brně – Národní archiv 2014, s. 48–59.

Český národ v nové Evropě

J sme ve 54. týdnu války a každý den tohoto týdne tak jako ve všech týdnech posledních, otláší smrtelné poselství plutokratického britského ostrova — snad už jen na dny počítáme dobu, kdy bude vymazán z evropské mapy a přestane existovat jeho nadvláda. Zmizí a na obzoru se již rýsuje nová Evropa. Zatím co rozklad britského impéria je doprovázen politickým zmatkem a bezradností, národněsocialistické Německo cílevědomě klade základy k nové, lepší Evropě. A místo, které v této Evropě bude zaujímat český národ bylo vymezeno dvěma projevy minulého týdne — ministru dr. Goebbelse k českým novinářům a umělcům a státnímu tajemníka K. H. Franka na Pražském vzorkovém veletrhu o příštích hospodářských úkolech Protektorátu Čechy a Morava. Tak uprostřed války nalézá národně-socialistické Německo dosti sil k příštínmu mírovému budování a uspořádání prostoru nové, příští, lepší Evropy.

**MINISTR PRO OSVĚTU LIDU A PROPAGANDU
Dr. GOEBBELS**

přijal ve středu 11. září výpravu 34 českých kulturních pracovníků a novinářů a promluvil k nim v zásadních vývodech o poměru Protektorátu a Říše. Kromě jiného řekl ministr Goebbels vsgvšem projevů:

„Jestliže Německo a Itálie uskutečňují dnes v Evropě jisté uspořádání, nečiní tak zaještě proto, aby jednotlivým národům v Evropě omezovaly život. Ale pojetí svobody národa musí být uvedeno v soulad s obecnou účelností, právě tak jako pojem svobody člena rodiny uvnitř této rodiny. Právě tak jako v rodině některý její člen nesmí trvale rušiti vnitřní mír svými vlastními sobeckými zájmy, nemůže se jednotlivý národ v Evropě trvale stavěti proti procesu všeobecného uspořádání. Německo nemá při tom zájem na tom, aby při provádění

Čeští „kulturní pracovníci“ slavnostně předali Goebbelsovi jako dar obraz Prahy (Světozor, roč. 40, č. 38, 19. září 1940)

a klid.⁸¹ Vyzdvížení dobrodiní německé krásy duchovní je nápadné, vjem z Münsteru koriguje povinný stereotyp prvního a třetího „dojmu“.

V *Lidových listech* se 29. září 1940 objevil článek „Příklad z Německa“. Jeho interpretace je obtížná i pro toho, kdo je obeznámen s Durychovou publicistikou a se zvláštním kódováním významů v jeho textech, s častým používáním nadsázky, ironie a provokativních hyperbol. Spisovatel uvažoval, jaký duchovní odkaz zachová německý lid „k dobru celému světu“ a co může vyrůst jako „úroda požehnaná a zlatá“ z německé země. Připojí větu: „Bylo by nutno otevřít oči a dívat se na všechno poněkud z výše a z osamělosti.“ Tato země se prý „dosud zdála tak cizí“. Klade otázku, kdo rozumí hlasu německé řeči: „Snad nejsme to jen my, kteří nerozumíme. Je to řeč velmi krásná.“⁸²

Následuje dlouhá pasáž o bavorských venkovských domech – jsou budovány pro velkou rodinu, zatímco u nás jen pro hospodáře a jeho ženu (ostatní „patří do kouta“). Durych z toho vyvozuje německou úctu k rodině, k dětem a k člověku vůbec, kontrastující s českým sobectvím, ústícím posléze místo lásky k dětem v lásku – k psům! (Vzpomeňme na Čapkovu *Dášeňku!*) „Za každým krokem v Německu cítíme, že tu člověk má jakousi cenu, které u nás nemá. Všude vidíme péči, aby lidem se dalo všechno tak, jak se sluší.“⁸³ Těžko tu číst mezi řádky. Jde o motivy odstupu, neporozumění, cizoty a osamělosti, které problesknou jeho textem, či snad ironicky

81 DURYCH, Jaroslav: Tři dojmy z cesty Německem... In: *Lidové noviny* (15.9.1940), s. 3.

82 TÝŽ: Příklad z Německa. Citováno podle: *Jaroslav Durych, publicista*, s. 241 (viz pozn. 28).

83 Tamtéž, s. 242.

přítakává nacionálněsocialistickému ideálu rodiny a péče o člověka, rozcházejícímu se frapantně s realitou?

Strohé je zpravodajství Josefa Knapa z říše. V článku otištěném ve *Venkově* 27. září 1940 dodrží povinné motivy (nová architektura Norimberka, Kruppovy závody jako symboly síly a „mohutnosti“). Disonantně zní konstatování, že katedrála v Kolíně nad Rýnem se pod hrozbou náletů proměnila v „skladiště pytlů s pískem“.⁸⁴ Ještě zřetelnější je pak okamžik, kde Knap vzdá „všechnu čest obrovským dílnám, jeřábům, pecím, nádherné oceli a ocelovým výrobkům“ v Essenu, ale nedvojsmyslně prohlásí, že jeho více dojíká „prostá polní pěšina“. Tím nejúspornějším způsobem pojal pak Knap „dojmy z říše“ v časopise *Zlín*. Postavil v několika řádcích do kontrastu ničivou zkázu v Holandsku a tvořivé pracovní vypětí v Německu – stavby dopravních tratí, továrny, lodní provoz na Rýnu.⁸⁵

Mistrem úhybů byl Jan Čarek. Podařilo se mu tlaku okupantů vyjít vstříc jen jediným nepatrným článkem, uveřejněným rovněž v časopise *Zlín*, jehož čtenářská základna byla omezená. Vymluvil se na to, že jako lyrický básník nemůže soupeřit s novináři, a odkázal na článek Václava Fialy, otištěný v *Národní práci*.⁸⁶ Určitou distancí od německé reality vyjádřil Čarek v místě, kde označil monumentální stavby v Norimberku za „neuvěřitelné, až doléhající svou obrovitostí“, i tam, kde popisoval německou krajinu, jež se podle něho nepodobá té naší. Německé vsi s cihlovými domy mají „důkladnost, tíhu až vážnost proti svítícím vesničkám Čech“.⁸⁷ Autor se vyznal ze stesku po české zemi, který zakoušel na cestě – ten prý ale zlídní světoběžníci asi nemohou pochopit.

Josef Hora při líčení mnichovské expozice současného německého umění napsal, že vystavené krajiny, portréty, akty „stojí uprostřed dnešní Říše, myslí s ním (*sic*) v tvaru i barvě a jaksi s ním i bojují, plní se jeho rytmem, jeho pýchou, jeho rozmachem“. Ve větách – nejednou obsahově nepříliš jasných a zde i gramaticky drhoucích – se vyhnul pochvale výstavy. Vymluvil se, že není uměleckým kritikem, a pasáži předeslal vše říkající povzdech: „Škoda, že jsme neviděli mnichovskou Pinakothéku a jiné starší sbírky!“⁸⁸ Překvapí kostrbatost Horova slohu, byl přece vynikajícím stylistou. Chtěl snad chybami dát signál čtenáři, nebo jeho texty někdo upravoval? Mohla působit i Horova nemoc.

Jinotaj můžeme tušit v pasáži, kde připomínky ničivosti války dává Hora do kontrastu se silou duše. Nemluví o duši německé, ale vrací se odvážně do ruin Rotterdamu.

84 KNAP, Josef: Velké dojmy z cesty po Říši. In: *Venkov* (27.9.1940), s. 3.

85 TÝŽ: Výmluvný protiklad. In: *Zlín*, roč. 9. č. 40 (2.10.1940), s. 5.

86 Fialův článek je faktograficky bohatý, autor se však neubrání oslavě síly Německa i „politické jasnozřivosti Vůdce“ (FIALA, Václav: Říše nezraněná a bojující o vítězství. In: *Národní práce* (21.9.1940), s. 3). Zkušený autor cestopisů zachytil knižně dojmy z předchozího podobného výletu z léta 1940 pod titulem *Poražená Francie: Český novinář na západních bojištích* (Praha, Orbis 1940). Ta byla o rok později v rozšířeném vydání publikována pod názvem *Na křižovatce nových dějin: Český novinář v Belgii a ve Francii roku 1940* (Praha, Orbis 1941).

87 ČAREK, Jan: Moje dojmy. In: *Zlín*, roč. 9, č. 40 (2.10.1940), s. 5.

88 HORA, Josef: Dojmy z Říše. In: *České slovo* (20.9.1940), s. 3.

„Lidská duše je silnější než hmota. Hmotu jsme viděli rozbitou a zničenou, ale v Rotterdamu chodci už chodili pevným krokem kolem zřícenin a mezi nimi. Duše je silná a umí zapomínat.“⁸⁹ Jako dvojnásobný se jeví i závěr článku: „Ukazovali nám v Říši práci a mnoho práce. V továrnách, docích i loděnicích, venku. Všechna ta práce, zařaděna do hmatatelné organizace celku, mění tvář Říše. Muži i ženy se učí sociální vázanosti, roste v nich pocit společenské jednoty. Ne ve znamení zlata, ale pilných rukou. To bylo to nejkrásnější a nejnabádavější na naší cestě po Říši.“⁹⁰ Šlo o skrytou připomínku vize socialistů, narážku, že i v Německu nakonec zvítězí svět práce a solidarity? Pasáží přitom cenzor nemohl nic vytknout – také nacistická propaganda se oháněla kultem práce a jednotné organizace společnosti.

Změna poetiky?

Není pochyb, že cesta na účastníky zapůsobila. Můžeme se jen dohadovat, zda aktivisté pocítili uspokojení z moci říše, nebo zda u některých z nich se nedostavily pochybnosti. Na některých cestovatelích zanechala demonstrace surové síly a nepokryté výhrůžky drtivý dojem. Správní ředitel Národního divadla Rudolf Stránský se vyjádřil k bezprostřední reakci šéfa činohry na zážitky z cesty lakonicky: „Když se Jan Bor vrátil z Německa – rozplakal se.“⁹¹ Obdobně režisér Jindřich Honzl soudil, že zejména zážitek z Rotterdamu posílil u šéfa opery Národního divadla Václava Talicha „respekt a strach z Němců“.⁹² Architekt Jan Sokol vzpomíná, že na cestě trávili „zlé a smutné dny“. Vzpomínka na Goebbelsův projev v něm i po letech navodila pocit apokalypsy. S Jaroslavem Durychem a Václavem Renčem chodil po večerech do kostelů. Nechyběl svérázný humor: „Jdete na pivo?“ – „Ne, na svěcenou vodu.“⁹³

Zážitek z cesty nepochybně ovlivnily pěti spisovatelů, které jsme podrobněji stopovali. Jaroslav Durych psal z Koblence manželce Marii Durychové 6. září 1940 na pohlednici uklidňující slova: „Jsem s cestou úplně spokojen.“⁹⁴ Po válce ovšem dosvědčil kanovník kapituly na Vyšehradě Antonín Stříž, účastník domácího odboje, v listu Ústřednímu národnímu výboru hlavního města Prahy, že po návratu z říše mu Durych řekl: „Byla to komfortní cesta do koncentráku a divím se, že nás tam nezavřeli.“⁹⁵

89 TÝŽ: Dojmy z Říše. In: *Tamtéž* (28.9.1940), s. 3.

90 *Tamtéž*, s. 4.

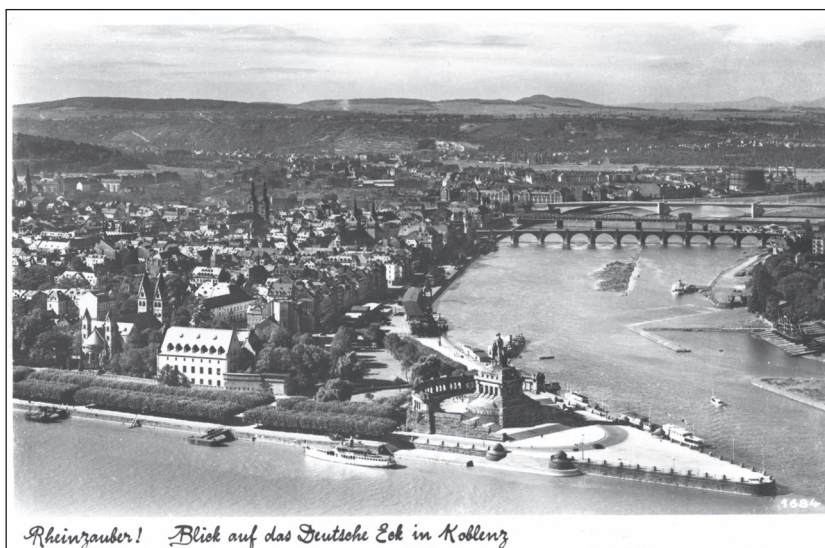
91 STRÁNSKÝ, Rudolf: Očima svědka. In: ČERNÝ, František (ed.): *Theater – Divadlo: Vzpomínky českých divadelníků na německou okupaci a druhou světovou válku*. Praha, Orbis 1965, s. 26.

92 Srv. ČERVINKA, F.: *Česká kultura a okupace*, s. 63 (viz pozn. 33). Autor se odvolává na Honzlův dopis Bohuslavu Martinů z roku 1946.

93 SOKOL, Jan: *Moje plány: Paměti architekta*. Praha, Triáda 2004, s. 184. Sokol výlet chybně datuje do roku 1941.

94 LA PNP, f. Jaroslav Durych, inv. č. 1721, Korespondence rodinná, pohlednice Jaroslava Durycha adresovaná Marii Durychové z 6.9.1940.

95 AHMP, f. Malý dekret, sign. 36-321/1, folio 10, nedatovaný dopis Antonína Stříže Ústřednímu národnímu výboru hl. m. Prahy.

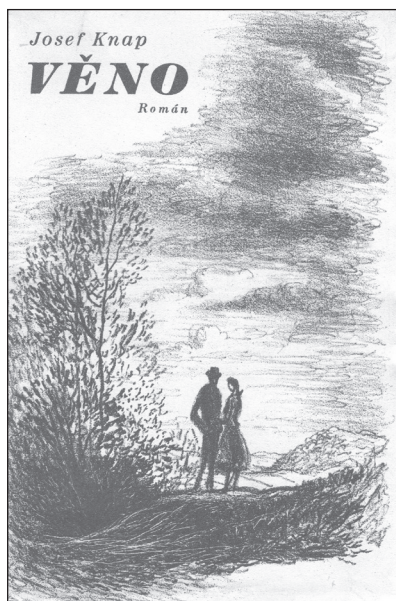

Kouzlo Rýna! Durychova pohlednice manželce z Koblenze se stručným vyjádřením spokojenosti z cesty (Literární archiv PNP, fond Jaroslava Durycha)

Podle svědectví Bedřicha Fučíka zničený Rotterdam i fungování děsivé nacistické mašinerie „hluboce zasáhly“ Josefa Knapa. V jeho díle, jež vznikalo za války, sledává posílení citové složky: „Cit, který se vylévá v širokém proudu do válečných prací Knapových, je výraz jeho touhy postavit proti bezcitnému barbarovi, jehož

infernální Luftwaffe způsobila takové peklo v západoevropské oblasti, člověka ve vyšším slova smyslu, člověka důstojného tohoto jména, člověka, vybudovaného vnitřně úsilím dlouhých století, jehož znakem proti hrubému Antaiovi je právě jeho cit.“⁹⁶ Fučík si povšiml, že Knap se postupně vzdal publikačních možností, když ruralismus začal být označován za směr příbuzný nacistickému literárnímu hnutí *Blut und Boden*. Je pravdou, že po návratu z říše vydal Knap jediný nový původní román *Věno* (1944), který rozvíjel téma domova a pospolitosti prostých lidí. V roce 1944 byl totálně nasazen, což zničilo podmínky pro jeho literární tvorbu.

Utlumení aktivity, zejména publicistické, využití tématu národa, domova, rodiny, víry jako obranné strategie, důraz na citovost, nabývající nejednou kolektivistického vyznění, to bychom snad mohli označit za společné jmenovatele reakcí pětice literárních poutníků do říše. Příčiny „vytrácení“ z veřejného prostoru mohly být pochopitelně dány také objektivně, například zdravotními důvody, jako v případě těžké choroby Josefa Hory. Václav Renč opustil poezii a věnoval se divadelní tvorbě, živil se zejména překlady her. Jaroslav Durych se odmlčel, od roku 1940 nevydal za okupace další knihu, a věnoval se ediční práci. Intenzivnější tvůrčí aktivitu můžeme sledovat u Jana Čarka, který po roce 1940 vydal knihu úvah a článků *O životě a literatuře* (1941), obsahující ovšem většinou starší texty, básnickou sbírku *V zemi české* (1942) a sbírku epigramů a satirických básní *Na špičku nože* (1943). Jestliže v *Devíticásé kočce*, vydané na konci roku 1939, si ještě v epigramu „Chytré pokání“ dopřál pózu vítěze, žádajícího poražené uznat vinu („Když ty jsi chyboval, napiš Chyboval jsem, / neb všichni nechybovali.“),⁹⁷ a jinde kriticky šlehl proti surrealismu („cizímu tlumočitelí“),⁹⁸ ve sbírce *Na špičku nože* se podobných ostnů důsledně zdržel. „Politika jest pro mě neznámou věcí,⁹⁹ mohl pak vypovídat při výslechu 14. listopadu 1946...

Josef Knap jako jediný ze zúčastněné pětice spisovatelů po návratu z cesty ještě za protektorátu vydal nový román Věno (1944), ostatní se částečně odmlčeli

96 Citováno podle: KALISTA, Z.: Josef Knap, s. 282 (viz pozn. 13).

97 ČAREK, Jan: Chytré pokání. In: TÝŽ: *Devíticásá kočka*. Praha, Novina 1939, s. 9.

98 TÝŽ: A člověk diví se. In: *Tamtéž*, s. 43.

99 ABS, f. Vyšetřovací komise pro Národní a Lidový soud při Ministerstvu vnitra, sign. 301-103-2, folio 132, výslechový protokol Jana Čarka ze 14.11.1946.

Básník Jan Čarek (1898–1966) se po návratu z cesty dokázal vyhnout téměř všem úlitbám německé propagandě. Nadále psal hlavně verše pro dětské čtenáře (www.ctenizpisku.cz)

Výlet kulturních pracovníků do říše v září roku 1940 představoval podle historika Tomáše Pasáka „obrat v kulturní politice“ protektorátu.¹⁰⁰ Důrazně bylo účastníkům zájezdu sděleno, že existence českého národa je v rámci říše možná jen při bezvýhradném podřízení nacismu, že sny o udržení kulturní autonomie Čechů jsou utopií. Poselství, jehož artikulace se ujal ministr Goebbels, bylo doprovázeno demonstrací síly a hrozbami. Efekt měl být zmnožen reprezentativním složením delegace, jejíž příslušníci byli zneužiti v propagandistické kampani. Je otázkou, zda zájezd přivodil „změnu poetiky“ spisovatelů. V případě katolických intelektuálů a ruralistů znamenala zlom nejspíše již okupace českých zemí 15. března 1939. Většina z nich ji vnímala jako porážku a krach iluze o vlastní výlučnosti, již si namnoze pěstovali za druhé republiky. Odtud počalo jejich postupné vytráčení z veřejného prostoru, hledání nových témat a nového prizmatu vnímání. Děsivé zážitky z výpravy v září 1940 proces uspišily.

Rozhodnutí uchýlit se do ústraní nebylo ale výsostně osobní a mohlo být narušeno nátlakem zvenčí. Spisovatelé mohli být znovu donuceni přerušit mlčení. Čtenáři *Národní politiky* si mohli 30. dubna 1944 přečíst Durychův článek „Smysl doby“, v němž uznávaný spisovatel tvrdil, že válka je zaslouženým trestem za sobectví lidí a skončí „úplným vítězstvím sociálního řádu až do všech důsledků“.¹⁰¹ František Červinka se později zamyslel nad nejasným smyslem sdělení. Někteří v něm mohli vycítit očekávání „revolučně sociální reformy“ společnosti, jiní naopak text chápali jako víru ve vítězství nacionálněsocialistického řádu, jehož propaganda se oháněla ideálem sociální rovnosti.¹⁰²

Jak se měří vina

Osud většiny účastníků zájezdu byl tragický. Nedlouho po osvobození, 21. června 1945, podlehl vleklé nemoci básník Josef Hora. Den poté byl jmenován *in memoriam* prvním

100 PASÁK, T.: *Pod ochranou Říše*, s. 245 (viz pozn. 3).

101 DURYCH, Jaroslav: *Smysl doby*. In: *Jaroslav Durych, publicista*, s. 243 (viz pozn. 28).

102 ČERVINKA, F.: *Česká kultura a okupace*, s. 75.

národním umělcem. Někteří členové výpravy zemřeli za války, jako například šéf činohry Národního divadla Jan Bor (1943), šéfredaktor literárně-dramatického oddělení Českého rozhlasu Miloš Kareš (1944) nebo šéfredaktor tiskového odboru vlády František Hofman, který zahynul v květnu 1942 jako vězeň v koncentračním táboru v Osvětimi. Nedlouho po osvobození spáchal sebevraždu pracovník téhož odboru Rudolf Procházka a stejně sešli ze světa Celestin Rypl, skladatel a referent pro hudební věci v kulturním oddělení Ministerstva lidové osvěty, i malíř Karel Rélink. Malíř Janko Uprka, bojovník za přivtělení Moravského Slovácka ke Slovensku, byl prohlášen za nespolehlivého. Nejohroženější byl úděl aktivistických novinářů. Karel Lažnovský zahynul již v říjnu 1941 na otravu.¹⁰³ Antonín Jaromil Kožíšek, Vladimír Krychtálek a Alois Kříž byli souzeni Národním soudem a na jaře 1947 popraveni.

Katoličtí spisovatelé, ruralisté a jim blízcí kulturní činitelé byli podrobena šetření za své chování za války. Výjimkou byl Jan Čarek, který se od někdejších druhů z okruhu *Lumíra* distancoval tak důrazně, že to později Bedřich Fučík označil za „zrádné vystoupení“.¹⁰⁴ Čarek se po válce uchýlil do bezpečného, apolitického světa literatury pro děti. Sám Fučík, ale také Jaroslav Durych, Josef Knap i Václav Renč byli kritizováni v tisku, jejich chování se zdlouhavě projednávalo v Syndikátu českých spisovatelů, který za tím účelem zřídil očištnou komisi, a byli posléze podrobena šetření podle takzvaného malého retribučního dekretu prezidenta republiky.¹⁰⁵ Retribuční soudnictví bylo přetíženo početnými kauzami, nebylo možné

Diplomat Hubert Masařík (1896–1982), jeden ze dvou mluvčích české kulturní delegace, jako předseda jednatelského sboru Českého rozhlasu v roce 1940. Poválečného obvinění z kolaborace jej zprostil Národní soud v roce 1946 (© Jiří Masařík a nakladatelství Paseka, 2002)

103 K tomu srv. PASÁKOVÁ, Jana: Chlebičková aféra: Odbojový čin ministerského předsedy Aloise Eliáše? In: *Historie a vojenství*, roč. 57, č. 1 (2008), s. 75–85.

104 Viz KALISTA, Zdeněk: *Po proudu života*, sv. 2. Brno, Atlantis 1996, s. 570.

105 K tomu srv. BAUER, Michal: Dva typy očisty Syndikátu českých spisovatelů: pokvětnová a poučňová. In: TÝŽ: *Ideologie a paměť: Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Praha – Jinočany, H & H 2003, s. 34–73; TÝŽ: Jednání komisi a výborů Syndikátu českých spisovatelů o členství křesťansky orientovaných autorů v SČS v letech 1947–48 a jejich vylučování z této organizace. In: *Česká literatura*, roč. 46, č. 6 (1998), s. 621–630;

ověřovat jednotlivé případy do hloubky. V případech, které zde sledujeme, však nedošlo k žádné křiklavé nespravedlnosti. Pokud bylo něco spisovatelům vytknuto a byli za něco mírně „disciplinárně“ potrestáni, pak to bylo chování za druhé republiky (konkrétně Durych a Renč, kteří oba vinu uznali). Projevy za okupace byly pokládány za vynucené. Dodejme, že autor apoteózy Goebbelsových „tmavých uhrančivých očí“ Josef Träger nebyl postižen ani napadán.

Šetření na půdě syndikátu bylo znovu otevřeno po únoru 1948. Zásadní vliv na profesní uplatnění spisovatelů měla potom transformace Syndikátu českých spisovatelů ve výběrový Svaz československých spisovatelů na přelomu let 1948 a 1949. Možnost umělecké realizace byla totiž závislá na členství v profesní organizaci. Josef Knap a Václav Renč byli pak po vynucených doznáních spolu s Bedřichem Fučíkem, Zdeňkem Kalistou a dalšími katolickými intelektuály na začátku padesátých let odsouzeni k vysokým trestům na základě vykonstruovaných obvinění – to už je ovšem jiný příběh, který s lety okupace přímo nesouvisel.

Historik vnímá a respektuje světskou spravedlnost, na ní se ovšem nezastaví, neboť si uvědomuje její limity. Německý filozof Karl Jaspers po válce uvažoval o několika vrstvách viny – vedle viny kriminální a politické psal o vině morální, jež má i rozměr metafyzický. Oslovila mě teze: „O morální vině lze vskutku hovořit jen v láskyplném boji lidí navzájem solidárních.“¹⁰⁶ Nelze soudit provinění z pozice povýšeného soudce. Nemůžeme pochopit jednání těch, o jejichž selháních uvažujeme, bez soucítění s nimi, bez pokusu o znovuprožití jejich dramatu. Stanislav Kokoška ve studii v *Soudobých dějinách* uvažoval o různých podobách chování Čechů vůči okupačnímu režimu, nacházejících se mezi pojmy „odboj“ a „kolaborace“.¹⁰⁷ Diferencoval i mezi různými formami vynucené kolaborace a přizpůsobení. V průběhu okupace se navíc proměňovaly postoje lidí v závislosti na tlaku okupační moci, na změnách situace na frontách i na osobnostním vývoji.

Britsko-německý sociolog Ralf Dahrendorf analyzoval „svody“ nacismu – smysl pro pořádek, velikost národa, vůdcovství jako „náboženské“ vykupitelství. Tyto a další principy se brzy ukázaly prázdnými, sloužily jen jako ospravedlnění totální mobilizace ve prospěch moci. „Nebylo mnoho intelektuálů, kteří by byli ještě v roce 1934, natož v roce 1938 nebo dokonce 1944 přesvědčenými nacisty. To byla jen čirá poslušnost, u některých hrála roli přísaha, u mnohých však víru vystrídal obrovský strach.“¹⁰⁸ Od takzvané noci dlouhých nožů v roce 1934, kdy nacismus demonstro-

TÝŽ: Projednávání záležitostí křesťansky orientovaných autorů v SČSS v průběhu 50. let. In: *Tvar*, roč. 13, č. 3 (2002), s. 6 n. Srv. též CEBE, Jan: Poválečná očista v rámci Svazu českých novinářů. In: *Mediální studia*, roč. 6, č. 1 (2012), s. 17–44.

106 JASPERS, Karl: *Otázka viny: Příspěvek k německé otázce*. Praha, Mladá fronta 1991, s. 8.

107 KOKOŠKA, Stanislav: *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 9–30; srv. též TESÁŘ, Jan: *Traktát o „záchraně národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha, Triáda 2006; PASÁK, Tomáš: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha, Práh 1999; TOMÁŠEK, Dušan – KVAČEK, Robert: *Obžalována je vláda*. Praha, Themis 1999.

108 DAHRENDORF, Ralf: *Pokoušení nesvobody: Intelektuálové v časech zkoušek*. Jinočany, H & H 2008, s. 31.

val svůj teroristický charakter,¹⁰⁹ se podle Dahrendorfa u intelektuálů jednalo spíše o přísluhovačství či oportunistus než o přesvědčení. Záskoutí psychického světa intelektuálů a umělců, kteří se stali dobrovolně či z donucení na určitou dobu souběžci nacismu, jsou ovšem různá. Mohli bychom doplnit, že nejednou šlo o prostý návyk na realitu či o potlačení její nepříjemné části, tedy o případy, ve kterých nehrála primárně roli vypočítavost.

Při hodnocení propagandistické kampaně spojené s výpravou českých intelektuálů do říše pražská ústředna Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*) ve své zprávě z 1. října 1940 o situaci v protektorátu v měsíci září vyjádřila spokojenost s publikovanými příspěvky účastníků. Vytknuty v ní byly jen drobné „zlomyslnosti“ (nejmenovaný nakladatel se prý vyjádřil, že Němci ukázali jen, co chtěli, a mnichovská výstava vyjevila „uměleckou slabost“ říše) a kritizováno bylo chování některých cestovatelů, hodnocené jako politická demonstrace (nošení odznaků Národního souručenství,¹¹⁰

obdarování českých dělníků v Berlíně penězi).¹¹¹ Soudě podle Goebbelsova deníku, byl i on spokojen s dopadem proslovu z 11. září: „Můj projev k Čechům zapůsobil jako zázrak. Absolutní proměna tamějšího stanoviska. Tolik jsem ani já neočekával,“ poznamenal si již 14. září 1940.¹¹² A 24. září přidal: „Velké ulehčení v Praze. Můj projev zde zázračně zapůsobil. Nadšené články v tisku. Absolutní změna nálad.“¹¹³ Vykonalí tedy účastníci zájezdu svou otrockou službu a zaslouží pohrdání?

Operní pěvec Pavel Ludikar (1882–1970), druhý mluvčí české kulturní delegace, byl po osvobození dvakrát uvězněn a opakovaně vyšetřován pro obvinění z kolaborace. Nakonec byl odsouzen k peněžité pokutě a v roce 1949 se vystěhoval do Rakouska (cs.wikipedia.org)

109 Za „noci dlouhých nožů“ 30. června 1934 došlo k likvidaci Hitlerových konkurentů ve vedení SA v čele s Ernstem Röhmem pod záminkou, že připravovali puč (proto je událost označována též jako Röhmův puč).

110 Předseda vlády Alois Eliáš usiloval, aby skupina vystupovala jako delegace Národního souručenství, ale proněmečtí účastníci zájezdu to odmítli (viz MASARÍK, H.: *V proměnách Evropy*, s. 333 – viz pozn. 9).

111 NA, f. Státní tajemník při Úřadu říšského protektora, sign. 114-9-20, folio 25.

112 GOEBBELS, Joseph: *Deníky*, sv. 4: 1940–1942. Praha, Naše vojsko 2010, s. 102.

113 *Tamtéž*, s. 105 n.

Dirigent Václav Talich (1883–1961) strávil několik týdnů za mřížemi hned po osvobození, v roce 1946 bylo trestní stíhání proti němu zastaveno (Archiv Národního divadla, Praha)

dal: „Všechno ukazuje, že je snad potřeba, aby jeden každý, ten víc, ten méně, byl obrán dohola, o všechnu svou víru, o všechnu svou lidskou oporu.“¹¹⁷ K otevřenému odmítnutí, jaké učinil Vladislav Vančura, se nikdo z nich neodhodlal, ale snažili se utlumit své veřejné projevy a v některých případech i vkládat jinotaje do svých veřejných sdělení.

Reflexe síly německé moci a pocit podřízenosti mohly být v určitých okamžicích reálné, demonstrace brutality na některé účastníky zapůsobila. Veřejná vyjádření poddanosti nacistickému Německu však formulovali uvědoměle jen kolaboranti. Většina účastníků zájezdu byla k servilním formulacím donucena. Nešlo tedy ani o spontánní vyjádření komplexu malého národa vůči mocné říši. Připomeňme příklad francouzských spisovatelů, kteří se smířili s porážkou německou silou

Historik by měl vážit jednotlivé skutky konkrétních aktérů s vědomím širšího kontextu dějinného vývoje i jejich životaběhu. Aktivisté mezi novináři a pronacističtí sympatizanti mezi kulturními činiteli přispívali k utváření obrazu mocné Německé říše uvědoměle. Naproti tomu básník Josef Hora sice musel vykonat to, co se od něho očekávalo, takže jej zřejmě za loajálního považoval i neblahý Karel Lažnovský,¹¹⁴ ale o jeho skutečném poměru k nacismu nemůžeme mít pochyby – byl v kontaktu s odbojovými pracovníky, přispěl do ilegálního tisku,¹¹⁵ s přáteli (Františkem Halasem, Vladimírem Holanem, Jaroslavem Seifertem a dalšími) promýšleli možnosti odporu a podobu kultury v osvobozené vlasti, sledovali pohyb fronty. Literární historik Albert Pražák vzpomínal, jak Hora „výskal radostí, když Rusové hnali Němce od Stalingradu“.¹¹⁶

Nacisté oslovili katolické spisovatele i ruralisty s nadějí, že v nich najdou spojence, ale nikdo z námi sledovaných mužů se k otevřené kolaboraci nepropůjčil. Pocity asi většiny z nich vyjádřil Bedřich Fučík v listu Janu Čepovi po návratu ze zájezdu: „Žiji pod takovým tlakem přeřízných příkazů k loajálnosti, pod tlakem zbabělosti jiných a ve vlastní hanbě, že zapomínám na to, co bylo včera.“ A při-

114 Lažnovský uveřejnil pochvalný článek o „stoprocentním muži“ Horovi k jeho padesátým narozeninám (LAŽNOVSKÝ, Karel: Redaktor Josef Hora. In: *České slovo* (8.7.1941), s. 4).

115 Sr. V *boj: Edice ilegálního časopisu*. Praha, Historický ústav československé armády 1992, s. 835 a 891; ČERNÝ, V.: *Paměti*, sv. 2, s. 102 a 175 (viz pozn. 30); MOURKOVÁ, J.: *Josef Hora*, s. 270 (viz pozn. 1).

116 PRAŽÁK, Albert: *Politika a revoluce: Paměti*. Ed. Stanislav Kokoška. Praha, Academia 2004, s. 86 n.; sr. též ŠTĚPÁNEK, Z.: *Herec*, s. 262 (viz pozn. 2).

117 Citováno podle: SAK, R.: „Život na vidrholci“, s. 197 (viz pozn. 20).

a vycházeli nacismu a antisemitismu dalekosáhle vstříc. Robert Brasillach, Pierre Drieu La Rochelle, Louis-Ferdinand Céline, Jacques Chardonne, Ramon Fernandes a mnozí jiní byli přitom skutečnými hvězdami evropské literární scény.¹¹⁸

Budoucí životopisci českých spisovatelů, kteří se zúčastnili výletu do Německa a Holandska v září 1940, budou konfrontováni s dilematy, jimž museli čelit. Budou se muset zamýšlet nad tím, jak se účastníci cesty vyrovnávali s mocenským nátlakem, v kterých momentech mu podléhali, kde zakolísali, kde se stavěli na odpor a kde naopak rezignovali pod vlivem strachu, z únavy nebo ze zvyku. A kde třeba čerpali výhody ze svého postavení. Je třeba rovněž vážít efekt veřejných projevů spisovatelů na veřejnost, která často nebyla s to dešifrovat skrytá sdělení. Nezbytné je zkoumat reálné varianty chování, jež se před aktéry otvíraly. Nerozhodovali se často jen sami za sebe, ale i za své rodiny, za kolegy v zaměstnání... Měli bychom usilovat o obraz živých lidí s jejich slabostmi i silnými stránkami, rozhodujících se mnohdy v existenciálních situacích, kdy na krku cítili „kostlivý dotek smrti“¹¹⁹ a kdy strach ze smrti byl přebíjen strachem ze života, jak sugeruje Horova báseň v mottu k této studii. Historik k takové analýze musí přistupovat s pokorou, vědom si omezených možností poznání i své vlastní nedokonalosti.

118 Srv. vynikající knihu spisovatelky Ladislavy Chateau *Vlak do Výmaru: Volnost, rovnost a bratrství s Goebbelsem*. Brno, Host 2013.

119 ČIVRNÝ, Lumír: *Co se vejde do života*. Praha, Hynek 2000, s. 32.

Příloha – Základní životopisné údaje o účastnících zájezdu do Německa a Holandska v září 1940

BOR Jan PhDr. (vl. jm. Jan Vladislav Strejček; 16. 2. 1886 Praha – 25. 3. 1943 Záměstí, okres České Budějovice), divadelní režisér, dramatik, esejista a překladatel, od roku 1939 šéf činohry Národního divadla

CRHA Václav PhDr. (27. 5. 1901 Rokycany – 14. 4. 1964 Praha), novinář, redaktor a hudební kritik, učitel ve Svobodné škole politických nauk, jednatel literárního odboru Umělecké besedy, šéfredaktor deníku *Národní politika* (1937–1943), 30. března 1946 odsouzen Národním soudem pro zločiny proti státu k doživotnímu žaláři, v roce 1954 trest zmírněn na dvacet let žaláře, v říjnu 1956 propuštěn na podmínku

ČAREK Jan (29. 12. 1898 Heřmaň, okres Písek – 27. 3. 1966 Praha), básník a publicista, autor především knih pro děti, úředník Ministerstva železnic, člen Kulturní rady při Národní radě české, řádný člen IV. třídy České akademie pro vědy a umění od 5. 3. 1940

ČEJKA Antonín (6. 6. 1902 Podmokly, okres Děčín – ???), úředník a textař, ředitel Ochranného sdružení autorského, po roce 1945 ředitel Ochranného svazu autorského a ústřední tajemník Syndikátu českých skladatelů, v lednu 1950 emigroval na Západ

DURYCH Jaroslav MUDr. (2. 12. 1886 Hradec Králové – 7. 4. 1962 Praha), povoláním vojenský lékař, spisovatel, esejista a publicista, místopředseda Kulturní rady při Národní radě české, řádný člen IV. třídy České akademie pro vědy a umění od 26. listopadu 1936 do 7. října 1938, kdy na členství rezignoval

FIALA Václav PhDr. (16. 11. 1896 Slaný, okres Kladno – 11. 4. 1963 Prosečnice, okres Benešov), novinář, autor cestopisů, esejů a historických prací, propagátor české hudby v zahraničí, šéfredaktor zpravodajské společnosti Central European Press (1937–1946), po válce postižen zákazem novinářské činnosti a publikování

FUČÍK Bedřich PhDr. (4. 1. 1900 Čáslavice, okres Třebíč – 2. 7. 1984 Praha), literární kritik a historik, editor a překladatel, ředitel nakladatelství Melantrich (1929–1939), šéfredaktor nakladatelství J. R. Vilímek (1939–1943), ředitel České akciové tiskárny, nakladatelství Universum (1945–1948) a nakladatelství Vyšehrad (1947–1949), v roce 1951 zatčen, 1952 odsouzen ve vykonstruovaném procesu s katolickými intelektuály, 1960 propuštěn na amnestii a 1967 rehabilitován

HAMPL Jaroslav (31. 10. 1900 Rychnov nad Kněžnou – 30. 6. 1960 Praha),¹²⁰ nakladatel, v roce 1920 spolu s Arnoštem Kvasničkou založil a do roku 1949 provozoval nakladatelství Kvasnička a Hampl, pokladník a jednatel Klubu moderních nakladatelů Kmen, jednatel Svazu knihkupců a nakladatelů a předseda představenstva Záložny knihkupců a nakladatelů

HERTL Jan PhDr. (5. 5. 1906 Praha – 16. 11. 1965 Benešov),¹²¹ historik, architekt, publicista, redaktor, překladatel a příležitostný malíř, spoluzakladatel revue *Řád* (1932), člen Kulturní rady při Národní radě české, ředitel nakladatelství Vyšehrad (1942–1945), po válce středoškolský učitel a muzejní pracovník (od roku 1960 první ředitel Vlastivědného muzea Podblanicka v Jemništi a od roku 1963 ředitel Okresního muzea Podblanicka v Benešově)

HOFMAN František JUDr. (23. 11. 1891 Lobzy, dnes Plzeň – 23. 5. 1942 koncentrační tábor Osvětim), novinář, úředník a komunální politik, dlouholetý tajemník Syndikátu československých novinářů, zpravodaj Československé tiskové kanceláře v Berlíně (1928–1931), člen pražského zastupitelstva za Národní stranu práce (1938–1939), šéfredaktor tiskového odboru Předsednictva ministerské rady (1939–1941), v roce 1941 zatčen za spolupráci s odbojem, vězněn na Pankráci, v Terezíně a v Osvětimi, kde byl umučen

HORA Josef (8. 7. 1891 Dobříň, okres Litoměřice – 21. 6. 1945 Praha), básník, literární kritik, novinář a překladatel, redaktor deníků *Právo lidu*, *Rudé právo*, *České slovo* a kulturních časopisů, v roce 1929 vyloučen z KSČ, člen Kulturní rady při Národní radě české, řádný člen IV. třídy České akademie věd a umění od 18. dubna 1939, v červnu 1945 se stal *in memoriam* prvním nositelem titulu národní umělec

KABELÍK Vladimír (10. 9. 1894 Přerov – 8. 4. 1966 Praha), filmový producent, dramaturg, scenárista a úředník, za okupace se podílel na plánech reorganizace československého filmu v rámci ilegálního Národního revolučního výboru inteligence, po válce vysoký úředník zestátněné kinematografie, vedoucí výroby a vedoucí dramaturg Filmového studia Barrandov

KAREŠ Miloš PhDr. (22. 11. 1891 Praha – 2. 2. 1944 Praha), rozhlasový dramaturg, režisér, novinář, umělecký kritik a spisovatel, od roku 1930 vedoucí literárně-dramatického oddělení Československého (Českého) rozhlasu

KNAP Josef PhDr. (28. 7. 1900 Podůlší, okres Jičín – 13. 12. 1973 Praha), prozaik, literární a divadelní kritik a historik, publicista, dlouholetý pracovník divadelního oddělení Národního muzea v Praze, člen Kulturní rady při Národní radě

¹²⁰ Za identifikaci této osoby a základní údaje o ní vděčím Aleši Zachovi z Ústavu pro českou literaturu AV ČR.

¹²¹ V některých veřejných zdrojích se uvádí jako místo úmrtí Jemniště (okres Benešov).

české, řádný člen IV. třídy České akademie pro vědy a umění od 18. dubna 1939, v roce 1951 zatčen, 1952 odsouzen ve vykonstruovaném procesu s katolickými intelektuály, 1955 propuštěn ze zdravotních důvodů, 1967 rehabilitován

KONSTANTIN Jan (vl. jm. Jan Schindler; 30. 9. 1894 Jeseník nad Odrou, okres Nový Jičín – 28. 6. 1965 Hojsova Stráž, okres Klatovy), operní pěvec a hudební pedagog, člen opery Národního divadla (1921–1957), ve třicátých letech organizátor akcí na podporu demokratického Španělska

KOŽÍŠEK Antonín Jaromil (28. 8. 1905 Brno – 26. 3. 1947 Praha), novinář a redaktor, prošel redakcemi různých listů od komunistického deníku *Rovnost* po fašistický časopis *Národní tábor*, který založil, šéfredaktor deníků *Moravská orlice*, *Moravské noviny* (a fakticky i jejich vydavatelství Globus) (1939–1943) a *Polední list* (1943–1945), předseda brněnské pobočky Národního svazu novinářů (1940–1941), člen organizace Vlajka, funkcionář Českého svazu pro spolupráci s Němci a České ligy proti bolševismu, 5. května 1945 internován, 1947 odsouzen Národním soudem za kolaboraci a popraven

KRYCHTÁLEK Vladimír (27. 1. 1903 Brno – 22. 4. 1947 Praha), novinář, dlouholetý redaktor deníku *Lidové noviny* (zpravodaj v Moskvě v letech 1934–1936), šéfredaktor deníku *Venkov* (1944–1945) a jeho odpoledního vydání *Večer* (1939–1944), předseda Národního svazu novinářů (1942–1945), zmocněnec Národního souručenství pro propagandu a tisk, v květnu 1945 zatčen, 1947 odsouzen Národním soudem za kolaboraci a popraven

KŘÍŽ Alois (26. 2. 1911 Hamburk, Německo – 26. 3. 1947 Praha), novinář, redaktor časopisu *Vlajka* (1939–1941), od roku 1941 komentátor a poté šéfredaktor Českého rozhlasu (1944–1945), v květnu 1945 zatčen, 1947 odsouzen Národním soudem za kolaboraci a popraven; protektorátní soubor jeho antisemitských přednášek *Co víte o Židech?* se dočkal v roce 2015 nového vydání v brněnském nakladatelství Guidemedia

LAŽNOVSKÝ Karel (8. 3. 1906 Motyčín, okres Kladno – 10. 10. 1941 Praha), novinář, původně člen KSČ, do roku 1933 redaktor *Rudého práva* a šéfredaktor *Rudého večerníku*, poté působil v národněsocialistickém tisku, od března 1941 šéfredaktor deníku *České slovo*, zemřel na otravu po požití chlebičků podávaných při audienci u předsedy vlády Aloise Eliáše

LUDIKAR Pavel (vl. jm. Pavel Vyskočil; 3. 3. 1882 Praha – 19. 2. 1970 Vídeň, Rakousko),¹²² operní pěvec, hudební pedagog, režisér, klavírista, skladatel písní, spisovatel a překladatel, vystupoval na předních světových operních scénách (v le-

¹²² Datum úmrtí přebírám z publikace: HOSTINSKÝ, Jiří – BERGER, Miroslav – MATĚJKA, Václav – SEDLÁČEK, Milan: *Múzy Pavla Ludikara: Sborník tematicky zaměřených prací*. Týn nad

tech 1926–1932 v Metropolitní opeře v New Yorku), v září 1940 mluvčí výpravy českých kulturních pracovníků do Německa a Holandska, v květnu a od října do prosince 1945 vězněn, v prosinci trestní stíhání zastaveno, vyšetřován znovu v letech 1946–1947 a odsouzen k peněžitému trestu za nepřístojné a urážející chování, v březnu 1949 se vystěhoval do Rakouska, dlouholetý profesor Mozartea v Salcburku a Hudební akademie ve Vídni, ředitel Operní školy ve Štýrském Hradci

MASAŘÍK Hubert JUDr. (2. 8. 1896 Tovačov, okres Přerov – 13. 10. 1982 Praha), právník, úředník, diplomat a publicista, za první světové války činný v realisticke straně, šéf kabinetu Ministerstva zahraničních věcí (1935–1939), od dubna 1939 jeden z nejbližších spolupracovníků premiéra Aloise Eliáše, přednosta koordinačního odboru Předsednictva ministerské rady, předseda jednateleského sboru Českého rozhlasu (1940–1941), v září 1940 mluvčí výpravy českých kulturních pracovníků do Německa a Holandska, od konce září do konce roku 1941 vězněn, v roce 1945 obviněn z kolaborace, 1946 Národním soudem zproštěn obvinění, poté zaměstnán jako úředník

MUSSIK Viktor (23. 12. 1899 Praha – 19. 11. 1952 Praha), cestovatel, spisovatel a novinář, redaktor České tiskové agentury a zahraniční reportér řady listů, autor cestopisů z mnoha zemí světa, šéfredaktor měsíčníku *Lidé práce* (1942–1945), určeného totálně nasazeným dělníkům v Německu, po válce trestně stíhán za údajnou kolaboraci a postižen zákazem novinářské činnosti, 1948 stíhání zastaveno

PEČENÝ Karel (5. 3. 1899 Praha – 1. 5. 1965 Praha), filmový podnikatel, producent a režisér, v roce 1927 založil a poté vlastnil filmovou společnost Elekta-Journal, po transformaci na společnost Aktualita, vyrábějící filmové týdeníky, stál v jejím čele jako generální ředitel (1937–1945), v roce 1944 produkoval propagandistický film o koncentračním táboru Terezín *Vůdce daroval Židům město* a další film *Theresienstadt*, za nějž byl vyznamenán řádem Svatováclavské orlice, po válce byl odsouzen za kolaboraci k pětiletému trestu odnětí svobody, předčasně propuštěn na zásah ministra národní obrany Alexeje Čepičky¹²³

PROCHÁZKA Rudolf PhDr. (8. 12. 1889 České Budějovice – 7. 7. 1945 Praha), novinář, publicista a překladatel, od roku 1919 pracovník tiskového odboru Předsednictva ministerské rady, spolupracovník deníků *Lidové noviny* a *Národní listy*, učitel na Svobodné škole politických nauk, v protektorátu zaměstnanec tiskového odboru Ministerstva lidové osvěty, po válce ukončil život sebevraždou

Vltavou, Nová forma 2014, s. 96 a 99. V běžně dostupných příručkách se uvádí též datum 20. 2. 1970.

123 K Čepičkovu zásahu došlo na žádost operního pěvce Přemysla Kočího, kolegy Pečeného manželky, operní pěvkyně Oty Horákové (srv. KOČÍ, Přemysl: *Dobrý den živote, aneb Všechno je jinak*. Praha, Arista 2000, s. 58 n.).

PŘÍHODA Váša (křtěný Václav František; 22. 8. 1900 Vodňany, okres Strakonice – 26. 7. 1960 Vídeň, Rakousko), houslový virtuos a hudební pedagog, od dvacátých let pořádal pravidelné koncertní zájezdy po celém světě, za druhé světové války žil většinou v Rakousku, po válce byl obviněn z nepřístojného chování během okupace, odsouzen k finanční pokutě a postižen zákazem vystupování v Československu, žil v Itálii a od roku 1950 trvale v Rakousku, na československá pódia se vrátil v roce 1956

RÉLINK Karel (vl. jm. Karel Röhling – toto příjmení začal znovu používat za okupace; 3. 8. 1880 Praha – 6. 5. 1945 Křivoklát,¹²⁴ okres Rakovník), malíř, ilustrátor, karikaturista a grafik, publicista a literát, autor antisemitských titulů a karikatur, vycházejících v časopise *Vlajka*, v roce 1942 uspořádal v Praze výstavu „Židobolševismus – nepřítel lidstva“, jejíž výnos věnoval Německému červenému kříži, byl činný v kolaborantských organizacích (*Vlajka*, *Árijská fronta*), spolupracovník gestapa, od dubna 1943 správce hradu Křivoklát, ukončil život sebevraždou

RENČ Václav PhDr. (28. 11. 1911 Vodochody, okres Litoměřice – 30. 4. 1973 Brno), básník, dramatik, překladatel, redaktor katolických kulturních časopisů a nakladatelský pracovník, člen Kulturní rady při Národní radě české, po válce divadelní dramaturg v Olomouci a režisér v Brně, postižen dvouletým zákazem publikování, v roce 1951 zatčen, 1952 odsouzen ve vykonstruovaném procesu s katolickými intelektuály, 1962 propuštěn a 1990 rehabilitován

RYPL Celestin JUDr. (12. 9. 1894 Hory Matky Boží, dnes součást obce Velhartice, okres Klatovy – 12. 5. 1945 Praha), skladatel, hudební pedagog, klavírista, spisovatel, novinář a úředník, za války postupně hudební referent tiskového odboru Předsednictva ministerské rady, zaměstnanec jeho kulturního oddělení, referent pro hudební věci v kulturním oddělení Ministerstva lidové osvěty a vedoucí II. oddělení kulturní sekce ministerstva, po válce ukončil život sebevraždou

SIMONIDES Jaroslav ing. (13. 12. 1898 Třebíč – 4. 7. 1979 Černošice, okres Praha-západ), nakladatelský úředník, dlouhodobě zaměstnán v akciové společnosti Melantrich jako její tajemník (resp. tajemník vrchního ředitele Jaroslava Šaldy), prokurista a ekonomický ředitel, v roce 1941 obviněn ze sabotáže, ale obvinění zproštěn, po roce 1945 náměstek ředitele a ředitel Melantrichu

SOKOL Jan ing. arch. (25. 5. 1904 Roudnice nad Labem, okres Litoměřice – 27. 9. 1987 Praha), architekt a pedagog, člen Kulturní rady při Národní radě české, profesor a rektor Vysoké školy uměleckoprůmyslové (1940–1945), poté zde vedl vlastní ateliér,

¹²⁴ Běžně neuváděné datum úmrtí přebírám z Rélinkova policejního spisu v Národním archivu, f. Policejní ředitelství v Praze, 1941–1950, k. 9411, sign. R 891/2. Za vyhledání spisu a dalších materiálů o Rélinkovi, ale také za pomoc při identifikaci Antonína Čejky a Jaroslava Simonidese, vděčím Lucii Hořanové.

po roce 1951 zaměstnán ve Státním ústavu památkové péče, podílel se na rekonstrukci Pražského hradu

ŠALDA Jaroslav ml. JUDr. (12. 8. 1912 Praha – 19. 7. 1989 Praha), syn vrchního ředitele nakladatelství Melantrich Jaroslava Šaldy, právník a polygrafický odborník, zaměstnán v Melantrichu a krátce ředitel jeho knižního nakladatelství (1947), poté ředitel Polygrafického průmyslu v Praze, autor řady publikací o polygrafii, po válce vyšetřován pro podezření z kolaborace

ŠLÉGL Čeněk (vl. jm. Vincenc Schlögl; 30. 9. 1899 Praha – 17. 2. 1970 Praha), divadelní a filmový herec, režisér a scenárista, autor divadelních her, člen Divadla Vlasty Buriana (1925–1944), člen organizace Vlajka, po válce odsouzen Mimořádným lidovým soudem v Praze za kolaboraci k trestu šesti měsíců vězení, po propuštění se doživotně nesměl věnovat umělecké činnosti a pracoval v dělnických profesích

TALICH Václav (28. 5. 1883 Kroměříž – 16. 3. 1961 Beroun), dirigent a hudební pedagog, šéfdirigent České filharmonie (1919–1941), správce opery Národního divadla v Praze (1935–1945), šéfdirigent Slovenské filharmonie (1948–1952), profesor dirigování Akademie muzických umění v Praze a Vysoké školy muzických umění v Bratislavě, řádný člen IV. třídy České akademie pro vědy a umění od 24. 11. 1936, v květnu a červnu 1945 vězněn pro podezření z kolaborace, trestní stíhání zastaveno v březnu 1946, ale nadále mu byly kladeny překážky v profesním uplatnění, v roce 1946 založil Český komorní orchestr a od roku 1954 znovu dirigoval Českou filharmonii, v roce 1957 mu byl udělen titul národního umělce

TRÄGER Josef PhDr. (27. 5. 1904 Praha – 10. 6. 1971 Praha), divadelní kritik a teoretik, historik, publicista, pedagog, filmový pracovník, redaktor a scenárista, ředitel akciové společnosti Melantrich (1938–1945) a jejího knižního nakladatelství (do roku 1947), po válce vyšetřován pro podezření z kolaborace, ale obvinění zproštěn, po roce 1948 se věnoval filmové dramaturgii a byl redaktorem divadelních časopisů

UPRKA Jan (též Janko, Janek Uprka; 17. 5. 1900 Hroznová Lhota, okres Hodonín – 1. 1. 1975 Hroznová Lhota),¹²⁵ syn malíře Joži Uprky (1861–1940), malíř, umělecký řemeslník a publicista, ředitel školy lidového umění v Hroznové Lhotě, předseda fašizujícího spolku Národopisná Morava, usilujícího o připojení Moravského Slovácka ke Slovenské republice, autor antisemitských a pronacistických článků a projevů, v roce 1945 bylo proti němu zahájeno trestní stíhání, jež bylo zastaveno v roce 1949, poté co byl zbaven svéprávnosti

¹²⁵ V literatuře běžně neuváděné datum úmrtí přebírám z publikace Františka Mezihoráka *Hry o Moravu: Separatisté, iredentisté a kolaboranti 1938–1945* (Praha, Mladá fronta 1997, s. 25).

Poznámka: Německý vedoucí výpravy Karl Alex von Gregory, vedoucí tiskového oddělení Úřadu říšského protektora, se od výpravy odpojil v Norimberku a přesunul se do Berlína, kde zřejmě chystal přijetí cestovatelů u ministra Josepha Goebbelse. K výpravě se v Berlíně připojil tiskový a politický referent Úřadu říšského protektora Wolfgang Wolfram von Wolmar a zúčastnil se přijetí u Goebbelse.

Studie vznikla v rámci projektu Grantové agentury ČR č. 18-14478S „Literatura za Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)“.

Abstract

Between 1939 and 1943, trips to Nazi Germany and to territories occupied by Germany (France, Belgium, the Netherlands, Poland, a large part of the Soviet Union) ranked among important tools influencing the public opinion in the so-called Protectorate of Bohemia and Moravia. The study deals with a trip of a group of Czech intellectuals – artists, representatives of culture and journalists – to Germany and the Netherlands in September 1940. Under German guidance, the 35-strong delegation was composed to give a representative and diverse impression. Apart from newspapermen collaborating with Germans, such as Karel Lažnovský (1906–1941) or Vladimír Krychtl (1903–1947), men active in different segments of culture were invited as well, including personalities as outstanding as the directors of the dramatic company and the opera ensemble of the National Theatre in Prague, Jan Bor (1886–1943) and Václav Talich (1883–1961), respectively, operatic singers Jan Konstantin (1894–1965) and Pavel Ludikar (1882–1970), violin virtuoso Váša Příhoda (1900–1960), publisher Bedřich Fučík (1900–1984), or architect Jan Sokol (1904–1987). The study focuses primarily on five writers who took part in the trip. Jaroslav Durych (1886–1962) and Václav Renč (1911–1973) ranked among Catholic-oriented authors, while Josef Knap (1900–1973) and Jan Čarek (1898–1966) represented so-called ruralists (writers of the country), and Josef Hora (1891–1945) was a leading poet, initially writing social poetry and later reflexive lyric poetry. Between the wars, all of them had been critical toward the reality of the First Republic in one way or another, the first four from conservative positions and Hora on the left (until 1929, he had been a member of the Communist Party).

The trip's programme had been put together very ingeniously. In addition to proofs of the Third Reich's brutal strength (a visit of the bombed-out city of Rotterdam, a sight-seeing tour of the Krupp arms factory in Essen), the travelers were served a menu of diverse cultural experiences (visits of theatrical performances, exhibitions and museums, outstanding architectural creations etc.). In Berlin, they were received by Joseph Goebbels (1897–1945), Reichsminister of Public Enlightenment and Propaganda, who emphasized, while addressing them, that the survival of the Czech nation and its culture depended on its submission to the German Reich. Upon their return home, all participants were forced to give public statements about the trip and their impressions, which had to conform to Nazi propaganda. Having described the above facts, the author analyzes defence strategies which the abovementioned authors were using

while writing made-to-order articles or showing their supposed loyalty in order to avoid being dragged into the Nazi propaganda machine. They were bypassing some topics, resorting to allegories and ambiguities, and making use of concealed irony. In the end of the study, the author follows the fates of those who took part in the trip to Germany and the Netherlands, pondering, in a more general manner, fuzzy boundaries and dilemmas of guilt and collaboration in a totalitarian regime. Attached to the article are short biographies of all thirty-five participants in the trip.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Protectorate of Bohemia and Moravia; Third Reich; Czech culture; intellectuals; Nazi propaganda; collaboration
Československo; Protektorát Čechy a Morava; Třetí říše; česká kultura; intelektuálové; nacistická propaganda; kolaborace

„Křičel jsem: – Mrdat, mrdat!“

*Vítězslav Nezval a jeho poetika Moskvy**

Tomáš Glanc

Slavisches Seminar, Universität Zürich

Nezvalovou prózou *Neviditelná Moskva*¹ se zabývala literární historička Marie Langerová, která je autorkou vnímavých postřehů o autorově důrazu na fantomaticnost ve vztahu s fotografií,² o obraznosti snu,³ „interpretačním deliriu“⁴ a halucinatorních objektech.⁵ Langerová čte také *Neviditelnou Moskvu* prostřednictvím amerického antropologa Clifforda Geertze a rozpoznává v Nezvalově pojetí bdělého

* Článek vychází z referátu předneseného na konferenci „Neviditelný Nezval“, kterou v Brně ve dnech 20.–22. června 2012 uspořádal Ústav pro českou literaturu AV ČR a Ústav české literatury a knihovnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity ve spolupráci s Moravskou zemskou knihovnou.

1 *Neviditelná Moskva* vyšla poprvé v roce 1935 v pražském nakladatelství František Borový v typografické úpravě Karla Teigehe a vazbě Františka Muziky. Cituji zde podle dostupnějšího druhého vydání v 31. svazku souborného *Díla* Vítězslava Nezvala s názvem *Pražský chodec* (Praha, Československý spisovatel 1958, s. 9–138). V citacích je zachován původní pravopis.

2 LANGEROVÁ, Marie: Zavřené oči: Poetika snu. In: ČERVINKA, Miroslav ad.: *Na cestě ke smyslu: Poetika literárního díla 20. století*. Praha, Torst 2005, s. 573–642, zde s. 623 a 626 n.

3 Tamtéž, s. 624 a 631.

4 Tamtéž, s. 626.

5 Tamtéž, s. 627.

snění Geertzovy „konstrukce a manipulace symbolickými systémy“ a cestu k prameni mýtů podle úvah německého filozofa Paula Ludwiga Landsberga z jeho *Eseje o zkušenosti smrti*.⁶

Na její pronikavé formulace bych rád navázal několika dalšími poznámkami o Nezvalově literárně-esejistické tematizaci moskevských zážitků z léta 1934, kdy se účastnil zakládajícího sjezdu Svazu sovětských spisovatelů. V krátké první části půjde o údaje týkající se spíš kontextu Nezvalova spisu, vzdáleného od metody *close reading*, ale umožňujícího snad čtenáři lépe si představit, v jakém duchu sovětský režim přistupoval k zahraničním spisovatelům a jaké okolnosti provázely (západo)-evropskou recepci dění v Sovětském svazu. Ve druhé části následuje pokus o postižení Nezvalova obrazného myšlení a třetí část se věnuje významnému, snad stěžejnímu proudu Nezvalových záznamů, jehož hnací silou je erotika.

Neviditelná Moskva patří do širšího kontextu trojice esejistických knih, které Nezval vydal v letech 1935 až 1938 (*Neviditelná Moskva – Ulice Gît-le-Cœur – Pražský chodec*)⁷ a jejichž srovnávací popis by byl žádoucí, tento text jej ale bohužel nenabízí.

I.

Z hlediska intelektuálního dějepisu sovětských mezinárodních vztahů patří Nezvalova cesta do SSSR do širokého rámce kontaktů, které Stalinův režim budoval cílevědomě a vehementně. Koncem roku 1933 uznal sovětský stát americký prezident Franklin D. Roosevelt, v následujícím roce i Československo, po skončení nejhorší vlny hladomoru se sovětské úřady snažily zvýšit řízený turistický ruch, posílení kontaktů přála i politická situace po nástupu Hitlera k moci. Připomeňme, že prvního sjezdu sovětských spisovatelů v srpnu 1934 se zúčastnily delegace z mnoha zemí, exportní dimenze události je mimo jakoukoliv pochybnost; ačkoliv – jak víme z dopisu novináře a spisovatele Ilji Erenburga Stalinovi z 13. září 1934⁸ – výsledné hodnocení bylo kritické a Erenburg navrhl zesílit sovětské agitační úsilí v Evropě

6 LANDSBERG, Paul-Louis: *Essai sur l'expérience de la mort*. Paris, Esprit 1965. Viz LANGEROVÁ, Marie: Patera a Lenin: K ideologickým vzorcům *Neviditelné Moskvy*. In: *Slovo a smysl / Word and Sense*, roč. 2, č. 4 (2005), s. 161–170, zde s. 163–165.

7 *Ulice Gît-le-Cœur* vyšla v nakladatelství Františka Borového v roce 1936 a *Pražský chodec* (s autorovými fotografiemi) tamtéž v roce 1938. Společně s *Neviditelnou Moskvou* je tato volná trilogie náplní uvedeného 31. svazku Nezvalova souborného díla (Praha, Československý spisovatel 1958). *Pražský chodec* se od té doby dočkal řady nových vydání s fotografickým doprovodem včetně cizojazyčných.

8 „Zajisté jste zaznamenal, že složení zahraničních delegací na sjezdu spisovatelů naprosto neodpovídalo závažnosti ani významu podobné události. S výjimkou dvou Francouzů (Malraux a Jean-Richard Bloch), českého básníka Nezvala, dvou neprvořadých, ale talentovaných německých beletristů (Plivier a Oskar Maria Graf) a konečně dánského spisovatele Nexö nebyli na našem sjezdu vůbec žádní významní představitelé západoevropské a americké literatury.“ (In: *Minuvšeje: Istoričeskij almanach*, č. 24. Sankt-Petěrburg 1998, s. 171. Z ruštiny přeložil autor.)

a Spojených státech reorganizací Mezinárodní organizace revolučních spisovatelů (*Meždunarodnaja organizacija revoljucionnych pisatel'ej* – MORP).

V roce 1934 obřadně a s mediální pompou navštívili Sovětský svaz kromě mnoha jiných zahraničních literátů a dalších intelektuálů například i George Bernard Shaw, Herbert George Wells, John Maynard Keynes, Ernst Toller,⁹ do země budující komunismus cestovali umělci ze západní Evropy i američtí Židé.¹⁰ Návštěvy ze zemí, které se po druhé světové válce staly součástí sovětského bloku, se do studií o této problematice obvykle nezahrnují, ačkoliv jejich význam není zanedbatelný – z československých cestovatelů připomeňme přinejmenším výpravy Fučíkovy.¹¹

Stejně jako v případě Fučíkově nevystačíme ani při hodnocení Nezvalových postřehů o Moskvě třicátých let s věcnými a politicky orientovanými soudy, které by musely diagnostikovat buď cílevědomou spolupráci s propagandistickou mašinerií, produkující reklamu na sovětský režim, nebo ignorantství, představitelné jedině jako neschopnost nebo záměrnou neochotu zjistit základní fakta a racionálně je vyhodnotit. Podle Nezvala je Lev Kaganovič muž s překrásnou hlavou, další aktér stalinského teroru vyvolává dokonce zamilovanost: „Veselý Ždanov, kterého si zamiluji až zde.“ (s. 95)

Nezval sice skutečně fakty programově opovrhoval a také se asi přinejmenším částečně považoval za apriorního obhájce sovětského života, který byl levicový, antiburžoazní a „avantgardní“ (i když ve třicátých letech už vůči opravdovým avantgardistům vystupoval odmítavě a odstraňoval je osobně, ale hlavně jejich avantgardistická díla z veřejného prostoru). Ale toto konstatování není pro pokus porozumět jeho přístupu a konkrétně jeho *Neviditelné Moskvě* dostačující. V zájmu snahy o porozumění je třeba nejdřív vzít na vědomí, že Nezval hledá v sovětském Rusku inspiraci a souvislost s poetickými a ideovými principy, které vyznává, a nikoliv aktuální historickou skutečnost. To může někdo pokládat za nemorální a někdo jiný akceptovat, každopádně je to intence autorova tvůrčího přístupu. Výslovně se staví proti žánru svědectví jako osobním ručením pojištěné výpovědi o viděném a prožitém. Svědectví se svým nárokem na věcnou a prokazatelnou, individuálním osudem doloženou správnost není proto cílem jeho zápisků. Říká k tomu: „Nepřikládám velkou objektivní cenu postřehům lidí, kteří přijeli do Sovětského svazu jen proto, aby o něm vydali svědectví.“ (s. 61)

9 K této problematice vyšla řada monografií a studií (viz např. STERN, Ludmila: *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40: From Red Square to the Left Bank*. London – New York, Routledge 2007; DAVID-FOX, Michael: *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*. New York, Oxford University Press 2012; HOLLANDER, Paul: *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*. New York, Oxford University Press 1981).

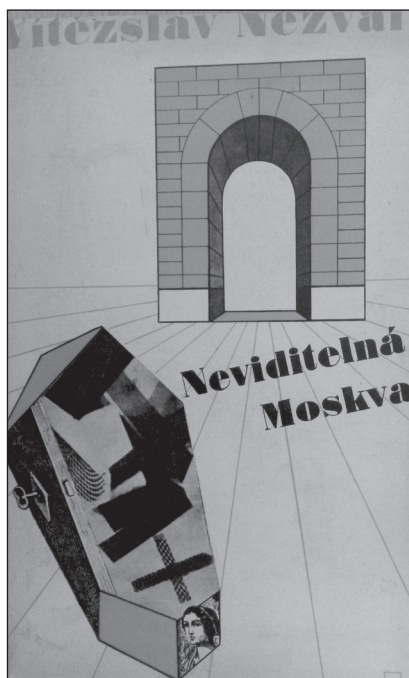
10 Srv. SOYER, Daniel: Back to the Future: American Jews Visit the Soviet Union in the 1920s and 1930s. In: *Jewish Social Studies*, roč. 6, č. 3 (2000), s. 124–159.

11 Viz GLANC, Tomáš: „Příliš rychle, příliš rychle, příliš silný je ten dojem“: Enthusiasmus a extáze Julia Fučíka v jeho textech o Sovětském svazu. In: PODHAJSKÝ, F. A. (ed): *Julek Fučík / věčně živý!* Brno, Host 2010, s. 187–197.

Co Nezvalovi slouží jako alternativa svědectví, jemuž nepřikládá cenu? „Intuitivní poznání“ a „poznání atmosféry“. Nezval mohl samozřejmě být ovlivněn důkladnou recepcí, které se v Československu a v Evropě podrobovala filozofie Edmunda Husserla a Henriho Bergsona, v jejichž systémech intuitivní poznání hraje důležitou epistemologickou roli. Jeho aktualizace ale spočívá v tom, že intuitivní poznání osvobozuje důsledně od vazby na racionální a kritickou reflexi. Další dispozicí jeho intuitivního poznání je volná kombinovatelnost s dogmaty učení o třídním boji nebo o nutnosti odstranit stůj co stůj soukromé vlastnictví. Dogmata jsou individuem automaticky osvojena, vytknuta před závorku, platí nesporně a bezvýjimečně: tak píše autor například o hrůze „z života v zemích se soukromým vlastnictvím“ (s. 61) nebo se děsí „dlouholeté tyranie západních škol“ (s. 78).

Intuitivní poznání pro Nezvala neznamená nic osobního, nýbrž zkušenost, která je ze své podstaty nadosobní, totiž založená na kolektivních pocitech. Překonání roviny individuálního osudu je dokonce předpokladem správného poznání. Individuum je pro Nezvala podezřelá instance, umělec má výsadní poznávací kompetence díky tomu, že dokáže rozpoznat jevy nadosobní povahy. Jeho – v daném případě Nezvalova – verze atmosféry „definuje život konec konců přesně, poněvadž vzniká víc než z ojedinelých lidských osudů“ (s. 61).

Dalším důležitým bodem, který s předchozím (zaměřeným na teorii poznání) bezprostředně souvisí, je rastr umělecký, přesněji řečeno surrealistický – Nezval v každém jevu spatřuje jeho vydatnost pro surrealismus jako specifické pojetí života a individua, a především tvůrčího procesu. A z tohoto hlediska je třeba jeho autorské pozici přiznat větší soudnost, než je tomu v jiných ohledech, obzvláště poté, co poznává cenzuru z vlastní zkušenosti a ze všech jeho projevů se v sovětském tisku maže například Bretonovo jméno, na němž tolik lpěl (s. 75).¹² Proto se v dopise André Bretonovi ze září 1935 (rok po moskevské cestě) chlubí statí, kterou o Mezinárodním kongresu spisovatelů na obranu kultury v Paříži, jehož se Nezval také

Obálka původního vydání Nezvalovy *Neviditelné Moskvy* z roku 1935 od Karla Teigeho

12 André Breton se Nezvala na jednání sjezdu vyptává v dopise z 24. listopadu 1934 (viz NEZVAL, Vítězslav: *Depeše z konce tisíciletí: Korespondence Vítězslava Nezvala*. Ed. Marie Krulichová, Milena Vinařová a Lubomír Tomek. Praha, Československý spisovatel 1981, s 65 n.).

zúčastnil, napsal Michail Kolcov, básník a vysoce postavený funkcionář sovětské kultury (který byl na konci třicátých let – bylo mu teprve čtyřicet – zatčen, mučen a zastřelen): „Kolcov ve svém referátu o pařížském kongresu řekl toto: ‘Český básník Nezval, okouzlený zaumnými ztřeštěnostmi surrealistické školičky, přidává se k Bretonově bandě, která si zahrává s trockisty a jinými nepřáteli Sovětského svazu.’“¹³

Ve vztahu k Moskvě Nezval kritizuje agresivní i neplodné excesy socialistického realismu jak ve výtvarném umění, tak i v literatuře. Výstavu současného malířství v Tretjakovské galerii označuje za „skladiště falešného akademismu, jenž se zdá být každým rokem horší“ (s. 83). Prázdné místo s šálivými důsledky pro praxi celé sovětské poezie spočívá podle Nezvala v teorii takzvaného socialistického realismu, konkrétně v tom, že dosud nezodpověděl základní otázku, „co je příčinou emcionality básnických obrazů“ (75 n.).

Základní otázka v souvislosti s jeho moskevským opusem zní, jaké jsou pružiny a mechanismy jeho tematizace sovětské skutečnosti, jeho autorského postoje, je-li muž by bylo naivní a neoprávněně podkládat požadavek, aby obstál v konfrontaci s tím, co o předmětu popisu víme retrospektivně, ale nejen to. Nikam nepovede ani srovnání s vědomostmi, které o sovětském zřízení a jeho následcích pro obyvatelstvo Ruska i jiných národů a kultur měli lidé, kteří se takovými tématy zabývali v meziválečném období – třeba český historik Jan Slavík nebo novinář a spisovatel Arthur Koestler. Ten svůj věhlasný román *Sonnenfinsternis*, známější v anglickém překladu jako *Darkness at Noon* a do češtiny překládaný jako *Tma o polednách*,¹⁴ začal psát až v roce 1938 – stalinské procesy a teror nabyly po roce 1936 nových rozměrů a podob, ani tehdy ale Nezval svoje postoje nekorigoval (někteří vyznavači stalinismu tehdy svůj názor změnili, například filozof Bertrand Russell).

Jednou z příčin je právě status sovětské skutečnosti, který pro Nezvala není historický a přísně vzato není ani předmětem jeho evidence, nýbrž je součástí fikce, kterou vytváří v souladu se svou obrazotvorností, nikoliv v konfrontaci s objektivovatelnými aspekty reality. Tyto postřehy si v žádném případě nekladou za cíl Nezvala nějak politicky ospravedlňovat, relativizovat zvrhlost jeho politického osudu nebo vynášet jakékoliv soudy týkající se jeho občanského života. Jsou pouze pracovním nástrojem pro porozumění způsobu, jakým psal *Neviditelnou Moskvu*. Ve fikcionalizaci sovětského života nebyl zdaleka sám, například Lion Feuchtwanger napsal knihu *Moskva 1937*, s podtitulem *Cestovní zpráva pro mé přátele*, ve které zužitkoval svou účast na inscenovaných stalinistických procesech způsobem, který už mnoha jeho současníkům vyrazil dech – ve vypravěčském a ideologickém zápalu

13 *Tamtéž*, s. 85.

14 První vydání: KOESTLER, Arthur: *Darkness at Noon*. London, Jonathan Cape 1940 (české vydání: *Tma o polednách*. Praha, Odeon 1992 a 2016). Důležité svědectví o sovětské realitě 30. let a svém rozchodu s komunismem popisuje Koestler, jenž vychází z vlastních zkušeností cesty po Stalinově říši v polovině desetiletí, v knize *The Invisible Writing: The Second Volume of an Autobiography, 1932–40* z roku 1954 (české vydání: *Neviditelné písmo: Druhý svazek autobiografie 1932–1940*. Praha, Academia 2018).

obhajoval rozsudky smrti a kritiky Velkého teroru kritizoval jako špatné antifašisty.¹⁵ Podobně zruďné jevy zvětčňovali i George Bernard Shaw nebo Bertold Brecht.¹⁶ Komunismus se jevil jako osobité náboženství, kterému je přirozené přinášet krvavé oběti, náboženství, jehož mučedníci jsou bestiálně vražděni samotnými vyznavači téhož kultu, kteří zrovna provádějí nějakou aktuální čistku – ale v tom všem měl nepochybně být obsažen nějaký vyšší, rozumem sotva postižitelný smysl. Ruský filozof Michail Ryklin o tom napsal knihu, v jejímž názvu zopakoval tezi, kterou před ním již podrobně rozpracovali Eric Voegelin nebo Gerd Koenen: komunismus jako náboženství.¹⁷

II.

Nezval sice nebyl člověkem nijak nábožensky aktivním, ale tím spíš se hodil pro participaci na spiritualizovaném vnímání sovětského režimu jako kultu. V jeho případě to byl kult spíš estetický a erotický než náboženský, ale aby jej mohl pěstovat, nemusel povahu fanatické a frenetické víry v komunismus, která spojovala sovětské komunisty se západoevropskými, nijak znásilňovat.

Musel jistě rezignovat na mnoho do očí bijících projevů skutečnosti, které se v Sovětském svazu nabízely jeho vnímání, ale to pro surrealistu nebylo nijak neproveditelné. Není ostatně náhodou, že jeho kniha se jmenuje *Neviditelná Moskva*. Nechce pojednávat o zjevné skutečnosti: „Co bych chtěl vidět za žurnalistickými brýlemi, já, jenž vidím nejlíp neviditelnou část skutečnosti, lásku, uchvácení, bolest a nejtišším hlasem mluvící radosti.“ (s. 97) Jakmile autor uvede věcný údaj, ihned ho stornuje: „To není z mé strany informativní údaj.“ (s. 44) Jeho kniha není cestopis, reportáž ani publicistika, faktografie ani dějepis, a už vůbec ne politologie, nýbrž vhled za skutečnost.

Nezval píše: „Myslím na imanentní nadskutečnost, kterou vybudují dějiny osvobozených tvůrčích lidských sil...“ (s. 81) Této nadskutečnosti autor podřizuje svoje vnímání a jeho záznam už v přítomnosti, tuto nadskutečnost svým psaním anticipuje.

Je to prizma postavantgardní. Jestliže avantgarda vybuodovala individuální, v díle různých autorů diferencovanou, ale přesto společnými rysy spřízněnou metafyziku,

15 FEUCHTWANGER, Lion: *Moskau 1937: Ein Reisebericht für meine Freunde*. Amsterdam, Querido 1937.

16 Samostatným tématem by byla absence adekvátní recepce četných zpráv o sovětských lágrech, které už od 20. let publikovali – často i v překladech do několika „světových“ jazyků – ti, kdo internaci přežili a rozhodli se o ní vydat svědectví. Přesto trvalo padesát let, než teprve Solženicynovo *Souostroví Gulag* otrásló míněním široké veřejnosti ohledně sovětské perzekuční mašinerie.

17 RYKLIN, Michail: *Kommunismus als Religion: Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*. Frankfurt/M., Verlag der Weltreligionen 2008. Srv. VOEGELIN, Eric: *Die politischen Religionen*. Wien, Bermann-Fischer 1938 (české vydání: *Politická náboženství*. Praha, OIKOYMENH 2016); KOENEN, Gerd: *Utopie der Säuberung: Was war der Kommunismus*. Berlin, Alexander Fest 1998.

pro kterou bylo přirozeným východiskem ikonopisectví (Natalja Gončarovová, Michail Larionov, Kazimir Malevič) a pronikání k vyšším skutečnostem prostřednictvím obrazu, pak Nezval apeluje na nadfyziku, jakousi vyšší realitu, která nastane „uskutečněním jednoty skutečnosti a snu“ (s. 82).

Sen jako princip vnímání a poznání ospravedlňuje autorovo manipulativní zacházení se skutečnostmi, které jsou materiálem, pohonnými hmotami snění. Jsou to skutečnosti vyprovokované realitou – „v tomto městě, kde nemá ani jeden dům majitele, jako ve snu“ (s. 43). Léčka spočívá v tom, že text čtenáři předkládá na první pohled osobitý zážitek sovětské reality, naplněný spoustou konkrétních detailů a pozorování, ale ve skutečnosti je v textu realita – explicitně – odstavena mimo provoz. V platnosti zůstává jako hybatel a motor textu pouze zážitek – a ten se děje v režimu snu, který je pro Nezvalovo líčení stěžejním mechanismem produkujícím smysl: „Pocit snu mě neopouští, když pozoruji dosti neurčité a snadno zaměnitelné šaty procházejících se lidí“ (s. 43) – občané Sovětského svazu jsou postavami Nezvalova snu, pro jiné konceptualizace jsou nepoužitelní.

Sen přitom není jen stavem vyprávějího subjektu, nýbrž jako princip generování významů je přenesen i na vnější skutečnost Moskvy. Svévolný pozorovatel vychází z hotelu, „jako se chodí do sna“ (s. 44), samo město je produktem ideologizovaného a instrumentalizovaného snu: „Nikdy jsem se nepokoušel dělat si představu o Moskvě. Můj sen ji konstruoval z těch skutečností, které jsou s to otrásti kdykoliv mou dočasnou lhostejností k životu, z virtuálních předmětů, o jejichž latentním smyslu nelze pochybovat.“ (s. 42) Nezvalovo systematické lhaní spočívá v tom, že tyto virtuální předměty s jejich latentním smyslem prokládá nepřetržitým proudem detailů, faktů, názvů a jmen, které sugerují věrohodnost právě toho svědectví, které autor jako žánr výslovně odmítá. V *Neviditelné Moskvě* čteme bezpočet dokumentaristických údajů o zboží, politických reáliích a detailech každodenního života, které jsou ve svém propagandistickém zneužívání zaštitěny poetikou surrealistického snění. Vedou přitom často k zobecňujícím soudům, které těžko lze akceptovat jinak než jako propagandistické postuláty a u nichž vzdálenost od praxe sovětského režimu třicátých let není již zaštitěna poetologicky, jejich intencí nemůže být rozvíjení poetiky surrealistického snu o neviditelné Moskvě. Nezval například píše o hlavním městě režimu, který už před vrcholným obdobím svého represivního aparátu vězní téměř milion občanů v Gulagu a eviduje tam ročně desítky tisíc mrtvých: „Moskva je město, kde ti nikdo nebere svobodu, pokud ji nebereš ty lidem. (...) ...bít v tomto městě člověka znamená přiznat se k barbarství, jež neujde trestu.“ (s. 49) Podobně cynicky znějí zmínky o Sjednocené státní politické správě při Radě lidových komisařů, známé pod zkratkou OGPU (*Objediňonnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije pri Sovetě narodnych komissarov SSSR*), jedné z nejrepresivnějších a používanými metodami nejzvrhlejších složek státní moci pro boj s kontrarevolucí, odkud se řídily od konce dvacátých let inscenované soudní procesy, obří stavby prováděné otrockou prací vězňů (počátkem třicátých let Bělomořský kanál) nebo za Vjačeslava Menžinského, jenž vystřídal ve vedení OGPU Felixe Dzeržinského, také organizace vězeňské vědy, „alternativních“ výzkumných ústavů, v nichž uvěznění vědci prováděli strategické výzkumy. Celý

tento mechanismus, patřící k tomu nejhoršímu, co v dějinách represí během dvacátého století vzniklo, Nezval neponechává stranou pozornosti, nýbrž prezentuje prostřednictvím múzického projevu, který uslyšel v parku Ermitáž v centru Moskvy nedaleko Puškinova náměstí: „V Eremitáži hraje dechová kapela OGPU.“ (s. 70) Předtím byl autor stržen parkem za budovou OGPU, respektive tamním setkáním s „velmi mladou dívkou“, vyvolávající vzpomínky na romantické dny vlastního jinošství (s. 55).

Nezval není fascinován primárně praktickou politikou a veřejnými projevy komunistického režimu, a už vůbec ne jeho reálnou kulturní politikou, nýbrž budoucí jednotou skutečnosti a snu. Ta ho ale nezajímá ani tak jako beztrždní společnost, kde má nastat jakási dogmaticky postulovaná spravedlnost, nýbrž jako čas, kdy se „z reciprocity dvou poezií“ – totiž celé poezie dosavadní, kterou prohlašuje za starou, a z poezie sovětské – zrodí „grandiosní lyrismus, který se bude přelévat neustále ze života do knih a z knih do života, aby v něm zůstal jako nikde nepotrhaný koberec, nadnášející lidské kroky“ (s. 81). Tento lyrismus je odvěký, neboť básníci „nebyli, nejsou a nebudou ... svou podstatou ničím jiným než objeviteli a obnoviteli lyrismu“ (s. 80). A zároveň je to nová forma uměleckého gesta, jímž povyšuje konstruktivismus (který jinak Nezvala jako forma prolínání umění a výrobní praxe nezajímá) na komunistický surrealismus. Což dnes zní jako oxymóron, ale pro Nezvala to byla nejtvrďší realita – budoucnosti.

III.

Nezvalovo účelové snění se vyznačuje dominantou, která může být jedním z klíčů k pochopení výše zmíněných rozporů v jeho přístupu k vlastnímu esejistickému počínání; scelujícím principem, jenž umožňuje přiblížit se motivaci i výstavbě jeho literárně myšlenkového a argumentačního pochodu; spojnicí, která legitimuje vazby mezi jevy zdánlivě těžko usouvztažitelnými a v některých případech také neprokazatelnými. Touto dominantou je princip erotický. Pisatele Moskva vzrušuje jako objekt slasti a odhaluje v ní erotické vzrušení. Tento princip specifické lásky, nebo spíš vášně, ospravedlňuje pak všechny nesrovnalosti i zdánlivou absenci soudnosti.

Nezvalovi přitom nejde o nějaké obrazy žen nebo ženského principu a o přitažlivost nebo vztah muže a ženy v přenesených, nebo dokonce sociálních významech, nýbrž o nahotu a ženství v co nejpřímějším smyslu. Píše například: „Ženy, oděné lehce, budou jako málo přikryté sochy přitahovati jen ženou, a už ne tím, co nám ji má dávat symbolicky. Sukně je sukně, v nejreálnějším slova smyslu, sukně, jaké bych použil při konstrukci surrealistického objektu, ježž mám na mysli.“ (s. 43) A v závěru textu podává jednoduchý autoportrét: „...já, který svlékám pohledem všechny ženy...“ (s. 121) Jestliže Nezval odmítá nekritický optimismus ve znaku „věčného úsměvu“, pak jeho motivace pro kritiku totalitního nároku na výraz lidské tváře a celkového totalitního nároku na osvojení si lidského individua není politická nebo etická, a dokonce ani estetická. Estetický odpor proti diktatuře byl založen v nekompromisnosti avantgardního výrazu a později, například v přednášce básníka Josifa

Brodského při udělení Nobelovy ceny za rok 1987, to byl i odpor nespoutatelného pojetí krásna tváří v tvář ničivým silám pokleslé služebnosti díla (na argumentaci Josifa Brodského navázala v roce 2013 Naděžda Tolokonnikovová z Pussy Riot v řeči před nájemným soudem v Saransku, který ji vinil, že se ve věznici nechtěla účastnit konkurzu krásy). Nezval žádný z těchto aspektů neprivileguje, pro něj je největší slabinou diktatury podmaňující si i umění její nedostatečný ohled na rovinu emocionální, a především pak erotickou. Hned v první části vyprávění zmiňuje kouzlo očí, „nejjímavější kouzlo ženy“, která byla v Sovětském svazu „po prvé osvobozena od nucené lásky“ (s. 40). O sovětském optimismu ve znaku „věčného úsměvu“ vypravěč říká, že se postavil „proti této interpretaci hlavně z toho důvodu, že to, co mne rozechvívá ze všeho nejvíce, přiznám se k této ‘slabosti’, milostný půvab ženy, ustupuje v takové interpretaci před manifestačními city ... které nejsou s to, právě pro nedostatek lyrismu, udržovat pudový zájem na životě, jež udržuje lyrismus lásky vždy, ve všech okamžicích života, i když máme důvody klnout lásce“ (s. 63). Pudová varianta milostného půvabu ženy, tato alfa a omega Nezvalova lyrismu, pak pisatele uvrhá do stavu blízkého hysterii, kdy se jej při pohledu na návštěvničky Parku kultury a oddechu zmocňuje pláč provázený studem: „...nemohl jsem nepotlačovat slzy, jež mne nutí, abych se za ně rděl, kdykoliv potkám nevinnost.“ (s. 63) Této nevinnosti lze v Nezvalově erotickém blouznění dosáhnout i zpětně: „...nemohu se neradovat, když vidím mladé sovětské matky vracet si dívčí půvab na tenisovém hřišti...“ (s. 64) Stejně tak vybuzená citlivost Nezvalova tvůrčího ega jásá, když může pozorovat žárlivost vysoce postaveného generála sovětského letectva, který se „nesnažil příliš skrývat citové vzrušení, když jeho žena, uchváčena svým vlastním temperamentem a rozveselena požitím alkoholu, tančila bez přestání a vášnivě se stejně rozveselenými muži ze západu“ (s. 76). Způsob, jakým je takový pohled pozorovatelem konstruován, vyjadřuje Nezval formulací „upírat na svět oči milenky“ (s. 64).

Oči milenky nejsou jen jedním párem očí, bodem, z něhož se na něco nebo někam hledí. Je to princip, který vyvolává asociace s milostným aktem i tam, kde je technicky a obsahově vyloučen. Jedním z vrcholů Nezvalovy vzrušivosti je například návštěva koncertu pod širým nebem, zalitého u něj slzami jak sovětských dělníků, tak jeho vlastními („nikdy jsem neposlouchal hudbu s větší obavou, že propuknu v pláč“), a i zde v souvislosti s hudbou dochází k podmanění, hypnóze („hypnotisovat avantgardu milionů“), extázi: padesát tisíc dělníků, „ještě s továrnou v uchu“, přichází nechat se „podmaniti, rozjásat a rozplakat skladbou toho, jenž snil o radosti milionů“ (všechny citace s. 65; hrála se předehra *Egmont*, op. 84, Ludwiga van Beethovena).

Ženy jsou pro pisatele převodním mechanismem mezi evidencí, která představuje podstatnou část textu – ačkoliv programově není jako evidence přiznaná, a svědectví je dokonce výslovně jako žánr odmítnuto – a režimem snu, jež obrací hlavní pozornost na imaginaci a zákonitosti nadreálna. Tak například zjištění, že „prostovlasé a opálené ženy s cikánským půvabem nesou v brašnách dýně“ (s. 47), nemá v textu žádnou zvláštní logiku, nepopisuje nijak výstižně prostředí, ale ani se nevztahuje k obrazům vnímatelova sníčho ega; jsou to všehovšudy nositelky principu vzrušení a okouzlení, který prochází celým textem jako jeho tmel a leitmotiv.

Tajemné hledání osudové ženy „mysteriosní cestou náhody“ (s. 56) prochází ostatně textem i jako syžetová osnova – jakmile je Nezval okouzlen pohledem zpěvačky „cikánského typu“ v restauraci na lodi blízko Novomoskevského hotelu, srovnává jej s objektem své touhy: „...černé, takřka nepohyblivé a veliké oči, podobné očím té, kterou jsem hledal.“ (s. 67) V ústřední ženě Nezvalovy prózy se přitom prolíná reálná Naja,¹⁸ postava ze snů a literární postava (nejen *Neviditelné Moskvy*, ale i v roce 1934 vydaného románu *Monaco*). Přání shledat se s ženou, která je předmětem touhy lyrického subjektu (*Neviditelná Moskva* je spíš báseň v próze než román), motivuje ostatně i jeho cesty po městě, eros je Nezvalovi větším magnetem než sovětské zřízení: „Od toho dne má touha setkat se s přítelkyní, o níž jsem neměl tři léta zpráv, mne vyháněla ještě častěji než v minulých dnech procházet se po ulicích a hledat tu, které tekly

Vítězslav Nezval (1900–1958) v Moskvě v srpnu 1934. Fotografii pořídil ve svém ateliéru básník, překladatel a publicista Sergej Goroděckij (*Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha, fond Vítězslava Nezvala*)

18 Biografickým prototypem osudové ženy *Neviditelné Moskvy* byla Rogněda Goroděckaja-Birjukovová, dcera básníka, překladatele a publicisty Sergeje Goroděckého. Rodina ve 30. letech skutečně bydlela v domě číslo 1 na Rudém náměstí. S drobnými nepřesnostmi jsou historicky věrohodné i údaje o Goroděckém, které Nezval v próze uvádí. V rodinném archivu se zachoval částečný překlad *Neviditelné Moskvy* do ruštiny v redakci Rognědy (Nai) Goroděcké, datovaný 60. lety. Byl otištěn v moskevském kulturně-historickém časopisu *Naše nasledije* (NÉZVAL, Vítězslav: *Něvidimaja Moskva*. In: *Naše nasledije* [online], č. 96 (2010). Ed. Vladimír Jenišerlov [cit. 2020-11-14]. Dostupné z: <http://nasledie-rus.ru/podshivka/9615.php>). Rogněda Sergejevna se v sedmnácti letech roku 1926 vdala za maďarského šachového génia Richarda Rétiho, přemožitele Capablanky a autora tzv. hypermoderní šachové školy. Hrál také v několika československých filmech včetně *Džungle velkoměsta* Leo Martena (1929) a *Svatého Václava* Jana Kolára (1930, v roli Přibyslavy) – právě pod jménem Naja Réti. Roku 1929 náhle ovdověla (Réti, rodák ze slovenského Pezinku, zemřel v Praze na spálu). Tehdy se seznámila s Nezvalem, který obdivoval a také překládal verše jejího otce, a po Nezvalově smrti patrně sama přeložila část *Neviditelné Moskvy* do ruštiny, jak se domnívá vydavatel Goroděckého Vladimír Jenišerlov v tomtéž vydání časopisu (JENIŠERLOV, Vladimír: Praga, poet i Naja. In: *Tamtéž* [online]. [Cit. 2020-11-14.] Dostupné z: <http://nasledie-rus.ru/podshivka/9614.php>).

tak často a bez důvodu po tváři slzy, když jsem se s ní procházel v Praze podél nábřeží anebo nejnemožnějšími končinami, jež ráda vyhledávala.“ (s. 68)

Nezvalův erotický úběžník se přenáší na celou sovětskou realitu, kterou následně srovnává se západním pojetím lásky. Východiskem této nerozvinuté úvahy je nečekaná absence koketerie, kterou vypravěč zaznamenává v Moskvě, jeho závěr je však opačný než ten, který by bylo možné očekávat: vymizení koketerie je Nezvalovi důkazem přítomnosti lásky, zatímco západní člověk má potřebu „vzněcovati se pohledy a gesty, poněvadž na západě lásky takřka není“ (s. 68). Třídní boj a diktatura proletariátu se rozprostřely i na citový život, který se v sovětské společnosti, adorované Nezvalem, odvíjí podle nových pravidel: „...citový život, to všecko lidské ... má být tam, v zemi socialistické výstavby, přece naprosto jinak determinováno než na západě.“ (s. 72) Podle Nezvala se komunistickému režimu podařilo už necelých dvacet let po revoluci vymýtiti erotiku a celou oblast intimního emocionálního vzrušení z úzkých rámců individuálního prožitku a propůjčit jim společenskou povahu. Podle jeho přesvědčení se tak realizoval sen mnoha utopií, když jedinec překročil svazující hranice svého individualismu a splynul s ostatními, s masou, se společností: není pak překvapením, že sovětský občan „svůj intimní život proti našemu intimnímu životu rozšířil nepopsatelnou měrou, že jej rozšířil o to, co nazýváme veřejným životem“ (s. 72), že „učinil tak zvaný ‘veřejný život’ součástí své osobní nejintimnější adaptace a pociťuje jej s lyrismem, jak lze pociťovati jen to, na čem jsme zaujati nejen rozumem, ale i citem“ (s. 73). K tomuto eroticko-společenskému triumfu se pojí dekonstrukce rodiny ve starém, „měšťáckém“ stylu s monogamií a výchovou dětí rodiči, což Nezval samozřejmě vítá s úlevou; je například nadšený, že „není zde rozdílu mezi legitimními a nelegitimními dětmi“ (s. 64) – děti, stejně jako ženy, jsou prý majetkem všech.

Jeho vlastní vzněcování, reagující na tuto kolektivizovanou emocionalitu (která pochopitelně ospravedlňuje například brutální kolektivizaci), se vyznačuje rysy hypertrofie a patologické úchytky, popsané ve dvacátých letech minulého století francouzským psychiatrem Gaëtanem Gatianem de Clérambaultem jako erotomanie (*les psychoses passionelles*).¹⁹ Jde o vystupňovanou hypersexualitu, nazývanou v německých pramenech také „šilenství lásky“ (*Liebeswahn*), kdy reakce či souhlas objektu vášně nehraje nijak podstatnou roli, respektive jeho pokusy vymezit se jsou vnímány jako koketerie. Žena jako erotický objekt se stává předmětem víceméně abstraktní touhy, kterou Nezvalův vypravěč projektuje na všechny kolemjdoucí: „Nebylo ani jedné ženy, jíž bych nepohleděl do očí...“ (s. 68) Koncept kolektivního ženství je založen na ideálu, který není dosažitelný individuálně, není slučitelný s jednou osobou – Nezval chce všechny najednou: „Nic není kouzelnějšího než ideální žena, která se tvoří na korse spoluprací všech žen, jež potkáme během večera.“ (s. 70) Korzo nebo promenáda jsou pro Nezvala výkladní skříní ženství už v *Sexuálním nocturnu*, kde píše o době zrání svého autobiografického lyrického

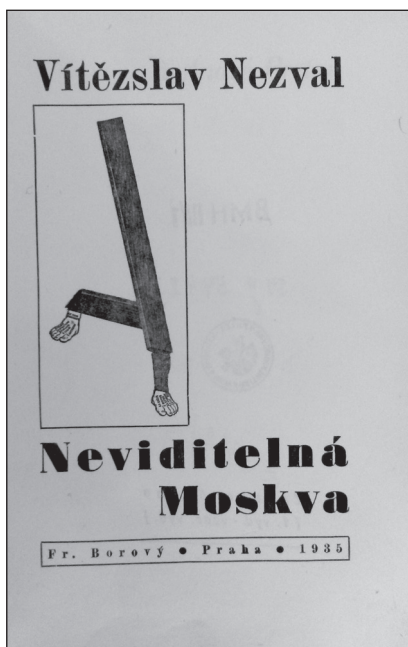
19 Podle objevitele se tato porucha nazývá také de Clérambaultův syndrom. Tento jev je popsán i v souvislosti s literárními díly, v nichž se vyskytuje jako důležitý motiv (viz WALTON, Stuart: *A Natural History of Human Emotions*. New York, Grove Press 2004, s. 195).

subjektu, že v patnácti letech „vidíme na ženách hlavně obličej“ a „hlava za hlavou se ukládá do naší fantasmie“. Z tohoto ukládání vzniká stav nahromadění: „Měl jsem již ve fantasmii dosti slušné skladiště hlav. Když jsem potkal některou večer na promenádě, rozbušilo se mi srdce.“ Nezval tuto zkušenost označuje také jako „rendez-vous s hlavami“ a „citový jarmark“.²⁰

Uhranutí erotickým kolektivismem se v Moskvě dostavuje také při Nezvalově návštěvě masového dne mládeže: „Čtvrt milionu krásných mladých žen a dívek, v nejrůznějším přestrojení, to není špatné!“ (s. 92) Později kolektivní působnost žen konkretizuje, aniž by uváděl jedinou konkrétní ženu: „Přiznám se, že vzrušení, které jsem pociťoval, jsa se všech stran spalován ěadry žen, tísňících se ve fantastickém klubku, mně dávalo závat jako některé krajně smyslné sny.“ (103 n.) Při sebereflexi tohoto uhranutí zmiňuje autor sám možnost pokládat tento jev za diagnózu nemoci: „Anebo bych měl tuto nemoc pokládati ještě spíše za nevléčitelnou nemoc básníků, jejichž celý život je hledáním silnějších a silnějších, omamnějších a omamnějších drog, jimiž jsou básnické obrazy?“ (s. 68) Topos hledání nepřítomné ženy je pro tuto intenzifikovanou erotickou orientaci příhodným obrazem, protože při tomto syndromu nejde koneckonců ani tak o uskutečnění erotické a sexuální potřeby jako o sám její průběh a idealizovanou, romantickou – nebo surrealistickou – verzi či vidinu vztahu.

Závěrem dvě poznámky koncepčního rázu:

Vzrušení a erotismus jsou v Nezvalově *Neviditelné Moskvě* organizujícím principem, autor jimi zachází jako rámcovou analýzou, použijeme-li pojem, který kanonizoval americký sociolog Erving Goffman. Rámcem Goffman metaforicky nazývá v procesu socializace osvojená zkušenostní schémata, která se užívají převážně nevědomě a pomáhají jedinci rozpoznat nebo stanovit smysl jednotlivých situací a utvořit si pravidla pro rozpoznání toho, co zrovna vyžaduje nějaké osvojení,

Titulní strana Nezvalovy *Neviditelné Moskvy* z roku 1935 s vinětou Jindřicha Štyrského

20 NEZVAL, Vítězslav: *Sexuální nocturno: Příběh demaskované iluze*. Praha, Torst 2001, s. 6. Jde o reprint původního vydání z roku 1931 v neprodejné privátní erotické Edici 69 Jindřicha Štyrského, který dílo doprovodil svými litografiemi.

chápaní, zacházení.²¹ Tak přesně postupuje Nezval v neznámém prostředí Moskvy, kterou opakovaně srovnává s Paříží („obě města se mně rýmují“ – s. 48), kterou staví proti západoevropským pahodnotám a kterou – do třetice – „surrealizuje“. Pokouší se tedy nastalé situace zařadit literárně do známých rámců a nalézt odpověď na otázku, co se vlastně děje a jak tomu rozumět, jaký zvolit klíč k pochopení reality (Goffman mluví o *keys and keyings*, doslova klíčích a klíčování).²² Tím nejvýraznějším rámcem a společným jmenovatelem, klíčem nejen Nezvalových zážitků, ale především jeho způsobu psaní o zážitcích, osobách, politických, sociálních, uměleckých nebo emočních jevech, se stává erotický princip.

Druhá poznámka se týká erotismu. Nezvalova intence v *Neviditelné Moskvě* není epistemologická, nýbrž erotická ve smyslu, který částečně převzal od Bretona, na nějž se také mnohokrát v textu odvolává, dokonce i na jeho definici Rudé armády: „Zde konečně měla být oceněna slova André Bretona, že Rudá armáda má v sobě smysl negace všech armád...“ (s. 77) Erotismus byl ale v modernismu produktivním principem v širším smyslu recepčního prizmatu, jímž se jevy zařazují do svých rámců. Tuto mnohostrannou souvislost by bylo potřeba ve vztahu k Nezvalovu erotismu důkladně posoudit a v jednotlivostech popsat, přinejmenším je však možné jmenovat několik významných souvislostí. Už v desátých letech je pojem erotismu stěžejní pro výtvarníka Marcela Duchampa – a to právě v přeneseném smyslu, jako mechanismus, i ve vztahu se stroji.²³ Ještě důležitější je erotismus v tom smyslu, který mu propůjčuje francouzský filozof a spisovatel Georges Bataille, Nezvalův o tři roky starší současník, který se také osobně účastnil počátků surrealistického hnutí, s nímž se později rozešel. Bataille pracuje s pojmem extatické lásky, kterým ji usouvztahuje s mystickou zkušeností, s erotismem jako odvětvím mystiky.²⁴

Není naším cílem rekonstruovat celé pojmosloví a argumentační strategie týkající se erotismu v prvních dvou třetinách dvacátého století. Samotné souvislosti nejužšího vymezení surrealistického erotismu s jeho základními projevy v umění

21 GOFFMAN, Erving: *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1974, s. xiii a 24.

22 *Tamtéž*, s. 40 n.

23 Viz WOLFSTEINER, Andreas: „...a new human beeing, half robot and half four dimensional“: Duchamp, Roussel, Maschine. In: SCHRAMM, Helmar – SCHWARTE, Ludger – LAZARDZIG, Jan – LORBER, Michael – HAHN, Daniela (ed.): *Spuren der Avantgarde: Theatrum machinarum. Frühe Neuzeit und Moderne im Kulturvergleich*. Berlin, Walter de Gruyter 2008.

24 V Bataillových sebraných spisech v nakladatelství Gallimard jsou texty k erotismu obsaženy především v 8. svazku (*L'histoire de l'érotisme – Le surréalisme au jour le jour – Conférences 1951–1953 – Souveraineté – Annexes*) a v 10. svazku (*L'érotisme – Le procès de Gilles de Rais – Les larmes d'Erosa*). Na Bataillovy úvahy na téma erotismu a sexuality později navazuje Michel Foucault v mnohokrát přetištěné a do mnoha jazyků přeložené stati „Préface à la transgression“ (In: *Critique*, č. 195–196: *Hommage à Georges Bataille*, s. 751–769; v českém překladu: Předmluva k transgresi. In: FOUCAULT, Michel: *Myšlení vnějšku*. Praha, Herrmann a synové 2003, s. 7–34). Pro Foucaulta je sexualita výchozím bodem transgrese – operace, která zachází s mezemi, aniž by je chtěla jednoduše překročit nebo odstranit, profanace bez objektu, pro kterou neexistuje nic sakrálního.

a myšlení by dalece přesáhly možnosti této statě. Zmínky jsou relevantní jen jako odkaz na rozsáhlý diskurz, rámec, v němž se Nezval pohyboval a který definoval jeho přístup.

V jeho vlastní tvorbě je třeba uvést v souvislosti s erotismem a sexualitou ve třicátých letech na prvním místě *Sexuální nocturno*, text, který byl poprvé a na sedm desetiletí i naposled vydán v neprodejné privátní Edici 69 Jindřicha Štyrského v roce 1931 s doprovodnými kolážemi tohoto malíře.²⁵

Z této publikace je převzat i následující citát, použitý v názvu článku a dokládající, že pro Nezvala byl vztah mezi věčností sexuální slasti a věčností beztrždní komunistické společnosti velmi těsný:

„Díra mne obklopila horkou neexistencí. – Mrdal jsem. Mrdal jsem a stříkalo to ze mne do díry, která se jaksi sama pohybovala jako slimák.

Křičel jsem:

– Mrdat, mrdat!

Řekla:

– Vydrž to a zůstaň ještě chvíli.

Já jsem byl šťasten, neboť by se mi bylo chtělo zůstat tak věčně.“²⁶

Následně autor deklaruje souvislost popsané scény s poetikou snu, která je klíčová i pro moskevskou antireportáž: „Nyní to byl pokoj ze sna ... bez vztahu k minulosti a budoucnosti, právě tak jako chodec po krkolomném žebříku ze sna, po žebříku, jehož některé dlouhé oddíly jsou prostě nahrazeny neexistencí.“²⁷

Abstract

In August 1934, poet and writer Vítězslav Nezval (1900–1958), a leading personality of the Czechoslovak inter-war art avant-garde and also a member of the Communist party, visited Moscow as one of the Western guests invited to the founding congress of the Union of Soviet Writers; one year later, he published a prosaic-essayistic reflection of his visit under the title The Invisible Moscow (Neviditelná Moskva. Praha: F. Borový, 1935). The purpose of the present study approached from a semiotic angle is to obtain access to the intentional meaning of this specific testimony concealed behind a factual description of events and environments. The author first outlines a broader socio-political context consisting in an intensive interest of Western left-wing intellectuals in the Soviet Union between the world wars and, on the other hand, in systematic efforts of the Soviet leadership to make use of this potential for their own benefit. Nezval ranked among artists who felt a priori sympathies toward the Soviet social experiment, and they are clearly seen in his text, although he himself declared that his intention was not to provide a testimony about the Soviet “objective reality”,

25 V roce 2020 vyšlo *Sexuální nocturno* v anglickém překladu společně s dalšími dvěma svazky Edice 69, erotickou básnickou sbírkou *Thyrso* Františka Halase a prózou *Emilie přichází ke mně ve snu* Jindřicha Štyrského (Edition 69: František Halas, Vítězslav Nezval, Jindřich Štyrský. Prague, Twisted Spoon Press 2020).

26 NEZVAL, V.: *Sexuální nocturno*, s. 44.

27 *Tamtéž*, s. 45.

which is what media reports or articles do. To understand Nezval's work, the author believes it must be kept in mind that Nezval, while in the Soviet Union, was looking for, first and foremost, inspiration and connections with poetic and ideological principles he professed. Nezval's cognitive method is intuition, free of any rational and critical reflections, and his creative principle is imagination, whose incarnation Nezval found in surrealism. The reality around him serves as a matter for a distillation of experiences occurring in a dream mode. This allows him to overlook or willfully interpret various phenomena related, for example, to the repressive aspect of Stalin's regime or the onerous everydayness of the Soviet Union's citizens. The author sees the dominant feature of this dreamlike experience and the line connecting seemingly incompatible segments of reality into all-embracing lyrical intoxication in an erotic principle. Nezval is excited by Moscow as an object of bliss, as a source of sexual arousal. This principle is offered to him as a key enabling an individual to cross the boundary of individualism and blend into the society as a bridge between the eternity of sexual ecstasy and the eternity of the classless Communist society, thus promising the fulfillment of human utopias. The author provides an analysis of the text of The Invisible Moscow in support of his conclusions, and links them to some period esthetic and philosophical concepts.

Keywords / Klíčová slova:

Vítězslav Nezval; Moscow; Soviet Union; Czech literature; avant-garde; surrealism; eroticism

Vítězslav Nezval; Moskva; Sovětský svaz; česká literatura; avantgarda; surrealismus; erotismus

Sovětským Orientem

Meziválečné cesty československých spisovatelů do periferních oblastí Sovětského svazu

Kateřina Šimová

Katedra ruských a východoevropských studií, Institut mezinárodních studií
Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Počátkem dvacátých let minulého století v souvislosti s koncem občanské války a ústupem od drastické politiky válečného komunismu směrem k takzvané Nové ekonomické politice (NEP) se sovětské Rusko začalo otevírat západním investicím. První vlašťovkou bylo uzavření obchodní dohody mezi Londýnem a Moskvou v březnu 1921, následované květnovou německo-sovětskou obchodní smlouvou. Po vzoru Velké Británie a pod tlakem domácích průmyslových a obchodních kruhů zahájilo jednání o vzájemných hospodářských stycích také Československo a v červenci 1921 bylo dosaženo dohody o vzájemné výměně obchodních misí. V situaci politické nejistoty po německo-sovětském sblížení na konferenci v Janově pak byly v červnu 1922 uzavřeny prozatímní obchodní smlouvy, které rovněž zakotvily vzájemné zřízení zastupitelských úřadů, do té doby suplovaných činností obchodních misí. Rozvoj vzájemných hospodářských styků rovněž položil základy dvoustranné kulturní spolupráce v širokém smyslu tohoto slova. Díky tomu také postupně narůstal počet lidí, kteří se do Sovětského svazu z Československa vypravili.

Počet zájemců o takovou cestu narůstal od druhé poloviny dvacátých let v souvislosti se vznikem Všesvazové společnosti pro kulturní vztahy se zahraničím (*Vsesojuznoje občestvo kulturnoj svjazi s zagranicej* – VOKS), zejména však s rozvojem sovětské státní cestovní kanceláře Inturist po roce 1929. Zatímco VOKS se orientovala spíše na exkluzivní exkurzní program pro vybrané jednotlivce a kolektivy, zejména z oblasti

vědy, umění a kultury, Inturist organizoval cesty ve větším měřítku a pro širší okruh zájemců a ve třicátých letech péči o zahraniční návštěvníky postupně v podstatě převzal. V Československu začal Inturist působit v letech 1931–1932, nejprve prostřednictvím cestovních kanceláří Travema a Čedok. Přímé zastoupení zde Inturist získal v roce 1935 po normalizaci československo-sovětských diplomatických styků.

Z Československa cestovala do Sovětského svazu v meziválečném období velmi různorodá skupina lidí, ať už šlo o jednotlivce na pozvání VOKS nebo v rámci zájezdů Inturistu, profesně či odborně zaměřené delegace, zejména dělnické a mládežnické, osoby cestující s obchodním či politickým posláním, případně dělníky vyjíždějící za prací. Zájemci o cestu přitom procházeli dvojnásobným filtrem: jednak u československých úřadů, kde museli žádat o rozšíření územní platnosti cestovního pasu a vysvětlit přitom účel své cesty, jednak při žádosti o sovětské vstupní vízum. Běžné československé cestovní pasy měly totiž omezenou teritoriální platnost „pro všechny státy světa vyjma SSSR“. V praxi přitom nebyly s odkazem na státní zájmy povolovány cesty, které by sloužily k propagaci sovětského režimu, což se týkalo zejména členů Komunistické strany Československa a jejich sympatizantů.¹ Některé třetí státy však na hranicích se Sovětským svazem často benevolentně propouštěly československé občany bez ohledu na platnost jejich pasu, případně umožňovaly vycestovat například jen na náhradní cestovní doklad vystavený sovětským zastoupením v některé třetí zemi. Tato omezení byla postupně rušena až v souvislosti s navázáním diplomatických styků mezi Československem a Sovětským svazem.²

Snahy kvantifikovat množství československých návštěvníků Sovětského svazu v meziválečném období jsou obtížné kvůli absenci relevantních archiválií. To platí, vzhledem k daleko živelnějšímu pohybu osob, zejména pro dvacátá léta. Určitou představu je však možné získat o vývoji ve třicátých letech, a to na základě materiálů z archivu československého zastoupení Inturistu. Vyplývá z nich, že jeho prostřednictvím navštívilo Sovětský svaz v průměru přibližně pět set cestovatelů z Československa ročně, nejvíce pak v roce 1936, kdy to bylo asi patnáct set osob.³ Pro srovnání dodejme, že celkový počet zahraničních turistů, kteří pod patronací Inturistu v letech 1929–1939 Sovětský svaz navštívili, se odhaduje na sto tisíc osob,

1 Vydávání cestovních pasů do Sovětského svazu mělo být na základě výnosu Ministerstva vnitra z 10. srpna 1926 zamítáno ve všech případech, kdy se jednalo buď o cesty dělnických delegací do SSSR; dále o cesty osob, o nichž bylo zjištěno nebo panovalo důvodné podezření, že mají do SSSR odjet s posláním politické povahy nebo v záležitosti odborového hnutí; a konečně o cesty osob, o nichž bylo zjištěno nebo panovalo důvodné podezření, že mají namířeno do SSSR, aby tam prodělalý některý agitační kurz. (Srv. Oběžník Presidia zemské správy politické v Praze č. 31623 ze dne 11. září 1926 o vydávání cestovních pasů do sovětského Ruska. In: SEDLÁČEK, Jiří – VÁVRA, Josef: *Pro zemi milovanou: Z bojů o československo-sovětské přátelství*. Praha, Svět sovětů 1960, s. 331 n.)

2 Podrobnější informace viz RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2007, s. 12–18.

3 Viz LOMÍČEK, Jan: *Poznávací zájezdy československých občanů do sovětského Ruska v meziválečném období z pohledu archivních pramenů Ruské federace*. In: *Časopis Národního muzea: Řada historická*, roč. 183, č. 3–4 (2014), s. 75–88, zde s. 84.

z toho až sedmdesát tisíc ve druhé polovině třicátých let.⁴ Historik Jan Lomíček přitom odhaduje se vší opatrností a s vědomím možného zkreslení počet československých návštěvníků SSSR v letech 1921 až 1938 na maximálně osmnáct tisíc osob.⁵ Tento relativně malý počet dokládá, že návštěva Sovětského svazu v meziválečném období sice nepředstavovala záležitost výjimečnou, přesto však dosti vzácnou.

Bez ohledu na organizační zajištění směřovala většina cest především do sovětské metropole, kam zavítali bezmála všichni cizinci, kteří v meziválečném období Sovětský svaz navštívili. Moskva jako centrum dopravní infrastruktury byla také hlavním výchozím bodem dalších cest po SSSR. Často, byť podstatně méně navštěvován byl také Leningrad, Charkov (do roku 1934 hlavní město Ukrajinské SSR), případně Kyjev a letoviska na černomořském pobřeží a na Krymu. K nim postupně přibývaly velké stavby první pětiletky v provinčních oblastech Ruska a Ukrajiny, zejména Dněperská hydroelektrárna (DněproGES), továrna na zemědělské stroje Rostselmaš v Rostově na Donu či Stalingradský traktorový závod F. E. Dzeržinského. Přestože cestovní nabídka Všesvazové společnosti pro kulturní vztahy se zahraničím a Inturistu byla velmi pestrá a proměnlivá, většina cestovatelů nenahlédla za hranice centrálních oblastí Ruska a Ukrajiny. Jen málokdo z nich navštívil některou odlehlejší část této „šestiny světa“ či „šestého světadílu“, který v meziválečném období zabíral 21,2 miliony čtverečních kilometrů.

Ve dvacátých letech představoval takové exotické území především Kavkaz – periferní, přesto poměrně dobře dostupná oblast, která se však kulturně, historicky i krajinně výrazně odlišovala od centrálních svazových území. Na Kavkaz, jehož tři kulturně i historicky odlišné republiky tvořily až do roku 1936 společnou Zakavkazskou sovětskou federativní socialistickou republiku, tak mířili cestovatelé, kteří chtěli obsáhnout ve své časově limitované cestě co nejrozmanitější území. Díky tomu se Kavkaz i přes svou okrajovou polohu stal poměrně hojně navštěvovanou destinací, jak o tom svědčí skutečnost, že jeho návštěvu popisuje až čtyřicet procent německých cestopisů z meziválečného období.⁶

Jako první z literátů meziválečného Československa se na Kavkaz vydal pražský německy píšící spisovatel, novinář, reportér a nadšený cestovatel Egon Erwin Kisch (1885–1948) během své první návštěvy Sovětského svazu v době od prosince 1925 do května 1926. Cestoval po železnici, která ze severoosetského Vladikavkazu obchází hřeben Velkého Kavkazu ze severovýchodu přes čečenský Groznyj a dagesťánskou Machačkalu a poté vede podél kaspického pobřeží přes Derbent do Baku. Odtud Kisch pokračoval po trase Baku–Tiflis (Tbilisi) přes ázerbajdžánskou Gandžu a gruzínské Rustavi, z Tbilisi pak zamířil na jih k arménským hranicím a údolím řeky Debed do arménského Gjumri a Erivanu (Jerevanu). Postupnou proměnu prostředí i lidí po této cestě, jak ji pozoroval oknem jedoucího vlaku, Kisch plastickou zkratkou

4 Srv. BAGRASJAN, Vardan Ernestovič a kol.: *Sovetskoje zazerkaľe: Inostrannyj turizm v SSSR v 1930–1980-je gody*. Moskva, Forum 2007, s. 5 a 8; HEEKE, Matthias: *Reisen zu den Sowjets: Der ausländische Tourismus in Rußland 1921–1941*. Münster – Hamburg – London, Lit Verlag 2003, s. 48 n.

5 Citováno ze soukromé korespondence Jana Lomíčka s autorkou ze dne 24. listopadu 2014.

6 Srv. HEEKE, M.: *Reisen zu den Sowjets*, s. 252.

mistrně popisuje v první kapitole „Rusko po železnici“ svého reportážního cestopisu, který publikoval v roce 1927 v Berlíně pod názvem *Zaren, Popen, Bolschewiken* (český překlad *Caři, popi, bolševici* Jarmily Haasové vyšel v roce 1929).⁷ Etnickou různorodost, orientální rozmanitost i exotičnost přírody, měst a vesnic potom barvitě popisuje v kapitolách věnovaných třem kavkazským metropolím – Tbilisi, Baku a Jerevanu. Zejména popis Jerevanu, který byl vzhledem ke svému perifernímu postavení daleko méně navštěvovaný, unikátně zachycuje tehdejší orientální charakter města a jeho obyvatel.

Na konci roku 1926 vedla na Kavkaz také tříměsíční cesta dalšího pražského Němce – spisovatele, publicisty a novináře Franze Carla Weiskopfa (1900–1955). Navštívil Tbilisi, odkud pokračoval do Adžarie (Batumi) a podél černomořského pobřeží do abcházského Suchumi, Nového Athosu a Gudauty. Kavkazská cestopisná mozaika tvoří součást knihy *Umsteigen ins 21. Jahrhundert: Episoden von einer Reise durch die Sowjetunion*, která vyšla rovněž v roce 1927 v Berlíně a o rok později byla přeložena do češtiny pod názvem *Do XXI. století přestoupit!*⁸ Do Gruzie se Weiskopf na rozdíl od Kische dostal po Gruzínské vojenské cestě – více než dvě stě kilometrů dlouhé historické hlavní spojnicí vedoucí z Vladikavkazu údolím řeky Terek a dále Darialeskou soutěskou přes Boční kavkazský hřbet. Odtud cesta po úpatí hory Kazbek prochází do Stěpancmindy (dříve Kazbegi), poté Křížovým průsmykem zdolává hlavní hřeben Velkého Kavkazu, za nímž klesá do Gudauri k historické Mcchetě nedaleko Tbilisi. Scénická, avšak pro posádku i automobil náročná cesta je zachycena v kapitole „Motor“.⁹

Oproti Kavkazu, který byl již v předrevolučním období navštěvovanou turistickou destinací, patřila Střední Asie k územím, kam se dalo dostat pouze se speciálním povolením carských orgánů, přičemž některá místa byla pro cizince zcela uzavřena. Sovětská vláda vzhledem k nepřehledné bezpečnostní situaci, zejména s ohledem na dlouhotrvající partyzánský odpor hnutí basmačů ve značné části Ferganské doliny a Turkestánu, povolila cizincům vstup do Střední Asie až od poloviny dvacátých let. Do té doby platily výjimky pouze v případě diplomaticky krytých cest. Teprve uvolnění cestovních omezení, konsolidace poměrů a postupné zlepšování dopravní infrastruktury koncem dvacátých let otevřely sovětskou Střední Asii také zahraničním návštěvníkům. Cestování do středoasijských oblastí však nadále komplikovalo náročné klima, nezvyklá strava a výskyt nemocí jako malárie či cholera. Střední Asie také nepatřila do stálé nabídky zájezdů Inturistu, a chyběla zde proto i turistická infrastruktura. Nabízela však naprosto unikátní zkušenosti.

Československé cesty do sovětské Střední Asie jsou spojeny zejména s historií vystěhovalecké komuny Interhelpe v Kyrgyzstánu, nejúspěšnějšího z dělnických průmyslových a výrobních družstev, která vycestovala do Sovětského svazu ve dvacátých letech

7 KISCH, Egon Erwin: *Zaren, Popen, Bolschewiken*. Berlin, Erich Reiss 1927; TÝŽ: *Caři, popi, bolševici*. Praha, Pokrok 1929, s. 5–19.

8 WEISKOPF, Franz Carl: *Umsteigen ins 21. Jahrhundert: Episoden von einer Reise durch die Sowjetunion*. Berlin, Malik 1927; TÝŽ: *Do XXI. století přestoupit!* Praha, Jan Fromek 1928 (překladatel neuveden)

9 TÝŽ: *Do XXI. století přestoupit!*, s. 82–85.

s výhledem na lepší životní podmínky. Takovými bylo výrobní družstvo Pragomašina ze Slaného, které v roce 1923 zamířilo do Tbilisi, komuna Reflektor, s níž se v letech 1925 až 1929 vystěhovalo do povolžské stepi v Saratovské oblasti na dvě stě padesát německých a českých rodin, Kladenská komuna, která se v roce 1925 v počtu dvou set lidí usídlila v Rostovské oblasti, či Slovácká komuna z Hodonína, která ve stejném roce odcestovala do Stalingradské (dnes Volgogradské) oblasti.¹⁰

Interhelpo bylo založeno v květnu 1923 v Žilině, v říjnu podalo žádost sovětské vládě o povolení k výjezdu, které v únoru 1924 obdrželo. Devětadvacátého března 1925 vyrazil ze Žiliny po železnici první transport čítající čtrnáct nákladních vagonů s vybavením koželužny, textilní továrny, truhlárny, parní lokomotivou, americkým traktorem značky Fordson a dalším zařízením a technikou. Do Sovětského svazu s ním odjelo na tři sta osob – 117 členů družstva a 186 rodinných příslušníků, z toho 140 dětí (jedním z nich byl i pozdější přední československý politik Alexander Dubček). Po bezmála měsíčním putování dorazil transport 24. dubna do Pišpeku (ve stejném roce přejmenovaného na Frunze, dnešního Biškeku), hlavního města tehdejší Kyrgyzské autonomní sovětské socialistické republiky v rámci Ruské sovětské federativní socialistické republiky. Ačkoli podle původních plánů mělo družstvo pokračovat do úrodnějších oblastí okolo Prževalska (dnes Karakol), ukázal se přesun veškerého vybavení desítky kilometrů po nesjízdných cestách do míst, kam již nevedla železnice, jako nemožný. Blízkost železnice byla rovněž klíčová vzhledem k průmyslovému charakteru družstva. U Pišpeku pro ně byl vyhrazen kus pozemku na výstavbu průmyslového závodu a půda na založení polního hospodářství. „Komunardi“ byli ubytováni v barácích po rakouských zajatcích, které museli svépomocí upravit, žilo a pracovalo se zpočátku pod širým nebem ve velmi náročných podmínkách odlišného klimatu a propukajících nemocí. Sedmého srpna 1926 posílil komunu druhý transport, čítající na šest set osob. Ve stejném roce se podařilo zprovoznit textilní továrnu, která se stala páteří družstevní výroby, a začaly fungovat i další provozy – koželužna, truhlárna i strojírenský podnik. Po druhém transportu pak následovaly ještě další dva. Celkem tak do sovětského Kyrgyzstánu vycestovalo z Československa přes tisíc osob, z toho bezmála čtyři sta členů družstva.¹¹

10 Souhrnně k tématu viz JANÁK, Dušan – JIRÁSEK, Zdeněk: *Z historie československých vystěhovaleckých družstev v Sovětském svazu (1923–1939)*. Opava, Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik 2014. K historii komuny Reflektor srv. GOLICYN, Alexej: *Češskije kommunardy na sovětskoj zemi: Istorija predatelstva* [online]. Dom Franka © 2019. [Cit. 2020-12-01.] Dostupné z: <http://www.domfranka.ru/dom-franka/okrestnosti/cheshskie-kommunardy-na-sovetskoy-zemle-istoriya-predatelstva.html>. V českém překladu: TÝŽ: *Česká komuna Reflektor v SSSR: Historie zrady* [online]. GULAG.cz, 07.06.2020. [Cit. 2020-12-01.] Dostupné z: <https://gulag.cz/cs/novinka/ceska-komuna-reflektor-v-sssr-historie-zrady>.

11 Srv. např. POLLÁK, Pavel: *Internacionálna pomoc československého proletariátu národům ZSSR: Dejiny československého robotníckeho družstva Interhelpo v sovietskej Kirgizii*. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1961; HUŇA, František: *Interhelpo – osada ve stepi: Vzpomínky*. Gottwaldov, Oblastní muzeum jihovýchodní Moravy 1967; HOLÁ, Věra – VICHÉREK, Efram: *Interhelpo: Vzpomínky na činnost Průmyslového družstva československých dělníků v sovětské Kirgizii*. Praha, Lidové nakladatelství 1975; JIRÁSEK, Zdeněk: *Interhelpo*. In: JANÁK, D. – JIRÁSEK, Z.: *Z historie československých vystěhovaleckých družstev v Sovětském*

Když Interhelpo slavilo v roce 1930 páté výročí své existence, představovalo již pilíř průmyslového a kulturního rozvoje severního Kyrgyzstánu. Spustilo zde první elektrárnu, stálo u počátku elektrifikace města Frunze, založilo první textilku, která produkovala první strojově tkané látky v dějinách země, a začalo pěstovat řepu cukrovku. Právě k pátému výročí vyrazila do Interhelpa na pozvání „komunardů“ také čtyřčlenná dělnická delegace komunistického Svazu přátel SSSR v Československu, doprovázená novinářem Juliem Fučíkem (1903–1943). Delegaci však nebyl československými úřady vystaven pas, a proto se musela vydat na cestu do Sovětského svazu ilegálně – pěšky karpatskými lesy.¹² Oproti původně plánovanému příjezdu k prvomájovým oslavám, které se termínově shodovaly s výročím komuny, dorazila delegace do Frunze až s měsíčním zpožděním. Ve vlaku na Taškentské železniční trati strávili šest dní, od 24. do 30. května. Byla to jedna z prvních zahraničních delegací v sovětské Střední Asii, její cestu proto podrobně monitoroval sovětský tisk.¹³ V Interhelpu strávila delegace neplánovaně tři týdny: „Jsem naprosto šťasten. Starají se o nás skvěle. Jsme ve Frunze už čtrnáct dní a zůstaneme ještě dalších pět, ačkoli původně jsme plánovali jen pět. Nechtějí nás pustit a samotným se nám nechce odjíždět,“ psal Fučík domů Gustě.¹⁴ Teprve 20. června pokračovala delegace do Alma-Aty, od roku 1927 hlavního města tehdejší Kazašské autonomní sovětské socialistické republiky v rámci RSFSR,¹⁵ kde se mimo jiné seznámila s výstavbou Turkeštánsko-sibiřské železnice (Turksib) – jedné z nejvýznamnějších staveb první sovětské pětiletky, spojující dopravně Střední Asii se Sibiří. Šestadvacátého června dorazila delegace do Taškentu, hlavního města Uzbecké sovětské socialistické republiky, odkud se po několikadenním pobytu vypravila zpátky do Moskvy.

Sugestivní knihu reportáží z této více než tříměsíční cesty, během níž navštívila delegace také některé průmyslové giganty první pětiletky na Ukrajině a v jižním Rusku, věnoval Fučík „soudruhům z komuny Interhelpo a městu Frunze v Kirgizské ASSR“.¹⁶ Kniha *V zemi, kde zítra již znamená včera*, která je především strhujícím čtením o Sovětském svazu očima vášnivého stoupence sovětského režimu, adorujícího

svazu (1923–1939), s. 72–84. Nejnověji se historii komuny věnoval Jaromír Marek v knize *INTERHELPO: Tragický příběh československých osadníků v Sovětském svazu* (Brno, Host 2020), která vzešla z jeho rigorózní práce *INTERHELPO: Stručné dějiny československého vystěhovaleckého družstva v SSSR*, obhájené na Palackého univerzitě v Olomouci v roce 2013 (online dostupné z: https://theses.cz/id/uuao4h/Marek_Interhelpo_rigorosni_prace_.pdf). Již v roce 2007 Jaromír Marek natočil v produkci České televize filmový dokument *Interhelpo: Historie jedné iluze* (dokument je online dostupný v archivu České televize z: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10123387223-interhelpo-historie-jedne-iluze/>).

12 Viz FUČÍK, Julius: *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha, Karel Borecký 1932, s. 35–39.

13 Srv. MALEVIČ, Oleg: Julius Fučík v sovětské Střední Asii. In: FUČÍK, Julius. *O Střední Asii*. Taškent, Gosudarstvennoje izdatel'stvo chudožestvennoj literatury UzSSR 1960, s. 3–26, zde s. 4–8.

14 Dopis Julia Fučíka z Frunze, datovaný 11. června 1930, je citován dle: MALEVIČ, O.: Julius Fučík v sovětské Střední Asii, s. 52 (z ruštiny přeložila autorka).

15 V doslovném přepisu Kazácké ASSR (*Kazáckaja avtonomnaja sovětskaja socialističeskaja republika*).

16 FUČÍK, Julius: *V zemi, kde zítra již znamená včera*. Praha, K. Borecký 1932.

transformační a modernizační sílu první pětiletky, však poněkud překvapivě středoasijskou tematiku prakticky neobsahuje (výjimkou je krátký příběh „Lahvička Eau de Cologne“ o osobním nasazení sovětského člověka při hledání naleziště ropy v povodí řeky Emby v severním Kazachstánu). Fučík totiž plánoval věnovat historii Interhempa samostatnou knihu, na niž však v zápalu agitační práce po návratu nedošlo. O část záznamů a poznámek z cesty navíc přišel při jedné domovní prohlídce. Z jeho první středoasijské cesty se tak zachovaly především cestovní poznámky, které začaly vycházet po návratu delegace v *Rudém večerníku* pod názvem „Z deníku československé dělnické delegace v SSSR“ – ten však končí dnem příjezdu do Interhempa – a tři texty otištěné v týdeníku *Tvorba*: již zmiňovaná „Lahvička Eau de Cologne“ a „Komsomolka z Kyzyl-Ordy“, publikované pod společným názvem „Dvě noci ve stepi“, a podobenství o vítězství socialismu nad náboženským tmářstvím „Saranče a náboženství“.¹⁷ Ačkoli myšlenku na vydání knihy o Střední Asii Fučík neopustil a ještě v roce 1935 v rozhovoru pro uzbeckou *Pravdu Vostoka* uvedl, že cílem jeho nové cesty je především sběr materiálu pro knihu reportáží o Střední Asii a pro velký román o Interhelpu,¹⁸ Fučíkovy středoasijské texty byly pohromadě publikovány až posmrtně jako druhá část reportážní knihy *V zemi milované*. Román o osudech „komunardů“ z Interhempa zůstal jen záměrem.¹⁹

Místo Fučíka se tak „kronikářem“ Interhempa stal jeho blízký přítel, spisovatel, překladatel, popularizátor soudobé ruské literatury a pracovník tiskového oddělení sovětské mise v Praze Jiří Weil (1900–1959). Ten podobně jako Julius Fučík strávil v Sovětském svazu více než dva roky. V červnu 1933 odjel pracovat do Moskvy jako překladatel pro nakladatelství cizojazyčné literatury v ústředí Kominterny. Zároveň přispíval do československého levicového tisku. Počátkem roku 1935 byl však v atmosféře politických čistek následujících po vraždě prvního tajemníka Leningradského oblastního výboru VKS(b) Sergeje Kirova z dosud ne zcela vyjasněných důvodů vyšetřován, propuštěn z nakladatelství, vyloučen z KSC a vyslán (nadále však jako tiskový pracovník) do odlehlých končin Střední Asie. Od března do června pobýval v Interhelpu, kde prožil oslavy jeho desátého výročí, než byl i odtud na základě nařízení o snižování počtu administrativních sil propuštěn a odeslán na Balchaštroj – gigantickou průmyslovou stavbu druhé pětiletky, budovanou vězni Karagandského nápravně pracovního tábora (Karlag) v nehostinných oblastech Kazachstánu. „A Jirka se jede 'kajat'. Jede na Yzyk Kul, do Karakulu, kolem něho jsou bystřiny s jasnou vodou, čisté, modré jezero, voňavý, drobný horský porost, veselé slunce. Dělá nejprve mnogotirážku, pak je reportérem, učitelem, redaktorem. Ale nám už nepíše, nikomu z naší party. Dovídáme se, že tam musí jezdit na koni, není tam dost hotových silnic, a on, nešika, bázlivec, že má zadek celý odřené od sedla. Kafe tam nemá, ale píše

17 TÝŽ: Dvě noci ve stepi. In: *Tvorba*, roč. 5, č. 33 (21.8.1930), s. 520 n.; č. 34 (28.8.1930), s. 537; č. 36 (11.9.1930), s. 568 n.; č. 37 (18.9.1930), s. 589; TÝŽ: Saranče a náboženství. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 1 (8.1.1931), s. 8 n.; č. 3 (22.1.1931), s. 42 n.

18 Vystuplenije na vstreče s dějatěljami kultury Uzbekistana. In: *Pravda Vostoka* (11.10.1935). Citováno dle: FUČÍK, Ju.: *O Sredněj Azii*, s. 127.

19 FUČÍK, Julius: *V zemi milované: Reportáže ze Sovětského svazu*. Uspořádala Gusta Fučíková. Praha, Svoboda 1949.

zato dobré reportáže do Tvorby,“ vzpomínala na tehdejší kusé informace o Weilových osudech jeho přítelkyně Jaroslava Vondráčkové.²⁰

Do *Tvorby* Weil ze svého vyhnanství skutečně zaslal několik reportáží – jsou to texty „Jaro v kirgizských horách“, „Kolem jezera Issyk-kul“, „Turksib“, „Alma-Atinská jablka“ a „Ujgurské divadlo“.²¹ Do Československa se vrátil (pravděpodobně díky intervenci Julia Fučíka) teprve v listopadu 1935. V následujícím roce uveřejnil v *Tvorbě* ještě dva středoasijské texty – „Asie“ a „Lenin na Džergačalku“²² – které poté zařadil do knižního souboru reportáží o českých dělnících v Sovětském svazu vydaného v roce 1937 pod názvem *Češi stavějí v zemi pětiletok*. Ústřední místo v knize však zaujímá právě historie Interhelpa.²³ Ve čtvrtém středoasijském textu „Vypovězenec z Alma-Aty“, v němž se ozývají tóny, které se celkovému heroizovanému, oslavnému ladění knihy podstatně vymykají, dává snad Weil nahlédnout do svého vlastního životního příběhu, kdy byl nucen odejít z Interhelpa na Balchaš:

„Bylo to stěhování národů a zmatek nad zmatek. Vlaky chrlily nové zástupy, ale jen jediný vlak jezdil denně do Alma-Aty, výchozí stanice Balchašstroje. Lidé čekali pět dní na místo v tomto vlaku. Leželi tupě a odevzdaně na cementové podlaze nádražní čekárny. Dobrovolníci zapisovali jména a čísla do seznamu čekajících, na které někdy v budoucnu dojde řada. Snad za pět dní, snad za týden. A v bufetu nebylo již žádných potravin, bzučely v něm jen melancholicky mouchy. Kolem byla poušť a tam nic neroste kromě melounů a dýní. Jen melouny, dýně a chléb, protože chléb musí být prodáván podle zákona všude, ber kde ber. Staniční budova byla rozpálena strašlivým asijským vedrem, ale přece bylo uvnitř lépe než venku na poušti. V čekárně nebylo možno ani chodit, ani stát. Lidská těla byla namačkána na sebe, muži, ženy, starci. Byly tu všechny národy Sovětského svazu, vyjímajíce snad Samojedy, kteří nejezdí na sezonní práce. Byl rok 1935, rok druhé pětiletky: industrializace Asie. Všechno se zdvihlo ze starých míst a plulo kamsi na Balchaš, do čertovy pouště. Dva dny a dvě noci jsem ležel v čekárně stanice Lugovskaja a jedl melouny s chlebem. Civěla na mne poušť, odporná, vyprahlá poušť se žlutými a černými pruhy. Jel jsem do Alma-Aty, ale nemohl jsem se tam dostat. S každým vlakem rostl tábor kočovníků. Nemohl jsem spát ani ležet, ale ležet jsem musil. A kolem byl pekelný hluk lidských hlasů a babylonské zmatení. Začal jsem snít o líbezném zvuku frézky, byl bych jej poslouchal jako ukolébavku. Alespoň kdybych uslyšel parní pilu nebo pravidelné supění Dieslu. Lidské hlasy se mi zabodávaly jako jehly do hlavy.“²⁴ Odchod z Interhelpa tak ve Weilově podání představuje vyhnání z Ráje.

20 VONDRÁČKOVÁ, Jaroslava: *Mrazilo-tálo: O Jiřím Weilovi*. Praha, Torst 2014, s. 51.

21 WEIL, Jiří: Jaro v kirgizských horách. In: *Tvorba*, roč. 10, č. 19 (9.5.1935), s. 296 n.; TÝŽ: Kolem jezera Issyk-kul. In: *Tamtéž*, č. 25 (20.6.1935), s. 412 n.; č. 26 (27.6.1935), s. 430 n.; č. 27 (4.7.1935), s. 446 n.; č. 28 (12.7.1935), s. 462 n.; č. 29 (19.7.1935), s. 478 n.; TÝŽ: Turksib. In: *Tamtéž*, č. 41 (10.10.1935), s. 671 n.; TÝŽ: Alma-Atinská jablka. In: *Tamtéž*, č. 43 (24.10.1935), s. 702 n.; TÝŽ: Ujgurské divadlo. In: *Tamtéž*, č. 44 (31.10.1935), s. 719 n.

22 TÝŽ: Asie. In: *Tamtéž*, roč. 11, č. 1 (3.1.1936), s. 8 n.; TÝŽ: Lenin na Džergačalku. In: *Tamtéž*, č. 10 (6.3.1936), s. 54 n.

23 TÝŽ: *Češi stavějí v zemi pětiletok*. Praha, Družstevní práce 1937, s. 56–91.

24 *Tamtéž*, s. 92–101, zde s. 92 n.

Ve stejném roce jako uvedenou reportážní knihu vydal Weil své první beletristické dílo, román *Moskva-hranice*, do nějž přetavil svůj moskevský příběh.²⁵ Román se v československých komunistických kruzích setkal s velkou kritikou,²⁶ pod jejímž tlakem Weil stáhl z nakladatelství volně pokračování románu s názvem *Dřevěná lžíce*, které se odehrává přímo v prostředí pracovního tábora na Balchaštroji.²⁷

V souvislosti s Interhelpem je třeba zmínit ještě slovenského spisovatele a novináře Petera Jilemnického (1901–1949), který přijel do Frunze s druhým transportem „komunardů“ v roce 1926 a ujal se v družstvu zřízení školy a vzdělávání dětí. Po několika měsících však komunu opustil. Své vzpomínky na cestu do Kyrgyzstánu, první okamžiky po příjezdu i těžkosti, které je na středoasijské půdě provázely, zachytil v novele „O Interhelpu a o krajanech, kteří museli ztratit domov, protože hledali štěstí v práci“, kterou zařadil v roce 1937 do beletristického souboru *Kompas v nás*.²⁸ Díky tomuto textu jsou známy některé klíčové události dějin Interhelpa i detaily z běžného života komuny.

V roce 1935, pět let od první návštěvy, do Interhelpa také podruhé zavítal Julius Fučík. V té době již druhým rokem pobýval jako dopisovatel *Rudého práva* v Moskvě, kam se uchýlil před (dalším) trestem odnětí svobody za prosovětskou agitaci. Během této doby podnikl do Střední Asie dvě cesty. Nejprve na přelomu prosince 1934 a ledna 1935 strávil několik dní v Taškentu a poté cestoval do Ferganské doliny. Z této cesty vznikl cyklus textů, který počátkem roku 1935 otisklo *Rudé právo* pod názvem „Poznámky a rozhovory“. Všechny texty tohoto souboru jsou datovány a lokalizovány, takže je možné jejich prostřednictvím Fučíkovu cestu sledovat: Orenburg, 24. prosince 1934; Aralské moře, 25. prosince 1934; Arys; Taškent; Andižan, 30. prosince 1934.²⁹ Podruhé navštívil středoasijské oblasti v době od září do prosince 1935. První měsíc strávil v Uzbekistánu, pak pokračoval do Kyrgyzstánu, v říjnu pobýval v Interhelpu a podnikl cestu k jezeru Issyk-kul – z Rybačje (dnes Balykčy) Issyk-kulskou kotlinou přes Kočkor a Naryn až do vysokohorského atbašinského okresu, pak zpět do Rybačje, parníkem přes Issyk-kul do Prževalsku (dnes Karakol) a automobilem zpět do Rybačje. Z Kyrgyzstánu pak Fučík odjel začátkem listopadu přes Taškent do nejdlehlšího koutu sovětské Střední Asie – Tádžikistánu, kde strávil poslední měsíc cesty, od poloviny listopadu do poloviny prosince.

25 TÝŽ: *Moskva-hranice: Román*. Praha, Družstevní práce 1937.

26 Viz FUČÍK, Julius: Pavlačový román o Moskvě. In: *Tvorba*, roč. 13, č. 3 (21.1.1938), s. 34 n.

27 Společně vydání románů *Moskva-hranice* a *Dřevěná lžíce*, chystané v roce 1968, již vyjít nestačilo. *Dřevěná lžíce* byla proto publikována nejprve v samizdatu, v edici Kvart (1978) a v Edici Expedice (1980), oficiálně pak teprve v roce 1992 v nakladatelství Mladá fronta, pro něž byl text nově edičně rekonstruován.

28 JILEMNICKÝ, Peter: O Interhelpu a o krajanech, kteří museli ztratit domov, protože hledali štěstí v práci. In: TÝŽ: *Kompas v nás*. Praha, Družstevní práce 1937, s. 341–466.

29 FUČÍK, Julius: Tamara Tsereteli jede do Samary. In: *Rudé právo* (6.1.1935), s. 5; TÝŽ: Stará žena a noví lidé. In: *Tamtéž* (9.1.1935), s. 4; TÝŽ: Mister Twister, step a druhá pětiletka. In: *Tamtéž* (16.1.1935), s. 4; O džankochu, šedesátnících a o škole. In: *Tamtéž* (18.1.1935), s. 4; TÝŽ: Putování Arminia Vamberiho, derviše. In: *Tamtéž* (20.1.1935), s. 5; TÝŽ: Na kolchozy ferganské doliny. In: *Tamtéž* (27.1.1935), s. 4.

Prvenství návštěvy Tádžikistánu, který se v roce 1929 etabloval z autonomní oblasti v rámci Uzbecké sovětské socialistické republiky na sedmou svazovou republiku, však mezi československými spisovateli náleží Egonu Erwinu Kischovi, který jej procestoval již v roce 1931 spolu s mezinárodní delegací mladých literátů. Jejich cesta vedla letecky z Moskvy do Taškentu a odtud po Transkaspické železnici přes historická města Samarkand a Bucharu do hlavního města Stalinabadu (dnes Dušanbe). Dále navštívil severotádžický Chodžend (dnes Chudžand), jedno z hlavních center na staré Hedvábné stezce a dnes druhé největší tádžické město, a městečko Garm (Gharm) v centrálním Tádžikistánu. Vypravil se také na jih, kde byla v roce 1931 v nížinách dolního toku řeky Vachš zahájena výstavba velkolepého zavlažovacího systému pro bavlníkové plantáže Vachšstroj. Odsud podnikl Kisch nelegální výpad za tádžické hranice do Afghánistánu na lov tygra. „Už týdný jsem bez pošty, nejenže jsem dva měsíce neměl vůbec poštu, ale nemohl jsem ani sám psát, nebyly lístky, známky, poštovní schránky, jen hory, divočina, dokonce i v džungli jsem byl, v Afghanistaně. (...) Viděl jsem však nesmírně mnoho, obdivuhodné a nádherné, nové a velkolepé, Orient a komunismus, Pamír a industrializaci. V tom nesmírném shonu a chvatu jsem téměř nic nenapsal, ba ani jsem si nemohl srovnat v hlavě dojmy, jeden zážitek zatlačuje druhý, a tak nejsem se sebou spokojen a nevím, budu-li s to napsat knihu tak zajímavou, aby odpovídala skutečnosti,“ psal Kisch z Tádžikistánu své dvorní překladatelce Jarmile Haasové.³⁰ Ona kniha vyšla v roce 1932 v Berlíně (a o rok později i v Moskvě) pod názvem *Asien gründlich verändert* (v českém překladu Jarmily Haasové-Nečasové až v roce 1953 jako *Asie od základů změněná*).³¹

Výčet exotických oblastí Sovětského svazu navštívených mezi válkami československými spisovateli by nebyl úplný bez zmínky o sibiřské periferii Ruska. Obtížně dostupné oblasti Sibiře, zejména její východní části, ležely prakticky stranou zahraničního cestovního ruchu, a to i přes existenci dopravní spojnice v podobě Transsibiřské magistrály. O to cennější jsou záznamy z cesty, kterou uskutečnil Franz Carl Weiskopf v doprovodu své ženy Grete v dubnu až září 1932. Z Moskvy cestovali přes Ukrajinu do nových průmyslových center Uralu (Magnitogorsk a Sverdlovsk, dnešní Jekatěrinburg) a Západní Sibiře (Novosibirsk a Stalinsk, dnešní Novokuzněck). Z Novosibirsku se pak vydali po řece Ob do Bijsku a odtud na koních do extrémně nedostupných a zcela neznámých oblastí Altaje. Výprava po Altaji tvoří závěrečnou část knihy *Zukunft im Rohbau: 18 000 Kilometer durch die Sowjetunion*, publikované v Berlíně ještě téhož roku.³²

Klíčovým tématem reportáží z cest sovětským Orientem, jak je reprezentují texty Julia Fučíka, Egona Erwina Kische, Jiřího Weila a Franze Carla Weiskopfa, je střet

30 KISCH, Egon Erwin: *Briefe an Jarmila*. Berlin, Das Neue Berlin 1998, s. 105. Citováno z předmluvy Jarmily Haasové-Nečasové v Kischově knize *Asie od základů změněná* (Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 7).

31 TÝŽ: *Egon Erwin Kisch berichtet: Asien gründlich verändert*. Berlin, Erich Reiss 1932; TÝŽ: *Asien gründlich verändert: Berichtet Egon Erwin Kisch*. Moskau, Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter der UdSSR 1933; TÝŽ: *Asie od základů změněná*. Praha, SNPL 1953.

32 WEISKOPF, Franz Carl: *Zukunft im Rohbau: 18 000 Kilometer durch die Sowjetunion*. Berlin, Malik 1932.

exotiky a modernity. Modernita v pojetí těchto autorů přitom vzniká propojením tří základních motivických okruhů. Prvním je proces industrializace, proměňující zaostalá území v dynamická agrárně-průmyslová centra prostřednictvím elektrifikace, rozvoje dopravní infrastruktury a urbanizace. Druhý tvoří nová organizace společenských vazeb, založená na sociální i materiální rovnosti občanů, která se projevuje především emancipací místních národů a etnik, a také emancipací ženy a jejím sociálním zrovnoprávněním. Třetí motivický okruh se pak vztahuje ke komplexu témat, která je možné souhrnně označit foucaultovským termínem *biopolitika*. Spadá sem především boj proti negramotnosti a důraz na všeobecné i celoživotní vzdělávání, budování systému zdravotní péče, včetně prosazování principů hygieny, či vznik volnočasových a kulturních institucí (kluby, kina, divadla).

Hlavním nástrojem a základním hybatelem tohoto procesu je práce. Ta ve státě dělníků a rolníků na rozdíl od kapitalistického světa představuje nejen zdroj obživy a materiálního zabezpečení, tedy faktor existenční, ale především faktor existenciální, socializační a disciplinační. Práce tvoří smysl života, zdroj štěstí a spokojenosti. Právě prostřednictvím práce sovětský člověk – a spolu s ním československý dělník v zemi sovětů – překračuje své individuální potřeby a zájmy, a stává se tak platnou součástí společnosti. Práce tedy slouží rovněž jako prostředek potlačování individuální identity ve prospěch té kolektivní. Svěbytně dichotomickou funkci v tomto ohledu zastává motiv úderníka – dělníka, který svou pracovní výkonností daleko překračuje stanovený plán, a má tak sloužit jako vzor ostatním. Jedná se sice o konkrétního jedince, který často vystupuje pod vlastním jménem, jako je tomu u hrdinů Weilových reportáží ze souboru *Češi stavějí v zemi pětiletok* či protagonistů Fučíkových reportáží. Zároveň je však v jeho osobě vyzdvížena geneze obyčejného člověka, často negramotného vesničana, v dělníka-úderníka a frekventanta dělnických fakult, s cílem ukázat, že úderníkem se může stát opravdu každý, bez ohledu na své individuální predispozice.

Práce se pro člověka v zemi dělníků a rolníků stala středobodem života a existence, zároveň i základní transformační zkušeností na cestě k novému, sovětskému člověku, jehož hlavními charakteristikami jsou vysoká ideovost (ve smyslu stranického vědomí, přesvědčení, disciplíny a oddanosti), sebevzdělávání, pracovní výkonnost, všestranný rozvoj a morální příkladnost. Právě a jen takový člověk může zvítězit nad přírodou, překonat kruté přírodní podmínky a za cenu drastických obětí pokořit drsnou a nehostinnou asijskou krajinu.

Popis proměny, kterou sovětská Střední Asie prošla za pouhých pět let dělicích první Fučíkovu cestu z roku 1930 od těch následujících, je základním tvůrčím principem jeho reportáží. Ty jsou vystavěny zejména na principu srovnání a kontrastu: Tam, kde dříve byly pusté stepi, vyrostla města, kolchozy a průmyslové podniky. Dříve těžko dostupná místa propojují nové železniční tratě a silnice. Cestu z Frunze k jezeru Issyk-kul, která dříve trvala tři nebo čtyři dny a bývala k smrti nebezpečná, je nyní možné vykonat pohodlně a za necelých šest hodin. Zatímco v textu „Komsomolka z Kyzyl-Ordy“ z roku 1930 představovala dívka, která se vzepřela rodině, aby se mohla vzdělávat a pracovat, jen světlou výjimku, byla jen „ostrovem kultury uprostřed moře negramotnosti“, o pět let později Fučík ilustruje všudypřítomnou proměnu

tím, že ke svým cestovním záznamům poznamenává: „Středoasijský zápisník – to je album ženských podobizen.“³³

„Padla hráz mezi Evropou a Asií. Zmizela barvitě ponurá asijská exotika, která se tak líbila laciným písničkářům Evropy. Zůstala vůně Asie, vůně taškentského kraje, vůně meruněk, broskví a jablek, vůně pšenice a bavlníku, vůně bohatství asijské země, ale exotika, divoká asijská exotika, je mrtva. Zabila ji revoluce, socialistický průmysl, kolchozy, rostoucí kultura beztrždní společnosti,“ stvrdil Julius Fučík vítězství modernity.³⁴

Následující edici textů je možné chápat jako jistý doplněk k antologii *Cesty do utopie*, která přinesla rozsáhlý průřez publicistickými, literárními i privátními reflexemi československých intelektuálů a umělců z jejich cest do meziválečného Sovětského svazu.³⁵ Kniha zachycuje jejich zkušenosti a dojmy ze sovětského Ruska, především z Moskvy a Leningradu, v menší míře i ze sovětské Ukrajiny, zatímco pro záznamy ze vzdálenějších a exotičtějších končin sovětské země zde již nebylo místo.

Redakční zpracování textů vybraných do této edice se v podstatě přidržuje aktuálně platných pravidel českého pravopisu a vedle toho dbá zásad, které byly uplatňovány již ve zmíněné antologii.³⁶ Obecně řečeno, jejich smyslem je zachovat a zprostředkovat autentičnost sdělení těchto textů i v jazykovém ohledu, aniž by to však znamenalo reprodukci dobové pravopisné normy. Týká se to zde především rozmanitých místních zeměpisných názvů a pojmenování z oblastí sovětské Střední Asie, Kavkazu a evropského i asijského Ruska, ale i dalších charakteristických krajových výrazů (včetně termínů spjatých s islámem), které ponecháváme v editovaných textech v původní, často zkomolené a rozkolísané podobě. Pokládáme ji totiž za silně příznakovou pro dobový způsob autorské recepce cizokrajné sovětské reality. Stejný přístup volíme i u osobních jmen příslušníků československé vystěhovalecké komuny Interhelpo v závěrečném textu Jiřího Weila. Správné, respektive současné znění či možné varianty těchto jmen, názvů a výrazů nalezneme čtenář v rámci souboru vysvětlivek, umístěných jako poznámky pod čarou. Vysvětlivky jsou koncipovány vždy v rámci souboru textů jednoho autora, takže se v tomto celku neopakují ani se na ně zpětně neodkazuje.

Abstract

The edition brings a commented selection of texts from reportage publications and travelogues of four Czechoslovak writers, which reflect their experiences gathered during their trips to and stays in “exotic” non-European regions of the Soviet Union between the two world wars. They are: Julius Fučík (1903–1943), a journalist, literary critic and columnist, Egon Erwin Kisch (1885–1948), a Czech-German journalist,

33 FUČÍK, J.: Dvě noci ve stepi, s. 589 (viz pozn. 17); TÝŽ: Nurinisa Gulamova jede na oslu. In: *Rudé právo* (20.3.1936), s. 4.

34 FUČÍK, J.: Putování Arminia Vamberiho, derviše (viz pozn. 29).

35 ŠIMOVÁ, Kateřina a kol.: *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*. Praha, Prostor 2017.

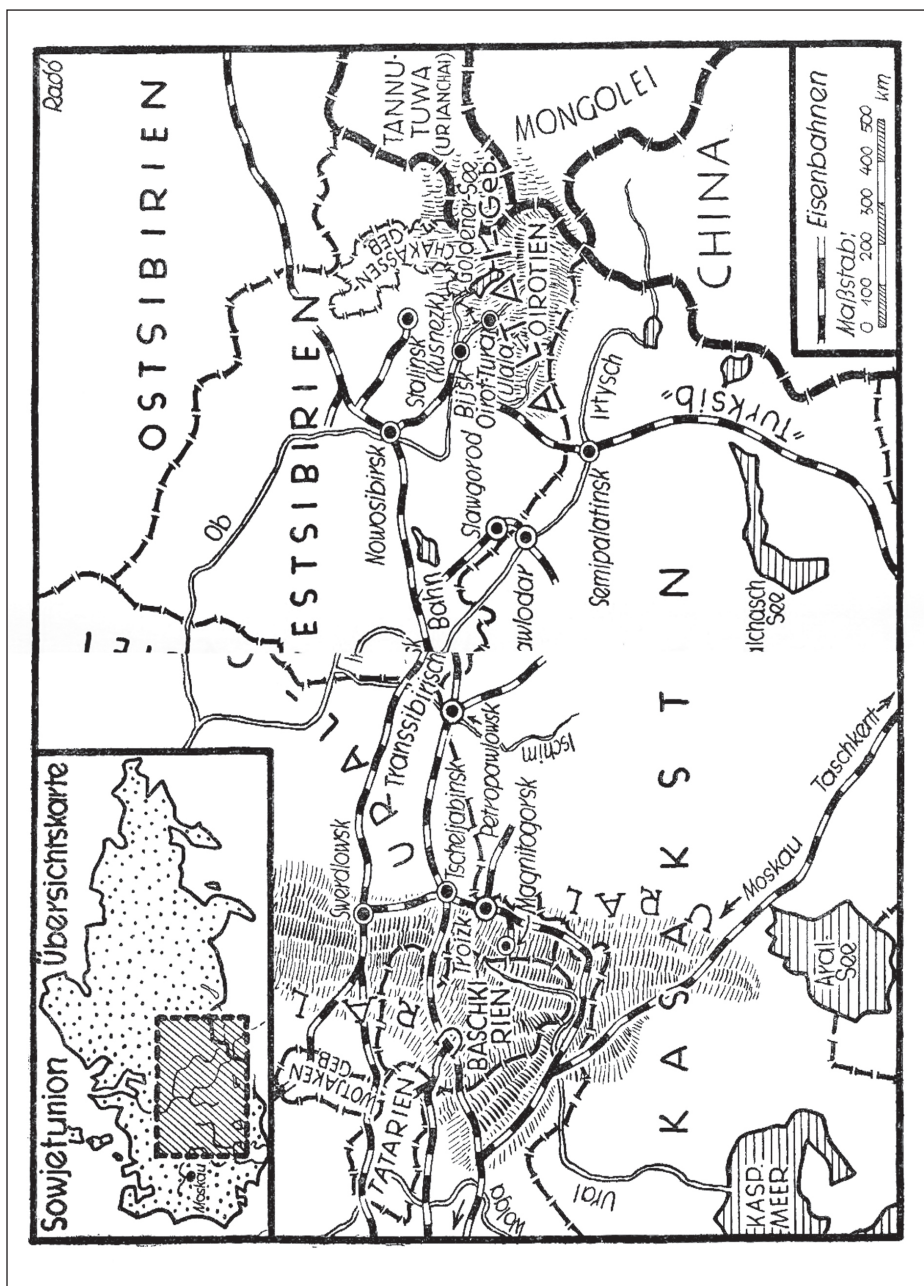
36 Viz Ediční poznámka. In: *Tamtéž*, s. 856–871, zde s. 856 n.

reporter and writer from Prague, the Czech-German writer and diplomat Franz Carl Weiskopf (1900–1955), also born in Prague, and the Czech-Jewish writer, newsman and translator Jiří Weil (1900–1959). All of them were organized Communists (Weil was expelled from the Communist Party in 1935), travelling at an invitation of Soviet authorities, and their texts, which were published in Czechoslovakia and Germany between 1927 and 1937, presented a more or less idealized picture of the Soviet reality with a propagandistic air. The selected texts capture the authors' impressions mainly from Kyrgyzstan and Tajikistan, but also from other regions of Soviet Central Asia, the Caucasus, and the Altai Mountains. Julius Fučík and Jiří Weil were specifically interested in the Czechoslovak cooperative of emigrant workers and farmers, Interhelpo, established in 1925 and operating until the late 1930s off the town of Frunze (now Bishkek).

In her introductory study opening the edition, the authoress outlines circumstances and conditions of travelling to the Soviet Union in the interwar period, particularly to the country's outlying regions which were, due to their remoteness, poor road and railway infrastructure and sometimes also security situation, difficult to access for visitors from abroad. She also describes the trips of the four authors mentioned above to the Soviet Orient, sets their reflections into a broader period context, and indicates their typical motifs. The central theme here is a conflict of the exotic, the old backward world of traditions and customs of indigenous inhabitants, and modernity. In the perception of the authors, the modernity is a combination of three interconnected segments; the first one is a process of industrialization, converting backward regions into dynamic agrarian-industrial centers through electrification, development of transport infrastructure, and urbanization. The second segment is represented by a new organization of social relations based on social and material equality of citizens and reflected mainly in the emancipation of local nations and ethnics and also of women. The third segment is related to a group of topics which can be summarized under a Foucaultian term biopolitics. It consists mainly of a fight against illiteracy and an emphasis on education, development of a medical care system, or building or leisure and cultural institutions (clubs, cinemas, theaters). The principal tool and prime mover of the modernization process is labour which is, in a country striving to build a Communist system, not just a factor of existence, a source of subsistence, but, first and foremost, an existential factor – the meaning of life and a source of happiness and contentment – and also a medium of socialization and disciplinatio. It is through labour that the Soviet man or woman steps beyond his or her individual needs and interests and becomes a useful part of the society and a “new man”.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Czechoslovak writers; Soviet Union; Soviet Orient; Central Asia; Communism; travelling; travelogues; exotic; modernity; labour
Československo; českoslovenští spisovatelé; Sovětský svaz; sovětský Orient; Střední Asie; komunismus; cestování; cestopisy; exotika; modernita; práce

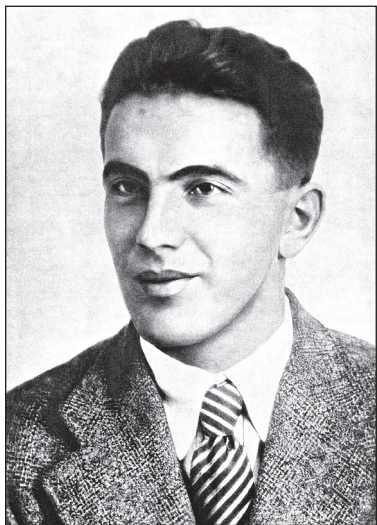

Německá mapa sovětské Střední Asie a jihozápadní Sibiře z knihy Franze Carla Weiskopfa *Zukunft im Rohbau: 18 000 Kilometer durch die Sowjetunion* (Berlin, Malik 1932)

**Julius Fučík – Egon Erwin Kisch –
Franz Carl Weiskopf – Jiří Weil**

Edice textů (1927–1937)

Kateřina Šimová, Milan Drápala (ed.)

JULIUS FUČÍK (1903–1943)

Novinář, literární a divadelní kritik, překladatel, ikonická postava československého komunistického hnutí. Od roku 1926 byl členem Svazu moderní kultury Devětsil, v roce 1929 patřil k iniciátorům založení Levé fronty. Přispíval do řady levicových periodik. V roce 1928 převzal od F. X. Šaldy časopis *Tvorba*, který pak jako týdeník řídil do roku 1934 a znovu v roce 1938. Od roku 1929 byl redaktorem *Rudého práva* a v roce 1933 se podílel na vzniku deníku *Haló noviny*, který krátce řídil. V roce 1921 patřil k zakládajícím členům KSČ. Za svou politickou činnost byl opakovaně trestně stíhán a v roce 1931 si odseděl nepodmíněný trest odnětí svobody v délce čtyř

měsíců za prosovětskou agitaci. V roce 1934 na něj byl znovu vydán zatykač, z rozhodnutí strany však trest nenastoupil a ilegálně odjel jako dopisovatel *Rudého práva* do Moskvy. Pobýval zde dva roky, během nichž zaslal do *Rudého práva* i dalších periodik bezmála dvě stovky článků, spolupracoval také s československým vysíláním moskevského rozhlasu. Do Prahy se vrátil v červenci 1936. Za války byl činný v druhém ilegálním vedení KSČ, vydával ilegální *Rudé právo* a byl hlavním organizátorem Národního revolučního výboru inteligence, ilegální odbojové skupiny levicových kulturních a vědeckých pracovníků. V dubnu 1942 byl zatčen, odsouzen k trestu smrti a 8. září 1943 v berlínské věznici Plötzensee popraven.

Do Sovětského svazu se Julius Fučík poprvé vypravil v roce 1930 jako doprovod čtyřčlenné dělnické delegace Svazu přátel SSSR, pozvané k návštěvě československé vystěhovalecké komuny Interhelpo v Kyrgyzstánu. Během tříměsíční cesty (od 27. dubna do 8. srpna 1930) navštívili také Moskvu, Leningrad a některé průmyslové giganty první pětiletky na Ukrajině a v jižním Rusku. V komuně v blízkosti města Frunze pobývali od 30. května do 19. června. Fučíkova kniha reportáží z této cesty vyšla pod názvem *V zemi, kde zítra již znamená včera* v roce 1932 v nakladatelství Karla Boreckého v cenzurované podobě (z úvodní pasáže byly na základě zákona na ochranu republiky zkonfiskovány tři strany textu s popisem situace dělníků a nezaměstnaných v době hospodářské krize), v úplném znění vyšla až roku 1947. Vybrané reportáže a články z Fučíkova dvouletého pobytu v SSSR v letech 1934 až 1936 vyšly souhrnně v publikaci *V zemi milované*, sestavené Gustou Fučíkovou v roce 1949. Druhý oddíl této knihy je věnován Fučíkovým reportážím ze Střední Asie, kterou procestoval zejména v roce 1935, kdy také znovu navštívil Interhelpo.

Číslo 191.

Reč, která se ztratila po historii.

Není český jazyk ledajak, avšak nám ho sám Perin, báb náš hromovládce, Tohle nám ho sám... (Text continues with a satirical monologue about language and politics.)

V. Borin. Český, pro Čechy uvádějí v Americe. Pověstě tu... (Text continues with a satirical monologue about American politics and Czech identity.)

Jeden a čtvrt milionu dělníků v lázních. 20 milionů rublů na stavbu domu oddechu je v rozpočtu nemocenského pojištění Sovětského svazu.

Domy oddechu pátého dne.

Prezidium nejvyšší rady sovětských odborů... (Text discusses the construction of rest homes for workers.)

Novjano již dlelých 10 milionů rublů. Současné a probíhající činosti nemocenského pojištění... (Text continues with financial and administrative details.)

Z deníku československé dělnické delegace do SSSR.

Kapitola pátá.

„Výzumná expedice do střední Asie“.

Obračení několika strážek deníku.

Teď by mělo po pořádku přijít kapitola o sovětských kriminalkách. A není, není, protože je si... (Text is a satirical piece about newspaper editors.)

Místo, kde nás čekají.

Jednou ráno mýlovým odpodemem. Vidí si... (Text is a satirical piece about a journey to the East.)

RAJZAN.

To je to místo, kde se nás čeká. Tuze dobře... (Text is a satirical piece about a specific location.)

expedice vyžádá

za Moskvu, rozmnožená o dva z našich moskevských... (Text is a satirical piece about an expedition.)

Nakazádně nadržil a hotele Evropské nás... (Text is a satirical piece about hotels and services.)

Také nás podle toho zabolil. Jedna velká... (Text is a satirical piece about a person named Pítr.)

Je všechno tu, všechny budovy, knihy, baňky... (Text is a satirical piece about a city or location.)

MOSKVA-KRASNOVOJ

Vypadá to tak nevěrně, jako 3 Praha—Pítr... (Text is a satirical piece about a person named Pítr.)

Socialisté v prepýchových bytech za 1800 Kč

dělníci v dířách za 5000 Kč.

Panžrežít obyvatelé obecních domů stráží si... (Text discusses housing conditions and prices for workers.)

Bankyř jede

J. R. BECHER

Tu ale už také přiběhl nákladní automobil s... (Text is a satirical piece about a banker.)

3. pokračování

pres bitevní pole

Feštrá společnost shromáždila se po... (Text is a satirical piece about a military or political group.)

Seďáci, vzájemní snopy.

A král Břez, který kráčí, roznáší dobrá slova... (Text is a satirical piece about a king.)

Trval bar byl ještě před půlce při životě.

Leno to těmkrát až do dna.

Učinili z družstevní sklárny

otrokarní mládeže.

Dědop. — V libovickém družstevní sklárně... (Text discusses the formation of a youth organization.)

Obdobeře měsíčník

„Bolešev“

Dědop. — Ověřní konference KSC, konaná... (Text discusses a conference of the Communist Party.)

Projev revolučních funkcionářů

ve Vlasimě.

Dědop. — Ověřní konference KSC, konaná... (Text discusses a speech given at a conference.)

Maska Ku-klux-klanů

Maska Ku-klux-klanů zaručila si dlouholetou... (Text is a satirical piece about the Ku Klux Klan.)

Štábe vlnění bíchů

Štábe vlnění bíchů, tabulárů, sebekob... (Text is a satirical piece about a committee.)

Štábe vlnění bíchů

Štábe vlnění bíchů, tabulárů, sebekob... (Text is a satirical piece about a committee.)

Štábe vlnění bíchů

Štábe vlnění bíchů, tabulárů, sebekob... (Text is a satirical piece about a committee.)

Štábe vlnění bíchů

Štábe vlnění bíchů, tabulárů, sebekob... (Text is a satirical piece about a committee.)

Štábe vlnění bíchů

Štábe vlnění bíchů, tabulárů, sebekob... (Text is a satirical piece about a committee.)

Z deníku československé dělnické delegace do SSSR

Kapitola pátá. Výzkumná expedice do střední Asie

(...) Dnes se píše dvacátého [srpna 1930] – a v deníku nalézáme tuze namáhavý den 24. května. Toho dne naše pětičlenná

expedice vyjíždí

z Moskvy, rozmnožena o dva z našich moskevských hostitelů, soudružku Brodskou a soudruha Forsta, tlumočnicka.¹

Na Kazaňské nádraží z hotelu Evropa nás veze autobus. To nejde ani tak o nás jako spíše o naše zavazadla. Když jedete na výlet do Chuchle, nezapomenete si vzít s sebou rodinné zásoby. A my teď nepojedeme hodinu ve vlaku, my budeme bydlet ve vlaku plných šest dní, které dělí Moskvu od hlavního města Kirgizské autonomní sovětské socialistické republiky a sídla československého družstva Interhelpo, od města Frunze,² šest dní, z nichž skoro čtyři ve stepi.

Také nás podle toho zásobili. Jedna velikánská bedna – to jsou naše suché zásoby: konzervy, salámy, chleba (samozřejmě také cigarety – to je vojna); druhá velikánská bedna – to je naše nádobí a minerálka, převýborný Narzan z kavkazských pramenů,³ které nikdy nevysychají. (Škoda, škoda, Narzane, žes už pro nás vyschl!)

Ale všechno to, všechny bedny, kufry, balíky a baňohy této expedice, podobné výpravě na Střechu světa nebo na Severní točnu, zastírá mohutný – ne, to je málo: – obrovský, všeobjímající plechový čajník. Náš největší kamarád.

Nasedáme do vagonu, nesoucího kazakský a pak ruský nápis:

MOSKVA–KRASNOVODSK.⁴

1 Spolu s Juliem Fučíkem odcestovali z rozhodnutí vedení KSC Josef Červenka, kovář z Prahy-Libně, Helena Šnajdrová, manželka horníka z Ostravy, Alois Dohnal, zemědělec z jižní Moravy, a I. Štraus, stavební dělník z Podkarpatské Rusi. Všichni cestovali jako delegáti Svazu přátel SSSR v Československu. Jména účastníků výpravy československý komunistický tisk s odvoláním na možnost jejich trestního postihu nezveřejnil. Republiku totiž opustili ilegálně, když jim úřady nevydaly cestovní pasy do SSSR.

2 V roce 1825 byla na tomto místě založena pevnost Kokandského chanátu Pišpek, po jejím zboření zde vznikla stejnojmenná ruská osada. Když byla v roce 1924 v rámci Ruské sovětské federativní socialistické republiky zřízena Kara-Kyrgyzská autonomní oblast (od roku 1926 Kyrgyzská autonomní sovětská socialistická republika), Pišpek povýšil na její hlavní město. O rok později byl přejmenován na Frunze podle bolševického vojevůdce Michaila Vasiljeviče Frunzeho (1885–1925), který se zde narodil. Roku 1936 se Frunze stalo hlavním městem Kyrgyzské sovětské socialistické republiky. Od roku 1991 nese název Biškek jako metropole Kyrgyzské republiky.

3 Narzan je přírodní minerální voda čepovaná ve městě Kislovodsk na severním Kavkaze od roku 1894.

4 Krasnovodsk je město v západním Turkmenistánu na pobřeží Kaspického moře. Ruské jméno nahradilo v roce 1869 původní místní název Kyzyl-Su. Od roku 1993 nese Krasnovodsk jméno Turkmenbaši na počest Saparmurata Nijazova, prvního a doživotního prezidenta Turkmenistánu v letech 1990–2006, který v tomto roce titul, znamenající „otec všech Turkmenů“, přijal. Jedná se o významný dopravní uzel a výchozí stanici Transkaspické

Vypadá to tak nevinně jako Praha–Plzeň nebo Brno–Bratislava, ale trvá to tam deset dní.

To už asi každý ví, že ruské vagony jsou širší než naše, protože jsou tam širší koleje. A že ty koleje jsou širší než ve všech ostatních státech ze strategických důvodů, aby nemohla cizí vojska v případě války jezdit přímo z okolních států na ruské území. (Tohle je od prvopočátku železnice ještě v carském Rusku – připomínáme – aby snad někdo nepodezířval sověty z válečných příprav!) Fakt je, že ty vagony jsou jako stvořeny pro ony vzdálenosti, které nutno v sovětské zemi projíždět. Vstoupíš do kupé, máš dojem příjemného, prostorného pokoje, zařídíš se v něm jako doma, vyhlédneš si postel, na níž budeš spát (můžeš spát v „přízemí“ nebo v „prvním patře“ – za dne „patro“ odbouráš sklopením postele), a jedeš.

Místo, kde „nás“ znají

Jedeš krásným májovým odpolednem. Vidíš široké plochy obilí.

„Nu, soudruhu, letos bude úroda.“

„Bude.“ (A byla, to jsme viděli potom, když jsme se vraceli – to už byly žně nebo po žních ve všech hlavních obilných oblastech.)

Vlak jede klidně, nedrčí ti v uších jeho hlučná melodie; nejede také příliš rychle. 30 kilometrů za hodinu.

Po několika prvních hodinách:

RJAZAŇ⁵

To je to místo, kde „nás“ znají. Tuze dobře znají Čechoslováky. Seznámili se s nimi velmi úzce. Nepřijdeš daleko od nádraží, nebudeš dlouho hledat, abys našel první pomník věnovaný památce prostých civilistů, malých revolučních dělníků, rozstřílených československými oddíly na udání bělogvardějských špiclů, popů, velkostatkářů. „Zachraňovali nešťastnou Rus“ od bolševických zvěrstev. Zachraňovali ji vybjíjením „nešťastné Rusi“. Ty pomníky připomínají život těch, kteří stáli na stráží proletářské revoluce a padli za obět našim „legendárním hrdinům“. Ale ty legendární hrdiny tu nemusí nikdo připomínat.

Mluvíme na nádraží s jedním železničním zřízencem:

„Víte, dlouho se u nás neříkalo jinak než Čechosobaky (*sobaka* = pes). To byla velmi hluboká rána, kterou nám zasadili, a nedivte se, že i jizva po ní nemizí. Ale dnes už víme, že to jméno nenáleží jen obětavým stoupencům bělogvardějčů, kteří tu připravili mnoho dětí o tátu i mámu, že to jméno označuje i dělníky vaší země. A my se tu staráme, abychom o vás věděli všechno. Poznali jsme Čechoslováky. Věříme, že poznáme i československé dělníky právě v tom díle, za něž tu naši soudruzi od vašich krajanů umírali. A to mi věřte: my tam u vás potom hrát úlohu vašich krajanů nebudeme...“

železnice, vedoucí přes západní část Střední Asie do Samarkandu, Taškentu a Andižanu. Transkaspická železnice byla vystavěna v souvislosti s expanzí Ruské říše do Střední Asie, zprovozněna byla v roce 1879.

5 Rjazaň se nachází 196 km jihovýchodně od Moskvy. Vznikl zde jeden z ruských zajateckých táborů, kam byli internováni vojáci rakousko-uherské a německé armády a kde byl zahájen nábor dobrovolníků do československých jednotek.

Kapitola osmá. Loučíme se s jedním světa dílem

Mravoučná povídka o kolchozech

(...) Projeti tu obrovskou vzdálenost, která dělí Moskvu od Frunze, střed evropské části Sovětského svazu od Střední Asie, není opravdu nijak krátká a jednoduchá věc.

Nejdříve tedy evropská část. Dostali jsme se do Rjazaně, pak byla Samara,⁶ pak Orenburg.⁷ Projížděli jsme místy, na nichž už vyrostla spousta kolektivních hospodářství. Často bývala železnice hranicí některého kolchozu, a pak to zlo jako v té mravoučné povídce, která zná jen černé a bílé. Černé, to bylo napravo: soukromá hospodářstvíčka, špatně zoraná, celé lány ležely ladem, malé příkrčené baráčky rolníků – ale když jste se obrátili nalevo, když jste se podívali protějším oknem vagonu, viděli jste už traktory, viděli jste bohaté klíčení, nové budovy, sýpky, sýpky, a nová bydliště. Tam byl kolchoz. Docela, docela tak jako v těch mravoučných povídkách. Později teprve jsme poznali, že jsme viděli víc než dobře.

„Davaj gazetu!“

Bylo to na jakémsi malém razjezdu⁸ za Ruzajevkou.⁹ Přijeli jsme, vlak zastaví, a už je obklopen celou spoustou malých dětí i dospělých. Vztahují ruce k oknům, vystupují na špičky – žebrají?

Ano, ale oč žebrají!

Když v hluku a rozruchu konečně zachytíš jejich volání, slyšíš:

„Davaj gazetu!“

„Dej nám noviny, dej nám něco ke čtení.“

Noviny? Čtení? Opravdu to chtějí ke čtení? Vzpomněl jsem si na jednu historku, o níž píše Weiskopf ve svém *Přestoupit do 21. století*.¹⁰ Bylo to na začátku pochodů kultury do zaostalých krajů Sovětského svazu. Přijela jedna taková expedice – už ani nevím kam – a domácí obyvatelstvo začala zásobovat různými novinami, knížkami, aby vzbudila chuť ke čtení, a tak i chuť k učení gramotě. Ze začátku se jí práce dařila špatně; málo zájmu. Ale pak to najednou začalo. U stanu expedice, která se vypravila likvidovat negramotnost, div že nevznikaly fronty. Každý chtěl

6 Samara je město v evropské části Ruska na levém břehu řeky Volhy, 1063 km jihovýchodně od Moskvy. V letech 1935–1990 nesla jméno Kujbyšev na počest člena nejvyššího sovětského vedení Valeriana Vladimiroviče Kujbyševa (1888–1935), který zde v revolučních letech budoval sovětskou moc.

7 Orenburg je město v evropské části Ruska na řece Ural, 1478 km jihovýchodně od Moskvy a 150 km severně od hranic s Kazachstánem. V letech 1920–1925 byl hlavním městem Kyrgyzské autonomní sovětské socialistické republiky, v letech 1938–1957 město neslo jméno Čkalov na počest sovětského letce Valerije Pavloviče Čkalova (1904–1938).

8 Razjezd – výhybná železniční kolej.

9 Ruzajevka je menší město v Mordvinské republice Ruské federace na trati z Rjazaně do Samary.

10 Jedná se o kapitulu „Atilla a Radio“ z knihy *Do XXI. století přestoupit!*, v níž si Weiskopf vyslechne vyprávění o cestě do kyrgyzské stepi. Knihu vydalo v překladu z německého originálu *Umsteigen ins 21. Jahrhundert: Episoden von einer Reise durch die Sowjetunion* (Berlin, Malik 1927) v roce 1928 nakladatelství Odeon – Jan Fromek v Praze.

Julius Fučík poprvé ve Střední Asii v létě 1930 (repro Julius Fučík ve fotografii. Praha, Československý spisovatel 1953)

noviny, a zejména jeden ilustrovaný žurnál stal se předmětem neobyčejné poptávky. Expedice měla radost. A radost měl zejména jeden z ní, muž, který byl v redakčním spojení s oním ilustrovaným žurnálem, který byl tak vyhledáván.

Ale radost přestala tak rychle, jak vznikla. Přišli totiž na to, že obyvatelstvo potřebuje noviny – na balení cigaret.

„Nu, a ten ilustrovaný žurnál? Proč si vybírali zrovna ten?“

„Proto, že jeho papír se dal nejlépe kouřit.“

Na tuhle historku jsme si vzpomněli, když jsme viděli ten zástup na peroně. Ale poznali jsme, že to je sice historka velmi vtipná, že však už neplatí. Poznali jsme to nejen na tom malém rozjezdu za Ruzajevkou. Tady jsme mohli vidět jen to, jak ti malí i velcí skoro nábožně urovnávali a uhlazovali pomačkané noviny, jak pozorně prohlíželi data a čísla, jak mezi sebou vyměňovali, jak prostě věnovali pozornost *obsahu* těch papírů, které dostávali. Ale pak jsme viděli na různých těch místech [v] zapadlých a neznámých vesnicích, že jsou tam všude čítárny, že v každém dělnickém nebo rolnickém klubu jsou knihovny s romány, básněmi i divadelními hrami, ale především s teoretickými spisy, s Leninem, Stalinem, Molotovem a jinými a jinými. Viděli jsme, jak kultura vniká velikým tempem tam, kde ještě nedávno neuměli ani číst, ani psát.

(...)

A ještě většímu rozvoji brání jen jediné – jen prozatímní nedostatek papíru.

V malém razjezdu za Ruzajevkou volali na nás: „Davaj gazet!“

Přesvědčili jsme se, že to byla žádost více než charakteristická pro celý SSSR. Vystihovala dokonale ten růst a rozvoj kulturní úrovně všech v Sovětském svazu.

První stepi – poslední Evropa

Projíždíme Syzraní,¹¹ přejíždíme Volgu po mostu úctyhodně dlouhém (1445 m), v noci projíždíme Samarou, a když se ráno probouzíme, vidíme už první step a první velbloudy. Vlak stoupá nejjižnějšími výběžky Uralu, točí se, oddychuje.

Orenburg – poslední velké město v evropské části SSSR na této trati. Oddychnete si.

Blíží se Ileck.¹² A už je za námi.

Konec Evropy. Loučíme se s jedním světadílem. Jedeme volným tempem – a hle, už jsme v Asii.

Hm, Asie: ale nic se nezměnilo, jsou tu jiní lidé s jinýma očima a jinou řečí, ale s jednou vůlí: vybudovat socialismus.

Turista s ohvězdičkovaným Baedeckrem v ruce byl by možná velmi rozechvěn při prvním pohledu na Asii. Na ten jiný světadíl. A my byli rozechvěni pohledem na něco docela jiného: i nad tímhle novým dílem světa – *rudý prapor sovětů!*

Kapitola devátá. Od hranic Asie do Arysy

Kazakstan

Fakt je, že nám začíná býti tepleji. Není to ta sluneční výheň, o které jsme četli a o které nám vypravovali, je možno ještě docela dobře žít, jíst, číst i spát, ale rozhodně rozdíl mezi teplotou do Orenburgu a po něm je citelný.

Široká, prostá step. Jen tu a tam se objevují jurty, veliké stany kočovných Kazaků a kolem nečetných stanic vyrůstají malé hliněné domky se snědými obyvateli ploských obličejů, černých vlasů a pošikmělých očí.

A přeče tady projíždíme bohatou zemí, která ležela ladem staletí carské vlády a která už v několika letech vlády sovětů prodělala změnu, znamenající zásadní obrat. Je tu Emba,¹³ řeka, která dala jméno obrovskému rajonu nafty, nejčistší nafty na celém světě. Teprve za sovětů počala zde těžba, exploatace těchto bohatých

11 Syzraň leží na pravém břehu Saratovské přehrady na Volze, přibližně 120 km západně od Samary.

12 Sol-Ileck (do roku 1926 Ileck, v letech 1926–1945 Ilečkaja Zaščita) je město přibližně 80 km jižně od Orenburgu, nedaleko hranice s Kazachstánem.

13 Emba je řeka v západním Kazachstánu v délce 712 km, která tvoří geografickou hranici mezi Evropou a Asií a míří do Kaspického moře. Na jejím středním a dolním toku se těží ropa a zemní plyn.

naftových pramenů. Vlak těžce projíždí pohořím Mugodžar.¹⁴ Za ním: Ber-Tšogur¹⁵ s uhelnými ložisky, jejichž bohatství je odhadováno na 96 milionů tun. Co však je Ber-Tšogud proti Čelkaru,¹⁶ od něhož až k hranicím čínským – místy podivných jmen exotických vůní: Eki Bartus, Kenderlyk aj. – táhnou se uhelné vrstvy, odhadované na 580 milionů tun.

Na několik hodin vzdáváme se úvah o všem tomto bohatství. Neboť přestala step – ani stepi už není! – je jen poušť. Písek, písek ve vlnitých nánosech, tu a tam suchý trs, který má chránit železnici před pohybem písku. Poušť Vol Barsuki.¹⁷ Prach, který nás provází po celou cestu stepí, stává se neodbytnější. Hermeticky uzavřená okna vagonů neodolávají a propouštějí celá mračna tohoto jemného prachu, který přikrývá naši čistou ložnici v kupé.

Město ve stepi

Ani poušť však není nekonečná, třebaže právě tento přívlastek je k ní nejčastěji přidáván.

Přichází stanice Saksanlskaja.¹⁸ Dříve několik jurt, nic víc. Pětiletkou byla však Saksanlskaja určena za železniční město. Zde, prostřed stepi, má být nová velká nádražní budova, celé město pro železničáře, hotel pro cestující (tuhle vymoženost nenajdete dnes ještě na celé trati od Orenburgu až do Frunze – 2300 km), lokomotivka, železniční dílny atd., atd.

Říkáme: má být. A co je už dnes? Na místě, kde ještě roku 1928 bylo jen několik jurt, stojí velká kolonie dobrých rodinných domků pro 2000 železničářů, jsou již první budovy železničních dílen, je první útulna pro lokomotivy a položeno již několik nových vedlejších kolejí a výhybek.

To je Saksanlskaja.

Ale takhle, třeba ne tak rychle, se vyvíjejí i jiná místa ve stepi. Kazalinsk,¹⁹ město, které je u nás známé z filmu *Čtyřicátý prvý*,²⁰ Kyzyl Orda²¹ (Rudé město – jméno,

14 Mugodžary je nevysoké pohoří na severozápadě Kazachstánu, jižní zakončení horského pásma Uralu.

15 Berčogur (dnes Biršogyr) je město v západním Kazachstánu na železniční trati Orenburg–Taškent.

16 Čelkar (dnes Šalkar) je město v západním Kazachstánu na železniční trati Orenburg–Taškent.

17 Velké a Malé Barsuki jsou pásy písečné pouště táhnoucí se severně od Aralského moře v Kazachstánu.

18 Saksaulskaja je železniční stanice v západním Kazachstánu, přibližně 50 km na severozápad od Aralsku. Stanice i osada, která kolem ní vyrostla, nesou název podle stepní rostliny saksaul.

19 Kazalinsk (dnes Kazaly) je město na pravém břehu řeky Syrdarji na železniční trati Orenburg–Taškent.

20 *Čtyřicátý prvý*, resp. *Jednačtyřicátý (Sorok pervyj)*, je film režiséra Jakova Alexandroviče Protazanova (1881–1945) z roku 1927 na motivy stejnojmenné povídky Borise Andrejeviče Lavreňova o tragické lásce temperamentní rudoarmějky a vzdělaného bělogvardějce za občanské války. Film svou zápletkou a vyzněním převracel revoluční schémata třídního boje.

21 Kyzyl-Orda je město v jižní části centrálního Kazachstánu na řece Syrdarje na místě pevnosti Kokandského chanátu. Dříve (od roku 1852) se jmenovalo Perovsk podle generála ruské armády Vasilije Alexejeviče Perovského (1794–1857), velitele prvních expedic k dobytí

kteřé mělo již před revolucí), bývalá metropole Kazakstanu (dnes je jí Alma-Ata),²² s nízkými domky a rušnou kolektivizací v okolí, Turkestan,²³ který dříve dával jméno celé Střední Asii, i Arys,²⁴ dnes velmi důležitý železniční uzel.

Poslední zastávka před Frunze

Ráno 28. května jsme se probudili ne už do pusté stepi. Oknem kupé bylo viděti řeku, zavodňovací kanály, žlutá zeleň stepi měnila se ve veselejší barvu, objevily se stromy, zahrady, květy a bohaté zemědělství.

Přejíždíme Syr Darju, řeku dávající stepi nejvíce života,²⁵ po několika hodinách Buguň,²⁶ pak řeku Arys²⁷ a za ní už poslední stanice, na níž se před Frunze zastavíme.

Je to Arys.

Arys byla docela malá stanička jako desítky dalších na trati Moskva–Taškent. Dnes už to není malá stanička. Dnes je to významný železniční uzel. Zde od hlavní trati odbočuje 573 km dráhy do Frunze,²⁸ té dráhy, z níž opět ve stanici Lugovoje odbočuje slavný Turksib.²⁹

Střední Asie. Jméno Kyzyl-Orda, znamenající „rudé hlavní město“, nese od roku 1925, kdy se stalo nakrátko hlavním městem Kazašské autonomní sovětské socialistické republiky (1925–1927).

- 22 Alma-Ata (od roku 1993 Almaty) je největší město v Kazachstánu. Rozkládá se v jihovýchodním cípu země při hranici s Kyrgyzstánem na úpatí Ťan-šanu a ve středověku leželo na Hedvábné stezce. Nově bylo založeno v roce 1854 jako vojenská pevnost Ruské říše s názvem Vernyj, po dobytí bolševiky v roce 1921 se mu vrátil starý název. V letech 1927–1936 bylo hlavním městem Kazašské autonomní sovětské socialistické republiky, od roku 1936 do roku 1991 hlavním městem Kazašské sovětské socialistické republiky a poté do roku 1997 hlavním městem Republiky Kazachstán.
- 23 Turkestán je město v jižním Kazachstánu na železniční trati Orenburg–Taškent, centrum Turkestánské oblasti. Bylo založeno již ve 4. století a patří k nejstarším městům na území Kazachstánu. V 16.–18. století bylo metropolí Kazašského chanátu. Je zapsáno na seznam světového kulturního dědictví UNESCO.
- 24 Arys je město v jižním Kazachstánu, založené v roce 1900 jako stanice na železniční trati Orenburg–Taškent. Jako významný železniční uzel spojuje tuto trať s Turkestánsko-sibiřskou magistrálou (Turksib).
- 25 Syrdarja je nejdelší řeka Střední Asie. Protéká územím Uzbekistánu, Tádžikistánu a Kazachstánu a měří 2212 km. Vzniká soutokem řek Naryn a Karadarja a ústí v Malém Aralském jezeru.
- 26 Buguň je řeka v jižním Kazachstánu.
- 27 Arys je řeka v jižním Kazachstánu, pravý přítok Syrdarji.
- 28 Sedmiřečská železniční trať (*Semirečenskaja železnaja doroga*) měla vést ze stanice Arys na trati Orenburg–Taškent do stanice Vernyj (dnes Almaty). Její výstavbu, zahájenou v roce 1914, zastavila říjnová revoluce ve stanici Burnoje. Teprve v roce 1920 byla prodloužena do zastávky Aulie-Ata (dnes Taraz) a v roce 1924 byla protažena do Pišpeku (dnes Biškek). Trasa přiblížila významnou část Kazachstánu a Kyrgyzstánu ekonomickým centřům země a otevřela příležitosti pro rozvoj průmyslu i zemědělství.
- 29 Turkestánsko-sibiřská magistrála (*Turkestan-Sibirskaja magistral* – Turksib) je železniční trať spojující Sibiř se Střední Asií. Byla vybudována v letech 1927–1930 jako jedna z nejvýznamnějších staveb první pětiletky. Trať o délce 1445 km spojila Semipalatinsk (dnes Semej) na severovýchodě Kazachstánu se stanicí Lugovaja (dnes Lugovoj) v jižním Kazachstánu. V Semipalatinsku navázala na Altajskou železniční trať (*Altajskaja železnaja*

Stará stanice byla již důkladně rozšířena, ale nestačí. Je tu třeba překonávat při dopravě ještě mnoho nedostatků. Cestující sám pocítí jeden z nich: v celé Aryse nenaleznete přístřeší. Všechno, co tu bylo, je obrozeno. Všechny nové domky postaveny především pro železničáře – na útulek pro cestující ještě nezbylo času. A protože jste sem přijeli v šest hodin večer a náš vlak jede až ráno v osm hodin, máte jistě dosti dlouhou chvíli, abyste se mohli rozhodnouti, kde a jak strávíte onu noc, která vás dělí od našeho odjezdu: budete-li spát ve stepi ve vlažném vzduchu pod obrovským hvězdnatým nebem, nebo na schodech nádraží pod stejnou „střechou“.

Máme opravdu ještě mnoho času. Povečeříme a jdeme – do kina. Ve velké zahradě, obehnané hliněnou zdí, sešlo se už několik set aryských obyvatelů, Rusů, Ukrajinců, ale hlavně Kazaků, a s nimi tedy v jedné řadě stojí či sedí pět Čechoslováků, dívajících se na *Krasnyje džavolata – Rudá vlčata* (jak tato zajímavá a veselá historka byla do češtiny přeložena, když vyšla knižně v Komunistickém nakladatelství).³⁰

Na plátně: kazakské i ruské titulky, Rudá armáda, boje s bátuškou Machno³¹ – a dole pod plátnem radostné, vzrušené tváře Kazaků, sborové čtení, smích, výkřiky.

Hle – kino v Kazakstanu.

Jdeme zpět na nádraží. Noc. Hvězdy. Teplý vzduch bez větru. Za několik hodin vyjedeme k Frunze.

Julius Fučík (vpravo vzadu) s přáteli ve Frunze v létě 1930 (repro Julius Fučík ve fotografii. Praha, Československý spisovatel 1953)

doroga), vedoucí přes Bijsk a Barnaul do Novosibirsku, kde se napojila na Transsibiřskou magistrálu. Ve stanici Lugovaja se napojila na Sedmiřečskou železniční trať.

30 *Krasnyje džavolata* byl populární sovětský dobrodružný film z občanské války, který roku 1923 natočil režisér Ivan Nikolajevič Perestiani (1870–1959) na motivy první části stejnojmenné novely Pavla Andrejeviče Bljachina (1886–1961). Novela vyšla v roce 1925 v Komunistickém nakladatelství pod názvem *Rudá vlčata*.

31 Nestor Ivanovyč Machno (1888–1934) byl ukrajinský anarchista, teoretik anarchistického hnutí a ataman (*baťko*) partyzánského vojenského hnutí, které bojovalo proti rakousko-uherským vojskům, ukrajinským nacionalistům, bělogvardějcům i Rudé armádě. Po porážce v roce 1921 uprchl do Paříže a zemřel v tamním exilu.

Kapitola desátá. Patnáct řečí v jednom rytmu

Poprvé: Turksib

Trať, která vede z Arysy do Frunze, byla do revoluce vybudována jen zčásti – jen do Aulie Ata.³² Dnes, kdy Turksib je dobudován, byla i celá tato trať svěřena do péče správy Turksibu; a nejen do správy: Od Frunze k horám roste dnes už nová trať k Tokmaku³³ a na Rybače,³⁴ k jezeru Issyk-kul³⁵ a dále do hlubokých údolí uprostřed zasněžených vrcholků Ťan-Šanu.³⁶

Hned od Arysy je příprava k tomuto obrovskému stoupání. Velikým obloukem k Čimkentu³⁷ objíždí vlak Arys a dříve, než se přiblížíme, vidíme už v dálce bílý Alexandrovský hřeben,³⁸ pohoří, které se táhne několik set kilometrů a které nás neopustí po celou dobu našeho pobytu v Kirgistanu. Bílá oblaka na bílých ledovcích – zdá se nám to tak tajemné; a je to krásné.

Aulie-Ata.

Vjíždíme na okamžik na půdu kirgizské autonomní republiky. Ale svah hor nutí trať volným proudem téci ve velikých obloucích nad údolními – vracíme se ještě na několik hodin do Kazakstanu.

32 Aulie-Ata (česky Svátý otec) byl dřívější název města v jižním Kazachstánu, přijatý na počest zakladatele muslimské Karachánské dynastie. Patří k nejstarším městům ve Střední Asii, jako obchodní centrum bylo zastávkou na Hedvábné stezce. V roce 1864 město ovládli Rusové. V roce 1936 bylo přejmenováno na Mirzojan podle vůdce kazašských komunistů arménského původu Levona Mirzojana (1897–1939). Poté co se stal obětí stalinských čistek, dostalo nový název Džambul podle kazašského a sovětského lidového pěvce Džambula Džabajeva (v ruském přepisu Žambyl Žabajev, 1846–1945). Po vzniku Republiky Kazachstán v roce 1991 získalo svůj současný název Taraz a je čtvrtým největším městem v zemi.

33 Tokmak (dnes Tokmok) je město v severním Kyrgyzstánu v Čujském údolí, založené v roce 1830 jako pevnost Kokandského chanátu.

34 Rybače (dnes Balykči) se nachází na severním břehu západního konce jezera Issyk-kul v Kyrgyzstánu, 175 km na jihovýchod od Biškeku. Jedná se o významný dopravní uzel.

35 Jezero Issyk-kul (česky Teplé jezero) leží na severovýchodě Kyrgyzstánu v pohoří Ťan-šan, s délkou 178 km a rozlohou přibližně 6300 km² je druhým největším horským jezerem na světě. V roce 2001 bylo zapsáno na seznam biosférických rezervací UNESCO.

36 Ťan-šan je rozsáhlé pohoří rozkládající se na hranici Střední Asie a Číny. Nejvyšší horou je Džengiš Čokusu (7439 m), známá také pod ruským názvem Štít vítězství (*Pik pobedy*), který získala na počest vítězství u Stalingradu ve druhé světové válce. Přes Ťan-šan vedla Hedvábná stezka, významná starověká a středověká spojnice Číny se Středomořím. – Železniční trať Frunze–Kant–Tokmak–Rybače na území Kyrgyzstánu později navázala na trať Lugovaja–Frunze s cílem zajistit propojení s lodní dopravou na jezeře Issyk-kul. Projekt tratě byl vypracován v letech 1937–1941, do Rybače dorazil první vlak v roce 1948. Železnice zajistila těsnější ekonomické propojení severovýchodní části republiky s Kazachstánem, Sibiří a centrálním Ruskem.

37 Čimkent (dnes Šymkent) je rozlohou největší a počtem obyvatel třetí největší město v Kazachstánu, nachází se v Turkestánské oblasti.

38 Jako Alexandrovský hřbet (*Alexandrovskij chrebet*) se do roku 1933 označovalo pohoří táhnoucí se v délce 375 km od města Taraz (dříve Aulie-Ata) v Kazachstánu k jezeru Issyk-kul v Kyrgyzstánu. Pojmenováno bylo na počest cara Alexandra II. a jeho dnešní název je Kyrgyzský hřbet. Tvoří součást komplexu Ťan-šanu a ční do výše téměř pěti tisíc metrů.

Ještě jednu noc ve vlaku.

Časně ráno: Lugovoje. Jsme tak blízko sněžným horám, že je nám chladno. Slunce šikmo rozsvětluje šťavnatou zeleň luk, bohatý silný vzduch. Čisté horské jitro, plné dobrých barev, které vás naladí k neobyčejné aktivitě. Proti všem podobným má ještě o něco víc: má zelená luka, bílé ledovce, modrou oblohu – rudé svahy hor. Doslova rudé: tam kvetou vlčí máky a červené tulipány. Teď je jejich doba. Až pojedeme zpět, bude zde jen žlutá step.

Ale tohle vše není nejdůležitější na téhle stanici. Lugovoje – tato malá vesnička na frunzenské trati – je dnes světovou stanicí.

Zde začíná Turksib.

Nejslavnější trať světa, probíhající tisíci čtyřmi sty čtyřiceti dvěma kilometry stepí, pouští a pohorím až k Sibiři, k Semipalatinsku.³⁹ Zde ji vidíme poprvé.

Poprvé vidíme Turksib!

Víte, co to pro nás znamenalo?

Poslední hodiny k cíli

Pak už se stáváme poněkud netrpělivými. Blížíme se k cíli naší cesty: Frunze, stanice Pišpek.

Telegrafovali jsme z Arysy. Čeká někdo na nás? Budeme vědět, kam jít? Loučíme se se svým kupé. Znamená to na několik dní konec našeho pohyblivého života. Týden ve vlaku. Nu, a teď zase – na souši.

Je poledne. Máme být ve Frunze v 10 hodin dopoledne. Ale zpoždění nemáme. Přijedeme včas. Celý ten zážrak je v směru naší cesty: jedeme na východ a soudruh C. nestačil po celou dobu napravovat své pražské hodinky. Od Prahy do Moskvy je potřebí je postrčit o hodinu kupředu a od Moskvy do Frunze – o čtyři hodiny. Teď, když dovyprázdňujeme bedny našich zásob v rychlíku obědem, v Praze teprve začínají svou ranní práci. Jsme o pět hodin vpředu. O pět hodin starší, než kdybychom zůstali v Praze.

Za pět hodin bude stát totéž slunce nad nimi, jako nyní nad námi. Posíláme vám po něm pozdrav. Je to nejrychlejší posel.

Seznámili jsme se zatím s obyvateli celého vlaku.

„Delegáti z Československa?“

Ano. A tak jsme se stali jaksi slavnostním číslem celého vlaku. Přicházely k nám návštěvy, vykládaly, vypravovaly, ptali jsme se. Naše poznámkové sešity se plnily. Každého rána a odpoledne, když jsme na stanicích stáli ve frontě, abychom naplnili svůj obrovský čajník u kohoutků, z nichž pro každého zdarma vytéká vařící voda, byla to radostná zábava, když nám povídali o sobě a o své zemi, a méně radostná, když jsme měli vypravovat my o tom, jak je u nás.

Teď se s tím vším rozloučíme.

³⁹ Semipalatinsk (dnes Semej) je město v severovýchodním Kazachstánu. Po válce byl západně od města vybudován jaderný polygon, který od roku 1949 sloužil ke zkouškám sovětských jaderných zbraní.

Ti, kteří přistupují na stanicích blíže k Frunze, nezapomenou narychlo ještě k nám zaskočit: „My vás tam dávno čekáme. Myslili jsme, že přijedete k Prvnímu máji. A pak už jsme i přestali věřit. Takové zpoždění. A ve Frunze budou asi překvapení. Nikdo neví, že přijedete.“

Nu, nikdo neví.

— — —

Ale věděli! Když jsme pak už byli druhý den ve Frunze, řekli nám to.

Už nás prý ani nečekali. Ale před osmou hodinou (podle moskevského času), čili před 12. hodinou v poledne, zazvonil prý někde telefon v kanceláři československého družstva Interhelpo. Hlásila se Aulie Ata.

„Projela tu dělnická delegace z Československa!“

Tuhle zprávu čekalo Interhelpo už 30. dubna. Dostalo ji – díky tomu, že nám drahá vláda republiky československé odepřela vydání pasy⁴⁰ – právě měsíc potom: 30. května 1930. Nebyli opravdu připraveni. Ale začal pracovat telefon, siréna textilní továrny zahoukala a ve dvě hodiny, když se blížil vlak ke stanici Pišpek, stálo už na nádraží několik tisíc frunzenských dělníků a dělnic.

Stanice Pišpek-Frunze

Vlak zastavuje. Konec trati. Dále už nelze.

Prudké, ostré slunce. Bije nás do tváří a do očí, když se vykloníme z oken vagonu.

Tam, na nádraží – zástupy dělníků. Naši krajané, *svobodní* dělníci z Československa, tváře ruských, kirgizských, uzbeckých, ukrajinských soudruhů. A nad nimi rudé standarty, rudé prapory.

Víte, teď vám přesně neřekneme, jak jsme se dostali z vlaku, jak jsme najednou stáli uprostřed hlučné, radostné masy lidí, jak se před námi najednou objevil stůl, který narychlo zastupoval řečnickou tribunu. Tady se přiznáme, jak jsme byli dojati. Ne tím, že se nám dostalo slavnostního přijetí, ale tím, jak bylo to přijetí svobodné, radostné, jak volní se tu všichni cítili, všichni – my s nimi.

Vítali nás. Mluvili zástupci Interhelpa, kirgizské vlády, strany, dělníků z továren, Rudé armády – odpovídali jsme. Nebudeme vám reprodukovat tyto řeči. Je zbytečné ukazovat vám po stotisících, jak vypadá konfiskace v tomto listu. Mluvili jsme ještě sice tak trochu pod vlivem schůzí z ČSR, jako by nám stál za zády policejní komisař, připomínající kriminál. Ale pak jsme byli strženi: jsme ve svobodné zemi. *Jste tu svobodní!*

Internacionála

Doznívají slova uvítání a pozdravů.

Hudba Interhelpa a kirgizské Rudé armády hraje hymnu proletariátu: *Internacionálu*.

40 Fučíkovi a členům dělnické delegace, s nimiž se na jaře 1930 vypravil navštívit československou vystěhovaleckou komunitu Interhelpo v Kyrgyzstánu, československé úřady nevydaly cestovní pasy. Běžné československé cestovní pasy měly omezenou teritoriální platnost, „pro všechny státy světa s výjimkou SSSR“. O rozšíření platnosti bylo třeba zvlášť žádat, přičemž v praxi nebyly s odkazem na státní a bezpečnostní zájmy povolovány cesty, které by sloužily k propagaci sovětského režimu. Týkalo se to zejména členů KSČ a jejich sympatizantů.

A pak tisíce dělníků a dělnic zpívají:

Internacionála.

Ano, skutečná, opravdová *Internacionála*. Mezinárodní hymna revolučních dělníků zní tu v *patnácti různých jazycích*.

Zpívají tu Kirgizové, Uzbeki, Rusové, Češi, Němci, Maďaři, Slováci, Ukrajinci, Rusíni, Poláci, Tataři, Kazaci ze stepí a Dungánci z hor⁴¹ – patnáct řečí v jednom rytmu, v rytmu revoluce, v rytmu socialismu.

A patnáct řečí v jednom rytmu volá k slunci a široké zemi.

Kapitola jedenáctá. Otázky a odpovědi

Pochodem na Interhelpo

Jdeme z nádraží průvodem do Interhelpa. Město Frunze samo je ještě osm verst⁴² daleko, ale naše družstvo je jen několik minut od stanice. Družstvo? Nu, je už to samo o sobě pěkné městečko, jak vidíme. Rovné, široké ulice, vysoké topoly podél aryků (aryk = strouha, kanál zavodňovací soustavy, bez níž by tu nic nežilo) a v jejich stínu uprostřed bohatých zahrad bílé rodinné domky. Tam ta velká budova – to je škola. A vedle ní novostavba, na níž se leskne již plechová střecha – to je nový klub. Vzadu houká siréna textilní továrny a nedaleko ní koželužna.

Tak se nám představilo Interhelpo v prvním okamžiku, kdy jsme šlapali hojný prach Kirgizie vyježděnou stepí, vedeni pochodem hudby.

Vnímáme ten pochod jen zcela mechanicky. Je toho ze vzduchu mnoho najednou. Dojeli jsme. Dorazili jsme k cíli své cesty – to je první. Slyšíme tu – ve Střední Asii – mluvit jazyky střední Evropy – to je druhé. A pak (a hlavně): *otázky*. My, kteří jsme sem přijeli, abychom se tázali, jsme především zahrnováni otázkami naléhavými, překotnými, vážnými i nevážnými – dělají jednu za druhou a naše štěstí, že v tom okamžiku ještě nikdo nečeká na jejich okamžité odpovědění:

Jak je u nás? Co o nás vykládají? Je pravda, že je u nás už 350 tisíc nezaměstnaných? Co dělá Kladno? Jak je dnes silná strana? Jak jsou českoslovenští dělníci dnes připraveni proti válce? Kdy? Co? Jak?

Jsou neorganizované tyto otázky, pokud jdeme v průvodu. Ale když dorazíme na velké nádvoří, na jehož jedné straně jsou dílny a na druhé kanceláře Interhelpa – je už z toho organizace a začíná pravidelný interview.

Otázky a odpovědi.

To je program našich prvních hodin v Interhelpu – program, který je ostatně přesně vyplňován všemi, kdož přijíždějí, i všemi, kdož je očekávali.

Pak se o nás soudruzi podělili.

41 Dungáni jsou muslimská etnická skupina chuejského původu, která se usídlila ve středoasijských oblastech Ruské říše, zejména v jižním Kazachstánu a severním Kyrgyzstánu, v 70. letech 19. století po porážce Dunganského povstání za západě Číny.

42 Versta je stará ruská délková míra, odpovídající délce cca 1067 metrů.

„Zvali jsme vás sem k nám, soudruzi, abyste se přesvědčili o tom, jak tu žijeme a pracujeme. Budete tu žít tak jako my. Nemáme pro vás připraveno nic víc, než máme pro sebe...“

Budeme tu žít tak jako oni. (Jak je nám smutno dnes, že už tak žít nemůžeme!)

Liszt bez G

Večer vyjíždíme – nákladním autem – do Frunze. Do divadla.

Dělí nás od něho asi 8 kilometrů. Projíždíme Dungánovkou, vesnicí, či chcete-li, předměstím Frunze.

Frunze – to je docela evropské město, srovnáme-li je s Moskvou. Má dokonale plánované ulice, zase ta šífka a přímota a stín topolů, jako v Interhelpu.

Divadlo ještě voní novotou. Bylo postaveno nedávno za dva a půl měsíce ve vedení stavebního dělníka z Interhelpa. Zedník-stavatel.

A dnes?

Dnes je ředitelem tohoto divadla. Má schopnost vésti je po stránce umělecké, naučil se hospodářskému vedení a dnes už prochází jeho rukama sedm milionů ročně. Stal se „vyzvižencem“, dělníkem vyzviženým přímo od práce k odpovědné sovětské službě.

To frunzenské divadlo, v němž nyní sedíme, je tedy – abychom tak řekli – celé dílem československého zedníka. Ale on sám není tak neskromný, aby si to myslil, a má více než pravdu. To divadlo si tu vybudovali všichni dělníci nejrůznějších národností, neboť divadlu není třeba jen budovy, sedadel, jeviště a hlediště, je třeba především obecnstva, existujícího, vnímajícího obecnstva, které by dovedlo dát tomuto divadlu nový život svým kontaktem se scénou, svým přecházením přes rampu. Tohle právě je i ve Frunze, jako na obrovské většině scén v Sovětském svazu.

Večer, jemuž jsme byli přítomni, vyplňovali umělci moskevských a leningradských divadel. Výborní herci, zpěváci, hudebníci. Jeden z nich nese titul „zasloužilého lidového umělce“, titul, který se jen tak lehce nezíská.⁴³ Umělci z Moskvy a Leningradu – zde ve Frunze! Ano, ve Frunze – a nejen zde. Po všech jen trochu větších místech Sovětského svazu naleznete v těchto dvou, třech či čtyřech měsících divadelních prázdnin v hlavních městech všechny možné členy předních divadel. Na malých scénách maličkých měst hrají Kirgizům, Uzbekům, Burjatům, Gruzínům, Ukrajincům, Němcům, Rusům, všem těm nesčetným národnostem nesčetných okruhů – a všichni jim rozumějí.

Tento kulturní svazek je vzájemný. Zatímco moskevský herec recitoval Majakovského kirgizským občanům města Frunze, kirgizští herci hráli své hry

43 V Sovětském svazu se uděloval jak titul „zasloužilý umělec“, tak „lidový umělec“ (v oblasti múzických umění *zaslužennyj artist*, resp. *narodnyj artist*). Tituly udělovaly zpočátku vlády svazových republik (od roku 1918, resp. 1919), později vláda Sovětského svazu; titul „lidový umělec SSSR“ nahradil analogické republikové tituly v roce 1936. Umělci mohli získat postupně oba uvedené tituly.

na mezinárodní divadelní olympiádě v Moskvě.⁴⁴ Je tu neustálý živý kontakt všech národních kultur – každá se dovede učit od druhé.

Zde tedy sedíme a posloucháme Moskevské. Zpěvačka, která před revolucí v carské opeře demonstrativně přerušila svůj zpěv, když carská družina přišla pozdě do divadla, teď rozmlouvá vesele s obecnstvem a dohaduje se, kterou písničku má zazpívat. Na krku svítí jí skleněné korále, ruce objaty náramky, večerní toaleta se nápadně odráží od prostého, jednoduchého oděvu diváků – ale ani to neruší, ani to netvoří hranici mezi jevištěm a hledištěm.

Na pódiu piano.

Černé koncertní křídlo o dvou nohách. Třetí byla amputována, čtvrtí kdy – nahrazuje ji židle. Piano – vzácná věc. Na prstech jedné ruky byste spočítali všechny bratry tohoto koncertního křídla v celém Frunze a okolí. Jen si však také postavte otázku takto: Piano – a středoasijská kolonie carského Ruska, kam nebylo nikdy přivezeno ani za kopejku ničeho, co by mohlo nějak působit na kulturní nebo hospodářské nebo politické zvýšení úrovně obyvatelstva; a to jediné, co tam bylo posíláno – gubernátoři a carská policie – bylo vybíráno z největších gaunerů a největších rasů.

Nu – a teď tu piano. Piano, u něhož sedí moskevský pianista a hraje Liszta. Bravurně běhají jeho prsty po klávesách – a přece zaslechneš nedopatření: chybí struna G.

Liszt bez G.

A zjistíš, že je to tak dokonale nedůležité. Dovedeš si představit pozdvižení hudebních fanoušků pražských, kdyby se tohle stalo v Praze. Neslyšeli by Liszta, slyšeli by jen, že neslyší znít strunu G. A tady je to Liszt, dobře reprodukováný Liszt. Nikdo se v tom nesplete.

V tom není ovšem jádro věci: Není to zásluha, že chybí struna G a že to nevadí. Ale to je zásluha, že i na místech pět tisíc kilometrů od centra dovedou překonávat někdy nedostatky, dovedou napnout všechny síly, aby dokázali to, co jim klade za povinnost vláda dělníků a rolníků.

Julius Fučík jako čestný jezdec Kyrgyzské národní divize, léto 1930 (repro Julius Fučík ve fotografii. Praha, Československý spisovatel 1953)

⁴⁴ Mezinárodní olympiáda revolučních divadel se uskutečnila v Moskvě v květnu 1933. Uspořádalo ji Mezinárodní sdružení revolučních divadel (*Международное объединение революционных театров* – MORT).

Nelekli se struny G ani dvou nohou u klavíru, nelekli se však ani 99% negramotnosti, ani nepřístupnosti horských jurt a všude, nejen na scéně města Frunze, ale i vysoko v horách Tan-Šanu, dovedou zvyšovat úroveň všech.

* * *

Vzkaz Interhelpa čsl. proletariátu

Delegace opustila československou komunu ve čtvrtek 19. června o 5. hodině ranní po třínedělním pobytu. Rozloučení československých dělníků s delegací bylo vřelé. Delegace nerada opouštěla soudruhy, s kterými uzavřela sliby pevného spojení. Českoslovenští dělníci v Interhelpu poslali po delegaci dělníkům v Československu tento vzkaz:

„Vybudovali jsme svůj kooperativ, vybudujeme svou komunu proti spojeným silám celé buržoazie, proti náporu celé kontrarevoluce. I českoslovenští dělníci dokáží, že dovedou vyplnit pětiletku za 4 roky.“⁴⁵

Z Interhelpa odjela delegace zase nazpět do Frunze. Tam připravuje se na cestu *do Alma-Ata*.

Alma-Ata je centrální stanice Turksibu. Od Frunze ji dělí 400 km cesty, kterou vykoná delegace autem přes horský hřeben. Z Alma Ata pojedou delegace *do Taškentu, do centra Střední Asie*.

Po kratším pobytu v Taškentu očekává delegaci dlouhá zpáteční cesta přes Samaru do Leningradu...

Seriál „Z deníku československé dělnické delegace do SSSR“ z pera Julia Fučika vycházel anonymně v jedenácti kapitolách v Rudém večerníku v době od 12. srpna do 11. září 1930, vždy na 3. straně. Kapitoly, z nichž byly vybrány pasáže v této edici, pocházejí z pokračování otištěných ve dnech 20. srpna, 1., 2., 4., 5., 8. a 11. září 1930. Dovětek „Vzkaz Interhelpa čsl. proletariátu“ byl otištěn v Rudém večerníku dne 1. července 1930, s. 1.

45 První pětiletý plán hospodářského a sociálního rozvoje SSSR byl přijat v roce 1928 na období 1928–1932 a jeho hlavním úkolem byla socialistická industrializace země s důrazem na těžký průmysl a kolektivizace zemědělství. Formálně byla první pětiletka dokončena za čtyři roky a tři měsíce.

Julius Fučík

V ZEMI
MILOVANÉ

*Reportáže
ze Sovětského svazu*

Praha 1949

NAKLADATELSTVÍ SVOBODA

Středoasijská exotika

T a š k e n t, v ř í j n u 1 9 3 5

Je prý v Římě studna, která má kouzelnou moc. Napiješ-li se její vody, zamiluješ si Řím hlubokou láskou a znovu a znovu se budeš k němu vracet. Tak vypravují lidé, kteří mají rádi legendy.

Nevím, který z aryků Střední Asie by mohl dát svou vodu k takové legendě. Je to kalná voda, jakou básníci nedovedou spojovat s láskou, a aryky samy mají vážnější starosti: napojit bavlňáky, oázy ve stepích, hedvábníky, karagače,¹ které stíní, jabloně, květy. Pít z aryku není docela nic rozkošná záležitost, a než si zvykneš, počítáš s úzkostí dny, kterých je třeba, aby si tyfový bacil naplodil rodinu. A přece si, člověče, který jsi jednou prošel sovětskou Střední Asií, zamiluješ tuto zemi hlubokou láskou a znovu a znovu se budeš do ní vracet. Ne voda, ale lidé tu mají takovou moc, a není to kouzlo, ale síla jejich rukou, která na tebe tak působí.

Život tu roste před tvýma očima. Život od začátku až k jeho vrcholu. Sedíš na okraji pole, které strádá suchem. Vyschlé brázdy leží u tvých nohou, bavlník unaveně svěsil hlavu a na jeho listy padá nekonečný prach pouští. To je umírání. A potom...

Do brázdy pomalu proniká úzký jazýček vody. Půda vášnivě rozvírá rty. Vody přibývá, už to není jazýček, je to proud a země pije, pije plnými doušky. Neviditelný mirab, strážce vodních zásob,² zvedl kdesi daleko od nás stavidla aryků a v zavodňovacích kanálech proudí život. Vidíš jej. Zšedivělá hlína hnědne, bavlník zvedá hlavu, listy setřásají těžký prach svěžími ranními pohyby, stvoly se prodlužují, rostou. Je to rychlý, bohatý, úrodný růst a ty jsi jeho přímým svědkem.

A tak je to i s lidmi Střední Asie. Staletí vadli bez vláhy, kterou vypíjeli cizopasnici. Voda, která proudila v arycích, nebyla jejich, nebyla určena pro ně. Z bohaté půdy rostli bajové,³ mullové⁴ a ruští kupci. Až moudrý mirab revoluce zvedl stavidla a teď štědře a spravedlivě rozděljuje vodu do brázd lidských polí. Lidé napřímili hlavy, setřásají těžký prach staletí, nová vláha proudí v jejich žilách, rostou. Je to rychlý, bohatý, úrodný růst a ty jej vidíš, i když jen procházíš kolem nich.

Miluješ-li člověka, zamiluješ si tento kraj, který ti ukazuje jeho sílu a jeho tvůrčí schopnosti v plném slunci.

1 Karagač je obecný název některých druhů jilmu. Výraz pochází z turkických slov *kara* (černý) a *agač* (strom).

2 Mirabové jako „strážci vody“ představovali významnou funkci v tradičním systému vodního hospodaření ve Střední Asii, starali se o spravedlivé rozdělování a ochranu vodních zdrojů.

3 Bej nebo beg je původně turecké označení kmenového náčelníka v muslimských zemích. Od 19. století se slovo užívalo jako titul některých panovníků, ale také vysokých důstojníků a úředníků.

4 Jako mulla nebo mulláh se (v poněkud odlišných významech) označuje místní islámský duchovní, učitel, člověk školený v islámu a jeho vykladač.

Jsou lidé, pro něž je Střední Asie nerozlučně spojena s představou exotiky. Nikdy bych jim neporadil, aby právě sem jeli na své exotické lovy. Byli by hluboce zklamáni. Všecko to barbarství, které kvetlo exotikou, je zničeno a cesta do Norimberka, dnešního Norimberka, by jim přinesla nepoměrně více ukojení než cesta do Fergany⁵ nebo Samarkandu. Člověk, který by se sem vypravil v bílé přilbě proti slunci, jíž Angličané proslavili Orient a dali symbol svému koloniálnímu režimu, byl by tu jediným exotickým zjevem.

A přece i Uzbekistan a Tadžikistan, Kirgizie i Turkmenistan mají takové přírodní podmínky a měly takovou historii, které je dělaly Orientem, které je připodobňovaly všem těm zemím, v nichž se bílá přilbice zdá nepostradatelným znakem Evropana.

Je tu slunce, které opéká tvou kůži. Silné, náročné slunce. Ale z jeho paprsků roste bavlník a učenci v Taškentě, v Samarkandě i v Alma-Atě s úspěchem používají jeho energie k vaření polévky, plavení síry a k pokusům, které pravděpodobně dovedou lidskou techniku do zcela nové éry.

Jsou tu velbloudi, kteří se zcela podle dobrodružných pravidel kolébají jako koráby v bouři. Ale všímáš si jich asi tak jako koně, zapražšeného do vozu, a poznáš, že auto je příjemnějším dopravním prostředkem nejen pro tebe, ale i pro každého uzbeckého kolchozníka.

Jsou tu mešity, kterými byly proslaveny Samarkand i Buchar.⁶ Ale nejpamětihodnější z nich se proměnily v účinná protináboženská muzea, nepamětihodné

Julius Fučík na karikatuře Adolfa Hoffmeistera, asi 1930 (repro Adolf Hoffmeister: Podoby a předobrazy. Praha, Československý spisovatel 1988)

5 Ferganská dolina je nejhustěji zalidněná a etnicky rozmanitá oblast ve Střední Asii. Setkávají se zde hranice Kyrgyzstánu, Tádžikistánu a Uzbekistánu. V oblasti se nachází několik ložisek ropy, plynu a kovů. Patří k nejurodnějším oblastem ve Střední Asii. Hlavním centrem Ferganské doliny je Fergana ve východním Uzbekistánu, založená roku 1876 jako posádkové město Ruské říše. Původně nesla název Nový Magilan, poté Skobeljev podle ruského generála Michaila Dmitrijeviče Skobeljeva (1843–1882), který dobyl velkou část Střední Asie. Své jméno Fergana získala podle celé oblasti v roce 1924, poté co z ní bolševici vytlačili vzbouřence.

6 Samarkand a Buchar jsou historická města dnešního Uzbekistánu, jejichž počátky sahají až do 7., resp. 5. století př. n. l., a jedná se tak o jedna z nejstarších kontinuálně osídlených měst Střední Asie. Díky své poloze na Hedvábné stezce byla významnými starověkými a středověkými obchodními uzly a vzdělanostními, kulturními a náboženskými centry. Samarkand byl metropolí Tamerlánovy středověké říše, poté Bucharského chanátu a v letech 1918–1929 hlavním městem Turkestánské autonomní sovětské socialistické republiky.

se staly kluby, kinotovárnami a skladišti bavlny a Buchara se dnes slaví dobrými školami právě tak jako Samarkand překrásnou nemocnicí.

Jsou tu ještě ženy zahalené černými, pochmurnými čačvany.⁷ Ale je jich už málo, velmi málo a barové autoři písní o této harémové exotice by byli pravděpodobně těžce dotčeni, kdyby zjistili, že velká část těchto žen jsou spekulantky, které zakrývají svou tvář, aby je milicionář na bazaru příliš rychle nepoznal.

Jsou tu pouště a oázy v nich, jsou tu arby⁸ na vysokých kolech a osmahlí muži, sedící na trpělivých oslících, jsou tu lidé v barevných chalátech a v malých vyšívávaných čepičkách, ale to, co této vůni kraje přidávalo zápach exotiky – zmizelo. Zmizela poroba, zmizelo barbarství, zmizelo koloniální vykořisťování.

Ti lidé zde s pomocí ruských proletářů vyhnali kolonizátory a svrhli „své“ emíry, chány a manapy.⁹

Kraj se stal svobodným a kulturním. A svoboda i kultura vyhnaly z něho prohnílou exotiku.

Sedíme v letním divadle starého města Taškentu.¹⁰

Na tomto místě býval Džankoch. Koňský trh a svážka. Starý Taškent tu ukládal všechny své odpadky. Bylo to jeho nešpinavější místo. Prach stál tu vysoko nad bazarem, rodily se tu nemoci, aryk, tekoucí kolem, roznášel bakterie po domech, ale ani kokandským chánům,¹¹ ani ruským generálům-kolonizátorům nenapadlo, že by tato exotika měla být likvidována.

Dnes široká ulice rozbila starý Džankoch na dvě poloviny, po její levé straně vyrostl moderní sportovní stadion a po pravé velký park kultury a oddechu se zábavními podniky, s rudými čajchanami,¹² s estrádou, s letním divadlem.

A v tom divadle dnes sedíme. Uzbečtí herci skandují verše a do jejich hlasů se vlévají dálkou ztišené melodie: od estrády, kde děvčata tančí staré uzbecké tance, zní delikátní dutara a údery čindynny,¹³ chvílemi zanáší vítr z taneční tribuny vzdálené

Přestože byla obě města spjata převážně s tádžickou historií a osídlením, po vynětí Tádžické autonomní SSR z Uzbeké SSR a vytvoření Tádžické sovětské socialistické republiky v roce 1929 byla ponechána součástí Uzbekistánu. Obě města jsou zapsána na seznamu světového kulturního dědictví UNESCO.

7 Čačvan je obdélníková hustá síť z koňských žíní zakrývající ženskou tvář.

8 Arba je tradiční turkický a arabský dvoukolový vozík.

9 Manapové byli kyrgyzská rodově-kmenová šlechta.

10 Taškent je hlavní a největší město Uzbekistánu. Od 16. století náleželo k Bucharskému chanátu, po dobytí Ruskou říší v roce 1865 se stalo centrem Turkestánské gubernie, kterou od roku 1918 nahradila Turkestánská autonomní sovětská socialistická republika. Roku 1930 se Taškent stal metropolí Uzbeké sovětské socialistické republiky a v roce 1991 Republiky Uzbekistán.

11 Kokandský chanát byl stát ve Ferganské dolině ve Střední Asii, který se v letech 1709–1876 rozkládal na území východního Uzbekistánu, moderního Kyrgyzstánu, východního Tádžikistánu a jihovýchodního Kazachstánu. V roce 1868 se stal vazalským státem Ruského impéria a v roce 1876 jeho součástí.

12 Čajchan je čajovna a jídelna.

13 Dutara je tradiční středoasijský drnkací nástroj, čindynna je malý bubínek.

tóny foxtrotu, z ulice doléhá zvonek tramvaje a z čajchany vysoký hlas uzbeckého lidového zpěváka. To všecko není zvuk, který ruší. To je jen barva.

Barva je i temná, chladnoucí noc, i bohaté chaláty jedněch, i evropské oděvy druhých. A s touto barvou na pozadí hrají uzbečtí herci – *Hamleta*.

Jejich *Hamlet* je čistý shakespearovský *Hamlet*, překrásné drama, jehož dramaticnost tu zní zcela bezprostředně, nerozumíš jazyku, a přece slyšíš každé slovo Shakespearovo, herec mluví gestem, krokem, pohybem ruky – je to veliká, mocná divadelní kultura. Tento *Hamlet* by byl nebezpečným soupeřem nejpřednější scéně Evropy, a přece uzbeckému divadlu teprve letos bylo všeho všudy patnáct let.

Dokonalý Shakespeare a dokonalý Gogol v uzbeckém divadle, nová uzbecká drama, vzniklá ze zkušeností největších světových dramatiků – to je růst od exotiky ke kultuře, od Džankochu k Shakespearovi.

Nemýlíš se, když pozoruješ, že růst lidí sovětské Střední Asie je rychlejší, je nápadnější než tak rychlý a nápadný růst lidí centrálního Ruska. Někdejší koloniální národy tu podle slov Leninových rostou z feudalismu přímo k socialismu, míjejíce epochu kapitalismu. Byla to slova, která Lenin řekl pro obrovskou část národů světa. A tu, v sovětské Střední Asii, znovu nalézáš velkolepé potvrzení bolševické pravdy.

Reportáž Julia Fučíka „Středoasijská exotika“ vyšla pod značkou –jef– v Rudém právu dne 3. listopadu 1935, s. 8.

Text byl přetištěn ve Fučíkově knize V zemi milované: Reportáže ze Sovětského svazu. Praha, Svoboda 1949, s. 367–371. Výbor uspořádala jako pátý svazek Spisů Julia Fučíka Gusta Fučíková, předmluvu napsala Gusta Fučíková a Ladislav Štoll. Kniha vyšla pak znovu sedmkrát: dvakrát v letech 1950 a 1951 (v nakladatelstvích Svoboda a Mír), dále v letech 1954, 1955 a 1979. Roku 1952 byl vydán slovenský překlad v bratislavském nakladatelství Pravda.

Veliká kirgizská cesta

Naryn,¹ v říjnu 1935

Když před deseti lety přijel vlak s prvními členy Interhelpa z Československa mezi stanici Arys a Čimkent, začala ve vlaku radost: po dlouhých dnech ve stepích a pouštích Kazachstanu, které dovedou být beznadějně jako pusté moře pro trosečníka, se objevily hory. Vysoké, zasněžené hory. To byl břeh jejich dalekého putování. To byla předzvěst Kirgizie.

A teprve po letech se mnozí z těch členů přesvědčili, že tyto hory mohou být ještě beznadějnější než kazachské stepi. Neboť je jich příliš mnoho.

Autonomní Kirgizská sovětská socialistická republika² je téměř tak rozsáhlá jako půldruhé Československé republiky. Ale obyvatel nemá ani tolik jako půldruhé Prahy. Na celé té ploše dvou set tisíc čtverečních kilometrů žije jen milion tři sta tisíc lidí.³ A zdá se ti, že od jednoho z nich k druhému putuješ po horách.

Hory, hory, hory – to je Kirgizská republika. Kirgizský Alatau, Kungej Alatau, Terskej Alatau, Urta tau, Naryn tau, At-Baš tau, Kašgar tau, Kokčal tau⁴ – to je Kirgizská republika. Ťan-šan⁵ – to je Kirgizská republika a sedmitisícový Chan Tengri, Car duchů,⁶ stojí nad ní mohutně rozkročen jako legendární vládce nad životem a smrtí jejích obyvatelů. V nich, v horách, je všechna bída Kirgizie. A v nich také je všechno její bohatství. Nejen proto, že mezi nimi jsou veliké doliny, které jsou stvořeny pro cukrovou řepu a jiné technické rostliny, nejen proto, že tu jsou bohatá pastviště, na nichž se mohou pást statisícová stáda ovcí, krav a koní, ale i proto, že v hlubinách těchto hor jsou pohádkové zásoby nerostů, je tu uhlí, nafta, olovo, měď, zlato, rtuť, vanadium... a křoví, jaké jiné cennosti jsou ještě v jejich vnitřnostech, neboť dosavadní objevy jsou dílem pouhých několika let. Teprve od toho okamžiku,

1 Naryn je menší město v Kyrgyzstánu, středisko stejnojmenné oblasti, situované v zákrutu řeky Naryn.

2 Kyrgyzská autonomní sovětská socialistická republika existovala v letech 1926–1936 v rámci Ruské sovětské federativní socialistické republiky, poté byla povýšena na Kyrgyzskou sovětskou socialistickou republiku.

3 Podle údajů sčítání lidu v roce 1926 měla Kyrgyzská ASSR 993 tisíc obyvatel. V době Fučíkovy cesty, tedy o deset let později, se počet jejích obyvatel jistě zvýšil.

4 Názvy označují některé z mnoha hřbetů pohoří Ťan-šan. Přepis těchto názvů do češtiny není vždy jednotný. V současné podobě by zněl uvedený výčet následovně: Kyrgyzský hřbet, Kungej Alatau, Těrský Alatau, Urta-tau, Naryn-tau, At-Baši, Kašgar-tau, Kokšaal-tau – ten je nejvyšším Ťanšanským hřbetem. Slovo *tau* v kazaštině označuje (horský) hřbet.

5 Pohoří Ťan-šan se táhne v délce 2800 km z Kyrgyzstánu a Kazachstánu k čínskému Sin-tiangu. Název znamená v kazaštině a kyrgyzštině Hory duchů, v čínštině Nebeské hory. Nejvyšším vrcholem je Džengiš Čokusu (7439 m), známý také pod ruským názvem Štít vítězství (*Pik победы*).

6 Chan Tengri je s výškou 6995 m (s vrcholovým ledovcem 7010 m) nejvyšší horou Kazachstánu a druhým nejvyšším vrcholem pohoří Ťan-šan. Vypíná se na hranici s Kyrgyzstánem a jeho název v češtině znamená Pán nebes.

kdy se Kirgizie stala svobodnou sovětskou republikou, mohla začít hledat svoje bohatství. A ukázalo se, že tato země, v níž po staletí žilo bohatě několik desítek bajů a manapů jen proto, že statisíce *barbarsky* živořily... ukázalo se, že tato země vůbec není chudá, že je bohatá, nesmírně bohatá, že se stane jednou z nejbohatších sovětských republik. Štoly vniknou do jejích hor, prudké horské řeky dají energii mocným elektrárnám, vedle nich vzniknou obrovské továrny...

...v překrásných údolích řan-šanského Švýcarska vyrostou moderní města, tam, kde se dnes vinou stezky kamzíků a horských beranů, vzniknou sanatoria, školy, kluby, divadla...

...dnešní kočovníci se stanou inženýry, lékaři, profesory...

...až...

„A za jak dlouho můžeme být odtud v Džalalabadu?“⁷

„Za pět dní.“

„Žertujete, soudruhu! Vždyť je to pouhých tři sta kilometrů.“

„Tři sta kilometrů je to pro orla. Pro vás je to téměř dva tisíce kilometrů. Džalalabad leží od nás přímo na západ, ale cesta k němu vede tak: čtyři sta kilometrů na sever, sedm set kilometrů na západ, pak opět stovky k jihu a nakonec přijedete do Džalalabadu z jeho západní strany. To je nejbezpečnější a nejpohodlnější cesta. Kdybyste chtěli jet přímo, bylo by to velmi nepohodlné a trvalo by to stejně dlouho. Průsmyky jsou již uzavřeny sněhem...“

Kirgizie se stane jednou z nejbohatších sovětských republik, prudké horské řeky dají energii mocným elektrárnám, vedle nich vzniknou obrovské továrny, v překrásných údolích vyrostou moderní města, sanatoria, školy, kluby, divadla...

...až se mezi vysokými horami propletou silnice a nebezpečné průsmyky se stanou bezpečnými mosty pro auta přes oblačné překážky horských hřebenů.

Cesty, umožňující pohyb moderním dopravním prostředkům – to je předpoklad rychlého rozvoje sovětské Kirgizie. Bez nich zůstane fragmentem i to obrovské dílo, které již bylo téměř vykonáno: usazování bývalého kočovného obyvatelstva, zakládání stálých definitivních obcí pro kirgizské pěstitele ovcí, koní i hovězího dobytka, kteří za své kočovnictví platili negramotností i nemožností státi se kulturními.

Dnes skutečně cesta, kterou by auto mohlo projet za pět, za šest hodin, prodlužuje se tu na pět až šest dní. A i tam, kde již se objevují první auta jako průkopníci budoucnosti, je jejich pohyb pomalý a opatrný. Vždyť zvýšit rychlost z dvanácti na patnáct kilometrů může stát život šoféra i všech jeho pasažérů. Ale už se tu jezdí také šedesátkou.

Koně pomalu přebírali prach a kameny stezky. Hluboko pod námi běžela řeka Ču.⁸ Znal jsem ji hubenou a pomalou, chřadnoucí v poušti, jejíž písek hltavě vypíjel říční

7 Džalalabád je třetí největší město Kyrgyzstánu. Leží ve Ferganské dolině, vedla přes ně Hedvábná stezka a je známé svými termálními léčivými prameny.

8 Řeka Ču protéká ze severního Kyrgyzstánu do jižního Kazachstánu, kde zaniká v poušti Mujunkum.

vodu. Znal jsem ji širokou a temperamentní, neznající ještě, že ji vpředu čeká nepřirozená smrt v poušti, veselou a jiskřivou v slunci. Tady, pod námi, měla opět jinou tvář. Byla zasmušilá, zpěněná námahou a spěchem. Urputně spěchala z Buamské soutěsky⁹ a já jsem se jí nedivil. Neboť tu nebylo příjemně.

Pokusil jsem se napodobit svého průvodce, který pustil oštěže a klidně kouřil cigaretu z novin a machorky. Nedařilo se mi to. Nedařilo se mi to ani tehdy, kdy jsem se snažil nedívat se dolů na Ču, která se ze sedla zdála zvláště výhružně hluboko. A pak jsem náhle zahodil nedokroucenou cigaretu a seskočil ze sedla rychle a se zručností člověka, který byl zachvácen strachem. Můj společník již stál na stezce a uklidňoval svého koně. Koneš stříhali ušima a chvěli se. Přitlačili jsme se k horské stěně.

Ze zatáčky před námi váhavě vyjelo nákladní auto. Zastavilo a my jsme prošli, s úctou zdravíce šoféra, který si zbožně a spokojeně otíral pot s čela. Měl právo na naši úctu a po několika desítkách metrů jsem pochopil, že měl také právo být spokojen. Projel nejobávanějším úsekem Buamské stezky: zatáčkou smrti. Daleko odtud, až dole v Bystrovce,¹⁰ lovivali z Ču těla těch, kteří neprojeli. A to nebyvalo zřídka.

To bylo moje první putování z Frunze na Issyk-Kul – v červnu roku 1930.

Podruhé jsem jel až nyní – v říjnu 1935.

Na nádvoří Pamirstroje¹¹ ve Frunze stál světlemodrý autobus, ještě vybledlý deštěm a sluncem.

„Bleděmodrý expres.“

Soudruh Popov, hlavní inženýr Pamirstroje, nám popřál šťastnou cestu a já, maje na paměti své předcházející putování, jsem jeho slova přijímal významně. Ale byl jsem poněkud zmaten, když jsme vyjeli z města.

Před námi běžela široká, blahobytná silnice a autobus po ní letěl jako po nejdokonalejších silnicích Evropy. Tudy jsem jel před pěti lety v bryčce a v duchu jsem prosil osud, aby mě zachoval při životě, abych mohl po světě rozšiřovat slávu kočho, který tuto cestu vykonával dvakrát týdně. Teď tu sedím v autobusu a jízda je tak pohodlná, že mohu spát, kroutit machorku nebo besedovat se spolucestujícími bez obav, že mě to bude stát jazyk.

Projeli jsme Tokmak i Bystrovku a vjeli jsme do Buamské soutěsky. Táž široká, blahobytná silnice běžela do kopců svižně a lehce, jako by před sebou neměla úkol vystoupit o tisíc metrů.

Zatáčku smrti jsme minuli a nebyl bych ji ani upozoroval, kdyby mě byl šofér neupozornil, že tady kdysi míval strach.

9 Boomska soutěska se nachází na středním toku řeky Ču v délce asi 30 km a spojuje Čujské údolí s jezerem Issyk-kul.

10 Bystrovka je původní název města Kemin na řece Ču. Prochází přes ně železnice i silnice spojující Biškeek a Balykči.

11 Pamirstroj byla státní společnost zajišťující výstavbu a provoz Pamírské dálnice (viz pozn. 17).

Do Rybačie jsme přijeli za tmy. Cestu, která kdysi trvala dva, tři i čtyři dny a která bývala k smrti nebezpečná, jsme vykonali za šest hodin.

Ležel jsem v hliněném domku, v němž odpočívají projíždějící šoféři, převaloval jsem se na kavalci a nemohl jsem usnout. Stará a nová Kirgizie se zmítala v hlavě. Kirgizie bez cest a Kirgizie s překrásnými silnicemi. Přede mnou bylo ještě mnoho dní v Kirgizii bez cest, ale za mnou bylo šest hodin silnice, o níž bylo možno zpívat hrdinské písně. Veliký začátek.

Začátek Veliké kirgizské cesty.

Veliká kirgizská cesta je magistrála, která bude spojovat sever Kirgizie s jejím jihem. Magistrála napříč celé Kirgizské republiky, z Frunze přes Rybačie, Kačkorku,¹² Naryn, At-Baš,¹³ v dolinách Ču, Narynu i Černé vody,¹⁴ přes mnohé průsmyky až do Uzgenu,¹⁵ Džalalabadu i Oši,¹⁶ kde se již spojí s hotovou Pamírskou cestou,¹⁷ nejvyšší silnicí na světě. „Pamirstroj“, úderná organizace stavitelů Pamírské cesty, byla pověřena postavit také tuto magistrálu, která má historický význam v rozvoji Kirgizie.

A už to není hudba budoucnosti. Téměř čtvrtina této cesty (která by mohla spojit oba nejvzdálenější konce Československé republiky) je již hotova. Po ní jsme právě jeli z Frunze do Rybačie a měli jsme přitom pocit fantastického putování

Julius Fučík v Alma-Atě v roce 1934 (repro Julius Fučík ve fotografii. Praha, Československý spisovatel 1953)

12 Kočkor je obec v Narynské oblasti Kyrgyzstánu.

13 At-Baši je obec v Narynské oblasti Kyrgyzstánu.

14 Kara-Su (česky Černá Voda) je menší město ve Ferganské dolině v Ošské oblasti na jihu Kyrgyzstánu, v blízkosti hranic s Uzbekistánem.

15 Uzgen je město v Ošské oblasti na jihu Kyrgyzstánu.

16 Silnice vedoucí Kyrgyzstánem z města Oš na jihu do hlavního města Biškek v délce 685 km byla postavena ve 30. letech minulého století a označovala se někdy jako Veliká kyrgyzská dálnice (*Veliko-kirgizskij trakt*).

17 Pamírská dálnice (*Pamirskij trakt*) vede v délce více než 1200 km pohořím Pamír z afghánského Mazáre Šarífu do uzbeckého města Termez, dále do tádžického hlavního města Dušanbe, zde se stáčí do hlavního města Horského Badachšánu Chorogu a skrz tuto autonomní oblast pokračuje do kyrgyzského Oše. Je druhou nejvýše položenou silnicí na světě, nejvyšší bod cesty se nachází v tádžickém průsmyku Ak-bajtal ve výši 4655 m. Vybudována byla částečně koncem 19. století a částečně ve 30. letech minulého století, s pomocí nuceně nasazených vězňů. Silnice je většinou nebezpečná, silně poškozená zemětřeseními, erozemi a sesuvy.

na Wellsově „stroji času“.¹⁸ Neboť ten úsek byl skutečně ukraden času, podle plánu ještě neexistoval. Plán určoval dokončení prvního úseku na první leden 1936. A my tu cestovali ve všem pohodlí již v říjnu 1935. V nesmírně těžkých podmínkách tu lidé Pamirstroje překonali všechny rekordy, aby Kirgizské republice dali dokončenou cestu jako svůj nejlepší dárek k osmnáctému výročí Říjnové revoluce.

Cesta ještě nebyla zcela zakončena, když první zatěžkávací zkouškou prošel po ní podzimní transport obilí z úrodné issyk-kulské doliny do Frunze. A ačkoliv na některých místech musila ještě nákladní auta objíždět trakt po starých cestách, bylo letos dopraveno v polovině října dvakrát více obilí než v minulém roce do konce listopadu. A to byl první úspěch Veliké kirgizské cesty, úspěch, který prošel ještě před očima stavitelů. Zastihli jsme je ještě v radosti nad ním a byl to vzácný požitek. Neboť stavitelé nemají záviděníhodný osud. Přicházejí na pustou a smutnou zemi, a když na ní vytvoří své zázraky, odcházejí na nová opuštěná místa a začínají znovu, nevracejíce se nikdy tam, kde jejich dílo už žije plným životem.

Ale ti, kteří budou jezdit po Veliké kirgizské cestě, nezapomenou na ně. Už tu, v hlubinách Kirgizie, po večerech v jurtách a u ohňů na pastvištích, znějí jejich jména a lidé je vyslovují s úctou a láskou. Je to spravedlivé.

A je proč nezapomínat stavitelů Veliké kirgizské cesty.

Reportáž Julia Fučika „Veliká kirgizská cesta“ vyšla pod autorovým jménem v Rudém právu dne 1. prosince 1935, s. 7.

Text byl přetištěn ve Fučikově knize V zemi milované: Reportáže ze Sovětského svazu. Praha, Svoboda 1949, s. 479–485. Výbor uspořádala jako pátý svazek Spisů Julia Fučika Gusta Fučíková, předmluvu napsala Gusta Fučíková a Ladislav Štoll.

18 Vědecko-fantastický román anglického spisovatele Herberta George Wellse *Stroj času* vyšel v roce 1895.

EGON ERWIN KISCH (1885–1948)

Pražský německy píšící spisovatel, novinář a reportér. Nadšený cestovatel, autor řady cestopisů a cestopisných fejetonů z výprav do Sovětského svazu, Číny, Spojených států, Mexika či Austrálie. Za první světové války byl těžce zraněn na ruské frontě. V době pádu rakousko-uherské monarchie se účastnil revolučních událostí ve Vídni a v roce 1919 se stal členem Komunistické strany Rakouska. V roce 1921 přesídlil do Berlína, kde působil mimo jiné jako dopisovatel *Lidových novin*. V roce 1925 vstoupil do Komunistické strany Německa a v roce 1928 spoluzakládal Svaz proletářských revolučních spisovatelů (*Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller*).

Po nástupu nacismu byl v roce 1933 zadržen a obviněn z velezrady, díky československému diplomatickému úsilí byl jako československý občan z Německa vypovězen. Po krátkém pobytu v Praze přesídlil do Francie, kde se aktivně zapojil do protifašistického hnutí. V roce 1939 se mu podařilo uprchnout do Spojených států a Mexika, kde prožil válku. Do Prahy se vrátil již těžce nemocný v roce 1946.

V Sovětském svazu Kisch poprvé pobýval od prosince 1925 do května 1926, kdy navštívil Moskvu, Leningrad, donskou oblast a také Kavkaz jako zpravodaj deníku *Berline Zeitung am Mittag*. Své postřehy publikoval nejprve v časopise *Das Neue Rußland* a v komunistickém deníku *Die Rote Fahne*, v roce 1927 je shrnul do cestopisu s názvem *Zaren, Popen, Bolschewiken*, který vyšel roku 1929 v českém překladu *Caři, popi, bolševici* v nakladatelství Pokrok v Praze jako třetí svazek Kischových sebraných spisů. V listopadu 1930 se Kisch zúčastnil druhého sjezdu Mezinárodní organizace revolučních spisovatelů (*Meždunarodnaja organizacija revoljucionnyh pisateljev*) v Charkově, kde poté do února 1931 působil na Fakultě žurnalistiky Arťomovy komunistické univerzity. V letních měsících roku 1931 pak podnikl spolu s mezinárodní delegací mladých literátů studijní cestu po sovětských středoasijských republikách, z níž výtěžil cestopis *Asien gründlich verändert*, publikovaný v roce 1932 v Berlíně a rok později rovněž německy v Moskvě (česky vyšel pod názvem *Asie od základů změněná* teprve v roce 1953 ve Státním nakladatelství politické literatury). Začátkem roku 1932 se Kisch vypravil vlakem z Moskvý přes Sovětský svaz na několikaměsíční cestu do Číny.

Pestrý arch obrázků z dopoledne v Erivaně

Když jsem dnes ráno přibyl do Erivanu,¹ bylo chladno, příliš hluční byli spoluspáči ve voze, napředu a vzadu, nade mnou a pode mnou, a nádražní hostince přeplněny. Hladový, zmrzlý, nevyspalý šel jsem do města, které mi připadalo bezútěšné se svými neohozenými domy na nedlážděných ulicích. Uprostřed jízdní dráhy ležel převrácený parník, přivezený sem od Gokčackého jezera² k opravě do nádražní dílny.

V hostinci ani jeden volný pokoj, snad až odpoledne ve dvě hodiny bych mohl jeden dostat. Obchody byly ještě zavřeny, bez účasti jsem sešel k antickému vítěznému oblouku, a když jsem přišel blíže, ukázalo se, že je to chantar, krytý bazar. Přešel jsem jím bez zájmu (už dávno jsem se zřekl vypátrati název, původ, chuť různého koření, ryb a masa, které najdeme rozložené na orientálských trzích) a zamířil jsem do špalíru otevřených bud a stánků; opět jako v Tiflise³ jsem našel „amerikánku“, burzu starých šatů, kde plán vybudovati starými šaty z Ameriky a péčí o sirotky kavkazský dohodový stát mezi Ruskem a Tureckem⁴ se prodává s kalhotami za babku, obchodníky prádlem, galanterní boudy a podobně.

Na kraji chodníku seděli na bobku Tataři a dali si holit hlavu; holič (ach, hygieno Semaškova,⁵ která předpisuje, aby před každým upotřebením byla vyňata holicí štětka ze zaplombovaného sáčku státní dezinfekce) měl k namydlení zaječí pracku a k holení rezavou břitvu – jeho oběť krvácela z mnoha řezů.

1 Do roku 1936, kdy byla zřízena Arménská sovětská socialistická republika v rámci SSSR, se používala pro název hlavního města Arménie ruská transkripce Erivan. Jerevan patří k městům s nejstarším nepřetržitým osídlením na světě, jeho historie sahá do roku 782 př. n. l., kdy zde byla postavena pevnost Eribuni. V letech 1736–1828 byl sídlem Erivanského chanátu jako součásti perské říše, poté přešel do ruské správy a v letech 1850–1917 byl sídlem Erivanského gubernátu. Po první světové válce se stal metropolí samostatné Arménské republiky, která vznikla na základě dohody z mírové konference v Batumi a zanikla po obsazení Rudou armádou v roce 1920. Nově vytvořená Zakavkazská sovětská federativní socialistická republika se pak v roce 1922 stala součástí Sovětského svazu.

2 Gokča je z turečtiny převzatý název arménské jezera Sevan, s rozlohou 1262 km² největšího jezera na Kavkaze.

3 Původním názvem Tiflis se před rokem 1936, kdy byla zřízena Gruzínská sovětská socialistická republika v rámci SSSR, označovalo hlavní město Gruzie Tbilisi.

4 Na základě mírové smlouvy uzavřené v srpnu 1920 mezi státy Dohody a poraženým Tureckem v Sèvres u Paříže měla být mimo jiné garantována existence nezávislé Arménie, a to v územním rozsahu značně větším, než v jakém již vznikla Arménská republika. Turecký parlament však smlouvu odmítl ratifikovat a po obratu v řecko-turecké válce byla v červenci 1923 v Lausanne podepsána nová mírová smlouva, která zneplatnila ustanovení sèvreské smlouvy. Arménie se ovšem mezitím stala součástí sovětského Zakavkazska.

5 Nikolaj Alexandrovič Semaško (1874–1949) byl lékař, v letech 1918–1930 lidový komisař zdravotnictví Ruské sovětské federativní socialistické republiky. Z titulu této funkce stál u zrodu sovětského zdravotnického systému, který byl často označován jako Semaškův systém. Odborně se věnoval zejména otázkám hygieny.

Zašel jsem do jednoho čajčského chana,⁶ a abych přišel zase do dobré nálady, dal jsem si nacpatí vodní dýmku. Uvnitř seděli mužové a hráli na triktrakovém prkně v kostky: hra, známá z každého pařížského bistra, se zde jmenuje nargin.⁷ Vzadu na pódiu s kobercem zmítal sebou Turek v opiovém opojení. Se zaprášené podlahy zvedl hostinský štětku, vyčistil jí karafu a hodil zpět na zaprášenou podlahu, nalil do karafy vodu, přišrouboval víko s kaučukovou trubkou, vzal do špinavých úst mosaznou násadku, zkusil tah, položil na víko podoby svícnu čtyři kousky žhavého dřevěného uhlí a na to dýmkový tabák.

U jednoho stolu jsem pokoušel já. Bylo k tomu zapotřebí silných plíc udělati tah, voda v karafě sice zaprdne po každém vdechnutí, ale jen málo pročištěného kouře se dostane do úst, „kaljan“ (tak nazývají arménští Turci nargilé)⁸ nestojí za námahu, kouřil jsem jej v místnosti jediný já, ostatní si kroutili cigarety, zaplatil jsem patnáct kopějek a šel.

Hrnčíři nabízejí hliněné, nepolévané konve, které jsou dole téměř špičaté, takže nemohou stát, ale přesto se dá jimi balancovat na hlavě právě tak, jako se dají přivázat oslu na bok, doma je prou v koutě, jak jsem vyzvěděl, jmenují se „kuc“. Na oba konce hliněného torpéda, zvané „chnoci“,⁹ se uváží provazy, které visí se stropu, a tak dlouho se jím houpá, až je z nalitého mléka máslo.

Vyvolávací cena dvou páسů kozích kůžek je šedesát kopějek, doma se z nich mohou ušít sandály, kůží ven, hotové sandály stojí devadesát kopějek. – Kavkazští střfbrotepci drží v ruce pilník a vyřezávají tepání do tabatěrek, rukojetí, hodinkových pláštů nebo prstenů, a potom je oxidují; na klíně mají šátek, do něhož padají stříbrné odštěpky. – Arménští cídiči bot mají jen zřídka vyvýšenou stolicí pro zákazníky, jako jejich druhové v Baku, ale vpředu a po stranách podstavce, na němž cídí, jsou zrcadla, jednak aby každý chodec viděl, jak má zablácené boty, jednak aby klient z několika stran pozoroval lesklý průběh cídění. Když mládenci leští vysoké čerkeské boty, rozmachují ze široka a symetricky pažemi a podobají se bleskovým pístitům; nemají-li co dělat, čtou rusky nebo arménsky v slabikáři – i je uchvátil hlad po vzdělání. – Bohatý sklad mají čepičáři, ceny kolísají od šedesáti kopějek do osmnácti rublů, můžeme si dát udělat beranici *à la minute*, dřevěné formy, míra, podšívka, a především kožišina jsou už připraveny. „Kožišina“ je zvláštního původu: novorozená jehněta se zaobalí pevně obvazy, aby pod nimi vlna zůstala v malých kudrlinkách, za několik týdnů se porazí a kůže s hebkými kudrlinkami, karakul,¹⁰ se prodává jako kožišina – také

6 Kipčakové, k nimž snad poukazuje adjektivum „čajčský“, byli jedním z turkických národů a původně v 8. století obývali stepní území v Kazachstánu a na jižní Sibiři. Rusové je nazývali Polovci a dále na západ v Evropě byli také ztotožňováni s Kumány. Ti od 11. století ovládali rozsáhlá území od Kaspického moře po Uhry a po vpádu Mongolů částečně splynuli s jinými národy. Chán (česky „pán“) je obecně turkické označení pro vůdce kmene a později pro panovníka státního útvaru zvaného chanát. V přeneseném smyslu znamená slovo také dům.

7 Nargin je místní název stolní hry označované v různých jazycích a variantách jako nardy, beckgammon, tric-trac nebo česky vrchcáby.

8 Kaljan je z perštiny převzatý výraz pro vodní dýmku, nargilé je výraz francouzský.

9 Chnoci je zavěšená máselnice na tradiční arménskou ruční výrobu másla.

10 Karakul je perzián, kožešina jehněte karakulské ovce.

v Evropě je hodně takových „astrachanových kůží“. – Verpánek ševců bývá obyčejně kus špalku, na němž opravují nové gumové podrážky, v nutném případě vykrajující kusy ze staré pneumatiky. – *En plein air* se peče kebab, telecí maso na širokých plechových pásech, položené přímo na pánev s dřevěným žhavým uhlím, které se stále rozdmýchává máváním korouhvičky; osm kousků váží libru a stojí osmdesát kopějek, lacinější je porce dršťek, arménsky „dešvešuk“. – O průčelí rozpadlého domu jsou opřena veliká prkna, nahoře na lešení je rozřezávají muži, myslili bychom, že dům bude opravován, ale je to jen pila, která dělá stavební materiál na nové bazarové boudy. – Je tu vidět turecké cukráře, dělají červené bonbony, na něž mají dokonce řezací strojek, a holýma rukama rachatlokum,¹¹ datlovou moučku a perník.

Zvláštní, že neexistuje etnografie pečení chleba, každý asijský národ má vlastní chléb, žádná revoluce, žádný masakr, žádné zapuzení nezměnilo jeho chuť, kmenové opustili svá dědičná bydliště, zvykli si na jiné druhy tabáku, odložili svůj kroj, podřídili se cizím zákonům a zvykům – svému chlebu však zůstali věrni. V erivanském bazaru vypéká pět různých národností! S orazítkovaným listem tifliského komisariátu pro lidovou osvětu, který mě opravňoval k prohlídce tamějších univerzitních ústavů, jenž ale v Arménii nikdo nedovede přečísti, poněvadž je psán gruzínsky, vstoupil jsem do jedné turecké pekárny; Majmal-Ali-Ogli se poklonil před inspektorem až na zem, v dílně byl skloněn nad díží téměř nahý mládenec, hnětl normálně těsto, bil do něho prknem, z bochníku se stala placka, s pece byl sňat primitivní plechový poklop, placatou lopatou šoupl tovaryš bochník do otvoru a tak jím plácl na mnoho tisíc křemínek, ležících v kamnech, že z těsta byl úzký obdélník, aspoň půldruhého metru délky. Dělají se bubliny, rozplasknou se, zčernají – chléb je hotov a vytažen z pece. Podobá se židovskému velikonočnímu chlebu na Západě (zatímco zde jsou macesy malé a čtvercové a vypadají jako naše suchary pro psy), rozloží jej po podlaze, tam ztvdne, potom jej zavěsí na háky do výkladu a každý Turek nebo Tatar může si za deset kopějek koupiti libru sangaku.¹² Gruzínský chléb, jehož rození jsem pozoroval v sousedním krámě, vypadá podobně, ale lavaš¹³ je měkčí než turecký chléb, pec má jiný tvar, je to kulatá, obrovská hliněná váza, která je zapuštěna do země, nejsou v ní kaménky, těsto se přilepí na hoření klenutí a uplácá. Pravý akrobatický kousek musí svést arménský pekařský pomocník: se zavázanými ústy a polozavázanýma očima, aby se nespálil, ponoří se, ach, střemhlav s každým bochníkem do této baňaté pece, na jejímž hořením okraji se pevně drží na nohou (díváme se na to s chvěním),

11 Lokum, resp. rahat lokum je druh měkké cukrovinky tureckého původu, vyráběné ze škrobu a cukru s různými příchutěmi.

12 Sangak (z perského slova označujícího kamínek) je nekvašená obdélníková nebo čtvercová chlebová placka z celozrnné pšenice pečená v peci na vrstvě malých říčních kamínků. – Ruská libra vážila asi 410 gramů. Po bolševické revoluci byly zrušeny staré měrné jednotky a nahrazeny mezinárodní metrickou soustavou.

13 Lavaš, měkká chlebová placka z nevykynutého těsta pečená na stěnách rozpálené pece, je tradičním výrobkem arménské kuchyně, sloužícím jako základ mnoha pokrmů. Byl zapsán na seznam mistrovských děl ústního a nehmotného dědictví lidstva UNESCO.

a uplácává dole masu na uhlí; za dvě minuty musí zase dolů pro hotový čurek,¹⁴ do něhož si balí domorodci maso, aby je mohli rukama dávat do úst.

Povzbuzen snadností hrát si na inspektora, vstoupil jsem do dílny vyšivaček zlatem. Jsou to osiřelá, čtrnáctiletá děvčata, učící se tomuto umění pod vedením turecké instruktorky, pracují od osmi ráno do dvanácti v poledne, potom musí do školy. Jejich prsty jsou obaleny, jako náprstek mají jakousi podkůvku. Vzorky, napodobení staroarménských fresek a ornamentů, jsou vyřezány do štočků, z těchto se otiskují na hedvábí, napjaté na bubínek. Pravou rukou dělá děvče stehy, levou navíjí na zoubek jehly na druhé straně vyšivacího rámu zlatou, červenozlatou, modrozlatou přízi, jejíž výrobě na vřetenech se zde rovněž vyučuje. K vyrobění čepičky, páru trepek, pokrývečky nebo ruční kabelky je zapotřebí tři dnů a cena za kus jsou tři ruble, z čehož dělnice dostanou deset procent; samozřejmě stravu, byt a učení mají zdarma.

Také mistrovské dílny na tkaní koberců jsou organizovány státem, poněvadž domácí průmysl se ocitl válkou a blokadou bez odbytiště a ještě dnes je vývoz z ruského orientu slabý. Podle toho jsou také vzorky nových koberců, určených pro tuzemsko, gobelíny s obrazem Lenina, Čičerina¹⁵ a Dzeržinského,¹⁶ s motivy továrního života s arménským znakem, na němž se pojí obrysy velkého a malého Araratu,¹⁷ sovětská hvězda, srp a kladivo, klas a hrozen. Instruktor z tkalcovny v Alepu¹⁸ kreslí na rastr detaily vzorků a dostane jako „spec“¹⁹ měsíčně sto dvacet rublů, ženy při osmihodinné době pracovní průměrně čtyřicet rublů. U dvanácti tkalcovských stavů sedí pětáctičet dělnic, pestrou přízi jednak na klíně, jednak navinutou v klubíčkách na kotoučích, tkají podle modelu, který mají stát vedle sebe, a na hotový kus přitlačí horizontálně nůžky na knot, aby odstříhly cípečky a uzlíky. Na jednom koberci velikosti čtyřikrát šest metrů se pracuje čtyři měsíce a stojí sedm až osm set rublů; velikosti čtyřiapůlkrát dva a půl metru: šest set rublů; třikrát dva metry: čtyři sta rublů; některé kusy starých vzorů mají čtrnáct barev.

14 Čurek je ázerbajdžánský výraz pro chlebovou placku z nevykynutého těsta pečenou na stěnách rozpálené pece.

15 Georgij Vasiljevič Čičerin (1872–1936) byl ruský revolucionář a přední sovětský politik, v letech 1918–1930 lidový komisař zahraničních věcí.

16 Felix Edmundovič Dzeržinskij (1877–1926) byl polsko-ruský revolucionář a sovětský politik. V roce 1917 zakladatel a velitel tajné politické policie Čeka, v letech 1919–1923 působil ve funkci lidového komisaře vnitra a lidového komisaře spojů, poté byl předsedou Nejvyšší rady národního hospodářství.

17 Biblická hora Ararat je národním symbolem Arménie. Leží na východě Turecka, několik kilometrů od hranic s Íránem a Arménií. Jedná se o horu vulkanického původu se dvěma vrcholy: Malým Araratem (3896 m) a Velkým Araratem, který je s nadmořskou výškou 5137 m nejvyšší horou Turecka i Arménské vysočiny.

18 Aleppo je město v severozápadní Sýrii, od starověku významné obchodní a politické centrum a zároveň nejlidnatější město v zemi.

19 Zkratka „spec“ (z ruského *specialist*) byla označením pro odborníka různých profesí, zejména zahraničního odborníka pracujícího v SSSR. Tito specialisté, velmi žádaní v čase sovětské industrializace, byli nadstandardně placeni a požívali dalších výhod oproti běžným sovětským občanům.

Šel jsem kolem krámu výrobce hudebních nástrojů, potahoval hovězími blanami mandolíny nejrozmanitějšího vysoustruhování, klenutí a tvaru, jeho pomocník vyřezával flétny a dýmky, na stěnách visely bubínky, potažené rybí blanou, a všelijaké jiné kavkazské instrumenty, onduk, tar, dohol, kamandža, tutak, které našemu sluchu nijak nelahodí.

Opodál jsem viděl po levici hlouček, jak smlouvá o malé buvoly, o kozy a ovce, které honí na trh neostříhané, a o osly, kteří všude na asijském Kavkaze jsou laciní jako ostružiny. Trh se konal před nevýslovně sešlým, avšak masivním domem, do něhož jsem vešel; byla to arménská karavanseraj,²⁰ i na dvoře se hádaly skupiny, křičely a mávaly rukama, v nichž držely ohlávku. Také na rozpadlém balkoně byli dobytkaři, kteří zde o trhu bydlí, dole ve stájích bez dveří leželo zboží.

Několik kroků dál, v bazaru Haidi, seděli na zemi muži a zpracovávali prapodivné věci: jeden sešíval jednak z hrubého cvilinku,²¹ jednak z kobercových zbytků dva pytle, které držela pohromadě lněná hadice, a druhý pěchoval rozeklaným železným prutem do pytlů slámu, až oba boční polštáře byly jako kámen; jenom uprostřed spojné hadice zůstalo měkké trojúhelníkové místečko pro jezdce, aby se nerozedřel. Byli to sedláři, vyrábějící své zboží; sedlo na osla stojí tři ruble, na velblouda osm, mimo to prodávají také obojky a vycpávají a obšívají stará sedla.

Uprostřed jízdní dráhy si nějak podivně počínali při práci podkováři; okolo tlamy a dál přes rohy a za zadní nohy přivedeného buvola, vola nebo krávy omotali provaz, provazem zatrhli, dobytče se svalilo, mezi přední a zadní nohy se mu uvázala kláda, pod níž se podstrčil v prostředku dasgah, třínožka z vidlicovitých větví. Tlamu na krku, nohy vzhůru, leželo nyní k operaci připravené zvíře na zemi, bez hnutí dalo si zabíjeti kovářem vlastnoručně zhotovené, nepodařené hřebíky do nových plechových podkov a do kopyt. A jen tehdy, když se nožem na topůrku – říkají mu „jondaša“ – odkrojila zvířeti rohovina, zdál se bezbranné oběti tento způsob pedikyry příliš bolestným, a křečovitě sebou škublo.

Okolo obchodníka s košíkem červeně malovaných vajíček se shlukli kluci a křičeli a smáli se. Běželo o lidovou hru zvanou „bas-cha“, které jsem se zúčastnil, ale stále prohrával: za pět kopějek jsem směl vzít z košíku vajíčko natvrdo, zkusit zuby, je-li špička pevná, a vyzvatí někoho, aby rovněž vzal jedno vajíčko do sevřené pěsti. Nyní jsem ťukl špičkou svého vajíčka do špičky jeho vajíčka – moje skořápka se rozbila – a obě vajíčka byla jeho. Znovu dvě vajíčka: klepl on a opět praskla moje skořápka. Záleželo to jednak na tvrdosti skořápek, jednak na zručnosti, které jsem podle všeho neměl.

Po cestě táhla karavana, dromedáři z Nachičevan-erivanského,²² od perských hranic, kde stojí na hřbitově arménských křesťanů náhrobek starého žida Noema; zvířata

20 Karavanseraj byl hostinný dvůr umístěný u hlavních cest, který sloužil k zotavení karavan. Většinou šlo o rozsáhlé stavby obehnané ochrannou zdí se zdobeným portálem.

21 Cvilink (z němčiny) je druh látky z hrubší příze, pytlovina.

22 Nachičevan je hlavní město Nachičevanské autonomní oblasti Ázerbajdžánu, která je však od této země jako exkláva na severu oddělena pruhem arménského území, zatímco na jihu sousedí s Íránem. Od starověku byl Nachičevan důležitou obchodní spojnici z perské říše na sever. Od roku 1936 byl součástí Ázerbajdžánské sovětské socialistické republiky. Podle

s nákladem pytlů bavlny, „baši karavany“, ²³ bílý a hloupě pyšný vedoucí velbloud se dvěma zvonečky z tepaného a oxidovaného stříbra a čabrakou z perského koberce; mířil naproti do perské karavanseraje.

Nešel jsem za ním, mě volal muezin s modře polévaného minaretu, šel jsem do mešity, vlastně nešel jsem do mešity, nýbrž na dvůr, kolem něhož vedla chodba s obydlími poutníků, snad bych mohl také vstoupiti do mešity, která je *salla terrena*, otevřena do zahrady a opatřena jenom mříží, ale nechtěl jsem si zouvat boty a mýt nohy. Tak jsem prošel zase klenutím brány, vyšel na náměstí, zahrnul vlevo a ocitl se ve čtvrti obydlených ruin, byly to patrně domy rozstřílené krátce předtím za občanské války a slepené z nouze nakřivo a kostrbaté hlínou a chrastím, z nichž většinou zbylo jen sklepení; před ním seděli rozedraní lidé, křížem krážem viselo špinavé, roztrhané prádlo, všude ležela shnilá sláma, páchly louže, na zemi se válel a skučel nemocný osel, na velkém společném dvoře kakali dva chlapci, šel jsem dál, nahoře byl klášter se stopami po stu kulek a jedné dělové kouli, v přilehlém semináři bydlí teď chudí; vylezl jsem na nízkou zídku a –

– pohleděl dolů na řeku Sangu, ²⁴ která se zde vinula modře zelenou serpentinou, masivními stupni se pnuly po svazích vinice, hliněná barva chatrčí, která mě dnes ráno děsila, byla již jen skvrnou lidského života v orientálské krajině, zprava zářil sněhobílý profil Araratu s dvěma příkrými kopulemi, zleva zdravil sněh a led Alagoezu ²⁵ –

– nějaký chlapec se mě ptal, kolik je hodin, co ti záleží na čase, malý žebráčku, už jsou dvě hodiny, zapomenuti jsou chrápající, hádající se, bručící spoulucestující dnešní noci, měl bych jít do hostince, jinak bude uprázdněná světnice zase zadána –

– co mně záleží na čase, viděl jsem tolik zajímavostí, orientálské pouliční kuchaře, holiče, vyšívačky zlatem, výrobce hudebních nástrojů, pekaře, podkováře, stříbrotepce, ženy tkající koberce, trepkaře, hrnčíře, sedláře, dobytkaře, čepičáře, věřící, hráče a žebráky, dnes jsem to všechno zažil, celý orient v jednom dopoledni –

– čas není ničím, soudruhu žebráčku, čas není ničím, a biblické hory žijí nám dnes nad biblickou zemí.

Kapitola „Pestrý arch obrázků z dopoledne v Erivaně“ je převzata z knihy Egona Erwina Kische Caři, popi, bolševici (Praha, Pokrok 1929, s. 134–142). Kniha vyšla jako třetí svazek Spisů Egona Erwina Kische. Z německého originálu Zaren, Popen, Bolschewiken (Berlin, E. Reiss 1927) přeložila Jarmila Haasová. Obálka Václav Mašek. V druhém vydání vyšel český překlad roku 1966 v nakladatelství Svoboda v Praze.

legandy byl Nachičevan místem posledního odpočinku biblického Noema a v 8. století zde bylo vybudováno mauzoleum s jeho údajnými ostatky, na jehož místě bylo v roce 2006 vztyčeno mauzoleum nové.

23 Slovo „baši“ znamená v turkických jazycích otec a přeneseně také vůdce.

24 Zangu nebo Zanga jsou turkické názvy pro řeku Hrazdan, která vytéká z jezera Sevan, protéká Jerevanem a po 141 km ústí do řeky Araks.

25 Alagoez je méně užívaný název pro Aragac, nejvyšší horu Arménie. Je vulkanického původu a má čtyři vrcholy, z nichž nejvyšší dosahuje nadmořské výšky 4095 m.

Vzniká hlavní město Stalinabad¹

Uf! Konečně jsme se prokousali zdí z prosné kaše.

Za námi Samarkand, minulost, a Buchara,² předminulost, za námi Tamerlan³ a poslední emír,⁴ za námi azurová modř kupolí a černá žalárních kobek, za námi poezie a bestialita.

Nebylo tak lehké odtrhnout se od prosné kaše, ale, uf, už je to za námi, jsme ve vlaku do země, která je cílem naší cesty, do země nové skutečnosti, do nejmladší sovětské republiky.

Střízlivě píská lokomotiva, střízlivě rachotí, rachotí kola, vlak drkotá po písčitém železničním svahu, kolem nás v nízké parabole se zvedají a klesají a zvedají telegrafní tyče. Každých patnáct nebo dvacet kilometrů zastavíme v jízdě. Buď proto, že je to stanice, nebo výhybka: pouštíme jiný vlak, některé předjíždíme. Většinou nákladní vlaky. Ty, co jedou proti nám, vezou vyzrňovací stroje ze „Selmaše“ (továrny na hospodářské stroje),⁵ balíky drátu, dopravované Cvet-Met-Importem (úřadem pro dovoz barevných kovů), vakuové žací stroje z Ameriky, pytlivé plátno z Ivanova-Vozněsenska – materiál pro výrobu bavlny. Všecko to jede střízlivě na jih. Balíky s chomáči bavlny a semeny jedou střízlivě na sever.

-
- 1 Původní tržní vesnice Dušanbe (v ruštině *Душамбе*) se v roce 1924 stala hlavním městem Tádžické autonomní sovětské socialistické republiky v rámci Uzbeké SSR, což zahájilo její všestranný rozvoj. V roce 1929 bylo město na Stalinovu počest přejmenováno na Stalinabad a toto jméno neslo až do roku 1961, kdy se vrátilo k původnímu názvu. Od roku 1991 je metropolí samostatné Republiky Tádžikistán.
 - 2 Samarkand a Buchara jsou historická města dnešního Uzbekistánu, jejichž počátky sahají až do 7., resp. 5. století př. n. l., a jedná se tak o jedna z nejstarších kontinuálně osídlených měst Střední Asie. Díky své poloze na Hedvábné stezce byla významnými starověkými a středověkými obchodními uzly a vzdělanostními, kulturními a náboženskými centry. Samarkand byl metropolí Tamerlánovy středověké říše, poté Bucharského chanátu a v letech 1918–1929 hlavním městem Turkestánské autonomní sovětské socialistické republiky. Přestože byla obě města spjata převážně s tádžickou historií a osídlením, po vynětí Tádžické autonomní SSR z Uzbeké SSR a vytvoření Tádžické sovětské socialistické republiky v roce 1929 byla ponechána součástí Uzbekistánu. Obě města jsou zapsána na seznamu světového kulturního dědictví UNESCO.
 - 3 Tamerlán (též Timur, resp. Tímur Lenk; 1336–1405) byl turkický vojevůdce a dobyvatel, zakladatel rozsáhlé říše rozkládající se především na území dnešního Íránu, Turkmenistánu, Uzbekistánu a Afghánistánu s centrem v Samarkandu, kde se nachází jeho mauzoleum Gur-e Amir.
 - 4 Posledním emírem Bucharského emirátu (předtím chanátu), který existoval v letech 1785–1920 na území dnešního Uzbekistánu a Tádžikistánu v oblasti mezi řekami Amudarja a Syrdarja, byl v letech 1911–1920 Muhammad Alim Chan bin Abdul-Ahad (1880–1944). Poté co Rudá armáda pod velením Michaila Vasiljeviče Frunzeho (1885–1925) dobyla Bucharu, emír Alim Chan uprchl, nejprve do Dušanbe, poté do Afghánistánu, kde v roce 1944 zemřel.
 - 5 Selmaš (též Rostselmaš) byla továrna na zemědělské stroje (*selskochozjajstvennyje mašiny*) v Rostově na Donu, jeden z velkých projektů první sovětské pětiletky. V roce 1930 zde byl vyroben první sovětský kombajn. Julius Fučík jí v knize *V zemi, kde zítra již znamená včera* věnoval kapitulu „Brigáda na běžícím pásu“.

Ovšem, díváme-li se na orientální život jako na romantiku, tady jsme jí ještě vůbec neunikli. S nohama zkříženými pod sebou dřepí Orient na železničním náspu a na nástupišti. Na hlavách mu pučí stříbrné a rudé květiny, kolem těl se mu vinou trpytivé brokáty. V našem oddělení sedí dvě černě zahalené postavy, tušíme, že za hledím z zíní jedna z nich je starší a druhá mladá žena. Strašidelní spolecestující. Člověk má pocit, jako by ho zblízka pozorovala neviditelná, a přece viditelná tvář!

Veselá a rozezpívaná je v jídelním voze skupina mužů a žen bez závoje. Západoevropan – snad první, který tudy jede – budí jejich pozornost, vyptávají se ho a on opětuje dotazy. Jsou to Tadžikové z Rabat-i-Maliku⁶ a stěhují se teď na kolchoz v Tadžikistanu.

Rádi vyhovují prosbě exotického hosta, aby mu napsali text písničky, kterou právě zpívali a která slovy „John“ a „Johnny“ zněla tak anglicky. Mladší z nich už začíná psát tužkou, tu však se klepne do čela: „Vždyť to neumím napsat ruskými písmeny! Učíme se jen latinská, to, rafíku (soudruhu), nebudeš asi umět přečíst!“

„Ale ano. Učíme se v Germanistanu jako vy, rafíkón, latince.“

Tedy nám mladý soudruh, uspokojen, napíše tadžický text latinskými písmeny:

Abdula, džón džónimón

Núriji čašmónimón

Džon Abdula džon

Abdula džony.

Píseň pěje o loupežníku Abdulovi, který vytáhne se syny kulaků a mullahy⁷ a kučeravými chlapci pro rozkoš, aby přepadl sovětské vesničany. I rolníci jsou v jeho tlupě, vzeprou se mu, nechtějí být katy svých bratří, a náčelník loupežníků usmrtí vzbouřence karabinou. Jeho chlapečtí milcové zpívají píseň k oslavě Abduly džona a píseň o vítězství, které je očekává. Ale Abdula je přemožen kolchozníky, kteří vytáhli proti němu, proti Abdulovi, nepříteli pracujícího lidu.

My z Berlína, kteří ovšem nemáme o takových věcech ani zdání, se ptáme, jak je to možné, že muž má mužské milenky? Naši spolecestující se dorozumí pohledem a vysvětlují nám, že takové věci byly velmi časté. „Za dřívějších dob bývaly ženy drahé. Často sloužil člověk léta zadarmo u dechkana (sedláka), aby dostal jeho dceru, ale ten ji pak dal za ženu tomu, kdo za ni zaplatil kalim. Co si měli chudáci muži počít? Milovali se tedy navzájem.“

„A u boháčů, rafíku, to nebylo?“

6 Rabat-i-Malik se nachází na hlavním tahu z Buchary do Samarkandu nedaleko města Navoj v dnešním Uzbekistánu. Ve 12. století zde bývala rezidence vládců z dynastie Karachanovců, později přestavěná na karavanseraj (hostinský dvůr u hlavní silnice), z něž se zachoval pouze vstupní portál a půdorys budov. Památka je zapsána na seznamu světového kulturního dědictví UNESCO.

7 Jako mulla nebo mulláh se (v poněkud odlišných významech) označuje místní islámský duchovní, učitel, člověk školený v islámu a jeho vykladač.

„U boháčů, raffiku, to také bylo. Dělalí to po emírovi. Mnozí mu posílali syny, a byl-li emír spokojen, udělil otcí medailí, kterou pak nosil otec pyšně na prsou. U vás v Germanistanu to nebylo?“

(...)

Vlak drkotá a zastavuje každých dvacet kilometrů. Stanice Termez. V městě založeném Alexandrem Velikým jsou, jak už říká řecký název, horké prameny.⁸ Vpravo od nás, na druhé straně za Amu-Darjou,⁹ je Afganistan, vlak drkotá podél hranic ke stanici Denau,¹⁰ poslední stanici v Uzbekistanu.

(...)

V Noušahru¹¹ nastoupí skupina. „Basmači,¹² šeptají si lidé za nimi. „Basmači“, to je tedy těch sedm Tadžiků, kteří obsazují oddíl v našem voze. Ne, jen pět z nich jsou basmači, pět, kteří nemají zbraně. Basmači, kteří nahoře v horách po zuby ozbrojeni číhají na karavany, na členy vesnických sovětů, na úderníky kolchozů, na komsomolce nebo rudoarmějce – tady se nesmějí ukázat se zbraní.

Dva ze sedmi – ten, který jde před oddílem, a druhý, který jde vzadu – mají pušky. Jinak se vnějškem neliší ničím od pěti ostatních, jejichž smýšlení, povolání a situace jsou tak odlišné od situace jejich. Ti dva muži jsou eskorta. Pět ostatních, mezi nimi stařec, jsou eskortovaní. Na jejich starých hedvábných pláštích visí amulety – třírohé polštářky.

„Basmači,“ odpovídají lidé u okénka oddílu, když se jich někdo ptá, co se děje. Mnohý z těch, kteří zvědavě nebo nevraživě nakukují do vozu, býval snad sám basmačem nebo spojencem basmačů. Možná, že i ten starší z obou ozbrojených patřil před několika lety k těm, které teď veze k lidovému soudu.

(...)

„Basmači,“ šeptají si lidé u vozu. Vyzdvihují děti, aby se podívaly oknem na zlé strýčky. Před deseti lety by byli možná řekli dětem: tamhle ve vlaku sedí pět lidí, to nejsou basmači! Děti by koukaly stejně jako dnes.

Ne. Není to tak. Před deseti lety nebyla železnice. Železnice, to je přítomnost. Jedeme přítomností, Sovětskou republikou Tadžikistanem. V minulosti to byla Východní

8 Termez je nejnižnější město Uzbekistánu, nacházející se nedaleko hranic s Afghánistánem, a jedno z nejstarších měst Střední Asie. Interpretace vztahující název města k řečtině se opírá o skutečnost, že město v roce 329 př. n. l. dobyl Alexandr Veliký, a možná plyne i ze skutečnosti, že se jedná o nejteplejší místo Uzbekistánu. Jméno však pochází ze staroíránského výrazu pro „místo přechodu“.

9 Řeka Amudarja teče v délce 1415 km ze západního Pamíru severozápadním směrem přes území Uzbekistánu, Turkmenistánu a Tádžikistánu a vlévá se do Aralského jezera, jehož druhým přítokem je Syrdarja. Částí svého toku tvoří hranici s Afghánistánem a byla nejvýdatnější řekou Střední Asie.

10 Denov (rusky *Děnav*) je město v jihovýchodním Uzbekistánu blízko tádžických hranic, položené v kotlině Hissarského hřbetu.

11 Pravděpodobně Nou-Šahr.

12 Basmači, nebo také Hnutí basmačů, bylo označení pro osvobozenécké partyzánské hnutí muslimských národů Střední Asie proti carské a sovětské nadvládě. Na konci 20. let se Rudé armáde podařilo vytlačit tádžický odboj do horských oblastí.

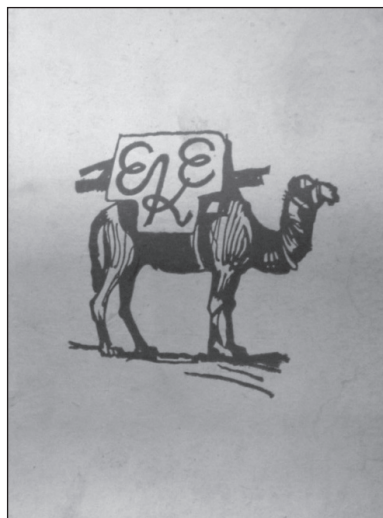
Buchara,¹³ kolonie Buchary, „země bez práva“. Provincii spravovali emířům bejové,¹⁴ a teprve poslední emír objevil se tu roku 1920 na útěku před svými poddanými.

Východní, nejnehostinnější část této provincie byla ruská. Proč neponechal car svému vazalu právě toto skalnaté a holé území? Tato šedá náhorní rovina je Pamír.¹⁵ Severní svah Pamíru bylo Rusko. Jižní svah byla Indie. Tady se srazily jednou dvě světové říše, tady narážejí dnes na sebe dva světy.¹⁶

Mezi jižní hranicí tadžického území Pamíru (Horno-badachšanská oblast)¹⁷ a severní hranicí Indie je úzký koridor. Na východě hraničí provincie Pamír s Čínou, na severu s Kirgizistánem. Odtud, z města Oše,¹⁸ vycházejí výpravy na Pamír. Do vnitřního Tadžikistanu nevkročí.

Nevidíme mnoho ze země, do níž jsme přijeli zdaleka, ubohoučká pole v popředí, vysoké hory v pozadí; jedeme po mostě, řeka pod ním se jmenuje Kafirnigan.¹⁹

Nevíme mnoho o zemi, do níž jsme přijeli zdaleka. Naše zeměpisné znalosti se omezují jen na to, že Tadžikistan má 141 800 čtverečních kilometrů,²⁰ tedy tolik jako Československo. Země má téměř půldruhého milionu duší, smíme-li pokládat za duše i komunisty, kteří neuznávají duši, a mohamedánské ženy, jimž korán duši upřel. Tadžikové jsou starý

Kresba Vojtěcha Tittelbacha na přední desce vazby knihy Egona Erwina Kische *Asie od základů* změněná (Praha, SNPL 1953)

-
- 13 Východní Buchara je označení území v jihovýchodní části dnešního Tádžikistánu a jižního Uzbekistánu při hranicích s Afghánistánem. Silně izolované a zaostalé území se v 70. letech 19. století stalo součástí Bucharského chanátu, v té době již vazala Ruské říše. Srv. též pozn. 4.
- 14 Bej nebo beg je původně turecké označení kmenového náčelníka v muslimských zemích. Od 19. století se slovo užívalo jako titul některých panovníků, ale také vysokých důstojníků a úředníků.
- 15 Pamír je rozsáhlý horský masiv na hranici Tádžikistánu, Afghánistánu a Číny (s rozlohou 120 tisíc km²) a třetím nejvyšším pohořím na světě. Nejvyšší horou Pamíru je Kongur (7719 m), nacházející se na území Číny.
- 16 Anglo-ruské dohody (též Anglo-ruská vymezení) z let 1872–1873, 1895 a 1907 vymezovaly územní otázky mezi oběma velmocemi v oblasti Pamíru a stanovily jednotlivé sféry vlivu.
- 17 Horní, resp. Horský Badachšán tvoří od sovětských dob autonomní oblast (*Gornobadachšanskaja avtonomnaja oblast*) na východě Tádžikistánu. Ve 30. letech tuto odlehlou oblast spojila se světem Pamírská dálnice (*Pamirskij trakt*). Část Badachšánu leží na území Afghánistánu.
- 18 Město Oš leží ve Ferganské dolině a je po Biškeku druhým největším střediskem Kyrgyzstánu.
- 19 Řeka Kafirnigan protéká v délce 387 km územím Tádžikistánu a ústí do Amudarji.
- 20 Udávaná rozloha Tádžikistánu je ve skutečnosti 143 100 km².

iránský národ, přes půl milionu jejich spolubratří je roztroušeno v Uzbekistanu a jiných zemích sovětské Střední Asie, v království Afganistanu jich žijí čtyři miliony, v severní Indii milion a v Číně půl milionu. Jejich řečí je původní perština. Devětasedmdesát procent obyvatelstva jsou Tadžikové, osmnáct procent Uzbekové, turecko-mongolský národní kmen, zbytek Kirgizové, Rusové, Turkmeni a Afgánci.

To je vše. Brzy se dovíme více.

Ve Stalinabadu vystoupíme, 6525 kilometrů vzdušnou čarou od Berlína.

* * *

„Podívejte se tamhle! – A tam... Vidíte ten dům...“ Člověk musí vynaložit všechnu shovívavost porozumění, aby se mu nezdála zveličenými nadšená gesta a výkřiky, jimiž upoutávali Stalinabadští za jízdy od nádraží naši pozornost napravo i nalevo.

„Tamhle – tamhle, to je soudní budova. Podívejte se tamhle, to je elektrárna. Naše pedagogické technikum. Řidiči,“ (seděli jsme jako normální cestující v autobuse, který byl nabit zdejšími lidmi) „zahněte vlevo, rádi bychom ukázali cizinci náš nový ústřední výbor.“

A nebylo-li vůbec nic k vidění než rozpadlá chatrč, upadali naši spolucestující do úplného vytržení:

„Podívejte se tamhle, podívejte se tamhle, tak vypadaly dříve domky ve Stalinabadu.“

Dříve tu bývala vesnice, která se jmenovala Dušambe, a Dušambe je „pondělí“. V pondělí byl trh, ostatní dny v týdnu nebylo nic. Šestnáct verst²¹ odtud sídlil chán z Hisaru,²² kterému se musily odvádět daně a mladé dívky.

„Podívejte se tamhle, to je nemocnice, jediný omítnutý dům z doby před revolucí. Tam bydlil roku 1920 emír.“

Frunzovi²³ vojáci mu byli v patách. Olim chán,²⁴ Vilém II. z dynastie Mangitů, prchl přes nejbližší hranice do neutrální ciziny.

(...)

14. října 1924 byla založena autonomní republika Tadžikistan (v hranicích Sovětské republiky Uzbekistanu) a vesnice Dušambe byla prohlášena za hlavní město. Členové revolučního výboru přiletěli letadlem.

21 Stará ruská délková míra versta měří necelých 1067 metrů.

22 Hisor (rusky *Gissar*) je menší město v Tádžikistánu, asi 15 km západně od Dušanbe, obklopené horami Hissarského hřbetu. Bývalo sídlem samostatného chanátu a zimní rezidencí guvernéra Východní Buchary. Místní pevnost byla založena již kolem roku 500 za Kýra Velikého.

23 Michail Vasiljevič Frunze (1885–1925) byl ruský revolucionář, sovětský politický a vojenský činitel, v roce 1925 vystřídal Lva Trockého ve funkci lidového komisaře vojenství a námořnictví. V ruské občanské válce velel Rudé armádě na Turkestánské frontě, kde porazil basmačské hnutí a dobyl Bucharu (tzv. Bucharská operace, vedoucí ke svržení bucharského emíra).

24 Viz pozn. 4.

„Řidiči, prosím vás, zajed'te vpravo. Musíme ukázat cizinci 'Kremľ'.“ Tak nazvali žertem svoji první vládní budovu, jakýsi karavanseraj z popraskané hlíny. V jedné z jizeb vysokých necelé dva metry úřadoval prezident, v druhé ministr spravedlnosti, ve třetí ministr financí. Nad vysloužilou stájí, v níž je ještě dnes plno much a ovádů, byl tadžický a ruský nápis: Lidový komisariát zdravotnictví. Pod javorem na dvoře byla zasedací síň, pod jeho košatou korunou se mohly i za největšího vedra konat schůze vlády v chladném stínu, to jest při 42 stupních.

K novostavbám bylo zapotřebí materiálu. Ze Sibiře a Archangelska mnoho tisíc kilometrů až na hranice autonomní republiky Tadžikistanu šlo to lehce, z Termezu do Dušambe obtížně. Dopravním prostředkem byl velbloud. Tomu se přivázalo vpravo a vlevo po kládě, klády se šouply po prašné, hlinité půdě, takže když karavana urazila 250 kilometrů, byly klády o 70 centimetrů kratší než na nádraží v Termezu. Třikrát tak dlouho, než trvá cesta do Ameriky, byli na cestě dělníci najatí v Nižním Novgorodu a Rjazani.

Roku 1925 byla zřízena pošta... „Vidíte tam vlevo, to je budova sekretariátu ústředního výboru strany, kde jsou také byty – budova byla vystavěna rovněž roku 1925 a s ní škola a támhlety dva domky. Přitom přišlo o život hodně dělníků, střídali na ně ze zálohy basmači.“

Na místě, kde teď stojí Justiční palác, bylo pochováno 66 stavebních dělníků. Pod ochranou stráží se stavělo dále.

Roku 1926: postaven támhleten dvouposchoďový mlýn na elektrický pohon a jídelna; tehdy už měli nákladní auto. Rok 1927: několik mostů, první Dům rolníků, „podívejte se,“ lázně, komisariát financí, okresní výbor, tiskárna, Dům GPU.²⁵ – „Vidíte?“ To už měli pět nákladních aut.

Teď to šlo rychle kupředu: Dům tisku ze železobetonu, druhý Dům rolníků. – „Řidiči, k Domu Rudé armády!“ Divadlo, knihovna, „podívejte, náš park!“ – krásný sad s fíkovníky, s asijskými duby (*quercus asiatica*), javory a ovocnými stromy, „tady je komisariát obchodu,“ tři tadžické, jeden ruský a jeden uzbeký učitel'ský ústav, Leninův pomník, dělnické domy, Rudá čajovna, parní mlýn, stranická škola, skladiště léků se státní lékárnou, mateřské školy, školy, elektrárna, automobilová silnice.

1. května 1929 přijel do Dušambe první vlak, přímá trať Moskva, Berlín, Paříž.²⁶ V hangárech je teď osmadvacet letadel. Stavební rozpočet činil roku 1927/28 půldruhého milionu rublů, roku 1929 pět milionů, roku 1930 osmnáct milionů,

25 Státní politická správa (*Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije* – GPU) vykonávala funkci tajné politické policie. Pod tímto názvem ale působila jen krátce od února 1922 do ledna 1923, kdy v souvislosti se vznikem SSSR byla transformována na celosvazovou Sjednocenou státní politickou správu (*Objedničonnnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije* – OGPU) při Radě lidových komisařů SSSR. Ta v roce 1934 přešla pod Lidový komisariát vnitra SSSR (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl SSSR* – NKVD).

26 O stavbě železnice Termez–Dušambe v délce 225 km bylo rozhodnuto v roce 1925. Výstavba začala v únoru 1926 a dokončena byla 1. září 1929. 10. září přijel z Denova do Dušambe, kde v tu dobu ještě nestálo ani nádraží, první osobní vlak. Železnice významným způsobem přispěla k ekonomickému růstu země.

roku 1931 třicet milionů, z toho osmnáct na stavby silnic a dvanáct milionů na stavby budov. Dříve se stavělo, jak kde koho napadlo, teď se pracuje podle situačního plánu.

V červenci 1929 se usnesl mimořádný andžuman (sjezd sovětů): Tadžikistan vstoupí jako samostatná sovětská republika do Svazu sovětských socialistických republik.²⁷ Staletý sen Tadžiků o národní samostatnosti se splnil.

Tři a půl roku předtím se objevila na prvním andžumanu 1. ledna 1926 delegace žen. Třebaže jejich tváře byly zahaleny v závoje a ženy zde pobýly jen krátce, vzbudilo to rozhořčení mezi delegáty, mnoho jich v pobouření odjelo na koních domů. Na sjezdu o vyhlášení nezávislosti roku 1929 seděly už vedle mužů ženy bez závoje, měly projevy a nikdo už se nad tím nepozastavoval. Přes tisíc žen už bylo zvoleno do džamagatu²⁸ a do krajských výborů.

I přejmenování Dušambe na Stalinabad bylo usneseno na tomto sjezdu.

„Vidíte tam to kino? Tam byl andžuman.“

(...)

Vždycky nám bude horko, když si vzpomeneme na letní dny, které jsme prožívali ve Stalinabadu. Píšeme plnicím perem, v němž vysychá inkoust, píšeme v pokoji, v němž jsou přes den zavřena okna a zataženy záclony, jinak by vniklo dovnitř vedro a nedalo by se už nikdy odtud vypudit, píšeme na papíře, na nějž se řinou krůpěje potu. Čím více se potíme, tím více pijeme kvasu a narzanu,²⁹ čím více pijeme kvasu a narzanu, tím více se potíme; osm kilogramů naší váhy se už vypařilo.

Máme na sobě jen plavky, a je-li to už příliš hrozné (někdy je to příliš hrozné i o půlnoci), jdeme se koupat a sprchovat, na zahradě je chaux.³⁰ V bazaru je k dostání zmrzlina, porce za jeden rubl stojí za to, je znamenitá. Zmrzlina se dělá z velbloudího mléka, snad se velbloud, kterého vytlačilo auto, věnuje cele této výrobě. (Evropští cukráři, kupujte velbloudy!) Tadžikové zhltnou zmrzlinu jakoby nic. Na střelnici v sadě střílejí na namalovaná letadla, která při zásahu spadnou, a na veverka, které při zásahu vylezou na strom.

Fotograf je na roztrhání; který Orientálec by nechtěl být vyfotografován před alpskou krajinou s parníčkem, palmami a antickými sochami? Fotografie je pro Tadžikistan nejnovějším objevem, kino už je stará věc, filmové ateliéry „Tadžik-kino“ mají moderní operatéry a vyrábějí filmy pro vývoz. Ale teď může každý – aniž se pohne – mít za tři minuty snímek, není to vrchol lidské vynalézavosti? Stejně tak se tu objevil gramofon, když už dávno zevšedněl rozhlas. První orchestrion, postavený

27 Hranice Tádžikistánu byly poprvé pevně vymezeny až v roce 1924, kdy byla vytvořena Tádžická autonomní sovětská socialistická republika v rámci Uzbecké SSR. V roce 1929 byla ustavena samostatná Tádžická SSR, nicméně etnicky převážně tádžická historická centra Samarkand a Bucharu zůstala v Uzbecké SSR.

28 Džamagat bylo tádžické národní shromáždění, orgán přímé lidové demokracie.

29 Narzan je přírodní minerální voda čepovaná ve městě Kislovodsk na severním Kavkaze od roku 1894.

30 Chaux (hauz) je v tradiční perské architektuře symetrická, asi 30 cm hluboká vodní nádrž umístěná buď ve dvoře soukromého domu, kde je určená ke koupání, nebo na nádvoří mešity k rituální očištění.

nedávno v parku, nedá lidem pokoj. Co však, co však to teprve bude, přátelé, až zazní z hrací skříňky naší babičky *Faustův valčík!*

Divně zamotaná je křivka vývoje. Letadlo, které se v Dušambe sneslo se členy vlády z mraků, bylo prvním vozidlem v této krajině. Veliké bylo divení, ale nakonec, když létají ptáci, proč by nemohli létat i lidé?

Auto nemohlo zvětšit tuto senzaci. Naopak. Jsou-li jeho kola z neznámého materiálu, je jen samozřejmé, že je i výroba nepochopitelná. Zastavilo-li auto ve vesnici, přinesli mu seno a vodu, jak si navykli odedávna nosit velbloudu, oslu nebo koni každého hosta. Stávalo se, že basmači stříleli ze svých pušek po reflektorech, mysleli, vystřelí-li netvoru oči, oslepne a nebude už moci běhat.

K nesmírnému vzrušení, ohromení, obdivu došlo teprve tehdy, když dávno po autech přijelo první koňské spřežení. Pojem „vůz“ znali z koránu, a poutníci vyprávěli, že v Samarkandu a Buchaře lítají rychle jako šípy nosítka, která táhnou koně. Za hory se však nedostaly. Teď tu vozy byly. Tadžici stáli kolem dřevěných kol, koukali s obdivem na tato mistrovská díla strojnictví, ptali se, jak se něco takového dělá, kulaté dřevo z jednoho kusu.

Zatím se naučili Tadžikové řídit auto a musí podat v údolích protínaných kanály a na horských silnicích takové výkony, o nichž se šoférům evropských měst ani nezdá; 1200 domorodých traktoristů je v této zemi, která nikdy nepoznala železný pluh, kde se ještě dnes oře na soukromých polích dřevěným „omačem“. Železnici se vrací člověk ze sezonní práce do vlasti, zkrátka, člověk si zvykl na všechny tyto vynálezy a pochopil je.

Tu se najednou objevil nový, úplně nový vynález, který se nedá pochopit. Jízdní kolo! Nemá čtyři kola, ale jen dvě, jsou za sebou, samo nemůže vozidlo stát, posadí-li se však člověk mezi kola nahoře, takže se nedotýká nohama země, pak vozidlo nejenom stojí, nýbrž i jede, a člověk s něho nespadne. „Šejtan arba – čertův vůz!“ Nepřinesou mu seno ani vodu, ať zdechne hladem a žízň!

(...)

Pod společným názvem „Vzniká hlavní město Stalinabad“ jsou zde přetištěny vybrané pasáže z navazujících kapitol „Válka s bandami a světová politika“ a „Vzniká hlavní město Stalinabad“ z knihy Egona Erwina Kische Asie od základů změněná (Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 56–63 a 64–73). Kniha vyšla jako šestý svazek Spisů Egona Erwina Kische. Obálka Vojtěch Tittelbach. Z německého originálu Egon Erwin Kisch berichtet: Asien gründlich verändert (Berlin, Erich Reiss 1932) přeložila a předmluvu napsala Jarmila Haasová-Nečasová.

Okres na Pamiru

Předtím než existovala Sovětská republika tadžická,¹ nebylo na celém území Tadžikistanu dráhy.

Z Garmu, hospodářsky, politicky a strategicky důležitého okresu v horách,² musilo se jet na koni osm nebo deset dní k nejbližší železniční stanici a tam nechat průvodce s koněm čekat, až se člověk zase vrátil drahou do Fergany³ nebo Termezu. Na cestu do hlavního města Bucharu bylo potřebí jednoho měsíce. To všechno dohromady znamená: nejezdilo se vůbec, člověk byl odříznut od světa.

Teď je dvakrát denně letadlo za 50 minut ve Stalinabadu, novém hlavním městě (o autobusové dopravě ani nemluvě), a odtud je možno jet všude, kam má člověk chuť, peníze a pas. Navždy bylo skoncováno s věčnou samotou.

Letěli jsme ze Stalinabadu do Garmu, upřímně řečeno – nikoli pro hospodářskou, politickou nebo strategickou důležitost tohoto horského okresu, nýbrž proto, že červencový žár v tadžických údolích byl čím dále nesnesitelnější, ba dokonce v noci se dral k nám do postele, rval nám košili s těla a nepouštěl nás ze svého žhavého objetí. Proto pryč do hor, vzhůru do stínu Pamiru.

Letecká trať Stalinabad–Garm nemá ani dvě stě kilometrů, ale zato její výška je tři tisíce metrů. Zpočátku letí letadlo v normálních výšinách nad řekou Kafirniganem a nad autobusovou tratí, stále severovýchodně, přes vesnice a pahorky, na nichž se pasou stáda – země bavlny je zároveň zemí vlny. Všude, kde jsme seděli, leželi, šli nebo jeli, pásli se berani a ovce, hned s protáhlou hlavou a se zatočenými rohy, hned černí, hned žlutí, hned sněhově bílí, hned černí s bílýma ušima, hned takoví, kteří měli bradku jako jejich kirgizští pastýři, všichni navzájem se lišící, ale všichni s obrovským zadkem, kterým kroutili a házeli, což působilo ještě groteskněji, když byli ostříhání. Nejednou jsme si lehli do toho, co ovce nadělaly, nescílněkráté nás jejich bekot probudil, když jsme konečně usnuli, ale i naše pomsta byla nemalá, snědli jsme spoustu pilavu⁴ a šašlíku.

Na polovině cesty za městem Horním Garmem vynoří se Vachš⁵ nikoli jako řeka, ale jako úzký proužek staniolu. Tady se už asi blížíme ke střeše světa, jsme nad mraky, jinak bychom narazili na hory.

1 V roce 1924 byla zřízena Tádžická autonomní sovětská socialistická republika v rámci Uzbecké sovětské socialistické republiky. V roce 1929 byla pak povýšena na Tádžickou sovětskou socialistickou republiku v rámci SSSR.

2 V tomto tádžickém okrese (po roce 1920 původně Garmské oblasti) se správním střediskem Garm se nacházejí odedávna známé termální prameny Garm Čašma, které popsal již Marco Polo ve svém cestopise.

3 Fergana je centrem stejnojmenné oblasti ve východním Uzbekistánu. Založeno bylo ve Ferganské dolině v roce 1876 jako posádkové město vojska Ruské říše. Již od počátku 20. století je střediskem produkce a zpracování ropy.

4 Pilav nebo pilaf je jídlo rozšířené od Jižní a Střední Asie po Balkán a sestává ze smaženého a vařeného rýže se zeleninou a/nebo masem.

5 Vachš je řeka v Tádžikistánu, která teče v délce 786 km, převážně horami Pamíru. Na horním toku se nazývá Surchob a po soutoku s řekou Pandž vytváří Amudarju.

Ručička na výškoměru se pohybuje rychleji než vteřinovka. Vzlétáme nad jakýsi kopec, neustále v pravém úhlu, neustále v úhlu 45° ke svahu, neustále šikmo, pod námi zeje šedá propast, nikdo předtím, než tudy začala létat letadla, do ní nenahlédl, není tu také nic jiného k zhlédnutí než vrstvy a žíly hor.

V oázách kamení se tísní domečky, visí nad svahem, jeden se opírá o druhý, nad propastí se klene lávka, z letadla je pohled šikmo na tyto prolákliny ještě bizarnější.

Třebaže vidíme docela blízko před sebou a ve stejné výši s námi sníh a ledovce, pociťujeme stále ještě ve všech údech orgie, k nimž nás dohnalo vedro – vyskakování z postele – pití – obklady na hlavu – sprchování – zase ulehnutí do postele – pocení – neustálé vyrážení potu.

Ke sněhu a ledovcům se nedostaneme, přistáváme na letišti v Garmu. Tady už čekají cestující, aby nasedli a letěli tam, odkud my jsme přiletěli. Na příchozí nečekají, jako jinde, před nádražím autobusy, ale koně. Břeh Vachše je příkrá skála, kterou znenadání přerušuje čára: cesta.

Jezdci na koni už nepřipadá Vachš jako úzký proužek staniolu, je to dravé zvíře, jež lačně řve po kořisti, po nás. Jsme sice vysoko, ale skála je příkrá a cesta úzká, a roje čmeláků víří kolem koní, kteří se proto ohánějí – jak bezpečný dopravní prostředek je přece letadlo!

Nuže, tak tady je Garm. Chladno a krásně je v červenci na svahu Pamiru, pod střechou světa. Vyhledáváme mladé Tadžiky, které jsme poznali ve Stalinabadu a kteří nám poradili, abychom se uchýlili před vedrem k nim. Není to ani dvě hodiny, co jsme vzlétli letadlem a dostali se skoro až k stratosféře, pak jsme jeli na ořích, kteří poskakovali, obletováni roji hmyzu, podél propasti s dravou řekou, teď proklínáme pozici, v níž musíme podle zdejšího zvyku pít čaj před domem na garmském tržišti: sedět na zkřížených nohou není nijak příjemné pro člověka, jehož bříško nezmizelo docela ani za dusných letních nocí Střední Asie.

„Všechny nové budovy, které tu vidíš, soudruhu, postavily sověty. A sovětský režim je tu vlastně teprve dvě léta.“

Egon Erwin Kisch v Moskvě v roce 1931 před cestou do sovětských středoasijských republik (Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha, fond Egona Erwina Kische)

„Dvě léta? Myslil jsem, že emír uprchl před jedenácti lety – kdo tu vládl v době mezi tím?“

„Nestůj soudruhu, ale přidrž se zdejšího zvyku. Posad se k nám na zem a poslechni si, než se rozjedeš na obhlídku, jak to bylo v okrese na Pamiru.“

Ke zvolení prvních sovětů tu došlo mnohem později než jinde a sověty řídily všechny věci okresu. Kdo však byli zvolení a jejich pomocné síly? Byli to bývalí emírovi úředníci a bývalí carští činovníci – dnešní okres Garm náležel totiž z velké části k emirátu a byl spravován dvěma beji. Sídliili v Karaj-Taganu a Darvazu.⁶ Část garmského okresu náležela k Rusku, k Pamirské oblasti.

Ještě po revoluci měli bývalí mocipáni dost vlivu, aby dali zvolit sebe nebo své přívržence. K vládě a správě se dostali s jejich pomocí velkostatkáři a jejich pravomoc se neřídila podle sovětských zákonů, nýbrž podle šariátu.⁷ Potlačovali jako předtím dělnickou třídu.

Na jaře roku 1929 přešli sem z Afganistanu basmači pod vedením Fuzajla Maksuma.⁸ Obsadili všechna místa v okrese. S nimi sympatizovali kulaci, neboť podle ohlášené kolektivizace měl být konec s jejich mocí. I mullahové se spojili s loupežníky. Střední rolníci a zemědělní dělníci nezmohli nic proti uzurpátorům, poněvadž úřady se chovaly „neutrálně“ a „Rudých holí“, rolnických svazů k obraně proti basmačství, ještě nebylo. Naopak Fuzajl Maksum nerušeně provedl odvody a zesateronásobil své tlupy.

Teprve když zamýšlel postoupit na sever za hranice Garmu, k Ferganě, narazil na ozbrojený odpor a jeho armáda byla zničena. Sám nejdříve prchl do Chat-Tau,⁹ džamagatu (kraje) v horách; tam, bohatě hoštěn, zdržel se několik dní a nebyl dopaden, poněvadž horalé ho kryli. Konečně uprchl zpět do Afganistanu – má zájezdni hostinec pro karavany v předměstí Kábulu.

Po odchodu basmačů byl v Garmu zaveden pořádek, staří mocipáni byli sesazeni, byly zvoleny skutečné sověty, byla reorganizována strana a Svaz mládeže.¹⁰

6 Karategin je historický název pro horské údolí Rašt ve východním Tádžikistánu. Existoval zde samostatný státní útvar, který se stal v roce 1868 součástí Kokandského chanátu a poté Bucharského emirátu. Po roce 1920 byl přičleněn ke Garmské oblasti v rámci sovětského Tádžikistánu. Okres Darvaz (resp. Darvoz) byl také samostatným státekem, než byl v roce 1878 připojen k Bucharskému emirátu. Od roku 1920 patřil rovněž ke Garmské oblasti, dnes je součástí Horno-badachšánské autonomní oblasti ve východním Tádžikistánu při hranici s Afghánistánem. Správním střediskem okresu je obec Kalaj-Chumb. Odlehlou oblast spojuje se světem Pamírská dálnice (*Pamirskij trakt*), postavená zčásti koncem 19. století a zčásti ve 30. letech minulého století jako druhá nejvyšše položená silnice světa.

7 Šaría (v překladu „cesta“) je systém islámského práva, založený především na koránu.

8 Fuzajl Machsum (někdy také v přepisu Maksum) byl polní velitel basmačů, původně správce Bucharského emirátu v Karateginu a Darvazu. Po potlačení hlavního odporu proti sovětské nadvládě uprchl v roce 1923 do Afghánistánu, odkud podnikal výpady do tádžického pohraničí.

9 Název této lokality, který Kisch dále v textu uvádí v jiném znění, se nepodařilo ověřit.

10 Komunistický svaz mládeže (Komsomol).

Začátkem dubna vtrhlo několik tlup Ibrahima Bega¹¹ k nám do kraje. Jejich náčelníkem byl mullah Šaríf. Byly silnější než tlupy Fuzajla Maksuma a mnohem lépe vyzbrojeny, měly dokonce ruční granáty. Za svou základnu si zvolily Chaz-Tau, který znaly z dob Fuzajla Maksuma jako nakloněný basmačům. Zničily mosty, aby byly zajištěny před sovětskými oddíly. Ale za ty dva roky se situace změnila. Rolníci se semkli dohromady, zaútočili na bandity a zahnali je zpátky za Pjandž,¹² přičemž polovina basmačů zahynula ve vlnách, mezi nimi bratr Fuzajla Maksuma a patrně také jejich náčelník mullah Šaríf.

Poslední tlupa tudy prošla před třemi nedělemi po zatčení Ibrahima Bega, ale ne už, aby loupila, ne už, aby vypalovala, ne už, aby ničila... byli na útěku. Osm dní se potulovali po našem okrese, nikdo jim nedal najíst ani napít, ani jejich koně neměli co žrát. Neodvážili se vůbec do košlaku (vesnice), jenom když potkali nějakého rolníka, přikázali mu, aby jim přinesl potraviny do hor. Ale místo potravin se objevily „Rudé hole“ a basmači zmizeli. Tak to bylo v Garmu.

„Co tak změnilo chování rolníků?“

„Nestůj, soudruhu, ale přidrž se zdejšího zvyku, posaď se k nám na zem a poslechni si, než se rozjedeš na obhlídku, jaké byly hospodářské poměry v okrese na Pamiru.“

Před revolucí byla čtvrtina půdy velkostatkářská, na 5000 hospodářství náleželo mullahům a úředníkům. Emír jim nedával žádný plat, naopak oni mu odváděli dávky. Existovalo jakési poloviční nevolnictví: bej nebo mullah určil počet rolníků, kteří mu musili obdělávat pole nebo mu sloužit v jeho domě.

Teď je půda rozdělena, je obděláno 107 000 hektarů proti 40 000 hektarů v době před revolucí. Ovšem, jsou ještě kulaci, ale žádný z nich nemá víc půdy než dvojnásobek toho, co má střední rolník. Stav dobytka se zvýšil o 40 až 50 procent a je majetkem rolníků, kdežto dříve všechna stáda byla bejova.

Za dob emíra se muselo ročně vystěhovat z okresu asi 15 000 lidí, odcházeli do Fergany, Buchary nebo do Taškentu, kde pracovali u tkalců nebo na bavlníkových polích. Mnoho se jich po několika letech zase vrátilo, obohaceno o revoluční myšlenky, s nimiž se seznámili.

Průmyslového zboží bylo tehdy málo, téměř jenom to, co si přivezli navrátilci. Ve Ferganě se vybíralo clo ze všeho zboží, které šlo k nám na jih. Máme tyhle celní knihy; v nich se dočítáme, že roční dovoz zboží činil na hlavu rubl až rubl deset kopejek. Za sovětského režimu se prodá ve spotřebních družstvech zboží za 65 rublů na obyvatele. Tento rok má být prodej průmyslového zboží zvětšen na 100 rublů na obyvatele, jenom poměry v dopravě nám brání, abychom dovezli do země ještě více zboží. Dříve byly v celém okrese dva bazary, jeden v Kalaj-Chumu,¹³ druhý v Garmu, kde se mohlo nakupovat. Teď máme 70 prodejen, průměrně jednu a půl prodejny na vesnici. Jmění rolníků činí dnes pět milionů rublů. Mýdlo a petrolej

11 Ibrahim Beg, na Západě přezdívaný „Robin Hood z Buchary“, byl po zjetí sovětskými vojsky v květnu 1931 popraven.

12 Pandž, resp. Pjandž je hraniční řeka mezi Tádžikistánem a Afghánistánem, dlouhá 921 km. Po soutoku s řekou Vachš vytváří Amudarju. Na jejím břehu leží město Pjandž.

13 Kalaj-Chumb (viz pozn. 6).

dříve nikdo neznal, čaj pila jen tři procenta obyvatelstva. Mullahové brojili proti užívání cukru, poněvadž se při jeho rafinaci používá moučky z prasečích kostí.

Širtink¹⁴ byl v obchodech na Pamiru stejnou vzácností, jakou byl v 16. století v Evropě. V Kalaj-Chumu byla domácí tkalcovství. Zašla však nyní, poněvadž nemohla soutěžit s textilkami.

Rolník pěstoval bavlnu jen proto, aby vláken z ní použil do polštářů, za podšívku do chalátu a do prošívaných přikrývek.

Dnes má průměrně každý rolník dva chaláty, jeho žena je má rovněž, dvě prošívané přikrývky a 100 až 200 metrů látky, tedy více než potřebují, lidé jsou zvyklí ukládat peníze do zboží.

Kde před nedávnem svítily louči, svítí teď, jen nakrátko, petrolejová lampa, neboť zakrátko tu bude svítit elektrické světlo.

Chodilo se v sandálech nebo na boso. Tento rok bylo vydáno deset tisíc párů galoší a deset tisíc párů bot, příliš málo, příliš málo!

Za berana se dostalo 20 liber čaje, za pud obilí libra čaje. Koně měli jen boháči. Omač – dřevěný pluh – tahali volí. Teď téměř polovina rolníků má jednoho koně; když ještě byly otevřeny hranice, koupili je za látky v Afganistanu.

Daně platí jen dvacet procent obyvatelstva, malorolníci a zemědělství dělníci jsou od daní osvobozeni.

Za emíra byly daně vybírány zásadně ode všech poddaných; činily často 35 % majetku. Desetina úrody se musila odvádět jako „ušar“, z dobytka dával každý rolník emírovi ročně jednu čtyřicetinu jako „caket“, dávky byly uvaleny i na ovčí sýr, dřevo a mléko. Tadžikům, kteří pracovali ve Ferganě, se odebírala při návratu polovina mzdy. U mostů se vybíralo ze stád mýto, zavodňovací kanály byly prostředkem k vykořisťování, vydírání, podplácení.

Každý muž, který se oženil, musel platit každý čtvrtek tangu, to je dvacet kopejek jako dávkou ze zábavy; ten den totiž má spát musulman s jednou ze svých žen; v Afganistanu se ještě dnes vybírá tato náboženská dávka, zvaná kurpa džumbani.

Jsme zemí Sovětského svazu, na niž se doplácí. Daněmi můžeme vyrovnat jen 12 procent vydání našeho rozpočtu, 88 procent doplácí svazová vláda, aby bylo dosaženo rovnováhy mezi národy.

Kdežto za dob emíra se muselo vystěhovat patnáct tisíc mužů, poněvadž doma hladověli, seženeme dnes s tíhou a při vši agitaci sotva šest tisíc lidí na práci v jižních bavlníkových oblastech. Na stavbu silnic nenajdeme vůbec pracovní síly; dříve hnal lidi na silnici hlad a nezaměstnanost, teď nic takového není.

„Umí hodně lidí číst?“

„Nestůj, soudruhu, ale přidrž se zdejšího zvyku, posaď se k nám na zem a poslechni si, než pojeděš na obhlídku, jak to vypadalo v okrese na Pamiru po kulturní stránce.“

Pět procent dětí chodilo do školy koránu, ovšem děvčata nikoli. Teď z 5800 školou povinných dětí je podchyceno ve 160 školách 80 procent chlapců, z děvčat teprve patnáct procent. Je ustanovena všeobecná povinná školní docházka. Ovšem, mnoho hospodářství je roztroušeno jednotlivě po horách Pamiru a i ve větších vesnicích

14 Širtynk, resp. širtink (z angličtiny) je tkanina z jemné bavlněné příze, podobná plátnu.

jsou ještě rodiče, kteří říkají, že raději svou dcerku zabijí, než by ji poslali do školy. V 70 školách pro analfabety učíme 3500 mužů a 1000 žen. Přihlášených je však mnohem více, poněvadž téměř všichni členové kolchozů a odborů chtějí umět číst a psát. Nemáme však ani místnosti, ani učitelské síly, ani dost dopravních prostředků, abychom zřídili v každé horské vesničce kurs pro analfabety.

Máme kurs pro učitele, v němž je 105 posluchačů, z toho čtvrtina žen, školu pro pracovníky v sovětech a stranické pracovníky, zemědělskou školu pro všechny členy kolektivních hospodářství, kurs pro traktoristy a školu pro stavební dělníky.

Náboženské školy nejsou zakázány, i mullah je tady a čeká na žáky, ale marně. Z mnoha mullahů se při sčítání lidu vyklubali analfabeti, dovedou jen odříkat z paměti súry koránu, podle nichž vpravovali do žáků „čtení“.

Mešita změnila svou úlohu. V létě vysedávají před mešitou, opření o dřevěné sloupy, hloučky staříků, a ovšem, že nekomentují zrovna nadšeně politický vývoj. V zimě pak jen v jednom prostoru mešity je modlitebna, v druhém bývají schůze. Tam se topí, a proto tomu říkají olla-u-chanu, dům ohně. Tam se sedí v kouři pod začazeným lešením, předčítají se noviny, chvílemi se přiloží do ohně poleno, chodí tam komosomolci a diskutují se zastánci islámu, schůzují tam kolchozníci, přespí tam deputace a agronomové z města. Tato část mešity je tedy klubovnou, hostincem a čajovnou.

V modlitebně se vůbec nic nezměnilo. Zůstala, jak byla. Ne, přece jen ne docela. Když se kulaci postavili proti kolektivizaci, odtáhli členové kolchozů svým soupeřům koberec na modlení z privilegovaného místa u oltáře a položili jej ke stěně vzadu, kde dosud klekávali jen chudí. To byla pro zbožné bohatce těžší rána nežli zbavení občanských práv a rozdělení půdy. Došlo k bouřlivým scénám. Pokořený bej volal Allaha o pomoc a pomstu, a poněvadž se nedostavila, nevstoupil od té doby do mešity a stal se „ateistou“.

Mnoho mešit bylo zrušeno, především v těch obcích, kde už nejsou soukromá hospodářství a kde všichni obyvatelé jsou v kolchozech. V michrobu, svatém výklenku u svatě zdi, obráceném směrem k Mekce (u nás na jihozápad), jsme uskladnili benzin a olej pro traktor, provazy, strojové součástky a srpy, a tam, kde ležely koberce na modlení, se uskladňuje obilí. Z olla-u-chanu je knihovna a Leninův koutek.¹⁵

„Vstaň, soudruhu, a podívej se, jaké je to v našem okrese na Pamiru.“

Kapitola „Okres na Pamiru“ je převzata z knihy Egon Erwin Kische Asie od základů změněná (Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 114–121). Z německého originálu Egon Erwin Kisch berichtet: Asien gründlich verändert (Berlin, Erich Reiss 1932) přeložila a předmluvu napsala Jarmila Haasová-Nečasová. Kniha vyšla jako šestý svazek Spisů Egon Erwin Kische.

15 Leninův koutek (též rudý koutek) byl sovětskou obdobou a náhražkou tzv. svatého kouta. Ikony a svíce, resp. v tomto případě předměty spojené s uctíváním Alláha, nahradila busta Lenina a jiné artefakty spjaté se sovětskou ikonografií.

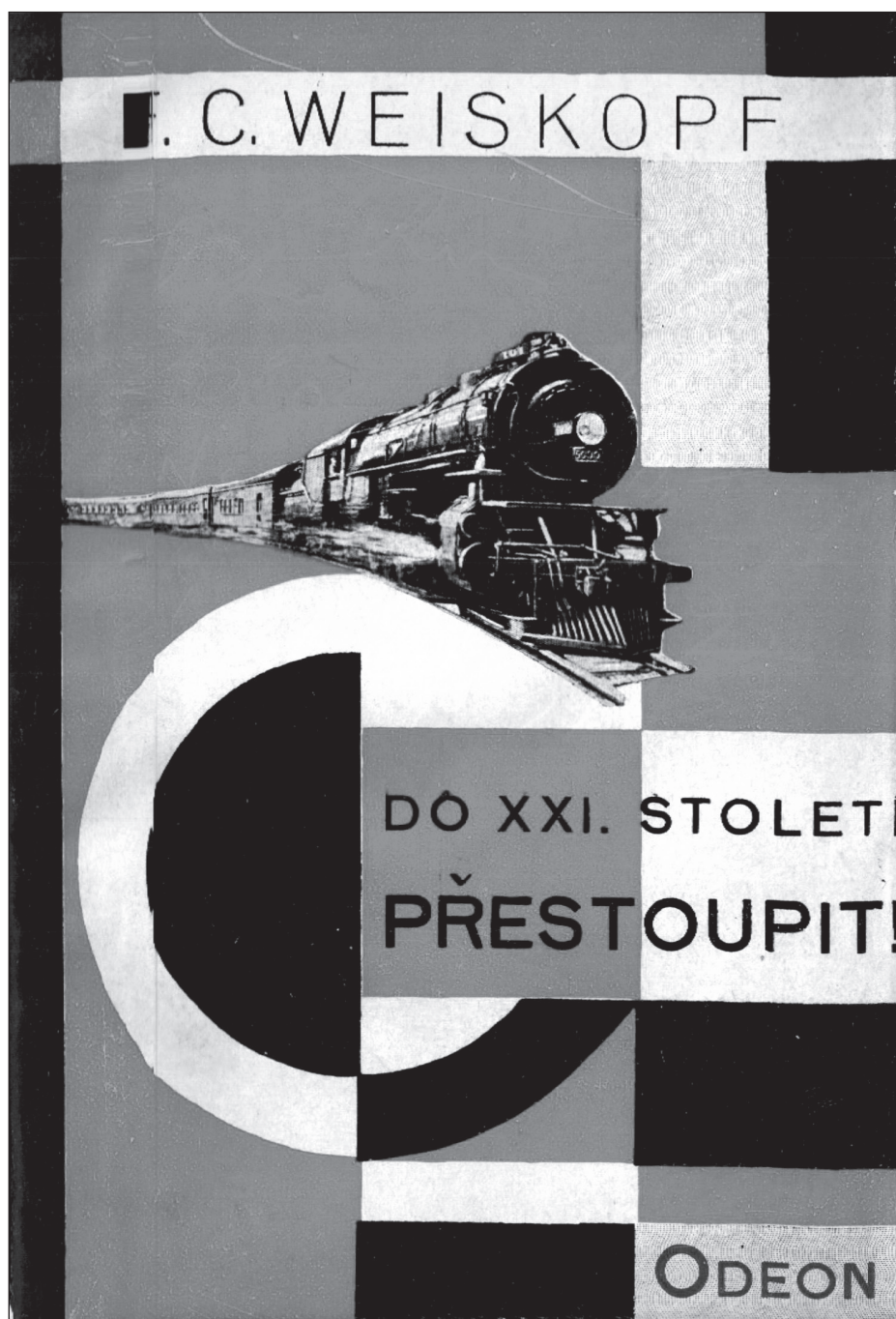

FRANZ CARL WEISKOPF (1900–1955)

Československý německy píšící prozaik, básník, publicista, novinář, překladatel a diplomat. Patřil k zakládajícím členům Svazu moderní kultury Devětsil (1920), v roce 1921 vstoupil do KSČ. Roku 1928 se přestěhoval do Berlína, přispíval do deníku *Berlin am Morgen* a účastnil se činnosti Svazu proletářských revolučních spisovatelů (*Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller*). V roce 1933 se vrátil do Prahy, kde převzal redigování protifašistických novin *Arbeiter-Illustrierte-Zeitung* (od roku 1936 *Die Volks-Illustrierte*). V roce 1938 emigroval do Paříže a poté do New Yorku. Po druhé světové válce zastával řadu funkcí v československé diplomacii, nejprve na velvyslanectví ve Washingtonu, poté byl velvyslancem

ve Stockholmu (1949–1950) a nakonec se stal prvním československým velvyslancem v Pekingu (1950–1952). Od roku 1953 žil ve východním Berlíně, vydával časopis *Neue deutsche Literatur*, stál ve vedení Svazu spisovatelů NDR a byl činný v tamním PEN klubu.

V Sovětském svazu pobýval Weiskopf mezi válkami několikrát. Poprvé během několikátýdenní cesty v roce 1926 navštívil Moskvu, Kavkaz a Ukrajinu a své cestopisné dojmy zveřejnil o rok později pod názvem *Umsteigen ins 21. Jahrhundert: Episoden von einer Reise durch die Sowjetunion*. Český překlad *Do XXI. století přestoupit!* vydalo v roce 1928 nakladatelství Odeon Jana Fromka v Praze. V listopadu 1930 se Weiskopf zúčastnil v německé delegaci druhého sjezdu Mezinárodní organizace revolučních spisovatelů (*Meždunarodnaja organizacija revoljucionnych pisatelej*) v Charkově. Z několikaměsíční cesty po Sovětském svazu uskutečněné v roce 1932 publikoval téhož roku v berlínském nakladatelství Malik reportážní knihu *Zukunft im Rohbau: 18 000 Kilometer durch die Sowjetunion* (česky vydána nebyla). V srpnu 1934 byl Weiskopf v rámci německé delegace hostem prvního sjezdu sovětských spisovatelů v Moskvě.

Velbloud-běhoun

Náhle – jako by rychlým pohybem zvedla vlečku, jež dosud ležela na zemi; jako by sedla na ranní vítr a odjela poklusem do dálky – zmizela noc. Nebe, před okamžikem ještě sametově černomodré jako tmavá bosenská švestka, bledne. Slunce, nevysílajíc napřed rudé předvoje jezdců Červánků, překročuje hranice.

Vlak se zastavuje.

Jakási malá stanice: dvě střechy, vysoká, čáponohá pumpa, několik starých stromů. Na nástupišti několik lidí: právě se probudivší pasažéři s čajníky v rukou, pár vojáků, baculatá selka s velkým mělkým košíkem, z kterého vystupuje do vzduchu vonící pára vařených kukuřic, zlatých plodů z Aladinovy zahrady.

„Nic zajímavého?“ Nahýbám se z okna.

„Ale ovšem, vzadu za domem: – velbloudi!“

Rychle sestupujeme s vozu a běžíme za staniční budovu. Vida, zde leží: jeden – druhý – třetí... Vedle nich pod šedou plachtou nějaké balíky a bedny. Podél zdi pochoduje krasnoarmějec sem a tam. Bodák na pušce je stříbrnou přástkou, ze které slunce přede lesklé, třpytící se nitě.

Velbloudi tu leží klidně, nehybně. Pouze rty se pohybují lehce a v očích zablýskne tu a tam žlutá skvrna jako měděný plíšek.

„Velbloudi-běhouni!“ poznamenává Pavel¹ vědecky a skloní se (v opatrné vzdálenosti), jako by chtěl posoudit nohy, skryté pod trupy velbloudů. „Velbloudi-běhouni – anebo jste zapomněli, že tu jsou takoví běhouni?“

Ne, nezapomněli jsme na to, protože historie o velbloudech-běhounech na nás působila silným dojmem, když jsme ji v Moskvě slyšeli; protože ona to byla, která nám dala snad nejplastičtější představu šířky této obrovské říše; historie o velbloudech-běhounech, kteří potřebují čtrnáct dní, aby přinesli odpověď vědeckých expedicí, pracujících někde v poušti Gobi, k nejbližší telegrafní stanici: odpověď na dotazy a povely, jež jí posílá Akademie věd každého úterý pomocí moskevské radiostanice.

„Praví běhouni, koráby pouště, žádná degenerovaná cirkusová stvoření jako...“

A Pavel by se býval ztratil v nekonečných dálkách svého dithyrambu na velbloudy-běhouny, kdybych ho nebyl přerušil:

„Táak? Běhouni? A vida, jakpak jsi to poznal? A náklady tady vedle, he? Ne, můj milý, to nejsou velbloudi-běhouni, to jsou soumaři. Ostatně to je vidět na...“

„Na čempak? Co? Na čem?! – Říkám ti, že to jsou běhouni – a jestli nesou náklady, pak to jsou tedy běhouni-soumaři anebo rychlosoumaři anebo...“

„Nehádejte se přece, hoši!“ ozvala se Elly. „Řekněte raději, co tam může být v těch balících a bednách. Co nesou takoví soumaři...?“

„Rychlosoumaři!“ opravil Pavel. „Rychlosoumaři! – Co nesou za náklady? No, co se tak dopravuje na velbloudech: slonovina například, anebo drahocenné koření. Protože zde žádní sloni nejsou, dopravují pouze koření. Anebo šály z Kašmíru, růžový olej, damascenské...“

1 Paul a Elly byli dva Weiskopfovi souputníci, které v knize opakovaně upomíná.

Lokomotiva se náhle ozvala. Spěchali jsme k vlaku. Ve vlaku pak – malá stanice dávno už zmizela – ptá se náš mladý „krasnij² komandýr“, jenž sedí v témž oddělení vagonu:

„A jestlipak víte, jaký náklad nesli velbloudi, jež jste tam viděli na té stanici?“

„Samozřejmě – totiž, můžeme si velmi dobře představit, co v těch bednách a balících mohlo být...“

„Ták? To bych se ale divil. Ti tři velbloudi – to byl vlastně biograf. Ano: to byla takzvaná létací kinematografická kolona...“

„Cože? –“

„Ano. Máme jich již celou spoustu v Rudé armádě, hlavně v Turkestanu.³ Jeden velbloud nese aparát, druhý malý petrolejový motor a třetí filmy a nářadí.“

A dále vypravuje ještě celou řadu zajímavých věcí o práci [v] pojízdňných kinokolonách, ale my posloucháme jen napolo, protože v našem nitru hoří trpký žal nad potupným osudem, jenž degraduje velblouda-běhouna na dopravní prostředek pojízdňného biografu a koráb pouště na stupeň kobyly jarmarečnického vozíku.

Později, doma, čtu v knize o sovětském filmu: „Koncem roku 1925 bylo v Sovětském svazu již 1200 kočovných kinoinstalací (mezi nimi celá řada velbloudů) pro sovětskou vesnici. Z těchto 1200 kočovných biografů pracovalo 55 v Sibiři, 99 v Uzbekistaně, Turkmenistaně a autonomních republikách jihovýchodu, 20 na Dálném východu a jedna v Mongolii.⁴ Počet kočovných biografů se stále rozmnožuje, takže lze předpokládat, že roku 1930 jich bude již více než 10 000 v činnosti...“

Ó, korábe pouště, ó korábe pouště! Jak je tvrdá a nesentimentální revoluce – a přesto jak romantická! Z velbloudů dělá součástky biografů a z biografů – děla. Děla, jež bombardují granáty nového století tisíciletou čínskou zeď starého, podlého světa.

Deset tisíc velbloudích nákladů pro Dálný východ: filmy, osvěta, propaganda...

Kapitola „Velbloud-běhoun“ je převzata z knihy Franze Carla Weiskopfa Do XXI. století přestoupit! Praha, Odeon – Jan Fromek 1928, s. 104–106. Obálka Karel Teige. Původně kniha vyšla německy pod názvem Umsteigen ins 21. Jahrhundert: Episoden von einer Reise durch die Sowjetunion (Berlin, Malik 1927).

2 *Krasnyj* – rudý, červený.

3 Turkestán je historické označení oblasti bývalé sovětské Střední Asie (Západní Turkestán), Ujgurska v západní Číně (Východní Turkestán) a severního Íránu a Afghánistánu (Jižní Turkestán). Ruská politická geografie pojem Turkestán často spojovala pouze se západní oblastí, která byla od 60. let 19. století součástí Ruského impéria a na níž vznikla v roce 1918 Turkestánská sovětská federativní republika. Ta byla v roce 1920 začleněna do Ruské sovětské federativní socialistické republiky pod názvem Turkestánská autonomní sovětská socialistická republika. V roce 1924 bylo území Turkestánské ASSR rozděleno na Turkménskou sovětskou socialistickou republiku a Uzbeckou sovětskou socialistickou republiku (v jejím rámci byla zřízena Tádžická ASSR) a pojem Turkestán byl postupně vytlačen pojmem Střední Asie.

4 V roce 1923 vznikla na Dálném východě Mongolsko-burjatská autonomní sovětská socialistická republika v rámci RSFSR. Existovaly zde také různé autonomní oblasti.

Tabyš z Germánie

Bude večer.

Vzdálené ledovce pohraničních hor, ta stříbřitá sedla na černomodrých koňských hřbetech, začínají rudě planout, pak zfialoví. Kontury hor kolem dokola se náhle proměňují jako rysy ve tváři zemřelých, nabývají tvrdého a cizího výrazu. Od zalesněných svahů obklopujících náhorní plošinu přichází spolu s večerním větrem soumrak, a pestrá barevnost luk – modř krokusů a purpur „malé červené květiny“ kysil čiček, sírová žlutá altajských lilíí a sytě pomerančový tón kun-enesi, „matky slunce“, která své květy vždy stáčí k „dceři“ – bledne a pohasíná.

Od okraje cedrového lesa, který před námi leží jako tmavý, k zemi kleslý mrak, se oddělují tři stíny a pozvolna nabývají tvar: jezdcí. Adijok, náš ojrotský¹ průvodce, který předtím zůstal trochu pozadu, vyrovnává se svým koněm řadu s našimi a říká:

„Lidé z kolchozu Kara-Su, Černá Voda.“²

Alex³ se ptá:

„Dají o sobě nějak vědět?“

Ano, ovšem, dali o sobě vědět. Jak se od nich o pár minut později dozvídáme, netrpělivě na nás čekají už celé odpoledne. Tabyš (novina šířená od úst k ústům, při každém setkání v horách, při každé výměně dýmky u táboráku, při každé návštěvě vesnického sovětu nebo v obchodě Kooperativy) už dávno ohlašoval náš příjezd. Ti tři muži byli vysláni, aby nás tady, kde se rozdvouje cesta do Černé Vody a ke Zlatému jezeru,⁴ odchytili a doprovodili do kolchozu, kde už několik dní očekávají „hosty z Germánie“.

Marné jsou všechny naše námitky, že koně jsou unavení, že zítra večer musíme už být u Zlatého jezera, nemůžeme si tedy dovolit žádné zajižďky. Prosbám těch tří vyslanců se musíme podvolit a jet s nimi.

Sto kroků před prvním ajilem⁵ nás vítají pionýři z Kara-Su vřeštěním trumpet a vířením bubnů a krátkým proslovem, který nám přeložený do ruštiny a krasopisně napsaný později předali.

1 Ojroti jsou turkický národ, původní obyvatelé Altaje (dnes nazýváni Altajci). Ojrotská autonomní oblast s administrativním centrem Ulala (od roku 1932 Ojrot-Tura) byla zřízena v rámci Altajského kraje na jižní Sibiři a existovala v letech 1922–1948 jako součást Ruské sovětské federativní socialistické republiky. V roce 1948 byla přejmenována na Hornoaltajskou autonomní oblast, od roku 1992 Altajská republika v rámci Ruské federace.

2 Kara-Su (česky Černá Voda) je menší město ve Ferganském údolí v Ošské oblasti na jihu Kyrgyzstánu, v blízkosti hranic s Uzbekistánem.

3 Jedná se o Weiskopfovou ženu (od roku 1931) Grete Weiskopfovou (rozená Margaret Bernheimová, 1905–1966). Byla autorkou dětských knih, které vydávala pod pseudonymem Alex Wedding.

4 Tělecké jezero (*Těleckoje ozero*), nebo též Zlaté jezero (*Zolotoje ozero*), leží na severovýchodě Altajské republiky v Ruské federaci a má rozlohu 223 km².

5 Ail je kyrgyzský název pro vesnici. Altajci tímto výrazem nazývali i jednotlivá obydlí (jurtu nebo chýši) a jejich pozemek.

V ajilu předsedy kolchozu čistí mísy; připravují tolkan (mouku z opražených žitných zrn); porcují mohutné kusy masa a ukládají je do kovového kotle visícího nad ohněm.

Alex do mě štouchla.

„Ovčí mor,“ šeptne a ukáže nejprve na kotel, potom na sebe, potom na mě; vyslovila teorii, že představujeme cosi jako ovčí mor. Jakmile se objevíme v některém sídle, v některém kolchoze, v některé vesnici, dny nebohého berana jsou sečteny. Zase se o tom musel jeden přesvědčit!

Předseda nám přívětivě pokynul.

„Sedněte si!“

Pro nás jsou připravena dvě sedla u ohně. Ostatní žádná taková sedadla nepotřebují; jsou usazeni obvyklým způsobem na patách.

Rozhlížíme se. Tenhle ajil není větší než ajily, které už známe, ale zdá se být mnohem prostornější. Nestojí tu dřevěná konstrukce postele a místo truhel tu mají jen kožené pytle – Kara-Su je „kočovní kolchoz“.

„To samozřejmě neznamená, že jsme ještě nomádi jako dřív,“ vysvětluje předseda. „Už druhý rok pěstujeme oves a žito, ukládáme i seno na zimu, máme dokonce už první teplou stáj pro dojnice a klisny; ale několikrát do roka ještě měníme stanoviště kvůli pastvinám. Časem, až budeme pěstovat dostatek vydatného krmiva, kočování zanecháme. Už se začínáme zařizovat nastálo. Vláda, která nám už dvakrát dala peníze z fondu pro podporu usedlého života, nám příští rok dá prostředky, které potřebujeme, abychom postavili sýpku, druhou velkou stáj, dětské jesle a malou půjčovnu knih. Školu pro děti už máme, společnou s několika dalšími kolchozy; ale samozřejmě že si později zřídíme vlastní. Z dospělých se minulou zimu většina naučila číst a psát, novým písmem, které, jak jsem se doslechl, používáte i vy...“

Zatímco vypráví, ajil se zaplňuje. Přicházejí muži, ženy i děti, přisedávají si kolem ohně a s patrnou pýchou naslouchají svému předsedovi, který se za doby svých studií v kolchoznické odborné škole naučil tak dobře rusky.

Na šikmé stěně vedle cejchovacího železa – cejchovadlem stejného druhu označoval své koně pravděpodobně už Džungar⁶ za Čingischánových časů – visí Leninův portrét zamlada a velkýma dětskýma očima shlíží na ženu, která z kumysu, zkyšaného kobyliho mléka, na počest zahraničních hostů loví ohnutým ukazovákem mrtvé mouchy; mezi prastarými koženými lahvemi z kravských vemen a hovězích paznehtů stojí krabička se zubním práškem a z lovecké brašny, na níž je upevněna prachovnice a váček na kulky – zhmotněné sny mých školních dob – vyčnívá číslo novin *Kyzyl Ojrot* (Rudé Ojrotsko).⁷

Beran je dovařený.

Polévku rozlévají do dvou mís; jedna je pro hosty, druhá pro hostitele. Pak před Alex postaví nádobu ne nepodobnou vědru, s žebírky a kousky svíčkové; úplně

6 Džungarové je souhrnné označení pro obyvatele Džungarského chanátu, poslední velké nomádské říše ve stepích Střední Asie.

7 Pod tímto názvem vycházelo v letech 1925–1948 společensko-politické periodikum Altajského kraje.

nahore leží „teš“, čestná kost pro ženy mezi hosty.

V hlubokých dřevěných šálcích bez oušek připravují čaj (na altajský způsob: se solí, mlékem, máslem a tolkanem),⁸ z ruky do ruky jde vlažná araka (kořalka z mléka, průhledná jako voda) a čistounký, příjemně perlivý kumys.

Po jídle snímá jeden stařec z veřejí dvoustrunný nástroj s dlouhým krčkem a tělo bubínku a začíná zpívat. Melodie je staletá, ale text, který nám Adijok překládá, je zcela nový:

Když vrané hřibě bylo malé,
chodili jsme pěšky;
když vládl bílý car,
mlátili nás holí.

Co teď vrané hřibě dorostlo,
jezdíme si po světě;
co teď cara vyhnali,
žijeme svobodně, bez hole.

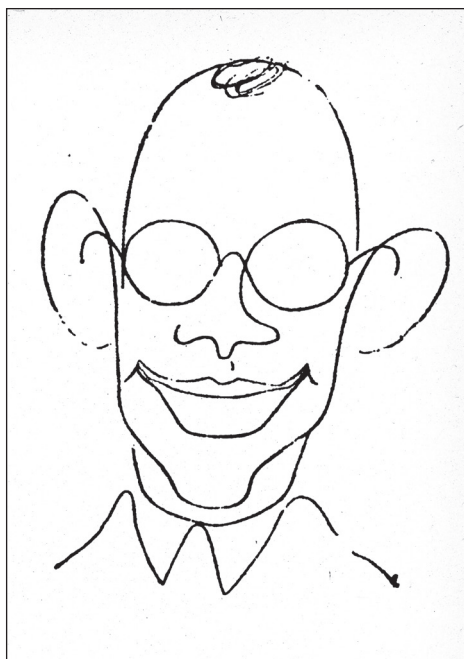
Melodie se v pronikavé kudrlince ještě jednou vzepne, pak temnými hrdelními tóny doznívá.

Ticho.

Pak stařec lámanou ruštinou řekne:

„Jo, co teď car už není...“

Opět ztichne, opře se bradou o ruce a upřeně hledí před sebe. Na co myslí? Na dobu snad, kdy na Altaji seděli úředníci a četníci bílého cara? Kdy v celém okrese Ulagan⁹ bylo čtrnáct kostelů, ale jen jedna škola, a jediný kousek země, na kterém se dařilo pšenici a zelenině, patřil mnichům? Kdy „domorodci“ byli hnáni od pastviště k pastvišti, stále dál na jih, čím dál výš do hor – lid bez půdy, lid bez písma, lid beze jména, nenáviděný vyprovokovanými Kyrgyzy a Chakasy,¹⁰

Franz Carl Weiskopf na karikatuře Adolfa Hoffmeistera (repro Adolf Hoffmeister: Podoba a předobrazy. Praha, Československý spisovatel 1988)

8 Na dno šálku se nasype vrstva tolkanu (hrubé mouky z praženého ječmene nebo pšenice), prstem se přitlačí na dno a osolí se, poté se nalije čaj; někdy se přidá kousek másla a mléko.

9 Ulaganský rajon (okres) je jedna z deseti správních jednotek Altajské republiky. Nachází se na východě republiky, jeho správním centrem je vesnice Ulagan.

10 Chakasové jsou turkický národ, obývající zejména Chakaskou republiku na jižní Sibíři, v povodí řeky Jeniseje.

opovrhovaný Rusy, kteří vždycky rozbíjeli číši, ze které se napil „Kalmyk“,¹¹ „malý Tatar“, „páchnoucí vyuzený sýr“...

Pravděpodobně na to myslel, protože náhle zvedl hlavu a řekl:

„Jo, teď je všechno jiné. Teď jsou všichni svobodní a všichni si rovni a všichni bratři, Ojroti a Rusové a Chakasové a Kyrgyzové...“

Opět se odmlčel. Pak pokračoval:

„U nás tady jsou všichni bratři, ale u vás? Ptal jsem se a řekli mi, že máte domy ze železa a skla a lodě velké jako naše hory a vozy, které jezdí pod silnicemi měst; slyšel jsem, že u vás jsou školy, které jsou velké jako města; slyšel jsem, že máte víc učenců, než má Altaj¹² stromů; slyšel jsem, že u vás už není nikdo, kdo by neuměl číst a psát... a přesto z vyprávění tabyše vím, syn to četl v novinách, že ve vaší zemi Germánii jsou lidé, mnoho set tisíc lidí, kteří chtějí zabít jiné lidi, jen proto, že nejsou z téhož kmene – jak je to možné?“

Hledí na mě, čeká na odpověď.

Já mlčím.

Mimovolně se mi vybavují „slova na uvítanou“, která mi předtím předali pionýři:

„...a tak, drazí hosté, již jste přišli do našich odlehlých končin, tak vzdálených ode všech kulturních krajů, uvidíte u nás ještě mnoho pozůstatků temnoty a divokosti, které jsme zdědili z hanebné minulosti a proti nimž ze všech sil bojujeme; a vaše bystré oko, uvyklé pohledu na doklady velké kultury...“

Stařec si přiložil ruku k uchu. Čeká odpověď na svou otázku – ale ach, je těžké na takovou otázku odpovědět; je těžké na takovou otázku odpovědět, když člověk sedí na hunském sedle, u otevřeného ohně ojrotské jurty, daleko ode všech „dokladů“ velké kultury, dva dny jízdy od mongolských hranic a jen půldruhého od modrých pralesů a bílých řek země zlata Urianchaj.¹³

11 Kalmykové jsou mongolský národ, potomci mongolských kmenů žijící převážně v Kalmycké republice, která se rozkládá v Ruské federaci severně od Kaspického moře.

12 Pohoří Altaj je téměř 2000 km dlouhý a 600 km široký horský systém v centrální Asii na rozhraní Ruska, Kazachstánu, Číny a Mongolska. Jeho nejvyšší vrchol Bělucha (4506 m) je zároveň nejvyšší horou Sibíře. Jméno Altaj pochází z mongolského slova Altan (Zlaté hory).

13 Urjanchaj je dnešní Tuvinská republika v Ruské federaci na jižní Sibíři. Republika Urjanchaj vyhlásila v roce 1911 během mongolské revoluce nezávislost na dynastii Čching v Číně. V roce 1914 se stala pod názvem Urjanchajský kraj protektorátem Ruské říše. V roce 1921 zde bolševici vyhlásili Tuvinskou lidovou republiku, která byla formálně nezávislým státem, než se v roce 1944 přičlenila k SSSR jako Tuvinská autonomní oblast v rámci Ruské sovětské federativní socialistické republiky.

Lékař z Ulaganu

Spoléhající na Adijokovu předpověď počasí jsme z kolchozu Kara-Su vyrazili dlouho před východem slunce, abychom co největší kus cesty urazili v ranním chladu.

Nad oblymi vrcholky hor a nad svahy pomalu nastává svítání.

Dole, v údolích, dosud sedí husté chuchvalce nočních mlh.

Je chladno. Po mdlé nízké obloze malátně plynou velká šedomodrá oblaka. Vypadá to, že v kalném vlhkém vzduchu visí déšť a co chvíli se spustí. Ale Adijok zůstává u své včerejší předpovědi: „Bude horký, bouřkově dusný den, ale pršet nebude!“ A když si Adijok hraje na proroka počasí, dá se mu – to už ze zkušenosti víme – věřit. Jaké přijde počasí, čte z větru a mraků, stejně jako z trávy přečte, že tady přenocoval medvěd, k jehož snídaňovému útulku pravděpodobně záhy přijdeme. (A správně, o chvíli později mjííme vybraný úl lesních včel.) Anebo jak z křoví vyčte, že jeho větvičky okusoval jednorozční kozel. („Jak víš, že to byl jednorozční kozel, Adijoku?“ „Kdyby byl starší, ožíral by vyšší větve, tam je kůra tenčí a chutnější.“)

Začínáme stoupat. Koně jsou odpočatí a přidávají do kroku, ani je nemusíme pobízet. Louky se střídají s malými lesky. Louky jsou neuvěřitelně pestré; světle žluté altajské lilie, modré zvonky, karmínově červené „altajské mýdlo“, bílé vločky třeslice, červenofialové divoké pivoňkové růže. Lesy jsou modrozelené, světle smaragdové a stříbřité: cedry, modříny, jasany.

Tráva a květiny nám místy sahají až po bradu; koně pak jako by plavali, pohazují hlavami a řehtají. Údery jejich kopyt znějí měkce a přidušeně, jako by šli v plstěných podrážkách.

Začíná volat kukačka.

Adijok ji napodobuje, jednou, dvakrát.

„Jaš-tüd, kaak-söök, jaš-tüd, kaak-söök!“

„Co to znamená, Adijoku?“

„Mladý modřín, vyschlé kosti! To volá kukačka podle jedné staré legendy, která vznikla tady v těch končinách... Ano, ano, hned vám ji povím, jen co si vyčistím dýmku!“

Přepečlivě vyklepal svou dlouhou tenkou fajfku z rohoviny, dřeva a mosazi, nacpal ji a zapálil starým zapalovačem z oceli a kamene, přivěšeným k červenožlutému váčku na tabák ze surové kůže.

„Legendu o kukačce znám od nejproslulejšího altajského tšörčökčiho, vypravěče pohádek. Jmenoval se Khabak a zemřel, když mi bylo dvanáct let, ale ještě si velmi dobře vzpomínám, jaké to bylo, když k nám přišel do naší osady. Vždycky když dorazila zpráva, že nás navštíví některý tšörčökči, připravily ženy velké množství tolkanu, vyhledaly tučného berana, sud na kumys naplnily čerstvým kobyliním mlékem a přichystaly nádoby na pálení araky. Také se vyhledávaly dárky pro tšörčökčiho: kožené láhve na araku, váčky na tabák, pytlíky s tolkanem a tabákem. Když byl ohlášen Khabak, uchystávaly se zvláště cenné dárky: pěkná dýmka, kožešinová čapka, dva nebo tři berani, někdy dokonce kůň. Po příchodu pohádkáře se všichni shromáždili v největším ajilu. Jedlo se, kouřilo, pilo. Tšörčökči seděl na čestném místě, vlevo

nahoře u ohně vedle něho ležel na medvědí kůži jeho khaiči, strunný nástroj s dlouhým krčkem. Večer začal tšörčökči zpívat a vyprávět. Většinou vyprávěl až do rána, ale stávalo se, že jediný příběh trval i tři noci; to se pak spalo přes den a od západu do východu slunce se naslouchalo tšörčökčimu. Byly to vždy tytéž bajky a báje, ale každý tšörčökči měl svůj vlastní styl. Když vyprávěl Khabak, člověk měl pocit, že tam byl spolu s ním, když altajští hrdinové a obři cválali přes jedovatá jezera a hořící hory, když v těle medvěda nebo hada našli dvojedinou duši nepřítele a jeho koně a zabili ji nebo jak před každým dobrodružstvím hovořili se svým ořem: ‘Černá hubo, ve dne mé křídlo, v noci můj společníku, co radíš, abych učinil?’

Ale chtěl jsem vám vyprávět legendu o kukačce. Tedy: zde v ajmaku¹⁴ Ulagan žil jednou muž se svou ženou a sestrou. Jednoho dne tudy vyjel na koni přes hory do Mongolska a už se nevrátil. Žena a sestra čekaly a čekaly, dokud kam¹⁵ nezvěstoval, že muž zemřel. Žena seděla dva dny v ajilu, nechala vyhasnout ohně, plakala a naříkala, pak ale vstala, umyla si oči, rozdělala oheň a uvařila čaj. Sestra naopak zůstala sedět a plakala dál, tři dny, pět dní, půl měsíce. ‘Neplač,’ řekla jí švagrová, ‘je u poraženého dobytka a obětovaných koní v druhém Altaji a už se nevrátí, jakkoli ho voláš zpět. Pojď, pomoz mi hledat kořeny kandyku,¹⁶ jsou zralé a sladké!’ Ale sestra nechtěla na bratra zapomenout. Zvolala: ‘Nechci žít, když je bratr mrtev. Chci se stát ptákem a hledat jeho mrtvolu.’ Ani to nedořekla, a už se začala scvrkávat. Z jejích paží se stala křídla, nos se proměnil v zobák. Vznesla se do výšky, švagrová se jí snažila zadržet, ale zachytila jen pravou botu, kterou jí stáhla z nohy. Sestra však už byla ptákem a vyletěla dymníkem ven. Letěla na východ, k mongolským horám, dál a dál, až v ajmaku Koš-Agač¹⁷ našla pod modřínem bratrovu kostru. Posadila se na nejvyšší větev a svěřila větru svůj nářek, aby jej odnesl na sever a západ! ‘Nic tu není než modřín! Nic tu není, jen hromádka vysušených kostí!’ Naříká tak až do dnešního dne. Je to panna, proto nemůže živit své mladé; klade vejce do cizích hnízd. Mláďata vysedí jiní ptáci a pak je krmí. Ona však sedí na modřínu a naříká: ‘Jaš-tüd, kaak-söök! Jaš-tüd, kaak-söök! Mladý modřín, vyschlé kosti!’

Poslední, nevysoký kopec. Jsme v nejvyšším bodě průsmyku. Před obětním kamenem, který i tady na nejvyšším bodě, stejně jako ve všech ostatních průsmycích, stojí v cestě, se pasou dva koně. Zpoza neopracovaného balvanu, na němž jsou upevněny staré obětní dary – rozpadající se cáry lněného plátna a seschlé kožešiny – stoupá tenký proužek bílého kouře. Vedle nákladního sedla leží v trávě dvě plechové krabičky. Na obou je stejný nápis, nahoře ojrotsky, podtím rusky: „Kam [když] ani pop, ani bůh Erlik,¹⁸ ani všichni svatí ti zdraví nezajistí, ani tě nevyhlídí z nemoci. Cítíš-li se nemocen, jdi k lékaři!“

14 Ajmak je místní administrativně-správní jednotka, okres.

15 Kam je altajský šaman.

16 Kandík (*Erythronium*) je rostlina z čeledi liliovitých. Ruské jméno *kandyk* je přejaté z turkických jazyků, kde znamená „psí zub“ podle tvaru cibulek.

17 Koš-Agač je obec v Altajské republice u mongolských hranic, správní středisko stejnojmenného okresu. Založili ji v roce 1801 ruští kupci a vede tudy významná Čujská dálnice (*Čujskij trakt*), spojující Novosibirsk s Altají a Mongolskem.

18 Erlik je v turkické a mongolské mytologii vládce podsvětí, království mrtvých.

Adijok ukazuje na krabičky a říká:

„Lékař z Ulaganu. Takže se s ním přece jen ještě setkáváme.“

V Ulaganu, hlavním městě nejdlehlějšího a nejnepřístupnějšího ajmaku, nám toho předtím hodně vyprávěli o mladém doktorovi, který tam působí jako první a zatím jediný lékař. Ukázali nám provizorní nemocnici, kterou zřídil ve starém domě popa, i hrubou stavbu nové nemocnice, kterou stavějí podle jeho plánů. Jeho samého jsme na vlastní oči nespatriili; několik hodin před naším příjezdem ho zavolali k těhotné ženě, která už čtyři dny ležela v bolestech, někam do hor, šedesát nebo sedmdesát kilometrů od Ulaganu.

Nyní vychází zpoza obětního kamene, štíhlý mladý člověk v příliš velkých jezdeckých botách. Ví, kdo jsme, neboť tabyš o našem příchodu dorazil do Ulaganu dlouho před námi; vztáhl k nám obě ruce a zvolal:

„To je dobře, že jsem vás ještě stihl! Už jsem se tak těšil na návštěvu z Evropy, a pak do toho na poslední chvíli přišel ten porod kleštěmi. Pojd'te, sesedněte s koně a vypijte si se mnou sklenici čaje, je právě hotový.“

„Ruský,“ dodává rychle, protože ho ujišťujeme, že bychom si rádi na půl hodinky odpočali, ale nemáme žízeň. „Ruský čaj s cukrem, ne altajský s máslem a solí, i když ani ten nechutná špatně, když si na něj člověk zvykne.“

Za ty tři roky, co tu žije a pracuje, se z něho stal poloviční Ojrot. Zná hory a zná lidi z Ulaganu, ví, jak myslí a jednají, a mluví jejich jazykem. Nenastane v okrese vážnější zdravotní případ, u kterého by se na něj neobrátili o radu a o pomoc.

„Ale nebylo to tak vždycky,“ konstatuje, když teď přišla řada na něho, aby vyprávěl a podal nám informace, potom co jsme celou hodinu hovořili o naší cestě a odpovídali mu na stovky jeho otázek o „světě venku“, o Berlíně, Moskvě i o Ojrot-Tura,¹⁹ „v prvních dobách bylo všechno úplně jinak!“

Přišel rovnou z univerzity, z velkoměsta. Od Volhy. Země, lidé poměry, všechno se mu tady zdálo být víc než cizí, zdálo se mu to tu divoké a nepřátelské.

„Ulagan je ještě i dnes nejzaostalejším místem Ojrotska, ale jak to teprve vypadalo před třemi roky! Dnes máme šestnáct škol, deset středisek likbez²⁰ (likvidace analfabetismu), provizorní nemocnici, dvě pohotovosti, dvě organizace pomoci při

Titulní strana z knihy F. C. Weiskopfa *Zukunft im Rohbau*: 18 000 Kilometer durch die Sowjetunion (Berlin, Malik 1932)

¹⁹ Název Ojrot-Tura nesl v letech 1932–1948 dnešní Gorno-Altajsk, hlavní a jediné město Altajské republiky.

²⁰ Likvidacija bezgramotnosti.

porodech, dva dětské domovy, Kooperativy, poštovní úřady, agronomické poradny, veterinární střediska, dětské jesle, instituce dalšího vzdělávání. Před třemi lety tady neexistovalo z toho všeho nic. Jistě, sověty byly od dvaadvacátého i tady,²¹ ale byly v rukou bejů²² a saisanů,²³ a tak až do osmadvacátého – tehdy tady byla utvořena první stranická buňka – tu panovaly takřka stejné poměry jako před revolucí: ze sta lidí uměl číst a psát jen jeden jediný; devět desetin obyvatelstva byli nomádi; neznali tu dokonce ani vozík tažený koněm. Zato tu nebyli téměř žádní ‘pohané’. Mniši od Čulyšmanu²⁴ a diákon Iltějev se v letech boje proti burchanismu²⁵ činili: téměř veškeré obyvatelstvo bylo s pomocí saisanů, které si koupili, a pod nenápadným tlakem četnictva pokřtěno. Takže aspoň ve statistice altajské misie se nejzaostalejší ajmak ocitl před všemi ostatními okresy.

Až do mého příchodu ošetřovali nemocné kamové, šarlatáni a – spíš výjimečně – ranhojiči. Ošetření vypadalo v nejlepším případě takto: felčara zavolali k nemocnému, až když už mu nebylo pomoci, a felčar ho měl uzdravit nějakým kouzlem. Velmi často se také stávalo, mně samotnému se to na počátku mé činnosti často přihodilo, že při náhodném setkání v horách se ranhojiče zeptali: ‘Nemohl bys mi nějak pomoci? Občas mě bolí v levém uchu.’ Felčar pak obvykle sáhl do brašny, vyndal nějaký prášek nebo pilulku a ten ‘záračný lék’ pacientovi prodal. Nejednou ale taky příběhl nějaký posel a hlásil: ‘Babykaj Tonybajev spadl s koně; má bolesti na prsou a v hlavě. Dej mi nějaký medikament!’ Pochroumaný ležel padesát nebo šedesát kilometrů daleko v nějakém zastrčeném ajilu a s koně spadl třeba už před týdnem. Nadělalo spoustu zlé krve, že jsem v takových případech nevyrukoval hned s nějakou medicínou, ale chtěl jsem nemocného napřed vyšetřit. Tehdy ale nebylo možné vyšetřit ani pacienty, kteří se dostavili osobně: nesvlékli se. Bylo zapotřebí mnoha hodin přesvědčování, abych jim vysvětlil, že lékař není kouzelník, který vidí skrz šaty. Přesto jich mnoho zase sedlo na koně a odjelo, hlavně ženy: nesvlékly se.“

Teď se to pochopitelně změnilo. Teď ví každý – díky tabyši – že u doktora je třeba se svléknout, pokud má člověku pomoci. Občas se začne svlékat dokonce i posel, který má doktora odvést k nemocnému.

„Ale ostych se svléknout nebyla ta největší potíž, se kterou jsem musel zápasit. Byla tu také pověra, že lékař, stejně jako kam, může pomoci buď okamžitě, anebo vůbec ne. Lidé žádali, abych jim během několika hodin přičaroval zdraví, a nedali se přimět k delším léčebným kúram. Naštěstí,“ při těch slovech se musel zasmát, „byla tehdy spousta případů kapavky. Říkám ‘naštěstí’, protože u léčení kapavky,

21 Viz pozn. 13.

22 Bej nebo beg je původně turecké označení kmenového náčelníka v muslimských zemích. Od 19. století se slovo užívalo jako titul některých panovníků, ale také vysokých důstojníků a úředníků.

23 Zajsang (z čínského slova *čaj-sian* pro kancléře či velkovezíra) je starobylý titul používaný Mongoly, Burjaty, Kalmyky a Altajci jako označení dědičného vládce.

24 Náhorní plošina Čulyšman se nachází na východě pohoří Altaj v Ulaganském okrese Altajské republiky.

25 Burchanismus je náboženství (a zároveň národně-politické hnutí) Altajců, které vzniklo počátkem 20. století v Gorno-Altajsku (tehdejší Ulale).

zejména pokud to jsou pacientky, lze velice rychle dosáhnout příznivého obratu, tedy téměř 'čarovat'. Příznivý zvrát, který nastal hned po několika injekcích, mi dopomohl k první důvěře. Přispěla k ní i jedna zdařilá operace. Byla první, kterou jsem měl provést, tři nebo čtyři týdny po mém příchodu. Císařský řez. Ještě dnes je mi úplně nanic, když si vzpomenu, za jakých podmínek jsem tehdy musel operovat: asistovaly mi dvě velice narychlo a naprosto provizorně zaučené sestry, se kterými jsem se dokázal dorozumět jen tak tak. Nějaký operační stůl neexistoval; nahradila ho velká dřevěná truhla; nástroje jsem převažoval v samovaru; tampony a obvazy ležely v košíku visícím na stromě. Celá operace proběhla pod širým nebem, jako na obvazišti ve válce. Nejhorší ale bylo, že jsem neměl ani nejmenší chirurgickou zkušenost; vždyť jsem právě přišel z univerzity. Císařský řez jsem nikdy neviděl ani z dálky; veškeré vědomosti jsem načerpal z chirurgické příručky, ve které jsem si několikrát přečetl kapitolu o císařském řezu. Bylo to skutečné dobrodružství; ale dobrodružství nepřijemné, takové, které patřičně pocuchá nervy, člověka deprimuje a nahání mu strach.

Vůbec je moje praxe dlouhá řada samých dobrodružství. Musím vyťahovat zuby a léčit dětské nemoci a dlahovat zlomené nohy a ošetřovat ekzémy; musím být internistou a chirurgem i lékařem chorob nervových a gynekologem v jedné osobě; musím mít přednášky o 'hygienickém minimu' a vzdělávat porodní báby; musím řídit stavbu nové nemocnice a vykonávat inspekce v ranhojičských stanicích; musím míchat masti a vést evidenci o vydaných lécích a posílat zprávy do Oirot-Tura; musím za měsíc přijmout tři sta návštěv a zhruba dvacet sám vykonat. Kolikrát musím jet sto kilometrů za nějakým nemocným, jsou to dva dny ztracené pro jakoukoli jinou práci, a tu je třeba pak po nocích dohánět.

Průkopnická práce? Boj v přední linii? To zní pěkně, a pěkně to taky je. Člověk cítí, že tu je nezbytný a užitečný, a člověk cítí, že slouží velkému, bouřlivě rostoucímu dílu, a to je nádherný pocit, ale občas by člověk chtěl mít přece jen hodinku pro sebe; chtěl by si přečíst knihu, ne, žádný román, tak daleko moje přání nejdou, ale nějaké vědecké dílo. Člověk by měl vědět, co je nového v jeho oboru, měl by se dál vzdělávat... Ale co to tady povídám? Však ještě budeme mít čas na učení, i na romány. A nebude to ani tak dlouho trvat. Ještě jeden dva roky, a máme vyhráno. Pak už tady taky budou nové kádry, lékaři, inženýři, lékárníci, mechanici. To všechno už roste do výše. Úplně odzdola. Všude. Roste to, říkám vám, že to roste! A až sem zase přijedete za pár let..."

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Kapitoly „Tabyš z Germánie“ (Tabysch aus Germanien) a „Lékař z Ulaganu“ (Der Arzt von Ulagan) jsou převzaty z knihy Franze Carla Weiskopfa Zukunft im Rohbau: 18 000 Kilometer durch die Sowjetunion (Berlin, Malik 1932, s. 244–251 a 278–290). Obálka John Heartfield. V češtině text vychází poprvé.

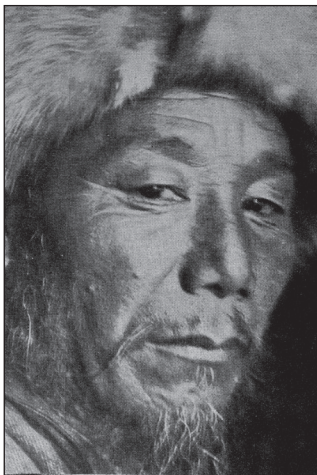

JIŘÍ WEIL (1900–1959)

Spisovatel, literární kritik, překladatel, znalec a propagátor ruské moderní a sovětské literatury, sovětského divadla a filmu. Publikoval v řadě meziválečných periodik. Byl členem Svazu moderní kultury Devětsil a literární skupiny Blok (1936–1938). Patřil k organizátorům Komunistické studentské frakce (Kostufra) na Karlově univerzitě, v roce 1925 vstoupil do KSČ. V letech 1923 až 1931 byl zaměstnán v tiskovém oddělení sovětské mise v Praze jako překladatel. Poté byl redaktorem nakladatelství Karel Borecký (1931–1932), týdeníku *Tvorba* (1932–1933) a deníku *Rudé právo*.

Sovětské Rusko Jiří Weil poprvé navštívil v roce 1922 v rámci mládežnické delegace jako dopisovatel *Rudého práva*, v roce 1923 se zúčastnil v Moskvě čtvrtého kongresu Komunistické internacionály. V roce 1933 odjel z pověření KSČ do ústředí Kominterny, kde pracoval jako překladatel v nakladatelství cizojazyčné literatury. Zároveň přispíval do československého levicového tisku. Za ne zcela vyjasněných okolností se počátkem roku 1935 dostal do soukolí politických čistek v komunistickém aparátu, následujících po vraždě Sergeje Kirova. Byl propuštěn z nakladatelství, vyloučen z KSČ a odeslán jako tiskový pracovník do Střední Asie. Nejprve pobýval v československé vystěhovalecké komunitě Interhelpo u města Frunze v Kyrgyzstánu, později na Balchaštroji – gigantické stavbě druhé pětiletky budované vězni Karlagu v nehostinných oblastech kazachstánské Karagandy. Návrat do Československa byl Weilovi umožněn (pravděpodobně také díky intervenci Julia Fučíka) v listopadu 1935, poté se živil jako publicista a překladatel na volné noze. V roce 1937 publikoval v nakladatelství Družstevní práce v Praze soubor reportáží o československých dělnících v Sovětském svazu *Češi stavějí v zemi pětiletok* a svůj první román *Moskva-hranice*, do nějž přetavil svůj moskevský příběh. Volné pokračování románu pod názvem *Dřevěná lžíce* Weil pod tlakem kritiky před vydáním stáhl a za jeho života nevyšlo (poprvé v samizdatu v roce 1978 a oficiálně teprve v roce 1992 v nakladatelství Mladá fronta).

V době okupace byl Jiří Weil pronásledován pro židovský původ. Transportu do koncentračního tábora se vyhnul nejprve uzavřením „smíšeného“ manželství, poté fingovanou sebevraždou a konec války prožil v ilegality. V poválečném období pracoval jako vedoucí redaktor Evropského literárního klubu (1946–1949), poté jako vědecký pracovník Státního židovského muzea v Praze. Po únoru 1948 byl v důsledku znovuoživení rukopisu *Dřevěné lžíce* vyloučen ze Svazu československých spisovatelů a dočasně nesměl publikovat. Většina jeho prozaických děl mohla vyjít až po jeho smrti.

Typ kirgizského kolchozníka-úderníka.

Sníh leží stále na horách, Řetěz hor strmi nad celým městem Frunzem, zdá se, že se hory přímo vznášejí nad městem, jsou hranicí pozadím, jež jako bílá čára podtrhuje město. Hory jako by se nesvažovaly, jako by byly bílým opěvněním. Zdá se, že v nich není života. Divá-li se na ně z oken Interhelpa, vidíš jen neprve hoře hnědé skály, pak výšoké bílé hory, pak modré nebe. Zdá se, že není cesty do hor. Strmi tak srážně, vypadají tak mrtvě, není vidět žádných stromů. A není vidět ani poloky, ačkoliv ovšem je zřejmé, že voda teče z hor, že ledovce dodávají stále vláhu vyprahlé půdě dole na rovině. Dole jsou stromy a stroužky aryky, jak jim zde říkají, zavodňovací příkopy. Mrtvá, žlutá země, všechna zazelena, když se jí dotkne voda srubů. Tam kde není voda, je vyprahlá step. Tam, kde teče voda strouhami, roste všechno: brambory, cukrovka, pšenice, kapusta i ovocné stromy. Potok, než dojde na roviny, je zachycen v horách v hlavním aryku, kde sedí hlavní mirab. Tisíce věků leží na této hodnosti. Je to hodnost vznešená, snad ve středověku nosil mirab purpurové chaláči, snad se mu lidé klaněli v prachu země. Mirab rozděljuje vodu. A voda znamená život. Ten, kdo má v rukou vodu, má v rukou i lidský život. V středověkých legendách je největší hrdinou ten, kdo dal lidu vodu, kdo vykopal příkopy a strouhy, kdo proměnil mřivou step v kvetoucí kraj. Voda se pečlivě dělí, řekl bychom, měří na litry. Litry vody znamená smích a radost, znamená lásku a štěstí, voda byla před bolševickou mocí výsadou bohatů, vodou zotrfovali lidé, vodu dostali ruští a němečtí kolonisté a Kirgizové a Kazáci byli zahánáni do hladových stepů, nebo do pustých hor. Níž a níže běží voda, neprve jako horský proud, pak se zastaví u hlavního aryku a odtud již běží strouhami. Pak je to již katná, hnědá voda, jež proudí lině v malých stroukách, jež oplodňuje táčnou zemi. Dole vidíme jen aryky. S trojkou koní stoupáme do hor po rozštělené cestě, plně výlomá. Počkáváme cestou vzduš, naložené senem, dvoukolký, kirgizský arby, tažené veloudem. Počkáváme Kirgizy jedoucí na ostech, jež vypadají jako velci

296

jarov k irgiz

j. w. — frunze 28. dubna

psi, nohama se dotýká Kirgiz země, zdá se, že takové malé zvíře nekonečně trpí pod velkou tíhou a že se musí každou chvíli svalit na rozemklé stezce, kamenité půdě, ostrí kameny se mu musí zarezávat do nechráněných kopyt, takové zvíře, jež je spíše hračkou a vycpanou figurou pro potěšení dětí. Avšak hrzy polkámě osla, jenž na svém hřbetě nese dva Kirgize a nyní již víme, že osel vydrží vše, vydrží více než lidé a velbloud. Je nekonečně trpělivý a nekonečně dojemný, statečně kráčí vpřed. Těžce stoupají koně do hor. Sedíme, čtyři lidé, v kirgizské brýče. Nědy, když koně jsou zpěnění, když ánavou sofa láhnou, seskakujeme s brýčkou v křehot a pouští Kara-kum. Tak zůstala tato brýčka dopravním prostředkem, neboť automobil po takových cestách nevyjede. Je to zvláštní brýčka, kde lidé sedí po stranách, takže každá dvojice vidí jen jednu část krajiny. A pojednou je krajina velmi živá. Dole se zdají hory pustými, ale čím více stoupáme, tím více potkáváme lidi, stromy, zvířata. Na sluneční stráni mají své nory sviškové a dávají se zvědavě na cestu pod nimi. V potůčném strouce vidíme starodávnou tobočku, bachratou, velkou černou s niklovým rámováním a neohrabaným uzávěrem, vytahujeme ji, doufajíc, že tu snad leží od prvního proniknutí Rusů do střední Asie a Sedmířetí, ale její obsah je úplně sovětský — led se dříváme na sovětské obilnice páčiky první pětiletky, jsou všude tyto papírky, podobné bankovkám od Něgoreloho až do Kamcatky, tyto papírky, jež znamenají magnitogorské peči a uhlí Kuzbasu, Dněpropres a Stalingradský traktorstroj, znamenající žací stroje a sovětské bluminy, znamenající chaláči Kirgizů a vysoké boty kolchozníků, znamenají však také lásku a důvěru sovětského lidu ke své vládě — diktatuře proletariátu. Vedle níže je tu asi čtyřicet kopejek a nějaké datové dokumenty kolchozníků. Kládem zase vše pečlivě do tobočky, abychom je odevzdali v nejbližším selském sovětu. Míjíme Staropavlovku, nyní Bajtyk. Byla to vesnice ruských kolonistů, na následně uzmulé zemi Kirgizů, přední hůlka carské politiky v horách, kde za práci čeledínů Kirgizů, kteří po západu slunce se nesměli ve vesnici ukázat, podobně jako Kafrové na plantážích bílých v jižní Africe, bohatli kuláci. Revoluce zde provedla svůj škrť a uvedla všechno do pravých kolejí. Na následně uzmulé zemi byli zase Kirgizové. Avšak nebydli již ve špinavých jurtách, nýbrž v domech bývalých kulaků se střechami z cihlových tašek, v domech vystavěných za jejich práci, za práci Kirgizů, kteří se nesměli ve vesnici ukázat po západu slunce. Revoluce státní a boří, revoluce mění a napravuje. Vrátila Kirgizům jejich zemi a změnila jejich zvyky. Neboť člověk který žije ve

zděném domku se střechou z červených tašek, nebo plechu, člověk, který žije v kolchozu a jehož děti chodí do školy sedmiletky, jenž se léčí v ambulatoři, čte noviny, poslouchá radio, je úderníkem a chodí do politického kraczku, je jiný než člověk, který žije ve špinavé jurtě, spí na špinavé plsti, žije ve kobylím mléce a kočuje z jednoho hubeného pastvíska na jiné. A chce-li vidět nejpádnější důkaz změny, jež nastala u Kirgizů, změny, jež způsobila revoluce — je to vepř. Ano, vepř. Je jich mnoho v kirgizské vesnici. Malá podsvícená pobíhají vesele po ulici, všude je slyšet chrochtání, o kousek dřeva se pěkně dře velký vepř. Počkejte, co je na tom divného? To je ale velká revoluce, Kirgizové byli mohamedáni. Takoví zvláštní mohamedáni, poněvadž Koran je, jak známo, psán arabsky a devadesát devět procent jich bylo negramotných, natož aby ještě uměli arabsky. Kromě toho předpokládá Koran mšiřtu a muzzina, ale pochopitelně není možno tatat mšiřtu i s věží po horách. Avšak jedno jim bylo vštepno mohamedánskými mullay a to věděli pevně — opovržení k vepři, ke strašlivému zvířeti, jehož maso jedí nevěřící a když sni kousek masa Kirgiz, přijde okamžité do pekla. A co je peklo, to si dovedli představit. Viděli jej dole na zemi, když z nich carští úředníci mačkali daně, když je odkopávali carští kolonisté, když jim dřeli svorné kži bojové a kuláci. Takže vepřové nendivěli prudkou nenávisti a jeho název byl nejstrašnější nadávkou. Nyní si ovšem libují na vepřové pečínce a na sádle pečou takové zvláštní placky. Tak revoluce stará a boří, mění a napravuje. Je všude a je nepřímožitelná.

Tak se osla

Jaro v kirgizských horách

F r u n z e, 2 8. d u b n a

Sníh leží stále na horách. Řetěz hor strmí nad celým městem Frunzem,¹ zdá se, že se hory přímo vznášejí nad městem, jsou hranicí, pozadím, jež jako bílá čára podtrhuje město. Hory jako by se nesvažovaly, jako by byly bílým opevněním. Zdá se, že v nich není života. Díváš-li se na ně z oken Interhelpa, vidíš jen nejprve holé hnědé skály, pak vysoké bílé hory, pak modré nebe. Zdá se, že není cesty do hor. Strmí tak srážně, vypadají tak mrtvě, není vidět žádných stromů. A není vidět ani potoky, ačkoliv ovšem je zřejmé, že voda teče z hor, že ledovce dodávají stále vláhu vyprahlé půdě dole na rovině. Dole jsou stromy a stroužky aryků, jak jim zde říkají, zavodňovacích příkopů. Mrtvá, žlutá země všechna zazelená, když se jí dotkne voda struh. Tam, kde není voda, je vyprahlá step. Tam, kde teče voda strouhami, roste všechno: brambory, cukrovka, pšenice, kapusta i ovocné stromy. Potok, než dojde na roviny, je zachycen v horách v hlavním aryku, kde sedí hlavní mirab. Tisíce věků leží na této hodnoti. Je to hodnota vznešená, snad ve středověku nosil mirab purpurový chalát, snad se mu lidé klaněli v prachu země. Mirab rozděluje vodu. A voda znamená život. Ten, kdo má v rukou vodu, má v rukou i lidský život. V středoasijských legendách je největší hrdinou ten, kdo dal lidu vodu, kdo vykopal příkopy a strouhy, kdo proměnil mrtvou step v kvetoucí kraj. Voda se pečlivě dělí, řekli bychom, měří na litry. Litr vody znamená smích a radost, znamená lásku a štěstí, voda byla před bolševickou mocí výsadou boháčů, vodou zotročovali lid, vodu dostali ruští a němečtí kolonisté a Kirgizové a Kozáci byli zahrnuti do hladových stepů nebo do pustých hor. Níž a níže běží voda, nejprve jako horský proud, pak se zastaví u hlavního aryku a odtud již běží strouhami. Pak je to již kalná, hnědá voda, jež proudí líně v malých strouhách, jež oplodňuje tučnou zemi. Dole vidíme jen aryky.

S trojkou kůň stoupáme do hor po rozbředlé cestě, plné výlomů. Potkáváme cestou vozy, naložené senem, dvoukoláky, kirgizské arby, tažené velbloudy. Potkáváme Kirgizy jedoucí na oslech, již vypadají jako velcí psi, nohama se dotýká Kirgiz země, zdá se, že takové malé zvíře nekonečně trpí pod velkou tíhou a že se musí každou chvíli svalit na rozměklé stezce, kamenité půdě, ostří kamenů se mu musí zařezávat do nechráněných kopyt, takové zvíře, jež je spíše hračkou a vycpanou figurou pro potěšení dětí. Avšak brzy potkáme osla, jenž na svém hřbetě nese dva

1 V roce 1825 byla na tomto místě založena pevnost Kokandského chanátu Pišpek, po jejím zboření zde vznikla stejnojmenná ruská osada. Když byla v roce 1924 v rámci Ruské sovětské federativní socialistické republiky zřízena Kara-Kyrgyzská autonomní oblast (od roku 1926 Kyrgyzská autonomní sovětská socialistická republika), Pišpek povýšil na její hlavní město. O rok později byl přejmenován na Frunze podle bolševického vojevůdce Michaila Vasiljeviče Frunzeho (1885–1925), který se zde narodil. Roku 1936 se Frunze stalo hlavním městem Kyrgyzské sovětské socialistické republiky. Od roku 1991 nese název Biškek jako metropole Kyrgyzské republiky.

Kirgize, a nyní již víme, že osel vydrží vše, vydrží více než kůň a velbloud. Je nekonečně trpělivý a nekonečně dojemný, statečně kráčí vpřed. Těžce stoupají koně do hor. Sedíme, čtyři lidé, v kirgizské bryčce. Někdy, když koně jsou zpěnění, když únavou sotva táhnou, seskakujeme s bryčky a kráčíme, zabořujeme se do bláta uprostřed poletujícího sněhu a větru, vanoucího s hor do údolí. Kirgizská bryčka je zvláštní vynález. Není pérovaná jako pouťové bryčky našich sedláků, a přece je pružnější. Hrkotá po rozbitých cestách, ale otřesy nejsou tak velké. Snad byla dlouho vymyšlena kolonisty-pionýry, aby vydržela jakékoliv cesty, snad ji někde vymysleli a přizpůsobili ukrajinští kulaci, táhnoucí za novou zemí do jižních krajů přes celé nekonečné Rusko, přes urálský hřbet a poušť Kara-kum.² Tak zůstala tato bryčka dopravním prostředkem, neboť automobil po takových cestách nevyjede. Je to zvláštní bryčka, kde lidé sedí po stranách, takže každá dvojice vidí jen jednu část krajiny. A pojednou je krajina velmi živá. Dole se zdají hory pustými, ale čím více stoupáme, tím více potkáváme lidi, stromů, zvířat. Na sluneční stráni mají své nory svišťové a dívají se zvědavě na cestu pod nimi. V potoční strouze uvidíme starodávnou tobolku, bachratou, velikou černou s niklovým rámováním a neohrabaným uzávěrem, vytahujeme ji, doufajíc, že tu snad leží od prvního proniknutí Rusů do Střední Asie a Sedmiřečí,³ ale její obsah je úplně sovětský – teď se díváme na sovětské obligace půjčky první pětiletky,⁴ jsou všude tyto papírky podobné bankovkám, od Něgorelého⁵ až do Kamčatky, tyto papírky, jež znamenají magnitogorské pece a uhlí Kuzbasu,⁶ Dněprogres⁷ a Stalingradský traktorstroj,⁸

2 Karakum je poušť o celkové rozloze cca 350 000 km², která pokrývá značnou část území dnešního Turkmenistánu. Jedná se o řídcce obydlené území s bohatými zásobami ropy a zemního plynu.

3 Sedmiřečí je historický název pro oblast rozkládající se na území dnešního jihovýchodního Kazachstánu a severního Kyrgyzstánu. Jméno si získalo podle sedmi řek, které tudy protékají a ústí do jezera Balchaš.

4 Vysoké náklady spojené s překotnou industrializací hradil sovětský stát z vnitřních zdrojů, mj. prodejem státních obligací sovětským institucím (asi 20 %) a obyvatelům (asi 80 %). Obligace byly interpretovány jako nástroj k odpovědnému spoření a zároveň jako příspěvek modernizaci státu, který by měl loajální občan poskytnout. Lidé byli proto takto prakticky nuceni odvést státu až jednu měsíční mzdu ročně. Likvidita státních obligací byla mizivá, stejně jako návratnost investice. V roce 1947 peněžní reformou obligace ztratily dvě třetiny své hodnoty.

5 Stolpce–Něgoreloje byl polsko-sovětský hraniční přechod.

6 Kuzněcká pánev neboli Kuzbas (*Kuzněckij bassejn*) je jedna z největších černouhelných oblastí v Rusku, která zajišťuje až 60 procent ruské uhelné produkce. Nachází se v Kemerovské oblasti na jihozápadní Sibiři.

7 Dněperská vodní elektrárna (*Dněprovskaja gidroelektrostancija* – DněproGES) je největší vodní elektrárna na Ukrajině. Nachází se ve městě Záporoží a tvoří součást kaskády vodních elektráren na řece Dněpru. Stala se jedním ze symbolů první pětiletky a sovětské industrializace. Julius Fučík jí ve své knize *V zemi, kde zítra již znamená včera* věnoval kapitulu „Dněproges“.

8 Stalingradský traktorový závod F. E. Dzeržinského (*Stalingradskij traktornyj zavod imeni F. E. Dzeržinskogo*) byl jedním z největších sovětských průmyslových podniků vzešlých z první pětiletky. Nacházel se ve městě Stalingrad (dnes Volgograd) a zaměřoval se zejména

znamenající žací stroje a sovětské bluminky,⁹ znamenající chaláty Kirgizů a vysoké boty kolchozníků, znamenají však také lásku a důvěru sovětského lidu ke své vládě – diktatuře proletariátu. Vedle nich je tu asi čtyřicet kopejek a nějaké daňové dokumenty kolchozníka. Klademe zase vše pečlivě do tobolky, abychom je odevzdali v nejbližším selském sovětu.

Míjíme Staropavlovku, nyní Bajtyk. Byla to vesnice ruských kolonistů na násilně uzmuté zemi Kirgizů, přední hlídka carské politiky v horách, kde za práci čeledínů-Kirgizů, kteří po západu slunce se nesměli ve vesnici ukázat, podobně jako Kafrové na plantážích bílých v Jižní Africe, bohatli kulaci. Revoluce zde provedla svůj škrt a uvedla všechno do pravých kolejí. Na násilně uzmuté zemi bydlí zase Kirgizové. Avšak nebydlí již ve špinavých jurtách, nýbrž v domcích bývalých kulaků se střechami z cihlových tašek, v domcích vystavěných za jejich práci, za práci Kirgizů, kteří se nesměli ve vesnici ukázati po západu slunce. Revoluce staví a boří, revoluce mění a napravuje. Vrátila Kirgizům jejich zemi a změnila jejich zvyky. Neboť člověk, který žije ve zděném domku se střechou z červených tašek nebo plechu, člověk, který žije v kolchozu a jehož děti chodí do školy sedmiletky, jenž se léčí v ambulatoři, čte noviny, poslouchá rádio, je úderníkem a chodí do politického kroužku, je jiný než člověk, který žije ve špinavé jurtě, spí na špinavé plsti, živí se kobylicím mlékem a kočuje z jednoho hubeného pastviska na jiné. A chcete-li vidět nejpádňější důkaz změny, jež nastala u Kirgizů, změny, již způsobila revoluce – je to vepř. Ano, vepř. Je jich mnoho v kirgizské vesnici. Malá podsvinčata pobíhají vesele po ulici, všude je slyšet chrochtání, o kousek dřeva se pěkně dře veliký vepř. Počkejte, co je na tom divného? To je ale velká revoluce. Kirgizové byli mohamedáni. Takoví zvláštní mohamedáni, poněvadž Koran je, jak známo, psán arabsky a devadesát devět procent jich bylo negramotných, natož aby ještě uměli arabsky. Kromě toho předpokládá Koran mešitu a muezzina, ale pochopitelně není možno tahat mešitu i s věží po horách. Avšak jedno jim bylo vštípeno mohamedánskými mully,¹⁰ a to věděli pevně – opovrzení k vepři, ke strašlivému zvířeti, jehož maso jedí nevěřící, a když sní kousek masa Kirgiz, přijde okamžitě do pekla. A co je peklo, to si dovedli představit. Viděli jej dosti na zemi, když z nich carští úředníci mačkali daně, když je odkopávali carští kolonisté, když jim dřeli svorně kůži bajové¹¹ a kulaci. Takže vepře nenáviděli prudkou nenávistí a jeho název byl nejstrašnější nadávkou. Nyní si ovšem libují na vepřové pečínce a na sádle pečou takové zvláštní placky. Tak revoluce staví a boří, mění a napravuje. Je všude a je nepřemožitelná.

na zemědělskou mechanizaci. Julius Fučík mu ve své knize *V zemi, kde zítra již znamená včera* věnoval kapitolu „Historie stalingradského traktoru“.

9 Blumink je technický výraz pro blokovou válcovací trať neboli blokovnu, určenou k válcování ingotů.

10 Jako mulla nebo mulláh se (v poněkud odlišných významech) označuje místní islámský duchovní, učitel, člověk školený v islámu a jeho vykladač.

11 Bej nebo beg je původně turecké označení kmenového náčelníka v muslimských zemích. Od 19. století se slovo užívalo jako titul některých panovníků, ale také vysokých důstojníků a úředníků.

Je ještě chladno, sněh poletuje kolem, ale vidíme již první květiny. Vypadají jako naše podléšky, vylézají opatrně z jarní země a pojednou se vyhoupne slunce a praží ze všech sil. Zde se počasí rychle mění, zde se počasí „dělá“. Odtud letí mraky dolů do údolí a tam vybuchne bouře, déšť, sněh, krupobití, nebo se začne vlniti písek, pak písek se dá do pohybu, začíná útok na zelené oázy, písek víří a tam je poušť, převalují se duny, čili, jak jim zde říkají, barchany, tvoří se nový reliéf krajiny. Rostliny pouště, jež dovedou [se] udržet i na písčité půdě, jsou rozmetány a zasypány a brzy se vyšplhají na nové pískové kopce. Nesmíme si představovat poušť jako plochou jednotvárnou rovinu. Ne, je vlnitá rovina s cimbuřím kupek. Poušť vypadá spíše jako horská dráha s pohybem stále dolů a nahoru.

Avšak zde na horách, zde není písku. Brzy se nižší hory zazelenají a vysoké zůstanou vězet ve sněhovém obalu. Až nastane parné léto, bude sněh tát a voda poběží dolů do aryků, aby uzrála almatinská jablka, velická jako pěst, a ruměnné broskve.

Jedeme kolem kirgizských kolchozů. Řadí se v nich pěkně vedle sebe domy z hliněných cihel, „bacíků“, jak se říká ve středních Čechách, a jurty zčernalé špínou a kouřem. Jurty stojí ve dvorcích a zřejmě nejsou obývány. A tu je třeba říci několik slov o jurtách a zákonech revoluce. Revoluce odsoudila jurty částečně k záhubě. Jurty pomalu mizí, Kirgizové je přestávají dělat, Rusové je jak známo nevyrábí. Je to složitá věc, taková jurta, ačkoliv by se zdálo, že na ní nic není. Avšak představte si skládací kajak v desateronásobném rozměru, kde každá hůlka a tyčka mají svůj účel a soubor těchto hůlek, tyček a příček znamená pak hotovou jurtu. Pak je jurta obalena podle toho, jak je zámožný její majitel – plstí, kožemi nebo starými hadry. Uvnitř jurty je uprostřed ohniště, ve střeše-kopuli jurty je díra, kterou uchází kouř. Nábytku žádného není, poněvadž Kirgiz sedí při jídle na bobku, postel zde také není, poněvadž Kirgiz spí na zemi na plsti – košmě. Pro koně je vykopána díra v zemi, to je koňská stáj, ovce jsou zavřeny v ohradě, obezděné naplácanou hlinou. A to je celé hospodářství. Kolem jsou hory, ledovce se blyští v slunci, v noci je nad hlavou vysoké jižní nebe, horské potoky plné pstruhů řítí se střemhlav dolů k údolím. Je to příroda Švýcarska a jurty jsou anachronismem. Ne tak docela. Neboť jurta je pevnější než jakýkoliv stan, vydrží sněhové vánice a vichřice, je tak sestrojena, že voda po ní stéká a nepromáčí ji. Jurta se hodí pro kočovníka, hodí se pro letní zotavovnu vysoko v horách, hodí se pro pohraniční stráž na hřebenech Tjan-šanu,¹² hranici Číny, ale nehodí se pro kolchozníka, jehož blahobyt roste.

Říká se, že gotický sloh vznikl ze smrkového lesa, a ležíte-li v lese na zemi a podíváte-li se vzhůru, zdá se vám, jako by se nad vámi tyčily gotické věže s vížkami, růžicemi a chrličí. Jurta je architekturou kočovníka. Nemá žádné perspektivy vzhůru, protože je to polokoule. Jejím hlavním znakem je obruč, její perspektiva je uzavřena. Je to obruč, která svírala kočovníka, obruč hloupých, přežilých zvyků,

12 Tjan-šan je rozsáhlé pohoří ve Střední Asii, které se táhne v délce 2800 km z Kyrgyzstánu a Kazachstánu k čínskému Sin-tiangu. Název znamená v kazaštině a kyrgyzštině Hory duchů, v čínštině Nebeské hory. Nejvyšším vrcholem je Džengiš Čokusu (7439 m), známý také pod ruským názvem Štít vítězství (*Pik победы*), který získal na počest vítězství u Stalingradu ve druhé světové válce. Přes Tjan-šan vedla Hedvábná stezka, významná starověká a středověká spojnice Číny se Středomořím.

obruč barbarského náboženství, jež velelo kirgizské ženě roditi vsedě a bez veškeré pomoci, obruč otroctví a negramotnosti. Do tohoto začouzeného špinavého bydliště vcházejí lidé sklonění, toto neustálé sklánění tlačilo Kirgizy k zemi, k divošství. Avšak právě ono vztyčení člověka nad zemi bylo příčinou převahy člověka nad zvířetem, počátkem kultury a civilizace. Jurta nemá oken, její svět je černý a uzavřený, plný hrůzystrašných pověr. A revoluce, jež znamená kulturu, čistotu, pořádek, světlo, zdraví a vysoké jarní nebe, skoncovala s jurtou. Kirgizský kolchozník již nemůže žít v jurtě. Avšak má ji postavenou v zahradě, tak jako pochováváme své předky na hřbitově, jurta je hrobem minulosti, je pohledem zpět, od něž se ještě nemůžeme odloučiti. Dům znamená i postel, i židle a znamená konec opičího dřepu, seděti na židli vede ke kulturnímu životu, na bobku není možno číst a psát, je možno se jen tupě klanět nějakému barbarskému bohu, ale židle znamená již Leninovy spisy, Shakespeara v kirgizském jazyku a účast v kroužku politgramoty.¹³ Tak revoluce, že rozlomila obruč jurty, vzpřímila člověka a propůjčila mu lidskou důstojnost. Našel jsem v domku Kirgiza na stole nápis, na nějž se díval se zbožnou úctou. Byl psán kirgizským jazykem, latinským písmem, takže jsem mohl přečísti jeho podpis – byl to podpis Karla Marxe. A když jsem si dal nápis přeložit, vyklubala se z něj Marxova věta, kterou mladý Marx začínal revoluci v myšlení, věta z polemiky proti Bruno Bauerovi,¹⁴ kdy mladý Marx byl ještě pod silným vlivem Feuerbachovým. Je to ona obdivuhodná věta o tom, že materiální sílu lze porazit jedině materiální silou, avšak stane-li se myšlenka majetkem mas, stává se materiální silou. Počátek Marxova revolučního myšlení byl počátkem revoluce v kirgizském domku vysoko v horách na třicet kilometrů daleko od města Frunze, na několik tisíc kilometrů daleko od Marxovy vlasti, na horských pláních Střední Asie. Až sem, kde končila lidská civilizace, až sem k bývalému kočovníkovi Belikbajevovi dorazila Marxova filozofická myšlenka. Aby z něho učinila bojovníka socialismu a – člověka.

Reportážní článek „Jaro v kirgizských horách“ vyšel s autorskými iniciálami (j. w.) v týdeníku Tvorba, roč. 10, č. 19 (9. května 1935), s. 296 n. © Jiří Weil a dědicové, o/c Dilia.

13 Základy politických věd.

14 Bruno Bauer (1809–1882) byl německý teolog, filozof a historik, klíčová postava levého hegelismu, v letech 1839–1841 blízký přítel a mentor Karla Marxe. Oba myslitelé se však ostře názorově rozešli a Bauer poté jako první kritizoval Marxovy komunistické teorie.

Jiří Weil

761

Češi stavějí v zemi pětiletok

dp

Interhelpo

Jak bylo dobyto pouště

(...)

Je tomu již dávno, snad je to již sen, kdy první Čechoslováci přijeli do Kirgizie. Bylo to v dubnu roku 1925. Jeli dlouho, celý měsíc;¹ vlak zastavoval na různých stanicích, kde se konaly tábory lidu, mluvili na nich ruští dělníci a železničáři, vítali československé družstevníky. Odpovídali jim česky, chtěli jim vypravovat o tom, jak jedou do Asie, aby tam zavedli průmyslovou kulturu, ale neuměli to dobře říci. Jeli, ale vlastně nevěděli dobře, kam jedou. Organizátor družstva zůstal v Československu a družstvo Interhelpo, které vytvořil, uviděl teprve po šesti letech. Byl to jediný člověk, který znal Kirgizii.² Vždyť to byl jen sen, veliký, vznešený sen o kraji, kde září stále slunce, o kraji hor s řekami, údolími a lesy. Tak si malovali tento kraj a představovali si, že v něm postaví továrny, že budou dělati boty a šaty a naučí domorodce užívati nábytku. Jeli přes celé nekonečné Rusko, prapory vlály a hudba hrála. Uviděli velkou řeku, byla to Volha. Koupali se v ní a snili o tom, že uvidí takovou řeku zase v Asii. Pak uviděli poušť, strašlivou, skutečnou Asii. Vlak, naložený stroji, se pomalu plížil po poušti; zdálo se, že jí nebude konce. Bolelo je srdce, když viděli obrovské lány půdy, která pukala vedrem. Zmocnila se jich hrůza. Tak tedy taková je Asie s vražedným sluncem, vypálenou travou a pískem, deroucím se do očí. Uviděli první domorodce. Kirgizové tábořili u železniční stanice ve fantastických hadrech s polonahými dětmi, seděli u kotle a házeli do vzduchu oblázky. Dívali se tupě na cizince, zdálo se, že bez zvědavosti; v jejich pohledu nebylo nic lidského, ani údiv, ani zloba, ani radost, jen tupá nevšímavost zvířete. Tak tedy těmto lidem mají prodávati nábytek, šaty, boty a litinová kamínka? Vezli s sebou potraviny, byli dobře zásobeni; báli se kupovat u domorodců, báli se jejich očí, stížených trachomem. Ale děti chtěly kávu, „bílou kávu, maminko“, a tak se vypravila Horáková³ k domorodcům pro mléko. Štítla

1 První skupina vystěhovalců družstva Interhelpo v počtu tří set osob a pestrém národnostním složení odjela vlakem z Žiliny 29. března 1925 a 24. dubna dorazila do Frunze.

2 Slovák Rudolf Mareček prožil dobu první světové války v sovětské Střední Asii. Po vypuknutí říjnové revoluce zde organizoval bolševické hnutí a v okolí kyrgyzského jezera Issyk-kul zakládal první zemědělské komuny. Vstoupil do Komunistické strany Ruska (bolševiků), od jejíhož ústředního výboru dostal v Moskvě pověření organizovat v Československu vystěhovalcká družstva do sovětského státu. Po návratu do vlasti vstoupil do KSČ a stal se tajemníkem jejího okresního výboru v Martině. V listopadu 1924 založil družstvo Interhelpo, po odjezdu jeho první skupiny do Střední Asie však zůstal v Československu (s vysvětlením, že mu československé úřady nevydaly vystěhovalcký pas) a organizoval další vystěhovalcké družstvo Reflektor do Saratovské oblasti SSSR. V roce 1927 získal sovětské občanství, žil v Saratově, Taškentu a Alma-Atě (dnes Almaty), pořádal horolezecké výstupy a po válce přednášky o vystěhovalckých komunitách. V Interhelpu trvaleji nepobýval; podle Weila tam přijel v roce 1931, podle jiných zdrojů až v roce 1935. Byl celoživotním propagátorem umělého jazyka ido, z jehož slov *inter* (mezi) a *helpar* (pomoc) vytvořil název Interhelpo.

3 Patrně Anna Horáková. Za laskavou pomoc s identifikací některých osob patří poděkování prof. Zdeňku Jiráskovi

se špinavých lahví od vodky, v nichž prodávali domorodci mléko, a nalila je hned do hrnce. „To nic“ – říkala – „pěkně je povařím a děti budou mít kávu.“ Smíchala žitnou kávu se zrnkovou, dvanáctiletý Jaroslav celý zářil, že bude moci zase umlít kávu. Káva příjemně voněla v nákladním vagonu, ostatní ženské se dívaly závistivě na Horákovou, děti se již těšily. „Ještě tak makový rohlík“ – povzdychla si Horáková a již nalévala kávu do hrnků. Děti se na ni vrhly, ale pojednou vyprskly: „Maminko, to nejde pít, maminko, je to kyselé.“ Horáková se pustila do dětí, že jsou rozmazané a zmlsané, ale přece jí to nedalo a zkusila kávu. Nešlo to opravdu pít. Přepadlo ji zoufalství. Tak už nikdy nebudou pít bílou kávu, když je tady takové mléko, hořké a kyselé. Proč jenom sem jela, do téhle divočiny, kde nebudou mít její děti ani mléko? Teprve v Pišpeku se dověděla za několik týdnů, že to, co koupila od domorodců, nebylo mléko, nýbrž kumys, zkysané kobydí mléko, místní alkohol.

U Aulie-Ata⁴ uviděli poprvé hory, hřebeny Tjanšanu, pokryté věčným ledem. Radovali se; nebude to přece tak zlé v Asii, jsou-li tam takové hory. Kde jsou hory, tam je i les a voda. Již se těšili, jak se pěkně vykoupají, budou se vyhřívat na slunci a odpočinou si v lese. Konečně přijeli na stanici Pišpek. Dále vlak nejel, byla to poslední stanice železniční trati. Pršelo, i řekli si, že zůstanou ve vagonech; stejně již bylo pozdě večer. Z deště měli radost. Tak přece jen v té Asii prší. Nevěděli, že se to stává asi tak jednou za půl roku a někdy že nezaprší po celý rok. Uléhali radostně. Konečně byli na místě, konečně našli svůj domov.

Ráno se probudili. Kromě železničních baráků a několika jurt neviděli nic – jen vyprahlou poušť. Nechtěli ani věřit, že minulého dne pršelo. Hory se rýsovaly daleko na obzoru; byly to hnědé skály, na pohled bez stopy života. Byli na místě, ale je tohle místo, kde je možno žít? Je to místo, kde je možno postavit továrny, vyhánět na pastvu krávy, sbírat jahody na zahrádce, trhat hrušky a krmit vepřička? Znovu se jich zmocnila hrůza. Uvítali je železničáři. Ukazovali jim kamsi daleko přes poušť, tam že je město. Šli pouští asi tak deset kilometrů, než narazili na první domky. Byly to polorozpadající se domky z nepálených cihel. Kolem domků proudila líně voda v malých strouhách, přes které musili stále skákat. Tam, kde byly strouhy, rostla nesměle a spoře tráva. Z oken se na ně dívalo obyvatelstvo. Zřejmě Rusové. Avšak projevovali stejně málo zvědavosti jako domorodci, s kterými se setkali na stanici. Byli nějaký líní, lhostejní, jen tak, že se svezli po nich pohledem a pak si šli bezpochyby zase lehnout. Ve středu města byl bazar, tržiště, tam uviděli línou, žebráčkou Asii. Veteš celého světa jako by se sešla na půdě, potřísněně výkaly zvířat. Prodávaly se zde věci nemožné a fantastické, jakoby vytažené z odpadkových jam celé zeměkoule.

4 Aulie-Ata (česky Svatý otec) byl dřívější název města v jižním Kazachstánu, přijatý na počest zakladatele muslimské Karachánské dynastie. Patří k nejstarším městům ve Střední Asii, jako obchodní centrum bylo zastávkou na Hedvábné stezce. V roce 1864 město ovládli Rusové. V roce 1936 bylo přejmenováno na Mirzojan podle vůdce kazašských komunistů arménského původu Levona Mirzojana (1897–1939). Poté co se stal obětí stalinských čistek, dostalo nový název Džambul podle kazašského a sovětského lidového pěvce Džambula Džabajeva (v ruském přepisu Žambyl Žabajev, 1846–1945). Po vzniku Republiky Kazachstán v roce 1991 získalo svůj současný název Taraz a je čtvrtým největším městem v zemi.

Špinavé, krvavé kousky masa, černající se mouchami, ležely přímo v prachu tržiště. Z čajoven, nazvaných bezpochyby jen proto, že musily mít nějaký název, se ozývalo opilé řvaní lidí, oblečených v cáry. Vedle bazarů bylo několik výpravnějších, jednopatrových domků. Tam sídlily úřady kirgizské republiky.⁵ Pišpek – to bylo hlavní město. V úřadech je uvítali srdečně. „Ano, jsou nesmírně rádi, že přijeli Čechoslováci. Země nemá žádného průmyslu, potřebuje průmyslu jako soli, na dovoz z Ruska není možno spoléhat, víte přece, jaké jsou poměry v dopravě. Ano, jsou nesmírně rádi, budou jim všestranně pomáhat, ale ovšem“ – předseda rady lidových komisářů pokrčil rezignovaně rameny – „pokud je to možné. Vidíte sami, jak město vypadá“ – pokračoval předseda – „nemáme vás kam ubytovat. Jídla je sice dost, ale takového, co jedí domorodci. Masa je mnoho a je laciné, ale s moukou je potíž, s chlebem také, kraj je dobytčářský. Kirgizové obilí nesíjí a chleba nejedí. Jsou tu ruští kolonisté, kteří vám sem tam nějaký chléb nebo mouku prodají, ale spoléhat na to nemůžete. Ostatně, kdoví, jak se k vám budou chovat. Jsou to většinou kulaci a nebudou mít velkou radost, že sem přijeli dělníci.“ Tak a podobně mluvil předseda, nabízel jim peníze, ale co jim byly platny peníze? A jak je možno žít na poušti, když neměli ani stanů?

Ano, kraj, o kterém snili, kraj lesů, řek a údolí, v němž rostly jabloně a hrušky, v němž byl čistý a svěží vzduch, takový kraj skutečně byl. Jenomže byl příliš daleko, až u Věrného.⁶ Lidé by se tam mohli dostat přes horské cesty a průsmyky, ale stroje? Kdo tam dopraví stroje a jakou cestou? Sen se zhroutil a poušť se šklebila na kolonisty. Zůstanou tady, musí zde zůstat, dále už cesta nevede. Slabí reptali, ženy oplakávaly své byty, své domky, které prodaly, než nastoupily tuto křížovou cestu. Avšak zpátky do Československa, do výsměchu, do hanby, se nechtělo nikomu. Předsednictvo družstva svolalo schůzi. Usnesli se: „Nepovolíme. Zkusíme to. Budeme pracovat!“ Z kapsy Bohumila Šulce, dělníka z Loun, tajemníka družstva, trčela knížka.⁷ Neměl jiného papíru, zapsal tedy historické usnesení družstva do knížky. Byl to Komenského *Labyrint světa a ráj srdce*.

Usídlili se ve velkém, starém, rozbořeném baráku. Byl to bývalý vojenský letní tábor. Kolem bylo několik stromů, ostatní byly vyrubány za revoluce. Do práce bylo daleko, asi tak dva tři kilometry. Za pozemek si vyžádali poušť, která ležela u stanice. Spali všichni, celé rodiny, v baráku. Spali na holé zemi, na kufrech, zavazadlech; truhláři si

5 V roce 1924 byla v rámci Ruské sovětské federativní socialistické republiky zřízena Kara-Kyrgyzská autonomní oblast, která se roku 1926 stala Kyrgyzskou autonomní sovětskou socialistickou republikou. V roce 1936 získala statut Kyrgyzské sovětské socialistické republiky.

6 Pod názvem Vernyj byla v roce 1854 založena ruská vojenská pevnost na místě dávného města Alma-Ata, ležícího na jihovýchodě Kazachstánu při hranici s Kyrgyzstánem na Hedvábné stezce. Po dobytí bolševiky v roce 1921 se mu vrátil původní název. V letech 1927–1936 bylo hlavním městem Kazašské autonomní SSR, od roku 1936 do roku 1991 Kazašské sovětské socialistické republiky a poté do roku 1997 metropolí Republiky Kazachstán. Od roku 1993 nese název Almaty a je největším městem v Kazachstánu.

7 Jednalo se o Karla Šulce. V roce 1935 odešel z družstva a do roku 1944 byl zaměstnán na městské prokuratuře ve Frunze, jistou dobu dokonce ve funkci prokurátora. Na konci 30. let se ocitl v souvislosti s vlnou politického teroru ve vyšetřovací vazbě. Po válce se vrátil do Československa.

udělali pryčny. Poslali do Československa Laníčka a Dočekala,⁸ aby dopravili zbývající stroje a ostatní členy družstva. Pak se pustili do práce. Především bylo nutno přemoci poušť. Byla porostlá kurajem, suchým bodláčím, dosahujícím výšky jednoho metru. Bodláči musilo býti vypleto. Pak bylo nutno kopat strouhy, aby bylo možno poušť zavodnit, a vedle struh sázeti stromky. Vodu do struh bylo možno získat z hlavní strouhy, která je vedena až s hor. Bylo však nutno také získati pitnou vodu. Podařilo se jim po nekonečném hledání vykopati tři studně čisté a chladné vody. Vodu našli lidé ze Slovenska, kteří se v tom vyznali z maďarských stepí, a studny se dodnes podobají studním z maďarských pust.

Vstávali, jakmile se rozednilo. Všichni šli do práce, mužové, ženy i děti. Řekli si: nejdříve postavíme dílny a pak obytné domky. Za strašlivých asijských veder, dosahujících 65 stupňů, pracovali bez odpočinku až do noci. Kuchyně byla společná, jedli přímo na poušti. Obuvníci si udělali dřevěný kryt a spravovali boty pod širým nebem. Kovodělník Vrdlovec⁹ si řekl: Proč bychom to také nezkusili? Měli lokomobily, i hodili transmise přes větve stromů, jež rostly u tábora, a kovodělníci začali pracovat také pod širým nebem u soustruhů. Kovové součástky pro stavbu byly zajištěny. Zrovna tak pracovala Kovačikova¹⁰ cirkulárka. Za nesnesitelného vedra pracovali dělníci u soustruhů, u pily, kopali základy. Ženy a děti nosily cihly. Všichni pracovali bez nedělí a svátků, od pěti hodin ráno do noci. Stavba dílen a několika obytných domků musila býti dokončena, než přijde zima. To proto, že i v Kirgizii jsou někdy mrazy, proto, že Asie neznamená jen slunce a dny bez deště. Z celého okolí přijížděli Kirgizové dívat se na práci podivných cizinců. Nyní se divili, dívali se na Čechoslováky jako na zázračné lidi. Který ďábel je to pohání, aby se točili kolem strojů, aby běhali s cihlami po poušti? Přišel starý lovec Ibrahim Kulžabajev, přinesl rozbitou pušku a zeptal se, umí-li ji někdo z cizinců spravit. Kovodělníci se sebevědomě smáli. Kirgiz si sedl na bobek a čekal, až bude puška spravena. Pak vážně a obřadně poděkoval a slíbil, že se cizincům odmění. „Ten se tady už neukáže“ – řekl soustružník Švec.¹¹ Za týden se objevil Kulžabajev. Přivezl čtyři zabitě divoké kozy – ileky – a s novými díky je odevzdal slavnostně kolonistům.

Pak k nim začalo putovati obyvatelstvo z celého okolí. Do posledního aulu¹² až k čínským hranicím pronikla zpráva, že se v kraji objevili cizinci, kteří rozumějí všemu, dovedou všechno spravit a všechno udělat. Přinášeli jim staré mlýnky, ruční mlýnky

8 Zámečnick a první předseda družstva Donát Laníček a koželuh Robert Dočekal odjeli jako zmocněnci družstva 24. června 1925, aby v Československu zakoupili automatický mlýn na obilí a vyjednali u sovětských úřadů povolení k jeho provozu. Laníček získal na koupi vysoký úvěr od československého státu, na místě se však ukázalo, že zařízení není kompletní a mlýn nelze uvést do provozu. Vina byla přisouzena Laníčkovu, který byl navíc obviněn z finanční zpronevěry a korupce. Byl zatčen, načas uvězněn a vyloučen z družstva. (K jeho osudu viz dále pozn. 19.) Robert Dočekal družstvo opustil v roce 1926 a žil pak v SSSR.

9 Jindřich Vrdlovec.

10 Správně Antonín Kováčik.

11 Václav Švec.

12 Aul je slovo turkického původu označující (často opevněné) osady venkovského typu ve Střední Asii a na Kavkaze, zejména osídlené nekřesťany.

na obilí, vyrobené někde v Číně nebo v Indii, aby je spravili. Přinášeli jim primitivní kovové nádoby, proděravělé misky a také rozbitý čínský porculán. Dobře, že měli mezi sebou také hrnčíře Šámala,¹³ který se ve spravování vyznal. Avšak měli také havíře, a co s těmi? Nemohli jich potřebovat a havíři si našli zaměstnání v nových dolech u Taškentu.¹⁴

Sláva o nových lidech, lidech strojů, kteří stavějí „mašin-chane“,¹⁵ letěla po celém kraji. Když začali pracovat na poušti, měli v pokladně jen 400 rublů. Nyní se jim peníze hrnuly; byly to závdavky na zboží. Již stály hotové stěny příštích dílen a tesaři se pustili do krovů. Lidé byli strašně unaveni po celodenní lopotě, ale přece se jen večer za světla blikavých petrolejových lamp učili rusky. Někdy, když měli čas – bylo to ostatně málokdy – chodili do klubu železničářů. Byla to malá místnost, špinavá a zakouřená, kde se konaly tancovačky a někdy se hrál i biograf. Tehdy jim připadala jako palác. Biograf byl hrán samozřejmě ručním pohonem a bez hudby, s přestávkami po každém dílu. Byli však šťastni, když uviděli, jak se mihá na plátně velké město, křičeli radostí, když zase spatřili automobil, strašné intrikány a ctnost, která vítězila.

Nyní se však do toho zamíchala Asie. Lidé, kteří chodí jako živé stíny, kteří se třesou a hrkotají slova, lidé, kteří se pojednou svalí s fialovým obličejem, vám řeknou, co je to Asie. Malárie a rozšíření srdce, to jsou nejběžnější nemoci. A za nimi jde tucet jiných strašných, východních, asijských. Asijská malárie je jiná než evropská a všechny nemoci v Asii jsou divočejší. Umíraly děti. Zemřely téměř všechny děti od jednoho do tří let.¹⁶ Lékaři krčili rameny: podnebí, tady není Evropa. Tesaři nestačili dělat rakve. Současně s továrnami a obytnými domky vznikl na území Interhela a hřbitov. Představte si tragickou scénu: odporná poušť, pokrytá prachem, tu a tam se válí hromady cihel ze žluté lepkavé hlíny, sušené na slunci, rozestavené budovy trčí osaměle z této pustiny. V pekelné výhni se pomalu pohybuje smuteční průvod. Hudebníci, kteří pracují po celý den na stavbě, se nutí k hraní, trubky zní ječivě, hudebníkům dochází dech. Lidé našlapují opatrně na půdu, země žhne; kdo by na ní stoupl bosou nohou, spálil by se. I obutým se jde těžce. A kromě toho musí ještě stále skákat přes zavodňovací strouhy. Přicházejí k hřbitovu: v žluté asijské hlíně je vykopána řada jam, malých dětských hrobů. Hudba ještě naposledy zahraje, pohřeb nesmí trvat dlouho, protože stavba spěchá. Otcové jdou do práce, matky zůstávají ještě chvíli u hrobů.

Večer se ozýval z baráku křik. Křičely matky, vyčítaly mužům, že je zavelkli do pekelné země, která spolkla jejich děti. „I my tady umřeme, všichni umřeme“ – křičely ženy.

13 Josef Šámal.

14 Taškent byl od roku 1865, kdy se dostal pod nadvládu Ruské říše, hlavním městem Turkestánské gubernie. Ta se v dubnu 1918 transformovala do Turkestánské sovětské federativní republiky, která byla roku 1920 začleněna do RSFSR jako Turkestánská autonomní sovětská socialistická republika. V roce se 1924 rozdělila na Turkménskou SSR a Uzbeckou SSR. Jejím hlavním městem se po Buchaře a Samarkandu stal roku 1930 Taškent. Od roku 1991 je metropolí Republiky Uzbekistán.

15 Mašin-chane – patrně nově utvořený kyrgyzský výraz pro továrnu nebo dílnu, doslova „dům stroje“.

16 Ze sto čtyřiceti dětí, které odjely s prvním transportem Interhela, jich v počátečním období zemřelo asi třicet. Většinou to bylo v důsledku epidemie malárie v létě 1925.

Jiří Weil ve skupině jezdců Interhempa v roce 1935 (Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Jiřího Weila)

Bohumil Šulc vytáhl z kapsy *Labyrint světa a ráj srdce*. Přečetl rezoluci: „Nepovolíme. Zkusíme to. Budeme pracovat!“ Do rána se rozléhal v baráku nárek žen. V pět hodin ráno vyšli všichni jako obvykle do práce. I ženy, jejichž děti byly pochovány den předtím.

A v září roku 1925 bylo všechno hotovo ještě před zimou. Hudba hrála vítězné pochody, z celého kraje se přišli lidé podívat na zázrak. Alföldi a Janič¹⁷ spustili diesel a v nových dílnách a v domcích Interhempa zazářilo elektrické světlo. Poprvé v městě Pišpeku, poprvé v dějinách Kirgizie. Již stojí kovodělná a truhlářská dílna a dále na konci pozemku u špinavého, věčně vysychajícího potoka se vypíná hrdě kožedělný závod. Prapory vlály a hudba hrála. S písněmi se stěhovali kolonisté do nových obytných domků z rozpadávajícího se baráku.

Když přišli členové předsednictva družstva do nové kanceláře, očekával je telegram. Laníček a Dočekal sdělovali, že v nejbližších dnech odjíždí z Československa druhá skupina členů družstva.¹⁸ Členové předsednictva zůstali stát, jako by do nich hrom uhodil. Všechno začíná zase znovu, všechny ty trampoty. Kam je dát, když je všechno

17 Správně Karel Alföldi a František Janič.

18 Nešlo ještě o druhý transport Interhempa, který přijel až v srpnu 1926, ale o menší skupinu asi šedesáti osob, označovanou jako první mezitransport. Přivezl s sebou mimo jiné chybějící vybavení koželužny a automatický mlýn na obilí.

přeplněno? V baráku nemohou v zimě žít, vždyť tam není ani střecha. Bohumil Šulc vytáhl z kapsy *Labyrinth světa a ráj srdce*. Řekli si, že to nějak dopadne. Nepovolili.

Nepovolili a ještě se pustili do zemědělství. Bodejť budou spoléhat na nafoukané kulaky! Přece dovedou také hospodařit, a jinak než ti místní balíci. Uspořádala se sbírka mezi členy, družstvo totiž nemělo žádných peněz. Byli koupeni dva koně. Družstvo si vyžádalo pozemek v horách. Zasili oves, proso, pšenici a brambory. Semena si přivezli. Byl podzim roku 1925. Je to historické datum v dějinách Kirgizie. V tomto roce dali Čechoslováci Kirgizii řepu cukrovku.

(...)

Byl to perný rok, rok 1925, ale členové družstva pracovali ze všech sil. Nedostávali žádnou mzdu, jen jídlo ze společné jídelny. Jídlo bylo stejné pro všechny, i pro děti. Mnoho lidí reptalo, ptali se, kdy bude konec té bídy, a ženy si vzpomínaly na zeměleé děti. Ale rok 1926 vítali s novými nadějemi: továrny již budou v provozu a celý kraj toužil po průmyslu, všichni se obraceli k Interhelpu. Družstvo dostalo mnoho objednávek: stavělo v městě elektrárnu, opravovalo v kraji vodní mlýny, práce bylo mnoho, ale ještě více práce bylo nutno vykonat doma, v družstvu. Měli postavit především textilní továrnu, a to nebyla žádná barabizna z nepálených cihel; musí mít pevné základy a stěny z betonu. Ale jaká to bude radost, až bude textilní továrna! Celý kraj je přímo posedlý po suknech, lidé se už chodí ptát, kdy začne továrna pracovat, budou družstvu drát sukna přímo z rukou.

Avšak dne 6. května v pět hodin vypukl požár na střeše kovodílné a truhlářské dílny. Komise zjistila, že požár vznikl krátkým spojením. V Interhelpu obviňovali z něho – snad právem, nebo neprávem – Laníčka.¹⁹ A požár znamenal katastrofu. Celá budova shořela, jen část strojů mohla být zachráněna. Pesimisté reptali a navrhovali likvidaci družstva. Bohumil Šulc si došel domů pro *Labyrinth světa a ráj srdce*. Nepovolili. Schůze se usnesla, že se v práci bude pokračovati. Rychle byli zmobilizováni všichni členové družstva, pracovalo se šestnáct hodin denně. K stavbě bylo použito stavebního materiálu určeného pro textilní továrnu. Kovodělníci opravili stroje. Za šest týdnů začaly dílny zase pracovat. Byl to úžasný rekord, ale draze zaplacený.

Naděje na vyplácení mzdy se zhroutily. Dělníci dostávali jen několik rublů týdně. Společné stravování bylo zrušeno. Každý se musil sám starati o výživu své rodiny. Členové družstva prodávali na bazaru své šaty, boty, nádobí. Nakonec prodávali i košile. Nespokojenost se šířila, pracovní kázeň poklesla. Vypukla největší krize v dějinách Interhelpa. Zdálo se, že již nic družstvo nezachrání. Nejvíce se bouřili řemeslníci – obuvníci a krejčí. Krejčí se vůbec odtrhli od družstva a založili samostatné družstvo v městě. A obuvníky, kteří chtěli udělat totéž, nechtělo družstvo pustit, vždyť zde byla kožedělná továrna a někdo musil dělat boty. Obuvníci si dobře vypočítali, jak by

19 Požár zničil několik dílen, výrobní zařízení i hotové výrobky. Donátu Laníčkoví, který byl mezitím osvobozen a znovu přijat do družstva, se žádná vina neprokázala. Později se stal vedoucím opravárenského závodu, který ovšem postihl v srpnu 1934 další požár. Laníček byl obviněn ze špionáže, soud zasedající přímo v Interhelpu ho odsoudil za nezodpovědnost při řízení podniku na tři roky do vyhnanství na Sibiři. V březnu 1938 pak byl znovu zatčen, odsouzen za vojenskou špionáž k trestu smrti a 4. října 1938 popraven. Jeho rodina byla připravena o majetek a vypovězena z místa bydliště.

se měli, kdyby pracovali samostatně a rozdělili mezi sebou zisk, místo aby jej dávali družstvu v naději na příští blahobyt. Ovšem, družstvu patřilo zařízení obuvnické dílny, byl to společný majetek Interhempa, a toho se chtěli obuvníci zmocnit. Bylo by se jim asi těžko pracovalo s holýma rukama. Na schůzích vystupovali obuvníci velmi bojovně, nechtěli se dát přemluvit. „Nechceme se dříť na jiné“ – křičel na schůzi Stoklásek.²⁰ Část obuvníků vystoupila z družstva, někteří odejeli domů, jiní se rozprchli po celém Rusku. Část zůstala věrna družstvu, někteří si otevřeli samostatné dílny ve Frunze, jiní se přestěhovali do Alma-Aty.

A nyní se začali bouřit kovodělníci. Kvalifikovaní soustružníci kovu, zámečníci, slévači, svářeči. Křičeli: „Nač máme tady trčet a spoléhat na příští blahobyt? Vždyť se o nás poperou všechny továrny v Sovětském svazu a budeme vydělávat, co budeme chtít. Budeme si žít pěkně v městě, máme už dost té pouště. A vůbec, jaká je to radost pracovat v takovém krcálku? Copak je tohle pořádná fabrika?“ Kovodělníci se však dali přemluvit. Byli to uvědomělí dělníci a byl to jen chvilkový záchvat. Odešli jednotlivci, kteří se později dokonce vrátili.

(...)

Skupina textilních dělníků přijela.²¹ Členové družstva se musili tísnit v přeplněných bytech, textiláci neměli práce, protože továrna nebyla ještě vystavěna. Pravidelné mzdy nemohly být vypláceny, dokud nezačne pracovat textilní továrna. Opět uteklo mnoho členů z družstva, tentokrát se většina vrátila do Československa.

Teprve dne 2. května 1927 byla zahájena práce v textilní továrně. Stavba trvala dlouho, montáž strojů vyžadovala velké práce. Ještě dnes nemůže zapomenouti Merz,²² strojník z Brna a dnes zástupce předsedy družstva, na slavnostní zahájení práce v nové textilní továrně. Byla to slavnost, jakou neviděla předtím celá Kirgizie. Tisíce Kirgizů přijely na koních z celého kraje. Přišla celá vláda, zástupci úřadů všech obvodů. A tehdy nastal nejslavnostnější okamžik. Montér parního kotle Stejskal²³ spustil sirénu. První sirénu v Kirgizii, první zvuk evropské průmyslové civilizace v poušti, kde rostlo dříve jen bodláčí. Koně se plašili a Kirgizové otevírali ústa hrůzou. A pak začaly pracovat stroje. Plánovitě, rytmicky začalo pracovatí přádelní oddělení, tkalcovské sukačky a vlčci. Kirgizové se dívali na továrnu jako na zázrak. S otevřenými ústy civěl na létající člunek pastevec Džumabajev, budoucí mistr textilní továrny.

Podívejme se, co vykonalo družstvo za dva roky: postavilo a dalo do provozu 4 továrny, vystavělo 17 domů o 91 bytech, vzdělalo 260 ha dosud nedotčené půdy. Dalo zemi cukr.

Nyní již mohlo pracovat družstvo klidně a plnou parou. Avšak vyšlo z krize značně oslabeno. Uteklo téměř 300 členů. Továrny nemohly přece pracovat bez dělníků. Bylo tedy usneseno, že družstvo bude přijímat za členy i sovětské občany. Snížili zápisné a podíly, aby mohl jakýkoliv dělník vstoupit do družstva. Členská schůze schválila

20 Správně Rudolf Stoklasa.

21 Skupina přijela s druhým transportem Interhempa 7. srpna 1926 a přivezla s sebou zařízení budoucí textilní továrny.

22 Správně Raimund Merc.

23 Jan Stejskal.

tuto změnu, ale přece jen vznikla nová opozice z řad členstva, vedená Jandíkem²⁴ a Bartákem.²⁵ Opozice nechtěla připustit, aby vstoupili do družstva sovětsí občané. Nyní, po překonání nejhlavnějších obtíží, bylo jasné, že členům družstva se bude v budoucnu dařit dobře. Opozice nechtěla připustit, aby připadl stejný podíl na budoucím zisku sovětským občanům. Opozice se odvolávala na to, že českoslovenští členové musili upsati podíl 5000 Kč, kdežto sovětsí občané upisují jen 50 rublů. Zařízení všech továren bylo koupeno za podíly československých členů. Dvouletou prací nesmírně vzrostlo movité jmění. Nyní mají býti sovětsí občané spolumajiteli takového obrovského jmění a bude je to stát jen nepatrných 50 rublů. Protože však Jandík a Barták dobře věděli, že továrny nemohou pracovat bez lidí, navrhovali, aby družstvo prodalo továrny a obytné domy státu a aby se členové rozdělili o vyzískané peníze a rozešli. Návrh Jandíkův a Bartákův byl zamítnut obrovskou většinou. Jandík a Barták byli vyloučeni z družstva. Do roku 1928 však pracovali v družstvu jen českoslovenští dělníci. V Kirgizii nebylo tehdy možno sehnat jiné dělníky.

Nyní je v družstvu zastoupeno již mnoho národů. Čechoslováci tvoří dodnes jádro družstva a jsou na vůdčích místech. Mnoho jich ovšem odchází, jsou povoláváni jinam, na odpovědná místa v Kirgizské republice a v Sovětském svazu. Bohumil Šulc je nyní státním návladním.²⁶ Loučil se těžce s Interhelpem, nechtělo se mu odejít, ale nemohl odmítnout jmenování. *Labyrint světa a ráj srdce* s historickou rezolucí věnoval knihovně družstva. Tam jsem jej jednoho dne našel. Byl zařazen mezi Sienkiewiczův román *Ohněm a mečem* a Sven Hedinův cestopis *V srdci Asie*. Zato však mnoho Čechoslováků vstupuje do družstva. Přijíždějí ze všech koutů Sovětského svazu, z Moskvy přijeli úderníci Metrostroje,²⁷ ze Sibíře bývalí zajatci, z Kavkazu bývalí členové české komuny,²⁸ ze saratovského kraje čeští zemědělci, kteří se chtějí vzdělati na průmyslové dělníky.²⁹ Mnoho bývalých členů se vrací také z Československa. Po Interhelpu chodí dnes Peršané, v slévárně je dělníkem Ujgur Tachtachunov, v textilní továrně pracují Kirgizky. A všude jsou Rusové a Ukrajinci.

Vytvořil se zvláštní jazyk „interhelpovský“; je to směs češtiny, slovenštiny, ruštiny a kirgizštiny. Předseda družstva³⁰ a mnoho jiných užívají s oblibou uzbeckého slova „chop“, což znamená „dobře“. Správnou češtinou mluví již málo lidí, správnou ruštinou ještě méně. Ani Rusové ne. Ale dorozumějí se všichni.

24 Slovák Ján Jandík byl vedoucím druhého transportu Interhela a byl poté zvolen předsedou družstva.

25 Správně Pavel Bartek

26 Viz pozn. 7.

27 Metrostroj byl projekt výstavby moskevského metra v první polovině 30. let, na němž pracovali také dělníci z Československa.

28 Šlo zřejmě o příslušníky komuny Pragomašina, která se v roce 1923 neúspěšně pokusila vytvořit hospodářské družstvo v Gruzii.

29 Na Kubáni v Saratovské oblasti sovětského Ruska se v letech 1925–1929 usadily tři výpravy družstva Reflektor, které bylo s 327 členy druhým nejpočetnějším vystěhoveckým družstvem z Československa po Interhelpu.

30 V době, o které je řeč, byl předsedou Interhela zřejmě slovenský Maďar Pina Samuel-Szabó.

Hrdinská léta již dávno minula. Nyní se daří všem dobře. Osada Interhela tone v zeleni, není již téměř stopy po poušti. Továrny pracují plnou parou, mzdy jsou vypláceny řádně a velmi málo se liší od moskevských. Zatím vzrostlo město Frunze a jeho budovy se pomalu přibližují k Interheli. Z Interhela jezdí do města autobus; město je nyní kulturním střediskem, ve kterém je několik biografů, státní divadlo, lázně, železniční stanice, několik parků, stadion a závodiště. Má nyní 80 000 obyvatel a je v něm i jedna vysoká škola. Ve středu města jsou nové moderní budovy. Vznikla tovární čtvrť.

A přece v čele májových průvodů jde vždy po celých deset let Interhelo. A přece pracuje kovodělná dílna Interhela lépe než nový státní kovodělný závod. A přece bydlí obyvatelé Interhela lépe než většina obyvatelstva v městě. A přece jsou ulice osady Interhela čistší, zahrádky jsou úpravnější než v městě. Interhelo musí být vždy v čele. Na jednom konci se s Interhellem stýká nová ruská kolektivizovaná vesnice. Na jedné straně ulice jsou domky Interhela, na druhé domky vesnice. A mezi těmi domky je rozdíl sta let. Lidé, kteří náhodou zabloudí do Interhela a nic o něm neslyšeli, žasnou. Je to osada, která se nepodobá žádné osadě v kraji, ani vzorným osadám cukrovarských dělníků v Karabaly.³¹

Osada se podobá českým průmyslovým osadám v krajích, kde se zemědělství mísí s průmyslem. Vzpomínal jsem vždy na vesnice u Kladna nebo na předměstské domky u Prahy. Byla ovšem postavena ve Střední Asii. Byla postavena z místního materiálu, většinou z nepálených cihel. Není to však ruská osada, tím méně asijská.

Deset let již neviděli kolonisté svou bývalou vlast. Každý kousek půdy, každá cihla byla vydobyta těžkou prací a krvavým potem. Milují své Interhelo, nerozloučili by se s ním ani za nic na světě. „Tady byla poušť“ – říká každý z nich. „Pamatuješ na Mittendorfera,³² jak montoval stroje? Pamatuješ, jak jsme hráli české veselohry v ševcárně, když jsme ještě neměli klub?“³³ Dovedou vzpomínati celé hodiny na strašné epidemie, na boje o schůzích, na zápasy o stavební materiál, na první léta bídy. Palenkáš je elektromontérem;³⁴ je to starší Slovák. Je těžce nemocen, má rozšíření srdce. Lékaři mu říkají: „Musíte odejet, podnebí vás zavraždí, bude to trvat možná ještě několik let, ale skončí to špatně, neodjedete-li do jiného kraje.“ Palenkáš váhá a nechce. Váhá již rok. Málem by byl již odejel, když část dělníků z Interhela se vypravila do Kujbyševa³⁵ k řediteli Kupovi.³⁶ Nákladní vagony, ve kterých odjížděli dělníci se svými rodinami do Kujbyševa, stály na stanici. Zítra budou vozy připojeny

31 Kara-Balta je město v severním Kyrgyzstánu na stejnojmenné řece, vzdálené přibližně 60 km od Biškeku. Bylo založeno v roce 1825 jako součást Kokandského chanátu.

32 Albert Mittendorfer.

33 Klub pařížských komunistů otevřelo Interhelo v listopadu 1930.

34 Správně Ondřej Pálinkáš. Na konci 30. let se stal obětí stalinských represí. V jejich důsledku zahynulo celkem jednadvacet členů družstva Interhelo.

35 Jako Kujbyšev bylo v letech 1935–1990 pojmenováno město Samara, centrum stejnojmenné oblasti v evropské části Ruska na levém břehu Volhy. Stalo se tak na počest člena nejvyššího sovětského vedení Valeriana Vladimiroviče Kujbyševa (1888–1935), který zde v revolučních letech budoval sovětskou moc.

36 Ladislav Kupa byl ředitelem průmyslového podniku v Kujbyševě.

k nákladnímu vlaku. Palenkáš měl odejeti také. Měl ještě chvilku času na rozloučenou, zatímco stály vagony na stanici. Rozhlédl se po své zahrádce. Opatrně poodhrnul jahodové listí a díval se na velké červené jahody. „Tady byla poušť“ – říkal si pro sebe – „a teď tady rostou jahody. Co jsme se s nebožkou ženou natrápili s tou půdou. Co nám dal práce jen ten kuraj, bodláčí. Ne a ne se ho zbavit. A co nás stála práce voda. A teď tady rostou jahody.“ Palenkáš zůstal v Interhelpu.

Tam, kde byla poušť, je nyní průmyslová civilizace, sady, klub a dětské jesle. I ptáci přiletěli. V textilní továrně sídlí dokonce vlaštovky; nevdí jim vůbec rachot strojů.

Nepovolili. Pracovali. Vytrvali. Vítězství bylo zapláceno draho, ale jakou cenou měřiti slávu? Není to nejvyšší radost jíti v čele celé země, býti příkladem, nikdy neklesat, jíti stále vpřed, jak to dokázala v pekelné výhni Střední Asie hrstka Čechoslováků, vržená na poušť?

Nedovedou o tom mluvit vznešeně, neřeknou vám to tak. Ponechávají slavnostní písně kirgizským potulným pěvcům. Budou jen ukazovat: tady stál náš první tábor, tady byla naše první kuchyně, tady se hádaly ženské, má-li být vařen guláš, nebo švestkové knedlíky. Přejde Opatřil³⁷ se svým psem a bude vypravovat, kdo a jak zemřel a jaké to byly hony na divoké berany, vysoko v horách. Přejde Švolíková³⁸ a bude se chlubit svým adoptovaným synem, kirgizským nalezcem, kterému dala jméno Vincenc a kterého naučila mluvit plyně česky. Budou vám vypravovati o tisíci podrobnostech, o spoustě všedních starostí, o tom, jak nebylo možno dostat v konzumu ani zápalky, jak chodili na jatka pro vnitřnosti, které dostávali zadarmo, protože Rusové a Kirgizové se teprve naučili jíst játra, srdce a plíčky od Čechoslováků, a jak to bylo Rusům divné, že je to tak dobré. Ženy si budou libovat, jak je teď krásně, když se všude prodává skořice, pepř a majoránka, a jaké to byly zlé časy, když se koření nedováželo. Skořicí, pepřem a majoránkou je snad možno měřiti blahobyť, ale nikdy ne slávu.

Sláva je v hvizdu sirény, vlajících praporech a vítězném pochodu v čele celé země, vysoké země Kirgizie.

Přetištěný text je zkrácenou kapitolou „Jak bylo dobyto pouště“ z reportážního pojednání „Interhelpo“, které vyšlo v knize Jiřího Weila Češi stavějí v zemi pětileték (Praha, Družstevní práce 1937, s. 56–78). Obálka Ladislav Sutnar. © Jiří Weil a dědicové, o/c Dilia.

37 Antonín Opatřil.

38 Eva Švolíková

Recenze

Lidským prezidentem v nelidské době

Detlef Brandes

Institut für Geschichte und Kultur der Deutschen im östlichen Europa, Heinrich-Heine Universität, Düsseldorf

MACHÁLEK, Vít: *Prezident lidskosti: Životní příběh Emila Háchy*. Praha, Academia 2020, 846 stran + 36 nečíslovaných stran obrazových příloh, ISBN 978-80-200-3056-6.

Historik a religionista Vít Machálek předložil obsáhlou biografii správního soudce Emila Háchy (1872 Trhové Sviny – 1945 Praha, vězeňská nemocnice Věznice Pankrác), jenž se nikdy nechtěl stát politikem, po Mnichovské dohodě se však ocitl v situaci, kdy byl nucen ujmout se úřadu prezidenta republiky, a tím se z něho stala mimořádně kontroverzní postava české historie. Machálek důkladně přepracoval a rozšířil svou háčovskou biografii z roku 1998.¹ Podle vlastních slov s empatií usiloval o pochopení Háchova způsobu uvažování a jednání.

S velkými sympatiemi popisuje Machálek Háchovu rodinu a domov, stejně tak dětství, studium a profesní úspěchy. Hácha byl do roku 1897 členem českého zemského sněmu a od roku 1916 sloužil u vídeňského, po první světové válce u pražského Nejvyššího správního soudu; roku 1925 se stal předsedou jeho senátu. Habilitoval se v oboru anglického správního práva. Jeho náklonnost k Anglii dokládají jeho odborné statě, ale i beletristické překlady z angličtiny. Z líčení vyplývá Háchovo pevné zakotvení ve víře, jeho spíše konzervativní zaměření a jeho lidskost, kterou

¹ MACHÁLEK, Vít: *Prezident v zajetí: Život, činy a kříž Emila Háchy*. (Edice Dokumenty, sv. 4.) Praha, Regulus – Společnost Dr. Emila Háchy 1998.

si Machálek zvolil i do titulu svého díla. Hácha měl ovšem i tradiční předsudky vůči českomoravským Židům, které považoval většinou za „germanizátory“ (s. 47, pozn. 39, a s. 141), avšak nepodílel se na antisemitských kampaních.

Od roku 1935 stíhaly předsedu senátu Nejvyššího správního soudu osudové rány: rozvod jeho dcery, manželčina smrt a počínající arterioskleróza. Na přání ministerského předsedy Milana Hodži se roku 1938 podílel na činnosti pracovní skupiny, která měla jednat o možnosti kompromisu se Sudetoněmeckou stranou (*Sudeten-deutsche Partei* – SdP). Machálek dochází ve shodě s ministrem Jiřím Havelkou k závěru, že Hácha by byl ochoten vyjít požadavkům této strany vstříc dále než vláda. Machálek jen zřídka využívá spisové fondy, opírá se především o vzpomínky Háchových kolegů a přátel, jako je právě Jiří Havelka, diplomat Vojtěch Mastný a Háchův tajemník Josef Kliment,² a o jejich korespondenci. V nejvyšší nouzi zářijové krize roku 1938, píše Havelka a Kliment ve svých pamětech, Hácha opustil svou pozici pozorovatele a Edvardu Benešovi telefonicky navrhoval, aby přerušil jednání s Velkou Británií a Francií a vyslal k rozhovorům do Berlína některého vysoce postaveného politika.

Po Mnichovské dohodě a Benešově odstoupení vyvstala otázka jeho nástupce. Předáči obou zbývajících stran Rudolf Beran a Antonín Hampl se shodli na Háchovi, který na sebe politicky dosud nijak neupozornil. Ten převzetí úřadu chápal „jako příkaz občanské povinnosti, jemuž musí ustoupiti všechny úvahy o tíživosti osobní oběti, když ji okamžitá situace státu a národa požaduje“,³ a zároveň odmítl jakýkoli kult vytvářený kolem jeho osoby. Hácha trval na tom, že kromě ministerského předsedy Berana bude jmenovat do ministerských funkcí osoby, které se dosud politicky neangažovaly. Svého přítele a kolegu Havelku učinil vedoucím své kanceláře a ministrem bez portfeje. Coby prezident hledal spolu s vládou cestu, jak omezovat roli Židů, a přitom neustupovat radikálním požadavkům z Berlína. Při své cestě na Slovensko dával demonstrativními počiny najevo pochopení pro slovenskou autonomii, ale ani Hácha, ani ústřední vláda nedokázali v situaci masivního německého tlaku zabránit prohlášení nezávislosti slovenského zemského sněmu.

Když jel Hácha 15. března 1939 do Berlína, zjevně ještě nevěděl, co ho čeká. Nejspíš počítal s těsnějším připoutáním Čech a Moravy k Německé říši podle vzoru Slovenska. Ve večerním rozhovoru s Adolfem Hitlerem řekl, že už po založení Československa si kladl otázku, zda bylo pro Československo šťastné být samostatným státem (s. 256 a 89). Takové pochybnosti krátce po vzniku Československa podle Havelkovy výpovědi skutečně sdělil tehdejšímu ministerskému předsedovi Karlu

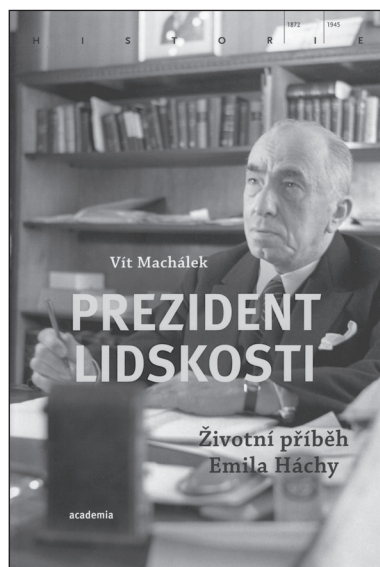
2 HAVELKA, Jiří: *Dvojí život: Vzpomínky protektorátního ministra*. Ed. Robert Kvaček, Josef Tomeš a kol. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2015; MASTNÝ, Vojtěch: *Vzpomínky diplomata: Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslance*. Ed. Eduard Kubů, Petr Luňák a Otto Novák. Praha, Karolinum 1997; KLIMENT, Josef: *U obětovaného prezidenta: Hořké paměti Háchova tajemníka*. Ed. Václav Velčovský. Praha, Academia 2019.

3 Machálek na straně 168 cituje z Háchova projevu při audienci zástupců Masarykovy univerzity 27. února 1939, jehož záznam je uložen v Archivu Kanceláře prezidenta republiky.

Kramářovi⁴ a opakoval je také ve svém prvním rozhlasovém projevu po vyhlášení protektorátu (s. 277). Poté co ho Hitler a Göring hrozbami vystavili tlaku, vyslovil souhlas se společným prohlášením, jež obsahovalo větu, že „vkládá s plnou důvěrou osud českého národa a země do rukou vůdce Německé říše“.⁵ Machálek oproti tomu zdůrazňuje, že Hácha v rozhovoru s Hitlerem řekl, že osud českého národa „leží“ v Hitlerových rukou, což také opakoval politikům shromážděným 16. března večer na Pražském hradě (s. 257 n.). Hácha přitom se společným prohlášením souhlasil podle vlastních slov proto, že Hermann Göring hrozil bombardováním Prahy. Dosahu tohoto podrobení si zpočátku nebyl evidentně vědom. Havelkovi, který ho vyzvedával v Terezíně (na hranici okleštěné republiky), totiž řekl, že „budeme nadále ‘mít vlastní stát‘“.⁶

Nicméně jako odborník na státní právo si Hácha připisoval zásluhu, že prohlášení nepodepsal také jménem vlády, a tím se stalo podle něho od počátku právně neplatným. Jestliže podepsal jenom svým jménem, sám sebe obětoval a ochránil národ, argumentoval Hácha. Machálek pak soudí, že jeho kapitulace byla důsledkem Benešovy mnichovské kapitulace (s. 286).

Podle autorova názoru byl protektorátní režim v českých zemích ve srovnání s okupačními režimy v západní a východní Evropě menším zlem (s. 273). Svou pozornost soustřeďuje především na Háchovy úspěchy, jako bylo vybudování Národního souručenství coby výrazu a nástroje národní jednoty tváří v tvář okupační moci. Funkcionáři této široké organizace museli však manévrovat a ukazovat „dvojí tvář: pravou vlasteneckou a zdánlivou proněmeckou“ (s. 299). Machálek přitakává literárnímu historikovi Václavu Černému, jenž v Národním souručenství spatřuje „útočiště národní rezistence a vlivného a štědrého podporovatele odboje“.⁷ Vyzvedá přitom pravidelné Háchovy protesty proti německým zásahům do příslibené autonomie. Ukazuje, že protektorátní vláda a prezident Hácha se zasazovali za zatčené, a to s nemalými úspěchy. Hácha znovu a znovu osobně intervenoval

4 Machálek na straně 89 cituje z memoárů Jiřího Havelky *Dvojí život*, s. 19 n.

5 Machálek na straně 267 cituje podle publikace: OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Acta Occupationis Bohemiae et Moraviae: Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 2: *Spolupráce československé emigrace na západě s domácím odbojem, její vztahy k tzv. protektorátní vládě a germanizační politika okupantů*. Praha, Academia 1966, s. 417, dokument 340 – Prohlášení Němců a československé vlády z 15.3.1939.

6 Machálek na straně 270 cituje podle memoárů Jiřího Havelky *Dvojí život*, s. 33.

7 Machálek na straně 313 cituje podle memoárů Václava Černého *Křik Koruny české: Paměti, sv. 2: 1938–1945. Náš kulturní odboj za války* (Brno, Atlantis 1992, s. 122).

i ve prospěch studentů zatčených na podzim 1939 a zavlčených do koncentračního tábora Sachsenhausen a dařilo se mu vždy dosáhnout propuštění některých z nich. Takové ústupky však říšský protektor Konstantin von Neurath využíval k tomu, aby na Háchovi nebo předsedovi vlády Aloisu Eliášovi vynucoval slavnostní deklarace k německým vítězstvím a proti politice londýnské exilové vlády. Naopak Hácha a protektorátní vláda se je snažili formulovat co nejobecněji a nezmiňovat Benešovo jméno. V tom se už za teroristického režimu Reinharda Heydricha pokračovat nedalo. V jednom prohlášení z prosince 1941 se objevuje jak odsouzení Beneše, tak i jeho „židovského okolí“.

Proti přenášení německé politiky vůči Židům do protektorátu toho mohly legální české orgány podnikat zjevně málo. Háchův pokus dosáhnout pro určité kategorie Židů lepšího postavení ztroskotal. Snahám participovat na vyvlastňování Židů okupační moc zabránila. Vedení Národního souručenství na druhé straně po několika týdnech váhání odmítlo pokusy rozpoutat v jeho rámci protizidovskou kampaň.

V Konstantinu von Neurathovi spatřoval Hácha umírněnou variantu německé protektorátní politiky, z mého pohledu oprávněně. Na rozdíl od státního tajemníka Karla Hermanna Franka byl Neurath vůči němu i zdvořilý a věcně korektní, píše autor, a to i po demonstracích a zatčeních na podzim 1939, kdy Hácha a vláda zvažovali společnou demisi. Když po Frankově útoku na české legionáře z první světové války opět uvažovali o odstoupení, radil jim Edvard Beneš, aby ve funkcích ještě setrvali. Byl by to býval dobrý okamžik k odstoupení, konstatuje Machálek. Po německém útoku na Sovětský svaz však už Beneš demisi prezidenta i protektorátní vlády požadoval, Hácha i Eliáš to však s odkazem na obtížnou zásobovací situaci odmítli. Naopak uveřejnili prohlášení, které obsahovalo výrok namířený proti „nám rasově cizímu marxistickému bolševismu“ (s. 444).

Po jmenování Reinharda Heydricha „zastupujícím“ říšského protektora vláda diskutovala o tom, zda by teď neměla přece jen odstoupit, ale Hácha se vyslovil proti – poté co mu Heydrich předložil četné důkazy Eliášova spojení s odbojem i řadu hotových rozsudků smrti, ale zároveň přislíbil propustit poslední studenty. Hácha však pohrozil odstoupením v případě, že bude odsouzen Jiří Havelka. Machálek Háchovo rozhodnutí zůstat v úřadě obhajuje, poukazuje však zároveň na jeho postupující arteriosklerózu. Když Hácha vzdor teroru, který Heydrich rozpoutal, setrval ve funkci, Beneš na něho útočil stále ostřeji. Machálek se o Benešovi a exilové vládě vyslovuje velmi kriticky a největšího jestřába vidí v Prokopu Drtinovi. Beneš zase prohlásil, že je politicky lhostejné, zda po Háchově garnituře převezmou její pozice fašisté. Sám počítal s rychlým koncem války a obával se kompromisního míru. Machálek Benešovi vytýká, že mu byl lhostejný osud národa ve vlasti. Exulanti si prostě nedokázali představit, píše, pod jakým terorem a v jakých úzkostech lidé doma žili.

Po úspěšném atentátu na Heydricha se Hácha obával, že pokud on a vláda odstoupí, okupační moc ještě zesílí teror. Jeho obavy prohlubovala Hitlerova otevřená hrozba nuceného vystěhování Čechů. Za druhé heydrichiády Hácha ještě víc zeslábl, píše Machálek, už se téměř nedokázal soustředit a měl strach ze zatčení. Po Eliášově popravě se duševně i tělesně zhroutil. Vzdor své slabosti se však nadále zasazoval

za rukojmí a vězně. Šikovně také odmítl návrh Emanuela Moravce, aby vládní vojsko bylo posláno do boje proti Sovětskému svazu. S poukazem na četná úmrtí v Osvětimi dokonce v květnu 1943 dosáhl Frankova souhlasu s tím, že čeští vězni budou z Osvětimi přeloženi do Buchenwaldu, případně Ravensbrücku. Zároveň však i pod vládou Kurta Daluegeho a Karla Hermanna Franka se státní prezident ani protektorátní vláda neostýchali činit nejrůznější verbální ústupky okupační moci.

V den pátého výročí svého zvolení prezidentem se Hácha nemohl zúčastnit slavnostního ceremoniálu ve svatovítské katedrále. Počátkem roku 1944 se definitivně zhroutil, v péči o něho se střídaly dvě sestřičky. Šestadvacátého května 1944 byl Háchovým zastupováním oficiálně pověřen ministr spravedlnosti Jaroslav Krejčí. V Košickém vládním programu z 5. dubna 1945 byl pak už Hácha označen za „velezrádce“. Machálek v tom vidí velkou nespravedlnost, když ti, kteří žili v relativním bezpečí v Moskvě a Londýně, se opovážili odsuzovat ty, jimž každý den hrozila smrt z rukou gestapa. Po osvobození byl Hácha 13. května 1945 dopraven do pankrácké věznice, kde ho ani jednou nesměla navštívit dcera a dozorcí s ním nakládali mimořádně brutálně. Až do své smrti 27. června nesměl být jakožto umírající převezen do sanatoria.

Závěrem podává Vít Machálek přehled procesů vedených po válce proti okruhu osob kolem prezidenta Háchy. Ukazuje, že tyto procesy nebyly vedeny v žádném případě objektivně a jejich výsledkem byly tendenční rozsudky. Komunističtí členové Národního soudu prosadili v některých případech tvrdé tresty, jako například v procesech s bývalými premiéry Rudolfem Beranem a Janem Syrovým. Skutečnost, že nerozlišovali mezi politiky z Háchova okruhu a skutečnými kolaboranty, jakým byl Emanuel Moravec, je jedním z nejzásadnějších problémů celé poválečné retribuice, píše Machálek. Potrestány byly přitom i rodiny odsouzených, ať už vyvlastněním, nebo zákazem studia a výkonu povolání. Až o dvacet let později během pražského jara, jak sděluje Machálek, se setkali Háchovi přeživší spolupracovníci a dali podnět k tomu, aby byl Hácha „plně politicky rehabilitován“ (s. 641).

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Abstract

The reviewer recaps the most important moments in the career of Emil Hácha. Born in 1872 in the small South Bohemian town of Trhové Sviny, he studied and graduated in law, and became a deputy of the Bohemian Diet. While in Vienna during the Great War, he started his career at the Supreme Administrative Court; when Czechoslovakia became independent, he joined the same court in Prague, advancing to the position of the chairman of its senate in 1925. His leaning toward England is proved by his professional treatises, but also literary translations from English. He had never wanted to be a politician, but after the Munich Agreement and the resignation of President Edvard Beneš (1884–1978) he let himself be talked into succeeding him. He perceived his decision as a sacrifice in the national interest; on March 15, 1939, acting under Hitler's pressure, he signed the declaration on the formation of the Protectorate of

Bohemia and Moravia in Berlin. The reviewer emphasizes that the author approached his extensive, impressive and fact-rich biography titled The president of humanity: The life story of Emil Hácha (Prague: Academia, 2020) with a great deal of empathy toward Hácha, accentuating his anchoring in Christian faith, conservative values and personal humanity. He goes through difficult dilemmas which Hácha was exposed to as the president of a puppet state in his dealings with the occupation power, and his repeated thoughts about resignation. The reviewer agrees with the author that Hácha, his declining physical and intellectual capabilities notwithstanding, did not stop striving to achieve a release of imprisoned Czechs. In his opinion, the author has submitted convincing evidence to the effect that the restored state power often employed an insensitive and unjust approach toward Hácha and other politicians accused of collaboration after the liberation. Hácha himself was arrested and died in a pathetic condition in a prison hospital in June 1945.

Keywords / Klíčová slova:

Emil Hácha; Czechoslovakia; Protectorate of Bohemia and Moravia; Nazi occupation; collaboration

Emil Hácha; Československo; Protektorát Čechy a Morava; nacistická okupace; kolaborace

Recenze

Memoáry nejednoznačného pamětníka i „dějiny Háchy v době“

Vít Machálek

Katedra religionistiky, Fakulta filozofická Univerzity Pardubice

KLIMENT, Josef: *U obětovaného prezidenta: Hořké paměti Háchova tajemníka*. Ed. Václav Velčovský. (Edice Paměť, sv. 109.) Praha, Academia 2019, 770 stran, ISBN 978-80-200-2982-9. Součástí publikace je edice „Žaloby na Josefa Klimenta“, obrazová příloha a jmenný rejstřík.

Záslouhou nakladatelství Academia a editora Václava Velčovského byla koncem roku 2019 (skoro půl století po svém napsání) širší veřejnosti zpřístupněna kniha právníka, historika a zasvěceného účastníka druhorepublikového a protektorátního dění Josefa Klimenta *U obětovaného prezidenta*.

Tato jedinečná práce staví před českou historiografii řadu otázek, které se týkají i samotného Klimenta (1901 Havlíčkův Brod – 1978 Praha). Tato osobnost byla zatím v české historiografii zanedbávána. Před Václavem Velčovským se jí ucelenějším způsobem věnoval vlastně jen Michal Musil, jehož studie vyšla před čtvrtstoletím

v *Soudobých dějinách*.¹ Dnes na stránky tohoto časopisu jistě patří recenze konečně uskutečněné edice Klimentova životního díla.

JUDr. Josef Kliment byl v letech 1925 až 1945 spolupracovníkem Emila Háchy (do listopadu 1938 u Nejvyššího správního soudu, jehož prvním prezidentem Hácha byl, a pak na Pražském hradě). Na tuto skutečnost naráží název jeho druhé práce *Dvacet let v úřednách Emila Háchy*, která je uložena v Archivu Národního muzea.² Jedině tam bylo donedávna možné studovat i třídílný rukopis *U obětovaného prezidenta*,³ což pro badatele vzhledem k mimořádnému rozsahu a nepřehlednosti textu představovalo ne právě komfortní situaci.

O to větší ocenění si zaslouhuje nyní vydaná edice, a to bez ohledu na dílčí výhrady, které je k ní možné mít. Václav Velčovský konstatuje, že Klimentův rukopis „nebyl připraven pro vydání, neprošel koncepčními zásahy, úpravami struktury, ani jazykovou korekturou“ (s. 44), takže toto vše musel provést teprve on jako editor. Specifická obtížnost edice spočívala v nezbytnosti přistoupit k „ne nevýznamnému krácení“, nutnému vzhledem k „velkému rozsahu textu a duplicit i multiplicit popisovaných témat a motivů“ (s. 45). Obsahově nepodstatná krácení původního rukopisu v edici nejsou vyznačena, což je sice editorský postup výrazně nestandardní, ale v tomto případě pro zachování plynulosti textu vzhledem k obrovskému množství výpustků nutný.

Přístup zvolený editorem lze akceptovat i ve vztahu k podobně neobvyklé skutečnosti, že u hlavní části edice (rukopisu *U obětovaného prezidenta*) jsou použity jiné ediční zásady než u její druhé části v podobě žaloby na úředníky Kanceláře státního prezidenta Josefa Klimenta a Augustina Popelku z roku 1947.⁴ Charakter obou textů je samozřejmě rozdílný: v případě obžalovacího spisu se jedná o oficiální a formální text právního rázu, zatímco u *Obětovaného prezidenta* jde o edici neformálního a nefinalizovaného rukopisu (s. 49).

Složitou otázku však představuje žánrové zařazení Klimentova textu. Josef Kliment byl současně jak pamětník vzpomínající na své působení v prezidentské kanceláři, tak i „profesionální historik“, za kterého se sám právem označuje (s. 348). Jestliže jej Hácha pověřil úkolem, aby „shromáždil příslušné doklady“ a „v příhodné době“ (tj. po skončení okupace) vyličil jeho „záchrannou činnost“, mohlo k tomu dojít na základě obou těchto skutečností.⁵

Kliment v úvodních řádcích svého rukopisu předesílá, že mu v něm půjde o „dějiny Háchy v době“, a to především faktografické, nikoliv subjektivní (s. 53). Biografie Háchy v kontextu jeho doby samozřejmě představuje jiný žánr než autobiografické

1 MUSIL, Michal: Příběh Háchova politického sekretáře: Josef Kliment před Národním soudem roku 1947. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 4 (1995), s. 530–544.

2 *Archiv Národního muzea*, Praha (dále ANM), fond (f.) Josef Kliment, karton (k.) 22, inventární číslo (inv. č.) 619.

3 *Tamtéž*, k. 23, inv. č. 622 a 625, k. 24, inv. č. 627.

4 Tato edice byla připravena na základě rukopisu uloženého *tamtéž*, k. 1, inv. č. 25.

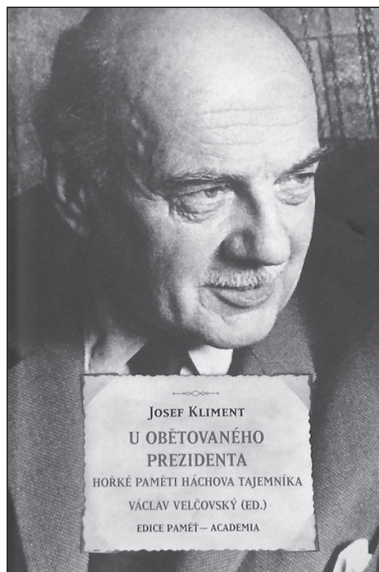
5 Tzv. Háchovu tajnou závět, obsahující tento Klimentovi zadaný úkol (v edici na nečíslované s. 5), je však vzhledem ke špatnému zdravotnímu a psychickému stavu Háchy v době jejího podepsání (20. září 1943) nutné považovat spíše za text Klimentův než Háchův.

vzpomínky Josefa Klimenta. V *Obětovaném prezidentovi* jde však o obojí současně.

Václav Velčovský, který rukopis *U obětovaného prezidenta* připravil k vydání s podtitulem hovořícím o „pamětech“ Háchova tajemníka, sice uvádí, že „Kliment koncipoval svůj rozsáhlý text jako právněhistorickou studii“, současně však dodává, že z dnešního pohledu Klimentova kniha náležitosti odborného textu nemá a že její hodnota spočívá především v osobních vzpomínkách (s. 43 n.). Ve spojení s tímto přístupem je pak pochopitelné, že úvodní studie k edici nese název „Jiné čtení protektorátu“ a je zaměřena především na problém kolaborace. „Dějiny Háchy“ však takto zúžit nelze, protože doba protektorátu představuje jen posledních šest let Háchovy životní dráhy, přičemž ani prezidentovu způsobu myšlení a jednání v tomto tragickém období není možné porozumět bez znalosti celého Háchova životopisu. Je tedy problematické, že Velčovského uvedení knihy nechává zcela stranou například její důležitý úvodní oddíl „Ze životní dráhy Emila Háchy“, v němž Josef Kliment podává „dějiny Háchy v době“ let 1872 až 1938.

V tomto oddíle není nepodstatná Klimentova poznámka, že fakta z osobního života Emila Háchy za protektorátu získával hlavně od jeho bratra Theodora a v době psaní rukopisu ověřoval u prezidentovy dcery Milady Rádlové, zatímco sám „do rodinného prostředí prezidenta Háchy přicházel velmi zřídka“, protože pěstování rodinných styků „v neustálé panice protektorátních dnů“ nebylo možné (s. 73). Ve skutečnosti prezident Hácha sice neudržoval rodinné kontakty s Klimentem, ale s jinými svými spolupracovníky ano. Jedním z nich byl Jiří Havelka, kterého si přivedl na Hrad ze svého předcházejícího působiště (zatímco Klimenta potom už do prezidentské kanceláře nepřivedl přímo Hácha, ale právě Havelka). Podle Havelky Hácha „doktora Klimenta neměl zásadně rád (datovalo se to z doby jeho působení u Nejvyššího správního soudu) a soukromě se s ním vůbec nestýkal“.⁶

Vzhledem k tomuto nepřilíh blízkému vztahu mezi Klimentem a Háchou nelze přeceňovat míru Klimentovy informovanosti o prezidentově působení. Také závěry typu „Klimentovy názory nepochybně konvenovaly s míněním jeho tehdejšího nadřízeného Emila Háchy“⁷ mohou být zavádějící, a to i v případě, že z Klimentova textu vyplývají. Háchův obraz viděný například očima Aloise Eliáše by byl dozajista výrazně jiný než Klimentův.

6 HAVELKA, Jiří: *Dvojí život: Vzpomínky protektorátního ministra*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2015, s. 77.

7 MUSIL, M.: *Příběh Háchova politického sekretáře*, s. 533.

Z hlediska pramenného významu Klimentova textu by se dějiny Protektorátu Čechy a Morava daly rozdělit do tří období. První z nich trvalo do dubna 1941, kdy nacisté odstranili z prezidentské kanceláře i z vlády Jiřího Havelku, respektive do září 1941, kdy byl zatčen premiér Eliáš, ve kterém měl Hácha ještě větší oporu než v Havelkovi. Kliment byl v tomto období sotva něčím víc než jedním z referentů Kanceláře státního prezidenta. Může být pokládán za mimořádně dobře informovaného, avšak jen v záležitostech, které spadaly do jeho referátu.⁸

Do popředí dění na Hradě či v Lánech se dostal spíše až po odstranění Jiřího Havelky. Diplomát Hubert Masařík, který od dubna 1939 od svého zatčení začátkem října 1941 řídil koordinační odbor protektorátní vlády a s Eliášem a Havelkou tvořil „trojku“ odvážně a energicky hájící české zájmy proti okupantům, ve svých memoárech uvádí: „Po Havelkově odchodu už jsme neměli tu aktivní oporu v prezidentské kanceláři jako dříve. [Nový] přednosta Háchovy kanceláře dr. Augustin Popelka byl jen poslušný úředník; hlavní politický vliv na Hradě získal problematický prezidentův důvěrník, doc. dr. Josef Kliment, v mnohém Havelkův antipod.“⁹

Označení Josefa Klimenta za Háchova „důvěrníka“ je ovšem diskutabilní. Spíše by se dalo říci, že Hácha začal být poté, co ztratil Havelku a Eliáše a současně se dramaticky zhoršil jeho zdravotní stav, na Klimenta a Popelku do značné míry odkázán. Pro dobu od příchodu Reinharda Heydricha a zatčení Aloise Eliáše do března 1944 je nicméně Kliment velmi důležitým informátorem o událostech z Háchova okolí.

Ani v tomto druhém období sice nebyl zasvěcen do všeho, v jeho rukou však byly každopádně soustředěny „všechny intervence za Čechy policejné stíhané, ale též za vyvlastněné, za Židy, cikány aj.“ (s. 518). Text *U obětovaného prezidenta* představuje především ve vztahu k pozadí těchto intervencí (včetně důvodů jejich úspěšnosti, či neúspěšnosti) zdroj informací, jenž unikátně doplňuje prameny úřední provenience (které zase naopak potvrzují jeho hodnověrnost). Jako příklad lze uvést Klimentovo líčení okolností, za kterých došlo v srpnu 1943 k hromadnému přemístění českých nežidovských vězňů z Osvětimi do Buchenwaldu (s. 518–520).

Intervenovat za vězně se Kliment snažil i v posledním období svého protektorátního působení, v němž od března 1944 zastával funkci Háchova nástupce v čele Nejvyššího správního soudu. Tímto jmenováním byl ovšem odstraněn z prezidentské kanceláře, čímž ztratil i bezprostřední přístup k informacím o dění na Hradě či v Lánech. Výmluvným dokladem toho, že už byl pak odkázán spíše jen na své domněnky, může být jeho scestné spojování nasazení vládního vojska ke strážní službě v Itálii z května 1944 s Háchovou snahou dosáhnout nabídkou vládního vojska k této službě za frontou osvobození českých vězňů (s. 349). Ve skutečnosti byl odsun vládního vojska do Itálie jednostranně nařízen okupanty.¹⁰

8 Do Klimentova referátu patřily věci tisku, rozhlasu a filmu, záležitosti související s organizací českého veřejného života a (v tomto období jen částečně) intervenční agenda.

9 MASAŘÍK, Hubert: *V proměnách Evropy: Paměti československého diplomata*. Praha – Lito-myšl, Paseka 2002, s. 343.

10 Viz *Národní archiv* (Praha), f. Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, k. 80, inv. č. 1013, sign. 110-10/17, sdělení Karla Hermanna Franka o vládním vojsku

Tím méně mohl být Kliment informován o Háchově tragickém poválečném osudu v době, kdy už byl i on sám ve vězení. Přesto tato poslední kapitola Háchova životopisu v *Obětovaném prezidentovi* nechybí, protože informace o Háchově zatčení, smrti ve vězeňské nemocnici a pohřbu s vyloučením veřejnosti Kliment uvádí „podle ústní vzpomínky paní Rádlové“ (s. 576).

Jeho knihu je opravdu třeba brát jako práci nikoliv jen pamětnickou, ale zčásti i odborně historickou. Kliment sice neměl při jejím psaní přístup k archivním pramenům (ty, které si za okupace sám shromáždil, mu byly po válce zabaveny), ale o to víc se snažil pracovat s orálními a publikovanými prameny a také s odbornou literaturou, a to i v těch částech svého rukopisu, kde je řeč o událostech, na kterých se osobně podílel.

Podle konstatování Václava Velčovského Klimentovo dílo mimo jiné ukazuje „stav výzkumu protektorátu v Československu na počátku sedmdesátých let, dostupnost jednotlivých děl, vztah mladých historiků a mizejících pamětníků, ale také oficiální cenzuru a autocenzuru autorů“ (s. 14). Totéž lze dobře demonstrovat i na příkladě dění předcházejícího vzniku protektorátu. Kliment se sám zúčastnil Háchovy berlínské cesty ze 14. a 15. března 1939 a měl k dispozici i informace získané přímo od prezidenta, bez ohledu na to však při svém důkladném líčení a rozebírání událostí s ní spojených (s. 193–244) pracuje s velkým množstvím pramenné a sekundární literatury (české i zahraniční).

I když Klimentovy závěry vzhledem k jeho osobní angažovanosti nemohou být nestranné, z heuristického hlediska i z hlediska formálních náležitostí typu poznámkového aparátu jeho text snese akademická měřítká. Text *U obětovaného prezidenta* ovšem i přesto, že v době svého napsání neměl šanci na vydání, zároveň sám ilustruje výše zmíněný problém autocenzurních zámlk (Kliment například velmi dobře znal publicistickou diskusi z konce šedesátých let, v níž byly události z 15. března 1939 přímo či nepřímo propojeny s aktuálním děním po 21. srpnu 1968, ale tento její aspekt záměrně nechal stranou).

Na líčení událostí spojených s nacistickou okupací lze ukázat i další charakteristické aspekty Klimentova způsobu psaní i myšlení. Kliment i Hácha byli právníci a znásilnění českých zemí nacistickým Německem vnímali spíš z pohledu právního než politického. Autor v *Obětovaném prezidentovi* klade velký důraz na to, že dokument, který Hácha v Berlíně pod hrozbou zničení Prahy podepsal, je bezobsažnou listinou „bez jediného náznaku nějaké právní dispozice“ (s. 223). Kliment současně označuje za velmi důležité, že prezident jeho právní bezvýznamnost dále posílil tím, že jej odmítl podepsat i jménem vlády (s. 222) a že možnosti dodatečného schválení státoprávních změn parlamentem posléze zabránil tím, že rozpustil „podle svého ústavního oprávnění obě sněmovny Národního shromáždění“ (s. 305).

Druhý, pro Klimenta neméně charakteristický rys představuje jeho odbočování od popisovaných událostí do zcela jiných dějinných období, jmenovitě do doby Svate

na poradě s oberlandráty – inspektory z 9.5.1944 (dostupné také online z: www.badatelna.eu/fond/2199/reprodukce/?zaznamId=983696&reproId=938078).

říše římské, k jejímuž obnovení podle jeho kontroverzního protektorátního textu po 15. březnu 1939 došlo.¹¹ Jeho připomínání „členství království českého v tradičním seskupení křesťanských států Svaté říše římské, kde jsme se spolu s královstvím německým účastnili evropské spolupráce“ (s. 215), může působit rozpačitě dokonce i v rámci rukopisu *U obětovaného prezidenta*; tím méně mohlo dávat jednoznačně dobrý smysl v době okupace. V ní Kliment jistě sám chápal připomínání starého Království českého jako národně obranné a připomínání křesťanského univerzalizmu Svaté říše římské jako protinacistické, ale na tehdejší čtenáře mohly jeho texty působit spíš jako legitimizace podřízení českých zemí Německu. Docent českých právních dějin zřejmě nedocenil skutečnost, že laická veřejnost jeho narážkám nemůže rozumět, protože jí kontext doby Svaté říše římské nic neříká. Tím méně pak bylo možné čekat sebemenší pochopení od Národního soudu, kterým byl Kliment v roce 1947 odsouzen na doživotí (propuštěn byl až v roce 1960 na amnestii).

Klimentova protektorátní publicistická činnost se „až na výjimky omezuje na teorii o svatě říši římské a na obhajobu Háchy a jeho politiky“.¹² Národní soud ji však odsoudil bez ohledu na to, že to druhé patřilo ke Klimentovým úředním povinnostem a to první do jisté míry navazovalo na jeho publikační činnost za první republiky. V této návaznosti dokonce obžaloba spatřovala důkaz jeho odedávna ke zradě směřujících sklonů. Podle žaloby národního prokurátora Františka Tržického, v recenzované edici vhodně zařazené jako protějšek Klimentovy knihy, bylo pro Klimentův přístup k národním dějinám charakteristické, že se zabýval „převážně materií pojednávající právě o těch dobách českých dějin, které nejsou pro český národ dobou jeho rozvoje a výrazu jeho pokrokových sil“ (s. 649).

Klimentovo odsouzení tak lze z dnešního pohledu vnímat i jako trpký střet mezi velmi vzdělaným mužem, který však zůstal nepochopen, a až primitivně ideologickým přístupem k dějinám. To ovšem ještě neznamená, že by samotnému Klimentovi bylo ideologické ohýbání dějin cizí. Jedná se však o problém, který nelze omezit jen na jednotlivce ani jen na období protektorátu.

Kliment se již jako středoškolák v době kolem 28. října 1918 uměl přizpůsobit měnícím se požadavkům doby a pronést oddaný projev nejprve u busty císaře a pak o málo později u obrázku Tomáše Garrigua Masaryka (s. 82). Později se dobovým frázím nevyhnul nejen ve vztahu k nacistické okupaci, ale ani ve vztahu k okupaci sovětské, kdy podle jeho slov došlo k překonání výstřelků „návratem k internacionálním socialistickým povinnostem“ (s. 593).

Za protektorátu nebylo pronášení ideologických frází horší než jindy, ale spíš naopak omluvitelnější, protože šlo o dobu kritičtější než jiné a zároveň jen přechodnou, kterou národní celek musel nějak přežít. V tomto ohledu lze akceptovat Klimentovo konstatování, že jediným důvodem háchovské politiky bylo „smrtné ohrožení bezbranného českého obyvatelstva“ a že „takovému neodčinitelnému nebezpečí bylo opravdu zabráněno, neboť koho by bývali osvobozovali spojenci, kdyby zde jako v Lidicích nenalezli ani hřbitovy?“ (s. 299).

11 KLIMENT, Josef: Obnovuje se Svatá říše římská. In: *Národní politika* (19.3.1939), s. 1.

12 MUSIL, M.: Příběh Háchova politického sekretáře, s. 534.

Roli morálního vzoru pochopitelně musejí plnit hrdinové odboje, nikoliv lidé typu Josefa Klimenta. Ten ovšem nebyl protikladem odbojáře, ale osobností, která se ve snaze prospět svému národu pohybovala na hraně mezi možností zatčení i poravy za okupace a stejnou možností po válce. „Byl rozpornou ‘pomezí postavou’, na níž lze dobře ukázat, jak tenká mohla být hranice mezi rezistencí a kolaborací,“ jak konstatoval literární historik Martin C. Putna.¹³

Jeho kniha představuje významný pramen k novodobým českým dějinám nejen z hlediska vzpomínek poodhalujících protektorátní zákulisí, ale i z hlediska Klimentova autoportrétu člověka v jistém smyslu podobného mnoha jiným rozporným Čechům. Jelikož se zároveň pohybuje i na pomezí pramenné a odborné literatury, představuje unikátní dílo *sui generis*.

Specifičnost textu *U obětovaného prezidenta* je zřejmá i z jeho struktury. Václav Velčovský ji oproti autorskému dělení výrazně upravil ve snaze o větší přehlednost, čímž jí ovšem zároveň dal rozdělení odpovídající spíš jeho než Klimentovu chápání knihy. Počínaje rokem 1940 je text rozčleněn do kapitol chronologicky nadepsaných jednotlivými letopočty, zatímco u předcházející části byly zachovány původní Klimentovy názvy jednotlivých kapitol. Tímto způsobem je jeho těžiště spojeno především s válečnými lety, přičemž navíc vzniká mylný dojem, že původní Klimentův první díl končil závěrem roku 1939. Celkově je ve Velčovského edici kniha rozdělena do čtrnácti oddílů. V jejich názvech se jen ve dvou případech objevuje jméno „Hácha“ a méně pozornému čtenáři může uniknout i skutečnost, že Kliment svůj text koncipoval právě jako biografii Emila Háchy, sepsanou v roce 1972 při příležitosti stého výročí prezidentova narození.

Otázky tohoto druhu jsou však spíš věcí názoru než něčím, co by bylo třeba edici vytýkat. Drobné výtky jsou nicméně nutné ve vztahu ke jmennému rejstříku a biografickým údajům o osobách, které se vyskytují v textu v editorských poznámkách pod čarou. V těch měly podle poznámky editora zůstat nezmníněny jen „všeobecně známé osobnosti nebo lidé, které se nepodařilo s jistotou identifikovat“ (s. 45). Ve skutečnosti by se však dala uvést řada jmen, která nejsou ani všeobecně známá, ani neidentifikovatelná, přesto však u nich biografické údaje chybějí. Jedná se například o plejádu představitelů Národního souručenství v textu zmíněných na straně 334, jejichž jména se navíc neobjevují ani ve jmenném rejstříku. V něm chybějí i některé klíčové postavy dějin druhé republiky (František Chvalkovský) či protektorátu (Konstantin von Neurath, Karl Hermann Frank, Reinhard Heydrich).

Celkově lze edici označit za kvalitní a hodnou ocenění, byť samozřejmě ne bezchybnou. Jak výstižně konstatoval už autor jedné z prvních mediálních zpráv o jejím vydání: „Edice Václava Velčovského si jistě vyžádala dost práce, měla však být ještě pečlivější. Wilhelm Weizsäcker a Ernst von Weizsäcker jsou dva lidé, u toho druhého (státního tajemníka na říšském ministerstvu zahraničí) Kliment užívá

13 PUTNA, Martin C.: *Česká katolická literatura v kontextech 1918–1945*. Praha, Torst 2010, s. 343.

jen příjmení, v rejstříku se z nich stala jedna osoba: profesor na právech pražské Německé univerzity. (...) To nic. Dobře, že tady ta kniha je.“¹⁴

Abstract

Josef Kliment (1901–1978) was a lawyer, legal historian and public servant; in the Protectorate of Bohemia and Moravia, he was the political and press secretary of President Emil Hácha (1872–1945) from the autumn of 1941 till the spring of 1944, and then became the Chairman of the Supreme Administrative Court. He was arrested after the war and sentenced to life by the National Court in 1947. He was amnestied and released from prison in 1960. The reviewer presents an edition of Kliment's extensive work titled With the sacrificed president, with subtitle Bitter memoirs of Hácha's secretary (Prague: Academia, 2019), which dates back to the 1970s and is a combination of memoirs, a historical treatise, and Hácha's fragmentary biography. He explains the historical context of Kliment's work for the Office of the State President, specified the nature of Kliment's relations with President Hácha, analyzes the source value of the work and credibility of Kliment's statements, taking into account the self-styling of Kliment as a contemporary witness and a historical player in one person, who captured events taking place in the troubled times of the German occupation and spent a long time in prison for his attitudes during the occupation. In the reviewer's opinion, Kliment's work and fate how thin the dividing line between the strategy of the nation's defence and collaboration could be. In spite of having some reservations concerning the publisher's approach to Kliment's work, the reviewer believes that the publication represents an extraordinarily praiseworthy deed.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Protectorate of Bohemia and Moravia; Josef Kliment; Emil Hácha; Nazi occupation; collaboration
Československo; Protektorát Čechy a Morava; Josef Kliment; Emil Hácha; nacistická okupace; kolaborace

14 SLOMEK, Jaromír: Tajemníkem prezidenta Háchy: Paměti Josefa Klimenta se dočkaly knižní podoby. In: Týdeník Echo, roč. 7, č. 6 (6.2.2020), s. 48.

Recenze

Ďábel je v detailu

Eduard Burget

Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Praha

KLIMENT, Josef: *U obětovaného prezidenta: Hořké paměti Háchova tajemníka*. Ed. Václav Velčovský. (Edice Paměť, sv. 109.) Praha, Academia 2019, 770 stran, ISBN 978-80-200-2982-9.

V prologu knihy *Textologie dnes* literární historik a editor Michael Špirit napsal: „Příprava literárních textů k papírovému i elektronickému zveřejňování může vypadat jako jednoduchá disciplína či profese, kterou zvládne každý, kdo ovládá zákonitosti jazyka, v němž je dílo publikováno. Praxe, jíž říkáme ediční nebo vydavatelská, se takto může jevit nejen běžným čtenářům, ale kupodivu i lidem, kteří se v oblasti literatury, umění nebo kultury zabývají jinými úkony. Cesta, kterou se literární text dostává na veřejnost, má přitom principiálně své valence, jako je má třeba výroba léků nebo vaření piva.“¹ S takovým tvrzením nelze nesouhlasit, nicméně při pohledu na současnou ediční praxi se nezbavíme pocitu, že ne každý editor a nakladatel si tuto skutečnost dobře uvědomuje.

Historik Václav Velčovský vydal v loňském roce v nakladatelství Academia paměti politického a tiskového tajemníka prezidenta Emila Háchy, právníka Josefa Klimenta (1901–1978). A my bychom mohli zvolat konečně! Vydání Klimentova memoárového textu v prestižní nakladatelské edici je bezpochyby záslužný čin, neboť

1 ŠPIRIT, Michael: *Textologie dnes: Příručka pro začínající editory*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i. 2020, s. 7.

Klimentovo mnohasetstránkové svědectví představuje unikátní pramen pro poznání dějin Protektorátu Čechy a Morava, a to i navzdory tomu, že osobnost samotného autora je dodnes považovaná za přinejmenším kontroverzní. Klimentovy memoáry tvoří podstatný doplněk k již dříve vydaným vzpomínkám osobností, které rovněž zanechaly svědectví o letech protektorátních či o období druhé republiky. Jmenujme namátkou paměti diplomatů, politiků a žurnalistů Vojtěcha Mastného, Karla Ladislava Feierabenda, Huberta Masaříka, Jiřího Havelky, Františka Ježka, Vlastimila Klímy či Rudolfa Kopeckého.² Některé z těchto svazků vyšly ve vynikajícím edičním zpracování, doplněné obsáhlými životopisnými studiemi, medailony jednotlivých historických aktérů, vysvětlivkami a rejstříky v rámci edice EGO, kterou připravují historici a editoři z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR. V brzké době by se v této edici měly objevit i další důležité svazky, mimo jiné vzpomínky protektorátního ministra Vladislava Klumpara či jednoho z mužů 28. října Jiřího Stříbrného.

O existenci Klimentových pamětí se dlouho vědělo. Uloženy jsou v Archivu Národního muzea a historici, kteří o protektorátu píší, je většinou znají a také z nich hojně čerpají. Ostatně krátká ukázka z Klimentova díla již byla otištěna v roce 2007 ve druhém, doplněném vydání monografie o Emilu Háchovi historika Tomáše Pašáka.³ Připravit jejich kompletní edici je však mimořádně náročný úkol už proto, že vlastní text pamětí je nebývale rozsáhlý. Smysl obdobných edic je v zásadě dvojitý: pro historiky, kteří se danou problematikou zabývají, tvoří edice vzpomínek přímých aktérů specifický zdroj informací. Je pro ně zpřístupněn důležitý pramen, navíc opatřený rejstříkem jmen, odkazy na literaturu, v lepším případě i úvodní studií, která autorův život zasazuje do dobového kontextu a osvětluje genezi vzniku díla. Pro laického čtenáře s hlubším zájmem o dobu protektorátu je edice takových memoárů zajímavým vhledem do mnohdy pohnutého a dramatického života a doby konkrétního aktéra. V každém případě čtenáři jak z řad odborníků, tak běžných zájemců mají za to, že jim editor předkládá dobře zpracovaný a edičně ošetřený pramen. Málokdo z nás si zřejmě půjde do archivu ověřit, nakolik je editovaný text shodný s původní předlohou. Co si ovšem počít s knihou, která standardní ediční parametry nesplňuje? Běžný čtenář si toho nejspíš nevšimne, ačkoli může zpozornět v okamžiku, kdy zjistí, že ve jmenném rejstříku nelze prakticky dohledat

2 MASTNÝ, Vojtěch: *Vzpomínky diplomata: Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslance*. Praha, Karolinum 1997; FEIERABEND, Karel Ladislav: *Politické vzpomínky*, sv. 1–3. Brno, Atlantis 1994–1996; MASAŘÍK, Hubert: *V proměnách Evropy: Paměti československého diplomata*. Praha – Litomyšl, Paseka 2002; HAVELKA, Jiří: *Dvojitý život: Vzpomínky protektorátního ministra*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2015; JEŽEK, František: *Mnichovská krize: Memoárové poznámky na okraj tragických dnů utrpení a hanby*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2016; KLÍMA, Vlastimil: *1938: Měli jsme kapitulovat?* Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2012; TÝŽ: *Druhý odboj (1939–1945): Svědectví a úvahy*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. – Nakladatelství Lidové noviny 2017; KOPECKÝ, Rudolf: *Vzpomínky starého novináře: „Proti Benešovi, nacistům a komunistům“*. Beroun, Machart 2018.

3 PAŠÁK, Tomáš: *Emil Hácha (1938–1945)*. Praha, Rybka Publishers 2007, s. 387–391.

osoby, které se v textu knihy objevují. Historik je však nejen zklamán, ale může se cítit rovnou podveden.

Po zvolení Emila Háchy prezidentem na podzim 1938 se stal Josef Kliment, do té doby úředník sekretariátu Nejvyššího správního soudu, tiskovým tajemníkem nové hlavy státu. Přestože nepatřil k nejbližším Háchovým spolupracovníkům, náležel téměř po celé období protektorátu k lidem, kteří se pohybovali v jeho těsné blízkosti, a díky tomu mohl zanechat obsáhlé svědectví nejen o samotném prezidentovi, ale i o různých formách nátlaku, který na Háchu i jeho spolupracovníky vyvíjely německé okupační úřady. Krom toho byl Kliment publikačně velmi zdatný, během více než pěti let, jež strávil v kanceláři prezidenta, otiskl desítky novinových článků, které vycházely z pozice autonomie protektorátu v rámci Velkoněmecké říše, s nímž se Kliment ztotožňoval, dále ji ve svých textech rozvíjel a obhajoval (především po válce). Tento Klimentův postoj – z jeho pohledu realistický a v dané politické situaci sebezáchovný – byl již v letech okupace mnohými považován za opatrnický, zbabělý, či rovnou kolaborantský. Proto také krátce po osvobození byl Kliment zatčen a postaven před Národní soud, od něž nakonec odešel s doživotním trestem a jen těsně unikl rozsudku smrti. Z vězení byl propuštěn na amnestii v roce 1960 a po zbytek života mohl vykonávat jen pomocné dělnické profese. Pokračoval však v práci, kterou započal již v kriminále, tedy v psaní svých pamětí. Definitivní verzi textu, ze které přítomná edice vychází, autor dokončil v roce 1972, s několika drobnými dodatky z let 1973 a 1974. O čtyři roky později Josef Kliment zemřel.

S rozporuplným Klimentovým odkazem se Velčovský pokusil vyrovnat v úvodní čtyřicetistránkové studii, jež přehledně představuje jeho osobnost, i když se v zásadě opírá především o starší životopisnou práci Michala Musila, otištěnou v *Soudobých dějinách* již v roce 1995.⁴ Přidanou hodnotou Velčovského pojednání je jeho uvažování o míře Klimentovy spolupráce s okupační mocí, ve kterém rozvíjí a promýšlí teze o kolaboraci, jak je formulovali Tomáš Pasák či Jan Tesař, a pokouší se Klimentovo jednání poměřovat konceptem čtyř dimenzí viny filozofa Karla Jasperse. Mnohem hůře však Velčovský obstál jako editor, jeho ediční práce a zacházení s Klimentovými memoáry vykazují řadu závažných pochybení.

Editor zvolil za výchozí text Klimentových pamětí strojopis nazvaný *U obětovaného prezidenta* z roku 1972. Rovněž připomíná, že v Archivu Národního muzea je uložen i druhý Klimentův text memoárové povahy, nazvaný *Dvacet let v úřadovnách Emila Háchy (1925–1945)*, jenž se však zaměřuje na Háchovu činnost před zvolením do prezidentského úřadu. Editor ovšem zcela opomněl, že v Archivu bezpečnostních složek se nachází složka s názvem „Paměti Josefa Klimenta“, která obsahuje jak rukopis pravděpodobně první verze jeho vzpomínek, tak jejich strojopisný opis.⁵ Podle Klimentovy poznámky připsané na konci zjistíme, že text vznikl už

4 MUSIL, Michal: Příběh Háchova politického sekretáře: Josef Kliment před Národním soudem roku 1947. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 4 (1995), s. 530–544.

5 *Archiv bezpečnostních složek* (Praha), fond S (Sbírka různých písemností), inventární jednotky S-507-1 až S-507-4, Paměti Josefa Klimenta, bývalého tajemníka prezidenta Háchy – Protektorátní dějiny.

v letech 1958 a 1959 – tedy v době, kdy byl jeho autor ještě vězněn. S největší pravděpodobností se jedná o jakýsi prazáklad Klimentových vzpomínek, který by měl editor přinejmenším znát, případně by jej měl zhodnotit a srovnat s ostatními dochovanými verzemi. Pominout nelze ani fakt, že tato verze Klimentových vzpomínek může pomoci v rekonstrukci celé geneze memoárového díla.

V samotné ediční práci Velčovský selhává hned v několika ohledech. V ediční poznámce přiznává, že vzhledem k velkému rozsahu paměti musel při vypracování kanonického textu přistoupit k výraznému krácení. Místa, která se rozhodl z edice vyřadit, proto označil výpustkou, tedy hranatými závorkami se třemi tečkami – ovšem s upozorněním, že některé výpustky nepřiznal. Navíc takových výpustek bylo slovy editora „obrovské množství“, a přestože si byl vědom, že nezvolil standardní editorský postup, došel k názoru, že takovýto postup byl „nezbytnou nutností“ (s. 46). Zdá se, jako bychom místo běžné ediční poznámky četli spíše Velčovského obhajobu nestandardního edičního řešení. Editor sice přiznává textovou redukci, avšak s dovětkem, že je zbytečné na ni čtenáře upozorňovat, protože by jej to rušilo v plynulosti četby.

Pokud srovnáme Velčovského edici Klimentových pamětí s třídičným strojepisem uloženým v Archivu Národního muzea, zjistíme, že editorovy výpustky mají v zásadě trojí charakter.⁶ V prvním případě se editor rozhodl vypustit věty či části vět, ve kterých se Kliment zjevně opakoval, případně odkazoval na jiná místa v textu, s tím že se k určitému problému později vrátí. Takové výpustky jsou z hlediska přípravy textu pochopitelné. V druhém případě editor vypouštěl části, které evidentně nedovedl přečíst nebo textu nerozuměl. Klimentův strojepis je skutečně na mnoha místech doplňován rukopisnými poznámkami, jež jsou často na hranici čitelnosti, řešením však není, že tuto skutečnost zamlčíme. Třetí skupinu výpustek pak tvoří části vět, věty, ba celé odstavce, u kterých jednoduše nevíme, proč je editor vypustil. Jejich výpovědní hodnota není větší ani menší než u jiných partií textu, lze se tedy jen domnívat, že se editor svévolně rozhodl některé části do své edice zahrnout a jiné nikoliv, aniž by nám vysvětlil důvody, které jej k takovému zásahu vedly.

V dalším pokračování edičního dovětku Velčovský upozorňuje, že do poznámkového aparátu přesunul odkazy na citované zdroje, které Kliment sám citoval v původním textu. Ovšem pro „zachování autenticity“ – uvádí editor – „jsem však nedoplňoval aktuální odbornou literaturu... Upravil jsem a sjednotil citační normu, kterou autor používá velmi rozkolísaně.“ (s. 45) Bez ohledu na to, jak a co editor vysvětluje v ediční poznámce, je zřejmé, že jeho zvolená metoda je od samotného počátku matoucí. Některé Klimentovy poznámky Velčovský překvapivě reviduje a doplňuje, přestože deklaruje, že tak z důvodu zachování autenticity činit nebude, jiné ale nechává zcela bez povšimnutí. Takový přístup, kdy editor popírá sám sebe a jeho „zásady“ platí jen někdy a někde, je přinejmenším chaotický. Pro názornost uvedme několik příkladů.

Kliment v souvislosti se svým článkem „Obnovuje se Svatá říše římská“, který publikoval v *Národní politice* v březnu 1939, cituje a odkazuje na text „odborného

6 Archiv Národního muzea (Praha), fond Josef Kliment, kartony 23 a 24.

politického historika“ (s. 282), který byl publikován v časopise *Listy* 20. března 1969. Editor nicméně nepovažoval za nutné, aby čtenářům osvětlil, že Kliment nejenže cituje z prvního dílu seriálu historika Jana Tesaře „Vlastenci a bojovníci“, který vyšel v jedenáctém čísle *Listů* pod názvem „President ‘Zachránce’“ (a později i v Tesařově souboru studií a esejů *Mnichovský komplex*),⁷ ale neuvádí na pravou míru ani to, že Kliment text cituje chybně s vynecháním některých částí. Kliment z Tesaře cituje: „Nedá se přehlédnout, že tato myšlenka má i svůj motiv národně obranný: má být českým národním programem...“ (s. 282) Jenomže Tesař v původním textu píše následující: „Nedá se přehlédnout, že tato myšlenka má – vedle své iluzornosti a svého rázu v podstatě kolaboracionistického – i svůj motiv národně obranný: má být českým národním programem...“⁸ Můžeme jen spekulovat, zda vypuštění slov o iluzornosti národního kolaboracionistického programu, který Josef Kliment v letech protektorátu zastával, autor vypustil záměrně, či omylem. Vzhledem k tomu, že se Kliment Tesařových slov dovolává jako soudu historika, který správně pochopil jeho třicet let starý záměr, se spíše domnívám, že vypuštění oněch slov bylo úmyslné. Jisté je pouze to, že v práci editora je takové opomenutí nepřípustné.

Nejde však bohužel o případ ojedinělý. Kliment v dalším textu mimo jiné zmiňuje, že po 15. březnu 1939 převzali Němci řízení zahraničních věcí, což v praxi znamenalo zrušení zahraničních diplomatických zastupitelstev v protektorátu. V Praze zůstali jen generální konzulové, včetně generálního konzula Sovětského svazu. Kliment odkazuje na zápisky z deníků jisté úřednice sovětského konzulátu, později překladatelky české literatury v Moskvě, jež byly přeloženy a otištěny v roce 1972 v týdeníku *Tribuna* (s. 350). Velčovský však tyto Klimentovy poznámky opět nijak neviduje ani nevysvětluje. Pokud by tak učinil, mohl Klimentovu poznámku doplnit pro čtenáře vysvětlující informací, že pisatel zde měl na mysli Tamaru Michajlovnu Akselovou, manželku tiskového ataše sovětského konzulátu Moločkovského, jejíž zápisky uveřejnila *Tribuna* ve dnech 3. až 26. ledna 1972 (nikoliv 6. a 12. ledna, jak Kliment mylně uvádí).⁹ Tyto informace je snad možné z hlediska celku paměti považovat za podružné, nicméně v případě ediční práce je to jen další ukázka ledabylosti editora, jehož povinností je prostě takové údaje ověřovat, pokud se rozhodne editovat (a nikoliv jen mechanicky přepsat) historický pramen.

Na řadě míst Kliment odkazuje na práci historika Williama L. Shirera, kterou měl v době vzniku paměti k dispozici jen v německém překladu (*Aufstieg und Fall des Dritten Reiches*), neboť tato práce v té době ještě nebyla přeložena do češtiny. Nejenže tento Klimentem opakovaně citovaný „americký autor světového díla o třetí říši“ (s. 292) zcela vypadl ze jmenného rejstříku, ale editor se ani nenamáhal čtenáře

7 TESAŘ, Jan: Vlastenci a bojovníci. In: TÝŽ: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000, s. 137–145.

8 TÝŽ: Vlastenci a bojovníci: President „Zachránce“. In: *Listy*, roč. 2, č. 11 (1969), s. 16.

9 AKSELOVÁ, T. M.: Protektorátní deník, 1–4. In: *Tribuna*, roč. 4, č. 1–4 (1972), vždy s. 18. Přeložil Jiří Sedláček.

upozornit, že Shirerova práce vyšla po roce 1989 dvakrát v českém překladu pod názvem *Vzestup a pád Třetí říše*.¹⁰

Další doklady editorovy nedůslednosti by zaplnily několikastránkový seznam. Snad jen několik příkladů. Kliment kupříkladu obsáhle cituje z paměti ministra Jiřího Havelky ohledně jeho nařízené demise z vlády v roce 1941 (s. 422 n.). V poznámce Kliment uvádí, že citát převzal z Havelkových vzpomínek, které pro změnu cituje Hubert Masařík, jehož text vyšel v květnu 1968 v časopisu *Reportér*.¹¹ Pro editora by snad nemusel být až takový problém, aby Klimentův odkaz na Masaříka upřesnil a doplnil o správný název, případně stránkový rozsah daného textu. Nemluvě již o tom, že by snad bylo vhodné příslušný citát porovnat s dnes již vydanou a snadno dostupnou edicí Havelkových memoárů, případně na ně i odkázat.¹² V závěrečné části paměti Kliment cituje z projevu novopečeného prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ Gustáva Husáka na celostátním stranickém aktivu, který byl v *Rudém právu* publikován 20. srpna 1969, jak ostatně Kliment uvádí v poznámce pod čarou (s. 593). Citát z Husákova projevu je však Klimentem zkreslený, zřejmě chybným přepisem z novin, nicméně to opět neomlouvá editora, který měl citát dohledat, ověřit v Klimentově textu, zkorigovat a doplnit přesným bibliografickým odkazem.¹³

Velčovský se bohužel nevyvaroval ani faktografických chyb a zmatečných informací ve svých příležitostných poznámkách. Mimo jiné uvádí, že zlínský podnikatel Jan Antonín Baťa odešel v roce 1939 z protektorátu do Brazílie (s. 103). Editor by však mohl velmi snadno dohledat, že Baťa neodešel do Brazílie, ale do Spojených států amerických, a do Brazílie přesídlil až v roce 1941 v důsledku sporů s americkými úřady a svým synovcem Tomášem Baťou mladším.

V úvodní studii Václav Velčovský uvádí (s. 34), že na Klimentův novinový článek „Obnovuje se Svatá říše římská“ z 19. března 1939 reagoval dopisem jistý Eduard Grégr, který Klimentovi jeho angažovaný velkoněmecký koncept vytkl. Tento dopis zároveň posloužil jako jeden z mnoha důkazů o Klimentově kolaborantské činnosti a byl zahrnut i jako příloha do obžalovacího spisu proti Josefu Klimentovi, jehož edici Velčovský připojil za samotný text paměti. Jakého Eduarda Grégra ale měl editor na mysli? Předpokládejme, že editor věděl, že známý novinář a vydavatel *Národních listů* byl již od roku 1907 bezpečně mrtvý. Jenomže v soupisu důkazů obžalovacího spisu dopis žádného Eduarda Grégra nenajdeme. O něco dále však objevíme odkaz na dopis z 20. března 1939 adresovaný Klimentovi od Eduarda Gregora (s. 641). Tedy je oním Eduardem Grégrem Eduard Gregor? Je jméno Eduarda Grégra jen ve spisu nesprávně zapsáno ve tvaru Gregor, případně zkomolil Gregorovo jméno do podoby Grégr sám editor, nebo mu jméno na Grégra automaticky opravil počítač?

10 SHIRER, William L.: *Vzestup a pád Třetí říše: Dějiny nacistického Německa*. Brno, L. Marek 2004; 2. vydání (pod stejným titulem) Praha, Tomáš Krsek 2019.

11 MASAŘÍK, Hubert: Poslední měsíce s generálem Eliášem. In: *Reportér*, roč. 3, č. 21 (1968), s. I–VII.

12 HAVELKA, J.: *Dvojitý život* (viz pozn. 2).

13 KSČ je jedinou vedoucí silou naší společnosti: Projev soudruha dr. Husáka. In: *Rudé právo* (20.8.1969), s. 3.

Těžko říci. Možností je hned několik. Pisatelem dopisu by mohl být třeba brněnský lékař Eduard Grégr, shodou okolností vnuk novináře Eduarda Grégra, který žil v letech 1903 až 1966. Nebo se mohlo jednat o dalšího vnuka téhož vydavatele, v tomto případě však tiskaře stejného jména Eduarda Grégra (1900–1986), který vedl v Praze rodinnou tiskárnu až do jejího znárodnění v roce 1948. Odpověď nakonec najdeme sami: v obžalovacím spisu je ze zmíněného dopisu citováno s vysvětlením, že se jedná o list Klimentovi zasláný knihtiskařem Eduardem Grégrem (s. 666). Dobře, poslední z uvedených možností je správná. Jaká je však v tomto zmatku role editora? Není snad třeba už dodávat, že ani Eduarda Grégra, natož Eduarda Gregora ve jmenném rejstříku prostě nenajdeme.

Ostatně jmenný rejstřík koneckonců představuje problematickou kapitolu samu o sobě. Zvláště u edic ego-dokumentů, kde se v textu objevují nikoliv desítky, ale přímo stovky historických osobností, je důležité, aby tyto osoby byly dohledatelné prostřednictvím kvalitně zpracovaného jmenného rejstříku. K edici pamětí připojený poválečný obžalovací spis Národního soudu proti Josefu Klimentovi, jenž čítá bezmála sto padesát tiskových stran, není rejstříkovan prakticky vůbec, respektive velmi, ale opravdu velmi výběrově.

Na webových stránkách Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem najdeme informaci o zahájeném habilitačním řízení Václava Velčovského v oboru českých dějin s habilitační prací *Vina Josefa Klimenta*. Z příložených tří posudků lze soudit, že Velčovského edice Klimentových pamětí se mimo jiné stala základem jeho habilitace, přičemž pro knižní vydání v nakladatelství Academia byla úvodní životopisná část zkrácena. Zatímco první z oponentů se poněkud podivuje nad Velčovského specifickým edičním přístupem,¹⁴ druhý považuje editorem připravené prameny za „precizně kriticky zpracované“,¹⁵ aby třetí konstatoval, že by v případě výpustek volil menší zásahy do textu, případně by u rozsáhlejších pasáží označených hranatými závorkami preferoval stručné shrnutí obsahu vypuštěného textu v poznámce pod čarou. Nicméně i třetí posuzovatel respektuje stanovisko editora a spokojuje se s jeho zdůvodněním.¹⁶

„Dosud se sice neprokázalo,“ píše editor Michael Špirit, „že by po četbě špatně připraveného textu někdy někdo zemřel nebo byl zasažen nesnesitelnou bolestí, ale účinky literatury se jako každé jiné umění měří převážně jinými než fyziologickými

14 Posudek habilitační práce PhDr. Václava Velčovského, PhD: *Vina Josefa Klimenta* / Josef Kliment's Guilt [online]. Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Filozofická fakulta [cit. 2020-10-20]. Podepsán doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., 4.4.2020. Dostupné z: http://ff.u-jep.cz/files/veda_vyzkum/habilitace/velcovsky/posudek_nemecek.pdf.

15 Posudek oponenta na habilitační práci PhDr. Václava Velčovského, PhD., „*Vina Josefa Klimenta*“ [online]. Tamtéž [cit. 2020-10-20]. Podepsán doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D., 9.3.2020. Dostupné z: http://ff.ujep.cz/files/veda_vyzkum/habilitace/velcovsky/posudek_marsalek.pdf.

16 Velčovský, Václav: *Vina Josefa Klimenta*. Habilitační práce. Ústí nad Labem 2009 [online]. Tamtéž [2020-10-20]. Pod posudkem podepsán doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., bez data. Dostupné z: http://ff.ujep.cz/files/veda_vyzkum/habilitace/velcovsky/posudek_pazout.pdf.

důsledky a šrámy na duši mohou být nezměrné.¹⁷ Bohužel se však ukazuje, že špatně odvedenou ediční práci lze bez větších potíží vydat ve vědeckém nakladatelství a na jejím základě možná dosáhnout i prestižní pedagogické hodnosti.

Abstract

Josef Kliment (1901–1978) was a lawyer, legal historian and public servant; in the Protectorate of Bohemia and Moravia, he was the political and press secretary of President Emil Hácha (1872–1945) from the autumn of 1941 till the spring of 1944, and then became the Chairman of the Supreme Administrative Court. He was arrested after the war and sentenced to life by the National Court in 1947. He was amnestied and released from prison in 1960. The reviewer focuses on the editor's approach to Kliment's work titled With the sacrificed president. In his opinion, its publication (with subtitle Bitter memoirs of Hácha's secretary; Prague: Academia, 2019) merits a commendation, and he also appreciates Václav Velčovsky's introductory study, but he has substantial reservations about the latter's editorial work. The reviewer believes the editor has chosen a non-standard approach, as he has marked only some of the frequent segments omitted from the extensive text and arbitrarily. Furthermore, the reviewer criticizes the fact the editor has not taken into account the oldest version of Kliment's memoirs, which was written ten years earlier, while Kliment was still in prison. In the reviewer's opinion, the publication's index, which is incomplete and non-systematic, cannot fulfil its role as well. These and other violations of editorial principles thus partly reduce the value of the important publication.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Protectorate of Bohemia and Moravia; Josef Kliment; Emil Hácha; Nazi occupation; collaboration
Československo; Protektorát Čechy a Morava; Josef Kliment; Emil Hácha; nacistická okupace; kolaborace

17 ŠPIRIT, M.: *Textologie dnes*, s. 7 n. (viz pozn. 1).

Recenze

V duchovní službě na válečných polích i v Československé republice

Marek Šmíd

Historický ústav, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

FLOSMAN, Martin: *S orlem i lvem, sv. 1: Příběhy českých vojenských duchovních od 17. století do první světové války.* (Traumata války, sv. 11.) Praha – Ústí nad Labem, Epoque – Univerzita J. E. Purkyně 2018, 432 strany, ISBN 978-80-27557-135-9 a 978-80-7561-144-4;

FLOSMAN, Martin: *S orlem i lvem, sv. 2: Příběhy českých vojenských duchovních v dramatickém dvacátém století.* (Traumata války, sv. 12.) Praha, Epoque – Ústav pro studium totalitních režimů 2019, 496 stran, ISBN 978-80-7557-230-1 a 978-80-88292-39-5.

Historik a teolog Martin Flosman, který v současné době pracuje jako archivář ve Vojenském historickém archivu – Vojenském ústředním archivu v Praze, se ve své nejnovější, více než devítisetstránkové dvoudílné monografii *S orlem i lvem* soustředí na téma, jež stálo dosud stranou zájmu české historiografie – na proměny vojenské duchovní služby v českých zemích od sedmáctého do poloviny dvacátého století. Není to rozhodně náhoda, této problematice se autor věnoval i ve svých dřívějších textech, například v monografii *Padre a Rebe*, pojednávající o vojenských duchovních československé zahraniční armády při jejím bojovém nasazení v severní

Africe a ve Francii,¹ i v desítkách odborných článků publikovaných v časopisech a sbornících.

Autor v knize zaměřuje pozornost na vojenské duchovní v rakouské, respektive rakousko-uherské armádě, mezi československými legionáři a poté v československé armádě v období první republiky, Protektorátu Čechy a Morava a prvních let poválečného režimu „lidové demokracie“. I když je jeho primárním zájmem působení římskokatolických duchovních, nenechává ve svém příběhu stranou ani osobnosti řeckokatolických, pravoslavných a protestantských kněží, ani postavy polního rabína či imáma, a analyzuje jejich *pracovní* povinnosti. Jednalo se totiž o pestrou škálu činností, ať se již týkaly vysluhování polních bohoslužeb, poskytování útechy raněným, doprovázení k smrti odsouzených vojáků, vedení matrik, svěcení vojenských praporů, pohřbívání mrtvých, osvětové činnosti, či vlastních iniciativ, například v podobě spisovatelského zaujetí, jež odráželo jejich zájem jako angažovaných svědků dramatických událostí.

První svazek monografie je rozdělen do šesti nečíslovaných kapitol: „Duchovní v uniformě“, „V císařském kabátě: vývoj vojenské duchovní správy v rakouské armádě od 17. do 19. století“, „Duchovní služba v rakouském válečném námořnictvu“, „V zákopech Velké války: vojenská duchovní služba v letech 1914–1918“, „Kněží – vlastenci a legionáři“ a „Boje na Slovensku“. Ty společně tvoří dvačtyřicet podkapitol. Druhý svazek je opět rozčleněn do nečíslovaných oddílů, tentokrát čtyř: „V nové republice“, „V těžkých časech – vojenští duchovní v letech 1939–1945“, „Bojí se nás. Proč? Nevím...“ – duchovní služba v letech 1945–1950“ a „Český vojenský duchovní ve 20. století“. Celkově zahrnují opět dvačtyřicet podkapitol.

Rozsáhlá práce obsahuje poznámkový aparát, seznam použitých zkratk, soupis pramenů a literatury, zajímavou fotografickou přílohu a jmenný rejstřík. Atraktivně působí rovněž množství detailů k jednotlivým aktérům příběhu, například informace o běžném dni polního duchovního či záznamy jejich vnímání válečných událostí.

Ačkoli se Martin Flosman vrací ke kořenům duchovní správy až do starověku, značný prostor v monografii vyhrazuje vojenské službě v období první světové války, kdy v rakousko-uherské armádě sloužily tři tisíce polních duchovních. Třebaže většina z nich vytrvala v jejich řadách až do roku 1918, autor věnuje pozornost zejména těm, kteří sloužili u československých legií, byť se většinou rekrutovali ze zajatců (zejména v Rusku) či z dobrovolníků mezi českými a slovenskými krajany (hlavně ve Spojených státech). Ani na jedné straně pomyslné barikády však nebyla jejich pozice jednoduchá – zatímco u našich legií se jako reprezentanti katolické církve, spojované se zájmy habsburské monarchie, potýkali s nedůvěrou vojáků, v rakousko-uherské armádě byli podezřelí kvůli svému původu, zejména mezi rakouskými a německými důstojníky.

Na skutečnost, že se jednalo o nebezpečnou službu, poukazuje fakt, že na následky smrtelných zranění utrpených při jejím výkonu zemřelo nebo v průběhu bojů padlo za první světové války jedenáct polních kněží a dalších jednačtyřicet jich

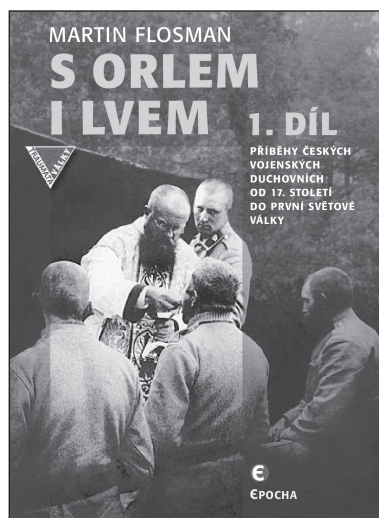
1 FLOSMAN, Martin: *Padre a Rebe: Vojenští duchovní československé zahraniční armády u Tobruku a Dunkerque*. Praha, EPOCHA 2015.

podlehlo závažným nakažlivým chorobám, jako byla cholera, zápal plic, tyfus, tuberkulóza či úplavice. V některých evropských zemích byla tato čísla ještě vyšší, z celkem téměř osmdesáti tisíc mobilizovaných kněží jich jenom ve Francii během čtyř let válčení zahynuly více než tři tisíce.

Pro duchovní včetně představitelů Svatého stolce byla válka nesmyslnou, hroznou a brutální zkušeností, neboť ohrožovala mezinárodní postavení církve a její správu. Kontakty Vatikánu s diecézemi v jednotlivých zemích se zkomplikovaly a mnohé akty spojené s fungováním katolické církve musely být s ohledem na probíhající světový konflikt odkládány. S odvoláním na univerzální plán Boží spásy se papež Benedikt XV. jasnými, srozumitelnými a tvrdými slovy opakovaně vyjadřoval proti této sebevraždě civilizované Evropy, hrůznému vraždění, které je evropskou ostudou a nejtemnější tragédií lidského šílenství, jak válku označoval. Lidská a duchovní obětavost polních kněží tak korespondovala s jeho postojem i humanitárními a charitativními aktivitami. Zrcadlila lásku k bližním v praxi, která prostřednictvím duchovní služby ve frontových zákopech vydávala výmluvné svědectví a zmírnila bolest tisíců lidských životů.

Podobně výraznou pozornost věnuje autor činnosti vojenských duchovních v dramatickém meziválečném dvacetiletí, kdy vojenská duchovní správa tvořila XII. odbor Ministerstva národní obrany. V souvislosti s unifikací a budováním armády nového státu do ní byla organicky začleněna i vojenská duchovní služba, mezi jejíž povinnosti standardně patřilo vedení vojenských matrik, konání bohoslužeb v jednotlivých posádkách, udělování svátostí, návštěvy nemocnic, kulturní a osvětová činnost a péče o hroby zemřelých vojáků. Tam, kde to bylo potřeba, obstarávali výpomocnou duchovní správu civilní duchovní v posádkách. Celkově působilo v armádě první Československé republiky téměř čtyřicet duchovních.

Mezi nejvýraznější osobnosti vojenských duchovních ve zmíněném období patřil vysoce vzdělaný, obětavý, klidný a laskavý kněz Josef Bombera, jenž byl po vzniku Československé republiky povolán do Prahy, kde se stal generálním superiorem armády. Od roku 1922 působil jako polní vikář a od roku 1925 jako polní biskup

československého vojska. Když se v létě 1925 účastnil jedné z poutí do Říma, během níž tlumočil věřícím slova papeže Pia XI., vnímala československá vláda tento krok v době československo-vatikánského napětí v diplomatických stycích jako krajně nevhodný a snažila se Bomberu přinutit k rezignaci. Když odmítl, vyčkalo ministerstvo, až v prosinci 1925 dovršil pětapadesát let věku a k únoru následujícího roku jej přeložilo do výslužby. Zemřel v důsledku duševního onemocnění dne 2. ledna 1927.

Třebaže po Mnichovu na podzim 1938 byla armáda Česko-slovenské republiky redukována, změny nepostihly její duchovní sbor, který pokračoval ve své běžné práci. Jeho činnost se uzavřela v březnu 1939, kdy byla armáda likvidována jako celek. Nově vytvořené vládní vojsko Protektorátu Čechy a Morava duchovní službou nedisponovalo. Ani v následujících letech však vojenští duchovní nezháhali – zatímco někteří odešli do výslužby, jiní se zapojili do domácího či zahraničního odboje. Jen pro doplnění, v době druhé světové války působilo v československé zahraniční armádě na Západě čtrnáct vojenských duchovních. Na Východě duchovní služba u československé armády zřízena nebyla, ačkoli například polské, rumunské či jugoslávské jednotky polní duchovní k dispozici měly.

Po osvobození v roce 1945 byla sice vojenská duchovní činnost v československé armádě plně obnovena, komunistický režim ji však nemohl potřebovat a v roce 1950 se tak na čtyřicet let uzavřela. Po vzoru Rudé armády byla nahrazena politickou, ideologickou a agitační činností, v níž komunisté spatřovali vítaný prostředek k indoktrinaci vojáků.

Životní příběhy desítek duchovních, které Martin Flosman v knize nashromáždil, ilustrují peripetie, kříže a těžkosti kněží prožívajících bolestivě válečné a jiné dramatické události i jejich důsledky. Například v pasážích o první světové válce autor přesvědčivě ukazuje, že se jednalo vesměs o muže, kteří hluboce soucítili se svými druhy v poli, o jejichž duchovní potřeby zodpovědně pečovali. Nebyli to nějakí rezervovaní církevníci, trávící většinu dne v pohodlí týlu, v bezpečném zázemí poblíž polní kuchyně, kde by manifestovali svou loajalitu vůči Vídni, nýbrž naopak aktivní a osobně stateční duchovní, kteří často v prvních liniích válečné vřavy riskovali životy, aby byli nablízku raněným, strádajícím či umírajícím. Tyto zážitky si pak uchovali až do konce života, jak o tom vypovídají jejich deníky, které ovšem nejen odrážejí traumatické frontové zážitky, ale současně umožňují rekonstruovat jejich služební činnost a kněžské působení.

Současně s obdivem k rozsáhlému množství pramenů a literatury, které autor prostudoval, se patří konstatovat, že překvapivě ponechal záměrně stranou významné válečné fondy Rakouského státního archivu ve Vídni i bohaté sbírky vatikánských archivů v Římě, které mohly jeho práci zajímavým způsobem obohatit. Nic to ovšem nemění na faktu, že dvoudílná monografie Martina Flosmana *S orlem i lvem* umožňuje vnímat službu vojenských duchovních jako mnohvrstevný fenomén v kontinuitě tří a půl století. Pro nové uchopení nelehkého tématu i poutavě pojaté medailonky kněží ji lze doporučit všem čtenářům se zájmem o naši historii.

Abstract

The extensive two-tome monograph titled With the eagle and the lion, with subtitles Stories of Czech military chaplains from the 17th century until the Great War (Prague and Ústí nad Labem: Epocha and Univerzita J. E. Purkyně, 2018) and Stories of Czech military chaplains during the dramatic 20th century (Prague: Epocha and Ústav pro studium totalitních režimů, 2019), deals with on a topic that has not been, until now, in the focus of attention of Czech historiographers, namely on transformations of the military spiritual service in the Czech Lands since the 17th until the mid-20th centuries. The author concentrates on military chaplains in the Austrian, or Austro-Hungarian army, among Czechoslovak legionnaires, and also in the Czechoslovak Army in the period of the First Republic, Protectorate of Bohemia and Moravia, and first years of the post-war “people’s democracy” until the disbandment of the spiritual service in the army by the Communist regime in 1950. Although primarily interested in Roman Catholic chaplains, he does not leave aside Greek Catholic, Orthodox or Protestant priests, field rabbis, or imams, and analyzes their diverse duties. The reviewer appreciates the multitude of sources, whether published or not, the author’s comprehensive approach and coverage, and his perceptive description of the fate of military chaplains on battlefields, particularly during both world wars. The work allows to perceive the duty of military chaplains as a multifaceted phenomenon over three and a half centuries, and its gripping presentation, including many biographic medallions of priests, makes it open for a broad audience of readers.

Keywords / Klíčová slova:

Military spiritual service; military chaplain; Czechoslovakia; Austro-Hungarian Empire; Great War; World War II
Vojenská duchovní služba; vojenský kaplan; Československo; Rakousko-Uhersko; první světová válka; druhá světová válka

Recenze

O ne/cestování za socialismu

Pavel Szobi

Katedra severoamerických studií, Institut mezinárodních studií
Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

MÜCKE, Pavel: *Šťastnou cestu...?! Proměny politik cestování a cestovního ruchu v Československu za časů studené války (1945–1989)*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2017, 399 stran, ISBN 978-80-7415-149-1.

Pavel Mücke je zkušený historik, který se zabývá soudobými dějinami, specificky orální historií a rovněž vztahem dějin a paměti. Recenzovanou monografii o proměnách cestování v Československu v době od konce války do pádu komunistického režimu připravil a vydal v rámci projektu Grantové agentury České republiky „Malé a velké dějiny českého/československého cestování a cestovního ruchu (1945–1989)“. Jedná se o Mückeho třetí samostatnou publikaci vycházející z jeho badatelského zaměření.¹

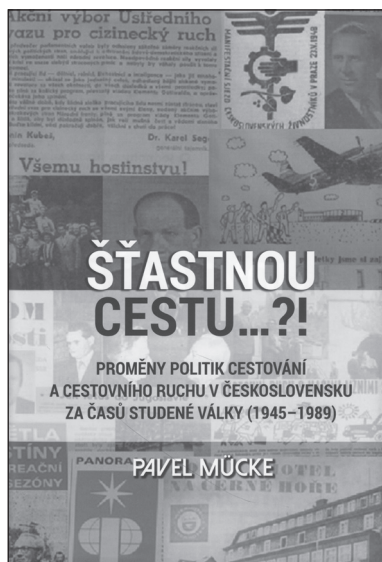
1 Viz MÜCKE, Pavel: *Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: Vzpomínkové práce vojáků druhého čs. zahraničního odboje*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2013; TÝŽ: *Místa paměti druhé světové války: Svět vojáků československého zahraničního odboje*. Praha, Karolinum 2014. Spolu s Miroslavem Vaňkem vydal Pavel Mücke teoreticko-metodologickou práci *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální historie* (Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2011; 2. vydání: Praha, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum – Fakulta humanitních studií UK 2015).

Klade si v ní především za cíl zodpovědět otázku, jaké mělo cestování a cestovní ruch místo v uvažování a postojích československých politických, stranických a ekonomických elit před rokem 1989.

Monografie je postavena na důsledném zpracování těch archivních zdrojů, které byly pro badatele zpřístupněny, a to zejména ve fondech Národního archivu, Archivu hlavního města Prahy či Státního oblastního archivu v Praze. Je zřejmé, že zvláště ty poskytly cenné informace, kterými autor posunul znalost o československém cestovním ruchu v nedávné minulosti na zcela novou úroveň. Sám přitom opakovaně upozorňuje na nedostupné primární zdroje. V tomto směru zcela souhlasím. Pro doplnění přesných počtů cestujících, informací o vztazích mezi pracovníky cestovního ruchu a ostatními občany nebo o průvodcích zahraničních turistických skupin by byl zajisté výborným zdrojem fond společnosti Čedok, s nímž zatím bohužel nelze pracovat. Zároveň však Pavel Mücke využil pro získání chybějících dat celou řadu dalších možností, aby svou argumentaci dostatečně podložil, a nelze předpokládat, že eventuální zpřístupnění nedostupných archivních materiálů by přineslo zásadně nové poznatky, které by protirečily autorovým tvrzením.

Jako červená nit se vine celou monografií klasické dílo Antonína Frankeho *Rukověť cestovního ruchu*,² hojně doplněné podrobným studiem oborového časopisu *Československé pohostinství*. Kromě rozsáhlé literatury české a zahraniční provenience doplňuje autor nedostatek zdrojů odkazováním na hesla v elektronické databázi Wikipedia. To sice není ve vědecké práci standardní postup, nicméně v tomto případě nepochybně přinesl další užitečnou sumu chybějících informací. Velké množství analyzovaných pramenů dokazuje také rozsáhlý poznámkový aparát. Některé postřehy v poznámkách pod čarou jsou však tak neotřelé, že by bylo užitečnější ponechat je v hlavním textu.

Pavel Mücke si výborně poradil s nepřehledným, až chaotickým střídáním odpovědnosti za zahraniční a domácí cestovní ruch mezi jednotlivými ministerstvy a odbory. Na vývoji během druhé světové války dokládá, že se československá organizace cestovního ruchu po roce 1945 inspirovala zkušenostmi válečné Slovenské republiky. Přestože akcentuje, že mu jde zejména o politický aspekt dějin cestování, téma zpracovává nejen z politického, ale i hospodářského pohledu. To se ukazuje jako přínosné například v souvislosti s měnovou reformou z roku 1953, která z Československa učinila jednu z nejdražších cestovních destinací své doby. Autor

2 FRANKE, Antonín a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*. Praha, Merkur 1980 a 1984.

ve svém výkladu nezapomněl ani na skrytou inflaci, která se projevovala zejména v období pozdního „reálného socialismu“. Malé možnosti československého vnitřního trhu totiž dlouhodobě vedly ke zvyšování úspor československých domácností. A právě výjezdní cestovní ruch byl chápán jako způsob, jak odčerpat příliš velké soukromé úspory obyvatelstva.

Na konkrétních případech autor poukazuje na proměny v postojích československých elit k výjezdnímu cestovnímu ruchu. Efekt dlouho uzavřených hranic se projevil v roce 1956, kdy Čedok vypsal zájezd na zápas československé fotbalové reprezentace na Středoevropský mezinárodní pohár. Na vyhlášených dva a půl tisíce míst se přihlásilo osmačtyřicet tisíc uchazečů. Ještě v tomtéž roce vešla v platnost dohoda o malém příhraničním styku mezi Československem a Polskem na území Tater, avšak utlumení mezinárodního cestovního ruchu podle autora přetrvávalo až do roku 1962, kdy byly povoleny individuální příjezdy zahraničních turistů. Následovalo uvolnění cestovních styků s Maďarskem a Bulharskem. První tajemník Ústředního výboru KSČ a prezident republiky Antonín Novotný podporoval oživení cestovního ruchu za účelem zvýšení rozpočtových příjmů, negativně ovlivněných strukturálními změnami v československé ekonomice. Často zmiňované normy, které střídavě omezovaly či rozvolňovaly možnosti cestování, bych doplnil zmínkou o bezvízovém styku mezi Československem, Německou demokratickou republikou a Polskem, který platil od roku 1972. Přestože po ekonomické stránce nebyl turismus z těchto dvou zemí pro československý cestovní ruch tak zajímavý jako ze západních států, nutnost prokázat se na hranici pouze občanským průkazem nepochybně přispěla k častějšímu cestování, pobytovým a nákupním zájezdům.

Doba nastupující normalizace po skončení pražského jara je z pohledu československého cestovního ruchu velmi specifická. Autor zde zdůrazňuje osobní angažovanost nového prvního tajemníka komunistické strany Gustáva Husáka, který již v září 1969 volal po omezení nadměru intenzivního přeshraničního pohybu osob. Také slovenský ministr kultury Miroslav Válek kritizoval příliš časté cestování a volnost podniků v organizování různých cestovních akcí a výjezdů, a to jak v rámci Československa, tak do zahraničí. Normalizační politika způsobila nejen očividné omezení výjezdů československých turistů na Západ, ale také stranické čistky mezi pracovníky Ministerstva vnitřního obchodu, kde se po takzvaných pohovorech snížil počet zaměstnanců organizovaných v KSČ z téměř dvou třetin na pouhých třiačtyřicet procent. Sedmdesátá léta přitom autor neoznačuje za dobu nehybnosti, ale naopak za dekádu tekutých písků, kdy za oponou oficiální stability probíhaly pomalé strukturální změny, jež se výrazně projeví právě ve sféře cestovního ruchu.

Mezi další přínosy textu patří sonda do problematiky lůžkových kapacit československého hoteliérství. Zajímavá je zejména politika výstavby velkých hotelů, určených převážně pro západní klientelu, v sedmdesátých a osmdesátých letech. Autor tento trend sleduje nejen v hlavních městech Praze a Bratislavě, ale i v krajových centrech a významných turistických destinacích po celém Československu. Pozoruhodná je zde zmínka o prvním legálním kasinu, otevřeném v hotelu Moskva v Karlových Varech v roce 1988, ale také připomínka, že luxusní hotel Praha pro zahraniční stranické delegace byl zcela účelově postaven mimo centrum metropole,

aby tak zůstal stranou pozornosti Pražanů. Autor mimo jiné poodhaluje poměrně málo známou spoluúčasť zahraničních partnerů na výstavbě nových ubytovacích kapacit, jako byla například britská firma Lesser, která v rekordním čase postavila Club motel v Průhonících na dálniční trase mezi Prahou a Brnem.

O hotelech v tehdejším Československu se čtenář dozví z knihy opravdu hodně. Pavel Mücke se nesoustředí pouze na jejich výstavbu, ale také na organizaci a celkové fungování. Kritizuje například viditelnou zaostalost československého hoteliérství nejen za konkurencí na Západě, nýbrž i v rámci východního bloku, zejména co se týkalo administrativní efektivity, elektronizace a byrokratičnosti každodenního provozu. Upozorňuje přitom na výrazný problém socialistického hospodaření ve sféře servisu, udržování existujících hotelových budov a jejich vybavení. Například ve špičkovém pražském Hotelu Intercontinental, spadajícím pod leteckou společnost Pan American a otevřeném již v roce 1974, trpěl mobiliář na konci osmdesátých let opotřebovaností a svým designem působil již poněkud zastarale. V československém turistickém ruchu se ostatně modernizace prosazovala jen pozvolna. Jako příklad autor uvádí nákup autobusů značky Renault pro společnost Čedok. Prozaickým důvodem tohoto rozhodnutí byla neschopnost podniku Karosa dodat vozy s vestavěnou klimatizací, což již západní turisté tehdy považovali za standard.

Pavel Mücke osvětluje také způsob, jakým se do cestování a trávení volného času zapojovala politická elita. Pojednává o jednotlivých rekreačních objektech, které využívalo stranické a státní vedení, ale nezapomene zmínit také tradiční dovolené prvního, respektive generálního tajemníka Ústředního výboru KSČ na Krymu. Podle autora zafungovalo odmítnutí Alexandra Dubčeka trávit na pozvání Leonida Iljiče Brežněva dovolenou na Krymu v červenci 1968 jako jedna z příčin nedůvěry Moskvy vůči československým soudruhům, která vyvrcholila sovětskou invazí o měsíc později. V tomto napjatém období se údajně na jednom z komunistických rekreačních zařízení ve Vystřkově na Orlíku odehrála schůzka konzervativních stranických představitelů, a dokonce zde snad vznikla také jedna z prvních verzí takzvaného zvacího dopisu. Samotnému plánování, výstavbě a organizování stranických dovolených na Orlíku autor věnuje značnou pozornost.

Pro cestovní ruch Mücke uvádí jako přelomový rok 1978, kdy počet příjíždějících návštěvníků do Československa z „nesocialistických“ zemí překročil jeden milion osob. Zajímavé je v tomto ohledu srovnání příjmů z cestovního ruchu v kontextu zemí východního bloku. Vysoké částky jsou pochopitelné ve státech s přímořskými letovisky, kde cestující trávili delší turnusy dovolené. Nicméně například v roce 1985 činil československý příjem z aktivního cestovního ruchu pouhých osmdesát milionů amerických dolarů. To bylo oproti srovnatelné zemi, jakou bylo Maďarsko s 286 miliony dolarů, výrazně méně. Jako vysvětlení autor uvádí, že během svých krátkých pobytů zahraniční turisté v Československu utráceli nepoměrně méně než v jiných zemích východního bloku. Na konkrétních datech také dokládá počet oficiálních a neoficiálních západních turistů příjíždějících do Československa v polovině osmdesátých let. Oproti dvěma milionům oficiálně ubytovaných hostů jich bylo „ilegálně“, tedy u soukromých poskytovatelů, ubytováno na šest a půl

milionu. Do souvislosti s cestovním ruchem dává autor také velké sportovní akce, které se v Československu konaly během normalizace, mimo jiné také neúspěšnou kandidaturu Prahy na uspořádání letních olympijských her v roce 1980. Zmíněné sportovní akce bych doplnil ještě o úspěšné konání Mistrovství světa ve skoku na lyžích ve Vysokých Tatrách v roce 1970, jehož organizace vedla k výstavbě nových ubytovacích kapacit a sportovišť i k modernizaci existující infrastruktury.

Ve své práci autor věnuje pozornost také zastoupení Československa na velkých výstavních akcích, zejména na světových výstavách Expo v Bruselu, Montrealu a Tokiu. Kromě úspěchu československých pavilonů přitom zdůrazňuje zvláště finanční příjmy plynoucí z provozu restauračních zařízení, která v rámci československé účasti na těchto akcích fungovala. Upozorňuje, že například pětice restaurací na Expo v Montrealu v roce 1967 utržila celkem na 3,34 milionu kanadských dolarů a že slovenská Koliba zde zůstala funkční i po ukončení výstavy společně s československým personálem až do roku 1976, kdy Montreal hostil letní olympijské hry.

Pavel Mücke používá velmi kultivovaný jazyk a má vynikající styl, který činí text velmi dobře přístupným nejen pro akademickou obec. Aby oživil a odlehčil faktograficky hutný text, zařazuje do něj dobové vtipy a anekdoty, jejichž nahodilost však občas působí rušivě. Pro čtenáře může být také matoucí nejednotné používání slovenské a české podoby názvů slovenských institucí. Po obsahové stránce autor přichází sice s originálními, někdy však možná až přehnanými tvrzeními. Nepovažuji třeba za pravděpodobné, že by plány na obnovu leteckého parku Československých aerolinií měly co do činění se smrtelnou nehodou Viery Husákové v roce 1977.

Je zřejmé, že publikace Pavla Mückeho zásadním způsobem zaplnila místo v bádání o českých, respektive československých dějinách po roce 1945. Výsledky jeho výzkumu posouvají znalosti o různých formách zdejšího cestovního ruchu, jeho regulaci a řízení v prostředí komunistického režimu. Je přitom nutné ocenit nejen předání nových informací veřejnosti, ale také vědecké ověření toho, co bylo dosud považováno za *common knowledge*, osobní vzpomínky starších generací či kuriozity v populárních článcích. To všechno autor spojil do jednoho uceleného rámce, který je pro současnou historiografii vítaným přínosem.

Abstract

In his monograph titled Have a good journey..?! Transformation of travelling and tourism policies in Czechoslovakia during the Cold War (1945–1989) (Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2017) on metamorphoses of travelling in Czechoslovakia since the end of WWII until the fall of the Communist regime, the author is looking for an answer to the question about the place occupied by this phenomenon in minds and attitudes of Czechoslovak political, party and economic elites in those days. In the reviewer's opinion, the monograph is based on a thorough exploitation of available archival sources and takes the existing state of knowledge to a substantially more comprehensive level. The reviewer presents some of the author's findings, e.g. on the

development of outbound and incoming tourism with socialist and capitalist countries, operation of hotels, Czechoslovakia's participation in world exhibitions (expos), or on recreation of Communist functionaries, concluding that the monograph's concept and style may be attractive for a broader audience.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; travelling; tourism; Communist regime; Czechoslovak society; leisure; hotel business; world exhibitions (expos)

Československo; cestování; turismus; komunistický režim; československá společnost; volný čas; hoteliérství; světové výstavy

Recenze

„Hele, luftáci přijeli...“

Proč je stále v oblibě chalupářství v českých zemích

Irena Cejpková

Katedra psychologie, Provozně ekonomická fakulta České zemědělské univerzity v Praze

SCHINDLER-WISTEN, Petra: *O chalupách a lidech: Chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2017, 210 stran, ISBN 978-80-246-3613-9.

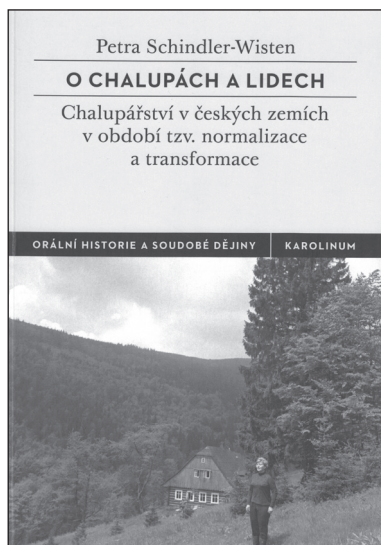
Chataření a chalupaření je v prostředí české společnosti fenoménem, o kterém se hojně diskutuje v různých kruzích, stává se tématem rozhovorů mezi přáteli a známými, ale i námětem populárních filmových a televizních komedií, ovlivňuje každodennost a podobu trávení volného času již několika generací v českých zemích. Jak si ale stojí na poli vědeckém? Takzvané druhé bydlení si získalo, především v prvním desetiletí nového milénia, pozornost badatelů a badatelek z oborů sociologie, sociální a regionální geografie či architektury.¹ Byť se v odborných pracích autorky

1 Viz např. VÁGNER, Jiří – FIALOVÁ, Dana: Struktura, typologie, současnost a perspektivy druhého bydlení v Česku. In: *Geografie*, roč. 110, č. 2 (2005), s. 73–81; TÍŽ: Druhé bydlení v periferních oblastech. In: NOVOTNÁ, Marie (ed.): *Problémy periferních oblastí*. Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Katedra sociální geografie a regionálního

a autoři dotýkají i historických okolností vzniku a rozvoje kultury chalupářství a chatařství, samotná historiografie se doposud zaměřovala na tyto oblasti spíše z perspektivy dějin cestovního ruchu, případně životního stylu.²

Takzvané druhé bydlení dává možnost nahlédnout nejen do každodenního života různých sociálních skupin obyvatel, ale může přispět i k pochopení procesu tvorby regionální identity, spjatosti lidí s konkrétním regionem. Chalupářství a chatařství není zálibou pouze nejstarší generace, stalo se mnogogenerační záležitostí, zároveň není výsadou „Pražáků“ či „naplavenin“, jak se o něm mnohdy smýšlí. Nepatří ani pouze k určitým regionům, rekreační objekty „druhé bydlení“ naleznete v hornatých pásech i v rovinatých oblastech Čech, Moravy a Slezska. Jedná se o celorepublikový jev, který již několika generacím slouží ke specifickému naplňování představ o volném čase. Kvantitativní i kvalitativní rozdíly z regionálního hlediska jsou badatelsky nanejvýš zajímavé. Co do počtu a hustoty objektů „druhé bydlení“ vedou v pomyslném žebříčku zázemí měst s vyšším počtem obyvatel okresy Česká Lípa a Jablonec nad Nisou.³ Kvalitativně se badatelé a badatelky mohou zaměřit na široké spektrum typů objektů – tramské osady, chatařské osady ve volné krajině nebo obce ryze chalupářské, které leží většinou v nedosídlených pohraničních oblastech.⁴

Publikace s až beletristicky znějícím názvem *O chalupách a lidech* Petry Schindler-Wisten pátrá pohledem orální historie po důvodech oblíbenosti chataření a chalupaření. Autorka se především snaží zodpovědět otázku, proč se tento způsob trávení volného času stal natolik vyhledávaným, bez ohledu na sociální a ekonomické rozdíly mezi různými skupinami české společnosti. Vhled „insiderky“, zprostředkovaný

rozvoje 2005, s. 74–80; DUFKOVÁ, Jana: První a druhý domov: Vývoj české záliby v chataření a chalupaření z pohledu sociologie. In: *Přítomnost*, roč. 3, č. 2 (2002), s. 1–3; ZAPLETALOVÁ, Veronika: *Chatařství: Architektura lidských snů a možností / Summerhouses: The architecture of human dreams and possibilities*. S příspěvkem Jiřího Škabradý, Rostislava Šváchy a Václava Cílka. Brno, ERA 2007.

2 Viz PÁSKOVÁ, Martina – ZELENKA, Josef: *Výkladový slovník cestovního ruchu*. Praha, Ministerstvo pro místní rozvoj 2002 (2. vydání: Praha, Linde 2012); ŠTEMBERK, Jan: *Prameny a literatura k dějinám cestování a cestovního ruchu v českých zemích a Československu v první polovině 20. století*. Praha, Vysoká škola obchodní 2008.

3 Srv. VÁGNER, Jiří – FIALOVÁ, Dana: Metody výzkumu regionální identity a identity regionů ve vztahu k cestovnímu ruchu a druhému bydlení. In: *Geografie pro život ve 21. století: Sborník příspěvků z XXII. sjezdu České geografické společnosti pořádaného Ostravskou univerzitou v Ostravě 31. srpna – 3. září 2010*. Ostrava, Ostravská univerzita v Ostravě 2010, s. 625–632.

4 Tamtéž.

rozhovory s narátory a narátorkami, umožnil autorce vcítit se do rozmanitých radostí i strastí, které s sebou přinášelo „druhé bydlení“ během několika desetiletí před listopadem 1989 i po něm. Vzhledem k tomu, že téma dosud nebylo nijak uceleně zpracováno, jedná se o významný příspěvek, který může inspirovat další badatele a badatelky k výzkumu chalupaření a chataření, ať už z perspektivy orální historie, historiografie, či kulturní a sociální antropologie.

Petra Schindler-Wisten se tomuto kulturně-sociologicko-historickému fenoménu s přestávkami věnuje více než patnáct let, o čemž svědčí její studentské absolventské práce, odborné články a konferenční příspěvky. Monografie *O chalupách a lidech* sestává z množství kapitol, řazených do větších celků, které nabízejí spíše stručný základní vhled a orientaci v dílčích subtématech. Jsou vesměs bezesporu důležitá a zajímavá, zvolená kompozice však zanechává poněkud neucelený dojem. Přispívá k tomu i nesoustavné využívání motto v podobě citace z využitého rozhovoru pod nadpisem kapitoly (počínaje kapitolou „Motivace a důvody chalupaření“), zatímco jindy se z interview cituje pouze v samotném textu.

První polovinu knihy zaujímá chronologický historický výklad dané problematiky. V první části autorka analyzuje vývoj chalupaření a chataření na území českých zemí od jeho počátků v 19. století přes období meziválečného Československa, s jeho rozmachem tramského hnutí, a poválečná léta, kdy narůstal počet rekreačních objektů, hlavně v oblastech opuštěných německým obyvatelstvem po jeho nuceném vysídlení, až po začátek takzvané normalizace, kdy se všeobecně rozšiřoval zájem o tento způsob trávení volného času v důsledku známých politických událostí. Ukazuje přitom, že fenomén takzvaného druhého bydlení má oproti většinové představě daleko hlubší kořeny. Reaguje na dlouhodobé procesy industrializace a urbanizace společnosti, akcelerující ve druhé polovině 19. století, stejně jako na potřebu naplnit nově vytvořený prostor v každodennosti jedince v podobě volného času, odděleného od pracovních a dalších povinností. S možností svobodného rozhodování o volném času nastoupil rozvoj cestovního a turistického ruchu na počátku dvacátého století.

V druhé části přechází autorka do sedmdesátých a osmdesátých let, „zlatého věku“ chalupářství v Československu. Dokládá přitom, že k masovému vyhledávání „čerstvého vzduchu“ na venkově obyvatelé nevedly jen politické změny, ale například i prodloužení víkendu díky volným sobotám (zaváděným postupně v šedesátých letech a v plném rozsahu od podzimu 1968) a rozvoj automobilismu, jako jeden z ukazatelů zvyšující se životní úrovně. Vývoj chataření a chalupaření v minulém století dobře doplňuje kapitola o znovuobjevení chat a chalup po krátkém intermezzu z devadesátých let, kdy lidé nově nabytou svobodu cestování s libostí proměňovali v poznávání cizích krajů, ale na sklonku milénia a v letech následujících se českým venkovem opět o víkendech, svátcích a prázdninách začal nést zvuk sekaček a motorových pil. Historický přehled uzavírá dvoustránková podkapitola „Zákonná opatření a vlastnictví chat a chalup“. Z hlediska struktury práce sem není zcela vhodně začleněna, citovaná usnesení vlády k regulaci chatové výstavby či zmínky o úskalí zákonů pro nezbytné stavební úpravy by lépe splnily svůj účel jako součást některých předešlých kapitol (například „Rekonstrukce chalup“).

Ve druhé polovině své práce autorka zkoumá motivaci a důvody chataření a chalupaření před rokem 1989, přičemž plně využívá realizovaných rozhovorů. Hlavní důvod trávení volného času mimo město a „ve svém“ shledává v širokých možnostech seberealizace. Sportovní a rekreační aktivity spojené s „druhým bydlením“ nebo fyzická práce při kultivování (zpravidla venkovského) příbytku a přilehlého okolí znamenaly únik od starostí všedního dne a přinášely uspokojení. V současné době bychom tyto činnosti mohli nazvat „duševní hygienou“. Životní styl založený na vlastnictví chalupy či chaty je obecně výsledkem vnitřní motivace lidí provázané s vnějšími politicko-společenskými příčinami, jak uvádí autorka v kapitole „Motivace a důvody chalupaření“.

Vyobrazení chalupáře či chataře coby osoby prchající v přeplněném voze v pátek odpoledne do klidu malé vísky je přetrvávající představou, kterou do značné míry podporuje československá filmografie sedmdesátých a osmdesátých let. Tato představa ovšem nemá mnoho společného s chalupařením a chatařením ve čtyřicátých a padesátých letech minulého století, kdy se chalupáři museli vypořádat například s obtížnou dopravou. Rodina blízkých známých z Jablonce nad Nisou vlastnila donedávna chalupu v obci Bedřichov v Jizerských horách. Velmi často její nejstarší členové vzpomínají na „dřevní“ cestování na chalupu. Poněvadž nevlástnili automobil, chodili pouze s batohy dvouhodinovou trasu pěšky každý víkend (samozřejmě až po pracovní sobotě). Jejich vyprávění se shoduje s vnímáním chalupaření u narátorů, kteří poskytli rozhovory pro publikaci Petry Schindler-Wisten. Po namáhavé cestě je čekalo vlastní – byť velmi skromné – zázemí, únik od pracovních povinností, do čistého přírodního prostředí, kde se cítili svobodní. Ovšem volný čas na chalupě se podobal spíše sisyfovskému údělu, spočívajícímu v neustálé práci na exteriéru i interiéru objektu, každotýdenním sečení trávy a podobných činnostech bez viditelného konce.

Chalupáři či chataři tvořili v obcích specifickou komunitu, která znamenala oživení pro zdejší občanský život. V kapitole „Sousedovic Toníček nemá žádný koníček“ proto také autorka rozebírá vztahy nejen chalupářů a chatařů s „domorodci“, ale také mezi starousedlíky z řad chalupářů a novými majiteli rekreačních objektů.

Publikace vychází z dvaatřiceti realizovaných orálněhistorických rozhovorů, nicméně jejich rozložení z hlediska data a místa vzniku vede k zamyšlení nad zdrojovým zázemím práce. Rozhovory byly pořizeny v průběhu třinácti let. Časově nehomogenní výzkum by mohl sloužit spíše ke komparaci názorů pamětnické skupiny chalupářů a chatařů než podpořit snahu badatelky o vytvoření generalizujícího obrazu českého chalupaření a chataření. Významná odlišnost prostoru, respektive lokalit, kde se uskutečnily rozhovory, může být pro interpretaci získaného materiálu spíše nevýhodou. Jediný větší sourodý soubor tvoří rozhovory z oblasti Jizerských hor, kde se autorce podařilo oslovit celkem třináct narátorů. Zbylé lokality (Vysočina, Plzeňsko, Trutnovsko, Orlické hory, Středočeský kraj, Ústecký kraj, Beskydy, Slovensko) jsou zastoupeny minimálním počtem informátorů. V publikaci nejsou osvětlena metodologická východiska práce ani vyjasněna struktura dotazovaných osob a důvody jejich zařazení do výzkumu. Z výčtu míst, kde výzkum probíhal, je patrná jejich vysoká diverzifikace. Přinejmenším se dá očekávat vzhledem k charakteru

jednotlivých lokalit, že představy o chataření a chalupaření se budou naplňovat jinak v Jizerských či Orlických horách než na středočeském venkově. Vzhledem k poválečným historickým událostem, jako bylo nucené vysídlení německy hovořících obyvatel a následné dosídlování takzvaných Sudet, se v hornatých pohraničních oblastech prostor a podmínky pro chalupaření utvářely velmi specificky. Nabízí se tak vymezení výzkumného prostoru z hlediska jeho historického a sociodemografického vývoje v souvislosti s chalupařením ve vybraných regionech.

Práci by velmi prospěla samostatná kapitola, která by provedený výzkum metodologicky ukotvila. Nejenže by se tím odstranily různé nejasnosti a že by přispěla k lepší přehlednosti práce, ale mohla by se stát východiskem pro další badatele a badatelky, kteří by na projekt Petry Schindler-Wisten chtěli navázat. Takto jsou některé informace o zvoleném metodickém postupu roztroušené v textu, ukryté v poznámkách pod čarou nebo mezi řádky (lokality výzkumu), jiné se bohužel z publikace vůbec nedají zjistit.

Metodologickou mezeru v případě nehomogenní časové a prostorové diverzifikace realizovaných rozhovorů by bylo vhodné vyplnit typologizací jednotlivých regionů z hlediska vývoje i počtu objektů druhého bydlení, případně sociálně-ekonomickou analýzou vlastníků těchto objektů. Za objasnění stojí především samotný výběr výše zmíněných oblastí, kde autorka provedla orálněhistorický výzkum. Metodicky by bylo vhodné začít statistickým přehledem vybraných regionů z hlediska počtu chalup a chat, sociálního rozložení a typů jejich využívání s vazbou na charakter okolního prostoru (například městská aglomerace, chráněná krajinná oblast, národní park atd.). Údaje o počtech i regionálním rozvrstvení nemovitostí určených k individuální rekreaci či jako trvale neobydlených objektů k „druhému bydlení“ jsou dostupné ze *Sčítání lidu, domů a bytů* (z let 1991, 2001 a 2011). Výběr modelových regionů pro výzkum je tak možné založit na statisticky dostupných informacích.⁵ Ze sčítání z roku 2011 například vyplývá, že čtyřicet devět procent neobydlených domů a bytů slouží k rekreaci.⁶ Regionálně jsou tyto trvale neobydlené domy a byty sloužící k rekreaci nejvíce zastoupeny ve Středočeském, Jihočeském a Královéhradeckém kraji a v kraji Vysočina. Vezmeme-li za příklad Královéhradecký kraj, jedná se o 15 244 objekty k rekreaci, které leží nejčastěji v obcích do dvou tisíc obyvatel. Lokálně pak dominují obce s rozšířenou působností Jičín, Trutnov a Náchod.⁷

5 O metodicky podloženém výběru lze hovořit např. u citované práce Jiřího Vágnera a Dany Fialové, v níž jsou uvedeny potřebné kroky k typologizaci regionů tzv. druhého bydlení (tamtéž).

6 Sčítání z roku 2011 eviduje v ČR 358 044 neobydlené domy a 651 931 neobydlený byt (Domovní a bytový fond podle výsledků sčítání lidu. In: *Sčítání lidu, domů a bytů 2011* [online]. Český statistický úřad, s. 6 a 9 [cit. 2020-11-30]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20551777/17021614.pdf/6bf03ae5-3196-464e-9200-611c97ba8484?version=1.0>.

7 Tab. 20: Neobydlené domy s byty podle druhu a důvodu neobydlenosti a byty v neobydlených domech podle velikostních skupin obcí, okresů a správních obvodů ORP. In: *Sčítání lidu, domů a bytů 2011* [online]. Český statistický úřad. Veřejná databáze [cit. 2020-11-30]. Dostupné z: <https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/cs/index.jsf?page=vystup-objekt&pvo=ZVKR020&z=T&f=TABULKA&katalog=30727&pvo kc=100&pvoch=3085>.

Na závěr je třeba vyzdvihnout snahu autorky podat co nejširší obraz chalupaření a chataření coby charakteristického fenoménu české společnosti ve způsobu trávení volného času. Práce vyplňuje dosavadní mezeru v oboru historiografie, respektive orální historie nad badáním o způsobech trávení volného času v prostředí venkova, o vnímání chalupy a chaty coby prostředí pro sblížení rodin i sociálně a ekonomicky odlišných skupin. Historička Petra Schindler-Wisten se svou monografií *O chalupách a lidech* zařadila vedle sociologů, architektů či geografů mezi badatele a badatelky, kteří přispěli k bližšímu poznání a pochopení takzvaného druhého bydlení v kontextu vývoje české společnosti, především ve druhé polovině minulého století. Pro české soudobé dějiny přináší důležité rozhojnění poznatků zejména v oblastech historie volného času a historie venkova. Doufám, že po jejím přečtení si čtenáři a čtenářky z řad chalupářů a chatařů, fanoušků chataření a chalupaření, jakož i badatelů a badatelek z různých vědních oborů, budou klást mnohé otázky, které povzbudí další, nejen orálněhistorické výzkumy tohoto důvěrně známého, avšak nesamozřejmého fenoménu.

Abstract

The authoress's monograph titled About holiday homes and people: Holiday homes in the Czech Lands in the period of so-called normalization and transformation (Prague: Univerzita Karlova and Karolinum, 2017) maps the phenomenon of holiday cottages in the Czech Lands since its very beginnings in the 19th century almost until today. In this respect, she focuses on the post-war period of the Communist regime, in particular the 1970s and 1980s, the years of the so-called normalization, when this type of spending one's free time, and partly also a lifestyle consisting in spending weekends and holidays in own houses and cottages, indeed became a mass phenomenon in Czechoslovakia. Using results of oral history research, she is looking for reasons why the so-called "second housing" became so popular among various groups of the Czech society, social and economic differences notwithstanding. The reviewer appreciates the publication as the first attempt to deal with the topic in question in a clear and comprehensive manner and from a historical point of view rather than from sociological or socio-geographic ones, which represents a significant factual enrichment of the current state of knowledge. However, she also formulates some methodological reservations with respect to the research project whose results are presented in reviewed work, claiming that not enough clear reasons have been given to justify its starting points and outlining untapped opportunities in this respect.

Keywords / Klíčová slova:

Weekend housing; Czech Lands; Czechoslovakia; Czech society; Communist regime; Czechoslovak normalization; leisure; countryside; second housing; oral history
Chalupářství; české země; Československo; česká společnost; komunistický režim; československá normalizace; volný čas; venkov; druhé bydlení; orální historie

Recenze

Ženský pohled za oponu disentu

Lenka Krátká

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha

LINKOVÁ, Marcela – STRAKOVÁ, Naďa (ed.): *Bytová revolta: Jak ženy dělaly disent.* Předmluva Petr Blažek. Praha, Academia – Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. 2017, 413 stran, ISBN 978-50-200-2794-8 a 978-80-7330-302-0.

Editorky publikace *Bytová revolta* prostřednictvím rozhovorů s jednadvaceti „ženami Charty“ nabízejí pohled za již v mnoha ohledech známý obraz Charty 77 (byť syntetická práce o její historii stále chybí) jako občanské iniciativy kritizující nedorozumění základních lidských práv a svobod v předlistopadovém Československu. Iniciativy, která je tímto vymezením (i reálnou činností) nevyhnutelně spjata s takzvanými velkými dějinami a často pojmána jako doména převážně mužů, už jen kvůli přežívajícímu schematickému vzorci, kdy je sféra veřejná vnímána právě jako ta „mužská“, v protikladu k soukromé sféře žen. Kolekce příběhů žen, jejichž život stejně jako život jejich rodin byl s Chartou 77 spjat, však tuto jednoduchou dichotomii vyvrací. Mimo jiné proto, že v disidentských bytech docházelo „k propojování osobního a soukromého s veřejným a politickým“,¹ které ženám umožňovalo

1 LINKOVÁ, Marcela: *Disidentská herstory: Ženy a jejich činnost v prostředí Charty 77*, s. 373–389, zde s. 381.

v rámci jejich domova a domácnosti aktivně se zapojit do veřejného dění, politických aktivit, protirežimní činnosti. Což evokuje i titul knihy – *Bytová revolta*. Toto prolínání se objevuje napříč všemi rozhovory; zároveň jednotlivé příběhy, společně se závěrečnou interpretací, ženy nejen „vracejí“ do historie Charty 77 a disentu v Československu, ale také narušují zjednodušený pohled na jejich postavení jako „těch druhých“, ukazují jejich nenahraditelný význam pro chod celého „společenství“.

Tím, že je publikace primárně vystavěna na rozhovorech, na osobních svědectvích, sdílených zkušenostech, je zdůrazněna jedinečnost osudu každé z žen. Ve svém celku pak rozhovory ukazují mnohovrstevnatost zapojení žen do činnosti Charty, jejich emocí, pocitů a postojů spojených s participací na opozičních aktivitách (prolínají se zde obavy s hrdostí, každodenní starosti s odpovědností za budoucnost dětí a podobně). Využití rozhovorů má však ještě jednu nezanedbatelnou výhodu, a to je přístupnost textu širšímu čtenářskému publiku – kniha přináší skutečné příběhy, nejedná se jen o prostý výčet faktů (jako tomu bývá v učebnicích) či interpretaci historických skutečností (jak ji známe z odborných textů). Osobně si takovou knihu dovedu představit jako doplňkový text ve školní výuce (a vlastně bych si moc přála, aby takové uplatnění našla), a to i kvůli její komplexnosti, která není jen výsledkem prezentace dvou desítek editovaných rozhovorů. Otevírá ji text ustavujícího „Prohlášení Charty 77“, na něž navazuje předmluva historika Petra Blažka s výstižným názvem „Svědectví neokázalé emancipace“, a v závěru ji doplňuje slovník pojmů, kalendárium, seznam literatury k tématu a jmenný rejstřík. Rozhovory jsou opatřeny vysvětlivkami, což naznačuje, že také autorky-editorčky předjímalý širší využití publikace. Každý rozhovor je uveden charakteristickým mottem a stručným biogramem zpovídáných žen, jež sdílely svůj životní příběh. Najdeme mezi nimi mimo jiné Evu Kantůrkovou, Edu Kriseovou, Martu Kubišovou, Danu Němcovou nebo Annu Šabatovou (aby zaznělo alespoň několik jmen z těch nejznámějších). Vyprávění doplňují fotografie ze soukromých alb jednotlivých žen, publikace je navíc velmi dobře a nápaditě graficky zpracovaná, v daném ohledu skutečně reprezentativní.

Vzhledem k tomu, že podstata knihy spočívá ve zprostředkování rozhovorů, osobních svědectví žen Charty 77, považuji za velký nedostatek, že není opatřena alespoň stručným nástinem metody realizace rozhovorů. Nelze proto například zjistit, zda některé z oslovených žen rozhovor odmítly, jak setkání probíhala, jaká metoda dotazování byla použita, jak byly konstruovány otázky, zda se jednalo o rozsáhlejší vyprávění, z nichž byla pro publikaci vybrána jen část týkající se opozičních aktivit, jestli a případně nakolik samotné narátorky vstupovaly

do procesu editace rozhovorů a podobně. Reflexe procesu získávání rozhovorů a jejich zpracování by podle mého přidala další zajímavou perspektivu k hlavnímu tématu knihy a cenný materiál lépe ukotvila, zejména s ohledem na možné další využívání knihy jako zdroje poznání.

Z jednotlivých vyprávění je zřejmé, že se dotazování soustředilo především na zkušenosti žen z doby působení v rámci Charty, na reflexi jak samotných opozičních aktivit, tak jejich důsledků pro ženy, potažmo jejich rodiny, zejména represí ze strany vládnoucího režimu. Vždy dvě nebo tři závěrečné otázky se pak týkají vývoje po roce 1989, přičemž značná část žen se vyjadřuje spíše k prvním letům, možná první dekádě po takzvané sametové revoluci. Není zřejmé (i kvůli chybějící metodologii), zda v rámci rozhovorů potenciál pro reflexi celého porevolučního období z pohledu těchto zajímavých žen nebyl v rozhovorech vůbec využit, nebo zda byla jejich vyjádření pro knihu pouze krácena s ohledem na rozsah publikace.

Ke komplexnosti pojednání o aktivitách žen v Chartě 77, potažmo v disentu, pak zásadním způsobem přispívá závěrečná interpretační studie Marcely Linkové, která vyprávění zasazuje do historického kontextu bádání o rovnosti žen a mužů v šedesátých až osmdesátých letech, soustředí se na téma bytů jako místa výkonu politické moci (viz výše tematizovaný vztah soukromé a veřejné sféry, jak ji ve svých domácnostech ženy zažívaly), ale třeba i na vnímání politiky jako mužské záležitosti, které přetrvává (a prohlubuje se) v období po roce 1989. Ve svém celku je kniha důležitým příspěvkem nejen k hlubšímu poznání historie Charty 77, ale také k tématu postavení žen ve společnosti, především v době takzvané normalizace.

Abstract

In the reviewer's opinion, the editors of the publication titled Revolution begins at home: The women of the Czech dissent (Prague: Academia and Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2017) offer, through interviews with twenty-one women of the Charter 77, an unconventional look behind the well-known image of the dissident initiative which was, through the substance of what it was doing, i.e. struggle for the observance of human and civil rights in Communist Czechoslovakia in the 1970s and 1980s, linked to what is known as Big History, and therefore perceived as a domain of men by most people. The collection of stories of female dissidents disproves the simple dichotomy of the public "male" and "female" spheres, as homes of dissidents were places where personal and private matters merged with the public and political ones, and shows the irreplaceable role of these women in the operation of the "world of dissent". The final interpretation study makes a substantial contribution to the comprehensive nature of this treatise on activities of women within the Charter 77 initiative and on the Czechoslovak dissent in general. The reviewer examines the interviews in greater detail; in her opinion, the absence of any methodological guidance that would indicate how the interviews were conducted and edited is a serious shortcoming of the publication.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; women; Charter 77; dissent; female dissidents; Czechoslovak normalization; oral history

Československo; ženy; Charta 77; disent; disidentky; československá normalizace; orální historie

Recenze

Sovětské „tání“ a západní kultura

Ondřej Holub

Historický ústav, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové

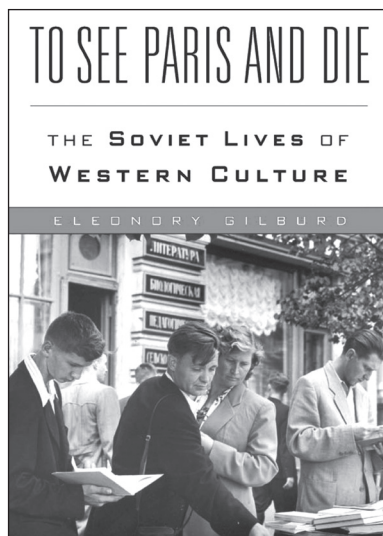
GILBURD, Eleonory: *To See Paris and Die: The Soviet Lives of Western Culture*. Cambridge (Massachusetts), The Belknap Press of Harvard University Press 2018, xii + 458 stran, ISBN 9780674980716.

Vidět Paříž a zemřít je dramaticky podbarvený titul studie americké historičky, jejíž odbornou specializací na Chicagské univerzitě je sovětská kulturní historie a dějiny mezinárodního kontextu sovětské a moderní ruské kultury. Procesy, jimž autorka ve své akademické činnosti věnuje pozornost, nejsou na první pohled tak akční či dynamické, jak se zdá napovídat název její čerstvé publikace. Společně ale utvářely pozoruhodný fenomén sovětské kulturní renesance chruščovovské éry, pro něž se v části historiografie moderních ruských a sovětských dějin vžil pojem „tání“ (*the Thaw, das Tauwetter, la dégelée*). Pojem náleží do dnes již povinné lexikologické výbavy historiků sovětské éry, jejichž odborné aspirace nerezignují před domnělým totalitárním monolitem socialistické kultury, ideologie a propagandy Sovětského svazu a kteří za stínem, jež tento monolit vrhá, dokáží rozlišit poměrně diverzifikovaný komplex kulturních proudů, trendů a tradic, jež problematizovaly a zároveň obohacovaly sovětskou poststalinskou skutečnost. Vytvářely svébytné univerzum vztahů jazyka, kultury a společnosti v období kritiky takzvaného kultu

osobnosti a obecně měnily do té doby zažité parametry specificky „sovětského“ prožívání světa.

Eleonory Gilburdová se ve své práci soustředí na proces internacionalizace sovětské kultury po Stalinově smrti, na dalekosáhlé utváření intelektuálních vazeb sovětské veřejnosti, čtenářské obce, filmového publika vůči globální kultuře. A také na kulturní sféru Západu v sovětském zrcadle, na způsoby reflexe, jimiž sověšští občané přijímali ustálené axiomy a narativní prostředky západní literatury a kulturní tvorby vůbec. Zajímá ji přitom, jak konkrétně tato recepce západní kultury dále ovlivnila prožívání skutečnosti a každodenní realitu v Sovětském svazu, jež byly ponejvíce ovlivněny stalinským modelem totalitní modernity. V souladu s metodologií výzkumu éry „tání“, nahlížené jako komplexní svět sovětské intelektuální zkušenosti, se autorka vyhýbá konceptuálnímu zařazení zkoumané látky do kontextu politologicky profilovaných *Cold War Studies* a zaměřuje se na popis evolučních posunů sovětského občanského vědomí a kulturní mentality ve druhé polovině padesátých let minulého století. Autorka zdařile prezentuje transformaci sovětského kulturního povědomí od stalinského revolučního partikularismu, definovaného spojením budouvatelského entuziasmu, revolučnosti a xenofobní rétoriky, směrem k plné akceptaci univerzalistické kulturní a etické perspektivy.

Tuto změnu Gilburdová případně ilustruje na analýze příprav, průběhu a důsledků šestého Světového festivalu mládeže a studentstva, který se konal v létě 1957 v Moskvě. Festival líčí jako první mezinárodní akci sovětského poststalinského období, která svým multikulturním charakterem vnášela do prostředí sovětské metropole globální perspektivu konfrontace různých etnik a kultur a transformovala tak zejména samotný sovětský revoluční narativ, jehož centralistický, partikulární, zřetelně nacionální ráz byl opuštěn ve jménu univerzálních hodnot socialistického humanismu. Autorka vnímá etické poselství festivalu jako apel na vytvoření nového „Bábelu“, který měl být antitezí tragického biblického příběhu o zmatení jazyků a ztrátě obecně sdílené lidské perspektivy a který měl jako oslava společně prožívané rozmanitosti kultur vyznačovat novou vývojovou etapu socialistické morálky, nikoli už diktované sovětským imperativem, ale utvářené mezinárodní spoluprací a dialogem (s. 55). Obrat k univerzalizmu je pro Gilburdovou nejzřetelnější výpovědí a charakteristikou o sovětské éře „tání“ a definuje jej jako kvalitativně novou percepci idejí, revizi náhledu světového dění, transformaci jazykové a literární kultury i vizuálního pojmání reality a přerod veřejného prostoru (s. 42). Stal se pro ni epicentrem sovětské reality a kulturního vývoje přinejmenším od roku 1957, kdy

byl uspořádáním světového mládežnického festivalu poprvé artikulován a veřejně prezentován.

Americká historička poukazuje na způsob, jakým univerzalistický obrat přetvářel u sovětských obyvatel autentickou zkušenost čtenářského prožitku a způsob vnímání narativních postupů západní literatury, jejích stylistických figur a etického poselství. Všimá si popularity děl Ernesta Hemingwaye u sovětské veřejnosti, zejména mezi mladou generací. Konkrétně zkoumá vztah mezi ideálními charaktery Hemingwayových hrdinů a jejich „druhým životem“ v mentalitě a paměti sovětských čtenářů, kteří prostřednictvím jejich fikčních příběhů a zkušeností měnili vlastní zažitě představy o hierarchii etických hodnot a společenské normalitě. Pro tu část městské mládeže, která byla označována v sovětském tisku jako *stiljagi* (autorka překládá ruský pojem jako *hipsters*), byla četba Hemingwaye nástrojem tvorby vlastní svébytné identity, spojené s prožitkem „ztracené generace“ (s. 128). Samotné vnímání Hemingwayových stylistických figur a jeho literárních postav tak napomohlo zrodu určité paralelní identity, která problematizovala poststalinský sovětský model socialistické modernity, založený na ideálu beztrždní společnosti, všelidové demokracii a orientaci na vědeckotechnický pokrok, a znovu stavěla do popředí postavení a sebe prezentaci lidského jedince. Společenský status sovětských *stiljagů* odpovídal jejich vysoce stylizované intelektuální póze a je do jisté míry ukázkou „radikálního“ osvojení Hemingwayova narativu. Gilburdová ale poukazuje na skutečnost, že osvojení *skeptického stoicismu* jako psychologického znaku Hemingwayových postav nabývalo povahy nového osobního a občanského přístupu a stalo se znakem generačního postoje. Hovoří tak o „etickém čtení Hemingwaye“ (tamtéž). Pojmy jako „mužnost“ či „odvaha“, znovu ve spojení s kritickým a skeptickým stoicismem, pak sovětská čtenářská obec znovu reflektovala ve spojení s díly Ericha Marii Remarqua (s. 132). V odkazu na jeho novelu *Tři kamarádi* vyzdvihovala sovětská literární věda zejména autorovo pojetí příznačných znaků morality. Kupříkladu moskevští čtenáři přijímali Remarquovo dílo jako vhodné pro pěstování „jemnosti citů“ (*delicacy of feelings*) a smyslu pro poctivost (*fairness*) (s. 134).

Tyto pasáže autorčiny monografie, ve kterých podrobně nahlíží, nakolik si největší čtenáři osvojili znalost děl tří vybraných západních spisovatelů – Ernesta Hemingwaye, Ericha Marii Remarqua a Jeroma Davida Salingera – zde vyzdvihují pro jejich přínos ke studiu občanské mentality a soukromé intelektuální sféry sovětské poststalinské společnosti. Domnívám se, že Eleonory Gilburdová se zde uchýlila k metodologicky velmi inspirativnímu zacházení s prameny, když sleduje autentický „život“ literárního díla v dané společnosti a dějinném kontextu, když mapuje univerzalistický obrat jako postoj sovětského občanského vědomí, založený na složitém komplexu sdílení informací, interpretace uměleckého narativu a jeho „překlada“ do osobně prožité civilní roviny. Tímto sledováním vztahu mezi civilní sférou a reálným kulturním působením uměleckého díla na zažitý intelektuální diskurz zkoumaného společenství totiž autorka také zásadně jinak definuje a problematizuje otázku sovětské kolektivní paměti a zpochybňuje svým způsobem totalitární paradigma. Uvažuje-li Gilburdová o vztahu mezi kladným čtenářským přijetím „cizího“ textu z jiného kulturního a geografického prostředí

a vlivem, který toto přijetí má na soukromý svět morálních hodnot v osobní rovině konkrétního čtenáře, pak tím zjevně ukazuje na četné „mezery“ v sovětském občanském vědomí, které se vymykaly účinku ideologie a institucionalizované totalitní moci. Přítomnost takových míst ve veřejné sféře zakládala model „hybridní kultury“ (*hybrid culture*) (s. 334), která byla ve vztahu k oficiálním ideologickým mantinelům asymetrická, nemusela však být nutně kulturou protestu nebo radikální jinakosti jako v případě postojů kulturního undergroundu.

Tato autorská perspektiva *hybrid culture* – která je částečně konformní, částečně ovšem modifikuje svůj osobitý svět na základě vlastní životní zkušenosti a niterného prožitku – mění zavedenou představu o takzvané šedé zóně politicky pasivní většiny. Gilburdová přesvědčivě ukazuje, jak byla toporná a puritánská kultura oficiálního socialistického realismu během „tání“ trvale konfrontována s barvitým emočním, často erotizujícím podtextem západní kulturní produkce a jak tato konfrontace účinně posouvala hranice toho, co bylo v Sovětském svazu vnímáno jako morální (s. 110). Stranou politického disentu i oficiálního politického diskurzu tak žil ještě další svět – totiž svět intimního prožívání a způsobů reflexe kulturního importu. Rámec tohoto světa je vyjádřen mnohostí individuálních prožitků, zážitkem čteného, ale také viděného – neboť kinematografie éry *Thaw* se také obrací k emočnímu a tělesnému světu lidských bytostí, aby se tak přiblížila univerzálním etickým hodnotám (s. 192).

Tyto premisy a obrazy poststalinického socialismu jako komplikovaného a barvitého světa mnohoznačných výpovědí a zkušeností umožňují autorce v epilogu její práce jistý polemický výpad: nazírání sovětského a západního světa jako *antitezí* je v zásadě chybné, neboť oba světy reprezentují modernistické projekty, které jsou vůči sobě ve vzájemném vztahu dvojčat (s. 334). Sovětská společnost ve specifickém smyslu prožívala západní utopický projekt jako sobě vlastní a konfrontace se západním kulturním importem se stala součástí sovětské paměti a prožitku „sovětsství“ (*sovietness*) (s. 336).

Nad knihou Eleonory Gilburdové si můžeme klást otázku, nakolik je způsob její práce s prameny a metodologický náhled přenosný a inspirativní pro výzkum československého socialismu, jeho ideologie a kulturní politiky. Je přitom třeba vzít do úvahy odlišnou dynamiku poststalinismu v obou zemích a také těžko uchopitelné významy pojmů, jako je „tání“, v domácím kontextu. Přesto se domnívám, že výzkum způsobu recepce a prožívání západní kultury v socialistickém Československu by se – mimo jiné právě po vzoru publikace Eleonory Gilburdové – mohl stát pro českou historiografii vděčným tématem. Badatelské úsilí zaměřené zvláště na způsob, jakým zdejší čtenáři zacházeli s narativními postupy a významy západních beletristických textů a filmové tvorby, by totiž mohlo účinně modifikovat dosud přijímané poznatky o charakteru sociálních a kulturních vazeb a o způsobu, jakým československá společnost na základě vnímání těchto děl měnila za socialismu vlastní etické představy a mantinely.

Abstract

The reviewed work written by an American cultural historian examines processes which co-formed the remarkable phenomenon of Soviet cultural renaissance in early years of the rule of Nikita Khrushchev, which is customarily referred to as the Khrushchev Thaw. It focuses on social and cultural frameworks and ways in which the internationalization of the Soviet culture and intensive reception of Western culture by the Soviet Union after Stalin's death were taking place. The reviewer notes that the authoress avoids the conceptual inclusion of the topic into Cold War Studies defined in terms of political science, and instead prefers to examine cultural mentality changes. The authoress formulates her propositions on the basis of an analysis of events such as the World Festival of Youth and Students held in Moscow in 1957, and particularly of the acceptance of Western literature and films. She shows how the universalistic change was proceeding hand in hand with changes of readers' and film spectators' experiences of the Soviet general public which, through the acquisition of fiction stories and characters of heroes presented by authors such as Ernest Hemingway, was changing its own established concepts of the hierarchy of ethical values and social normalcy. It was under these influences that the post-Stalinist model of "hybrid culture" was being established and subcultural attitudes of a part of urban youths referred to as stilyagi were created.

Keywords / Klíčová slova:

Soviet Union; Soviet culture; Soviet society; post-Stalinism; Thaw; cultural mentalities; East and West
Sovětský svaz; sovětská kultura; sovětská společnost; poststalinismus; tání; kulturní mentality; Východ a Západ

Recenze

Nejen Frida Kahlo

*Dějiny umění Latinské Ameriky
z pera českých iberoamerikanistek*

Hana Bortlová-Vondráková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

BRENIŠÍNOVÁ, Monika – KRÍŽOVÁ, Markéta: *Dějiny umění Latinské Ameriky*. Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2018, 403 strany, ISBN 978-80-246-3175-2.

Dějiny umění Latinské Ameriky z dílny Střediska ibero-amerických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy vznikly na základě přednášek autorek publikace Moniky Brenišínové a Markéty Křížové. Jejich text doplňuje závěrečná kapitola věnovaná umění Hispánců neboli *Latinos* ve Spojených státech od Kateřiny Březinové, jež je stejně jako obě hlavní autorky „odchovankyní“ tohoto akademického pracoviště. Budiž řečeno hned v úvodu, že se jedná o první takový titul na českém knižním trhu. Latinskoamerickému umění se v českém prostředí dlouhodobě a systematicky věnuje jen několik jedinců (předně Pavel Štěpánek, na předkolumbovské období se zaměřuje Kateřina Klápštová). Podobná sonda ze středoevropského prostoru, kde dominuje zaměření na umění západoevropské, případně severoamerické, do světa umění států „na okraji“ je tak v naší současné akademické produkci skutečně naprosto ojedinělým počinem.

Velmi sympatický rys knihy spočívá v tom, že se autorky nepokoušejí poskytnout ucelený přehled konkrétních umělců či děl. Markéta Křížová a Monika Brenišínová¹ spíše „jen“ představují témata charakteristická pro iberoamerickou uměleckou tvorbu v širokém záběru – od doby před příchodem Evropanů do Nového světa přes *conquistu* a kolonizaci až po současnost. Pojmenovávají hlavní trendy a proudy uměleckého počínání v průběhu staletí a napříč celým americkým kontinentem (včetně jeho severní části; Hispánci v USA dnes představují sedmnáct procent obyvatel země), zajímají se o zásadní problémy, kterým se latinskoameričtí umělci věnovali a věnují. Knihou se tak výrazně vine například motiv kolísavého vztahu Latinské Ameriky k Evropě či Spojeným státům a věčné snahy těchto států a jejich představitelů (nejen uměleckých, ale i v širším slova smyslu kulturních a intelektuálních) „dobrat se“ podstaty vlastní identity. Latinskoamerické hledání identity, v umění stejně jako v politice, dějepisectví nebo jiných oblastech lidského konání, nezřídka nacházelo a nachází oporu a inspiraci v předkolumbovské minulosti. Pro umělce Latinské Ameriky je toto období zcela zásadní, neustále se k němu vztahují. S tím souvisí i rezervovanější přijímání (nebo přímo odmítání) evropského modernismu a avantgardy a patrná preference „návratu“ ke kořenům předkolumbovských kultur a jejich využití v novém, moderním kontextu. Jakkoli evropské avantgardní směry řadu latinskoamerických umělců samozřejmě inspirovaly a obohacovaly, otázka kulturní identity (Latinské Ameriky jako takové nebo jednotlivých národních identit) a sebeprezentace prostupuje celými uměleckými dějinami kontinentu.

Autorky chronologicky sledují mocenskopolitické, ekonomické, ekologické a společenské proměny a na ně navázanou dynamiku uměleckého projevu ve třech základních oblastech – architektuře, malířství a sochařství. V pomyslné první třetině „zápasu“ kniha přináší náhled na umění předkolumbovských kultur, ve druhé třetině prezentuje drama střetávání a prostupování civilizací v době *conquisty* a kolonizace, v poslední části je zasvěcena podobám ibero-umění devatenáctého a dvacátého věku.

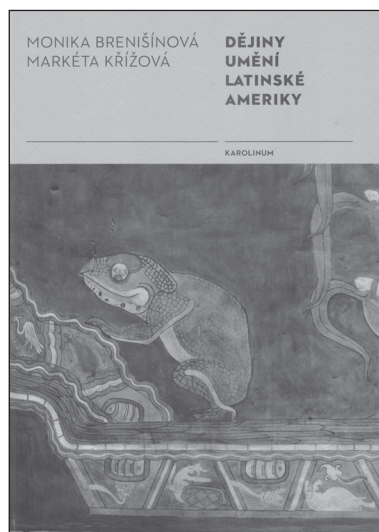
Právě závěrečné kapitoly představují četbu mimořádně zajímavou a užitečnou pro všechny zájemce o moderní umění a jeho vztah k soudobým dějinám, a proto se u vybraných témat zastavme podrobněji. V souvislosti s mexickou uměleckou scénou první poloviny dvacátého století a fenoménem národního hnutí muralistů (tvůrců nástěnných maleb, kteří v duchu levicové rétoriky chtěli oslovovat lid) přirozeně nelze nezmínit vliv mexické revoluce. Témata jako pozemková reforma nebo rostoucí zájem o postavení indiánů ve společnosti se do mexické tvorby začátku století nasmazatelně otiskla. Revoluční a porevoluční snaha formovat v Mexičanech národní povědomí se projevovala náměty z mexické předkolumbovské i koloniální historie,

1 Obě autorky působí ve Středisku ibero-amerických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Historička a etnoložka Markéta Křížová (1974) se dlouhodobě zabývá zejména předkolumbovskými civilizacemi, americkými koloniálními dějinami a důsledky setkávání s americkou realitou pro evropské myšlení. Je autorkou řady česky, anglicky i španělsky psaných knih, mimo jiné několika titulů z řady „Stručná historie států“ nakladatelství Libri (*Haiti, Nikaragua, Dominikána, Jamajka*) nebo syntetičtějších *Dějiny Střední Ameriky* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016). Monika Brenišínová (1983) se věnuje zejména procesu dobývání a kolonizace Nového světa, koloniálnímu a modernímu latinskoamerickému umění.

umělci také s oblibou zobrazovali mexickou krajinu a obyvatelstvo. Za skutečného myšlenkového zakladatele mexického muralismu je považován filozof a politik, ministr školství a kultury José Vasconcelos (1882–1959), autor svérázné představy o jedinečnosti „hispanoamerikanství“ a jeho úloze, popsané v eseji *Kosmická rasa* (1925), který přišel s plánem na záchranu ngramotného mexického národa pomocí kultury a osobně se zasadil o povolání mexických malířů k dílu. Avšak nejznámějším představitelem tohoto hnutí patrně navždy zůstane Diego Rivera (1886–1957) – a jeho popkulturními produkty poněkud zprofanovaná manželka Frida Kahlo (1907–1954), třebaže tu k muralistům řadit nelze – spolu s okruhem umělců s ním spjatých (José Clemente Orozco, David Alfaro Siqueiros a další).

V souvislosti s muralisty chci však poukázat na jinou okolnost, než je jejich všeobecně známá politická (levicová) angažovanost, a sice inspirační potenciál a význam lidové tvorby 19. století, konkrétně karikatury, jež tyto umělce ovlivnila. Politická a společenská karikatura se v Latinské Americe těšila veliké oblibě (obliba ilustrací souvisela s vysokou ngramotností populace), navíc s technologickým vývojem v 19. století se rozšiřovaly možnosti tisku a rozvíjely grafické techniky. Za zakladatelskou postavu moderní mexické grafiky je považován malíř, rytec a ilustrátor José Guadalupe Posada (1852–1913), který se proslavil ilustracemi dobových tisků, vtipů, písní, ale zejména „lidovými výjevy“ s kritickým nádechem politické a společenské satiry (několik jeho grafik mimochodem nalezneme i ve sbírkách pražské Národní galerie). Příznačný rys jeho tvorby představují takzvané kalavery (ze španělského slova *calavera*, označujícího lebku; v umění se jedná o vyobrazení člověka nebo zvířete jako kostlivce, jakési „karikatury-kostry“), které na sebe často berou podobu bájných nebo současných postav. Sám Posada se považoval za „pouhého řemeslníka“, efekty a dosah jeho tvorby ale byly dalekosáhlé. Měl zásadní vliv na mladší generace umělců, a to nejen na slavné muralisty, ale i na Dílnu lidové grafiky (*Taller de Gráfica Popular*), která vznikla ve třicátých letech a v porevolučním Mexiku šířila grafiku a sítotisk mezi formálně neškolené autory. Její komunitní povaha a neprofesionální poloha rezonovala i o několik desítek let později, v poválečné generaci Mexičanů žijících na území Spojených států (zvaných *Chicanos*), a pro současnou *Latino* komunitu v USA se *Taller* stal živým, bezmála ikonickým odkazem.

Významnou inspiraci muralistů představovaly také další oblasti lidové tvorby, především takzvané náboženské votivní obrázky *ex voto* (ručně malované a Bohu darované obrázky na dřevěných nebo kovových destičkách, zobrazující nějaký zážrak, uzdravení a podobně, vyhotovené tradiční uměleckou technikou a z prostých materiálů, například rostlinných barviv). Mezi jejich vášnivé sběratele patřila mimo

jiné i Frida Kahlo (zatímco její manžel Diego Rivera preferoval umění prekolumbijské a usiloval o vytvoření sbírky tohoto typu).

Stejně jako kniha poutavě rozkrývá pozadí vzniku muralismu, nabízí i (méně známý) pohled na generaci mexických malířů, která se vůči muralismu naopak vymezila – takzvanou generaci „ruptury“, výraznou zejména v padesátých letech minulého století. Její představitelé (*ruptura* znamená španělsky „rozchod“, „přerušeni“) považovali muralismus za příliš „etablovaný“, navázaný na prostředí establishmentu a státních zakázek (velké zakázky na vyhotovení murálů, tedy nástěnných maleb, na veřejných budovách, školách, nemocnicích, knihovnách atd.). Zajímavá je i personální kompenetrace obou hnutí: *ruptura* si svého čelného představitele našla v osobě Rafaela Coronela (1931–2019), zetě Diega Rivery.

Odpoutáme-li se od umělecky výrazného a barvitého Mexika a napřeme-li pozornost ke státům Jižní Ameriky, opět musíme konstatovat, že i zde platí tvrzení o zcela zásadním sepětí umění s politickou a společenskou situací, které bylo o dost intenzivnější než v případě umění západního (evropského, amerického) v první polovině dvacátého století. Latinskoamerická společnost byla v té době pohlcena bojem za sociální spravedlnost a zájmem o indiány a jejich společenské, ekonomické, politické postavení („indigenismus“). Navzdory sílící kritice Spojených států a americké zahraniční politiky, jak se uplatňovala zejména vůči takzvaným banánovým republikám ve Střední Americe a Karibiku (včetně přímých vojenských intervencí), se ale řada zemí nadále ekonomicky orientovala na Spojené státy. Jiné země (zejména ty s trvalými vazbami na Evropu, jako Argentina, Uruguay nebo Chile, a s tradičně vysokým podílem evropského obyvatelstva) se celkově orientovaly více na Evropu a jejich ekonomika, založená na exportu živočišných a rostlinných komodit a nerostných surovin na starý kontinent, za první světové války a v letech poválečných posilovala, s čímž souvisel i rozkvět umělecké scény. Celou Latinskou Ameriku pak výrazně zasáhla španělská občanská válka a vlna republikánského exilu, jenž zanechal masivní a nerasmazatelné umělecké stopy zejména v Mexiku a v Argentině. Mimořádný, vskutku zásadní vliv na uměleckou produkci těchto zemí měli jak dříve narození umělci, kteří do Latinské Ameriky sami neemigrovali (například Pablo Picasso a Joan Miró), tak mladší imigranti (jako španělský architekt Felix Candela, který měl stěžejní vliv na mexickou architekturu).

Důsledky dějinných událostí na uměleckou činnost a podobu umění v Latinské Americe v první polovině dvacátého století se tedy projevovaly, jak naznačují autorky, dvojnásobem: jednak tendencí soupeřit se západním uměním (umělci se „poměřovali“ s newyorskou či pařížskou uměleckou scénou, vztahovali se k těmto hlavním centrům umělecké produkce), jednak – a tato méně kompetitivní poloha je mnohem komplikovanější, komplexnější – snahou o nalezení „vlastního národního výrazu“, konfrontací vůči Evropě, touhou vymanit se z „diktátu evropské školy“. Terminologií Marty Trabaové² můžeme rozlišovat mezi zeměmi „otevřenými“, vstřícnými vůči západním uměleckým vlivům, a zeměmi „uzavřenými“, obrácenými spíše směrem

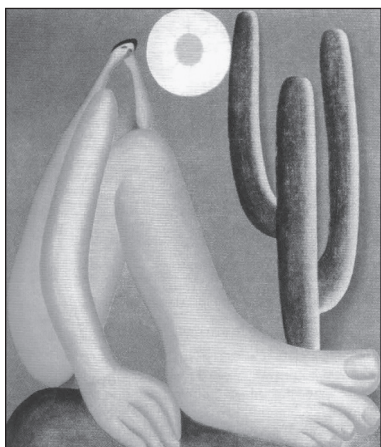
2 Marta Trabaová (1930–1983), významná argentinská intelektuálka katalánského původu, spisovatelka, kritička a historička latinskoamerického umění.

dovnitř. V „otevřených“ zemích přitom převažuje obyvatelstvo evropského původu, v „uzavřených“ dominuje nativní indiánská nebo mestická populace (Mexiko, Bolívie, Ekvádor, Peru). Kupříkladu francouzský impresionismus tak do Latinské Ameriky pronikal především skrze umělce, kteří v Evropě studovali či znali západní tvorbu zprostředkovaně z evropských uměleckých periodik. Prosadil se tedy spíše v zemích jako Argentina, Chile nebo Mexiko.

Po první světové válce na jižní polokouli „druhého břehu“ Západu pomalu proniká také modernismus. Třebaže se stále jedná o silně konzervativní prostředí, umění přestává podléhat vlivu církve a vyšších vrstev a latinskoameričtí umělci se ve své tvorbě čím dál tím více odpoutávají od reality, podobně jako jejich evropští kolegové se již necítí povinováni vyobrazovat náměty tak, aby byly na první pohled srozumitelné a identifikovatelné. Zakládají se první jihoamerické avantgardní časopisy, pořádají se první výstavy nového umění a první otevřené demonstrace „nechuti“ vůči „evropskému“ akademismu. K nejvýznamnějším, průkopnickým počínům tohoto typu se řadí brazilská výstava „Týden moderního umění“ (*Semana de Arte Moderna*), uspořádaná v São Paulu v roce 1922, jež poskytla ideální prostor pro setkávání umělců podobného založení (nejen výtvarníků, ale i básníků, literátů, hudebníků, divadelníků), z nichž někteří později natrvalo změnili tvář brazilského a vůbec latinskoamerického umění. To byl i případ Emiliana di Cavalcantiho (1897–1976), brazilského malíře, ilustrátora a karikaturisty, jenž zpočátku tvořil v duchu kubismu (opět se s ním seznámil v Evropě), aby se později začal – podobně jako mexičtí muralisté – věnovat malbě výjevů ze života brazilské společnosti a znázorňoval tak favely, námořníky, dělníky, obyčejné ženy, pouliční život. Jeho murály zdobí řadu budov hlavního města Brasília. Pakliže mottem „Týdne moderního umění“ bylo konfrontovat konzervativní buržoazii s uměleckou avantgardou a cílem nalezení autonomního uměleckého výrazu, tato tendence dále posílila v okruhu kolem malířky Tarsily do Amaralové (1886–1973) a avantgardního spisovatele Oswalda de Andradeho (1890–1954), faktických zakladatelů takzvaného *kanibalského hnutí*, jež apelovalo na návrat k primitivním kořenům dané kultury a jejich aplikaci na nový kontext. Andrade, autor „Antropofagického manifestu“ (portugalsky *Manifesto Antropófago*), formuloval jako hlavní zásadu „kanibalismu“ nutnost strávit západní umění a přetvořit je v umění nové.³ Jak „Antropofagický manifest“, tak ikonické dílo Tarsily do Amaralové *Abaporu* (dnes *de facto* jeden ze symbolů Brazílie), spatřily světlo světa v roce 1928.

V meziválečné době se v různých částech Latinské Ameriky začíná prosazovat modernismus také v architektuře. Nepřehlédnutelný a zcela zásadní je vliv Le Corbusierovy funkcionalistické školy, Bauhausu pod vedením Waltera Gropia, organické architektury Američana Franka Lloyda Wrighta a také ruské konstruktivistické avantgardy. I latinskoameričtí architekti začínají více usilovat o minimalistické vyjádření ducha nové doby, touží po jednoduchosti, harmonii s okolním prostorem a preferují moderní materiály (ocel, sklo, beton). Na rozdíl od Evropy se ale moderní latinskoamerická architektura těší podpoře národních států, nikoli soukromých investorů.

3 DE ANDRADE, Oswald: Manifesto antropófago. In: *Revista de Antropofagia*, roč. 1, č. 1 (květen 1928). Dostupné z: <https://www.ufrgs.br/cdrom/oandrade/oandrade.pdf>.

*Tarsila do Amaral (1886–1973):
Abaporu (1928)*

nu vlády prezidenta Juscelina Kubitscheka. (Již dříve Niemeyer postavil na státní objednávku rekreační středisko Pampulha ve městě Belo Horizonte, kde byl Kubitschek starostou.)

Proslulá, mimořádně fotogenická brazilská architektura by ale neměla zastínit význam dalších národních architektur. Kniha Moniky Brenišínové a Markéty Křížové neopomíná například Venezuelu a dílo Carlose Raúla Villanuevy (1900–1975), jenž se od čtyřicátých let významně podílel na modernizaci Caracasu a proslavil se zejména jako autor *Ciudad universitaria* (univerzitního města), velkolepého projektu z let 1944 až 1970. Komplex zahrnující (na ploše dvou kilometrů čtverečních) čtyřicet budov, světový unikát v oblasti architektury školních budov, představuje patrně jednu z vůbec nejúspěšnějších aplikací moderní architektury v Latinské Americe.

Pozornosti čtenáře by neměly ujít ani pasáže o současném kubánském umění, o němž v českém prostředí panuje jen velmi mlhavá představa. Umělecká skupina Los Carpinteros (španělsky „truhláři“) se zformovala na konci osmdesátých let minulého století, kdy na Kubu přestala proudit ekonomická pomoc ze Sovětského svazu (a brzy i jeho satelitů), v důsledku čehož se Kuba hospodářsky zhroutila. Protože Los Carpinteros postrádali jakýkoli materiál k tvorbě, uchýlili se k recyklaci běžných materiálů, zejména dřevěných částí starých domů a starého nábytku (odkaz na dřevo v názvu skupiny). Recyklace starých materiálů se stala typickým tvůrčím znakem této skupiny, pro niž je příznačný také sarkastický humor, vysoká míra společenské kritiky a reflexe současné Kuby jako pouhého socialisticko-turistického „ráje“. Zůstaneme-li na Kubě, leckoho možná překvapí také pozadí tvorby jednoho ze známějších současných ostrovních umělců, malíře, karikaturisty a ilustrátora Lázara Saavedry (narozen 1964), pravidelného účastníka oficiálního Havanského bienále (tato periodická přehlídka současného umění se na Kubě koná již od roku 1984). Saavedra, podobně jako jiní

S tím se pojí i požadavek zadavatelů na akcentaci „národního ducha“ a podtržení suverenity státu. Tyto tendence a vlivy jsou patrně nejčitelnější opět v Brazílii, konkrétně v jejím hlavním městě. Stavby Oscara Niemayera (1907–2012), započaté v polovině padesátých let, platí za vůbec nejvýznamnější dílo latinskoamerické architektury druhé poloviny dvacátého století. Niemeyer neochvějně věřil a ve svém díle soustavně usiloval o jednotu architektury a okolního prostoru. Jeho stavby jsou charakteristické oblými tvary a křivkami, jež umožnilo použití betonu. Připomeňme, že tento urbanistický experiment plný futuristických tvarů, postavený v srdci amazonského pralesa a inspirovaný tvarem letícího ptáka podle plánů architekta Lúcia Costy (1902–1998), v sobě nesl sociální vizi, jež by se snad dala označit za utopickou, a vznikl v rámci rozvojového plánu vlády prezidenta Juscelina Kubitscheka.

příznivci konceptuálního umění na ostrově, se jednak vyznačuje typicky postmoderní slabostí pro parafrázování děl jiných autorů, čímž problematizuje vztah umění a jeho vnímání ve společnosti, jednak nešetří kritikou současného kubánského režimu. Pro někoho možná překvapivě se Saavedra (žijící a tvořící na Kubě) vysmívá kubánské revoluci a revolučním heslům, katolické církvi a víře i nadšení pro technický pokrok.

Přínejmenším stejně „živým“ tématem jako postavení umělců na Kubě je také situace Hispánců žijících a tvořících ve Spojených státech. V angličtině vžitě termíny *Hispanic* nebo *Latino* označují příslušníky v současnosti nejpočetnější menšiny v zemi. Charakteristický rys latino-tvorby v USA spočívá v citlivé reflexi složitého, ambivalentního postavení příslušníků této padesátimilionové společnosti, kteří žijí sice uvnitř, ale zároveň i mimo „první“, privilegovaný svět. Kapitola věnovaná jejich tvorbě se postupně zaměřuje na americké Mexičany (zvané *Chicanos*), Portoričany (zvané *Nuyoricans* – přibližný překlad „Newyoričan“ snad nejlépe vystihuje fúzi topografických termínů „New York“ a obyvatelského jména „Puerto Rican“) a Kubánce, tři nejpočetnější hispánské skupiny ve Spojených státech.

I zde je zajímavé připomenout si genezi zájmu o hispánskou tvorbu. Pakliže do druhé poloviny dvacátého století stála kultura Hispánců na okraji zájmu amerických uměleckých institucí, situace se radikálně změnila vítězstvím „vousáčů“ na Kubě v roce 1959. Riziko šíření levicových myšlenek ze „zadního dvorku“ Spojených států dále na západní polokouli fungovalo v americké kulturní diplomacii jako spouštěč zájmu o dosud spíše přehlížené jižní sousedy a latinskoameričtí umělci se začali těšit z poměrně štědré tvůrčí podpory poskytované americkými institucemi – z možnosti stáží, výstav, tvůrčích stipendií a podobně. Zároveň se tehdy část *Latinos* žijících ve Spojených státech a představujících do té doby sociálně i ekonomicky spíše marginalizovanou skupinu začala politicky aktivizovat, přidala se k sílící společenské kritice a zpochybování tradičního vnímání americké identity na základě barvy pleti. Připojila se k hnutí za občanská práva, proti rasové diskriminaci a ekonomické marginalizaci imigrantů.

Jak naznačují autorky, v tvorbě latino-umělců ve Spojených státech (mexických, portorických i kubánských) rezonuje především historická zkušenost se španělskou a posléze severoamerickou kolonizací. Hispánští tvůrci nabízejí nový pohled na historii a území USA, kde akcentují zejména motiv hranice, jejího posouvání (mexická území postoupená Spojeným státům po mexicko-americké válce z roku 1848, rozšiřování hranic USA směrem na západ bojem s indiány a záborem „neosídlených“ teritorií), a formulují jinou, „kontra-hegemonickou“ verzi severoamerických dějin. Bez nároku na generalizaci se zdá, že tvorbě *Latinos* (v jakékoli části amerického kontinentu) skutečně dominuje stará známá touha „dotknout se“ podstaty vlastní identity.

Poutavý výklad autorek je doplněn o vysvětlení specifických pojmů, přehled muzeí a galerií Latinské Ameriky a odkazy na odbornou literaturu. Doprovází jej množství reprodukcí a fotografií, které pořídily, mimochodem řečeno, z valné části samotné autorky textu – fotografie jsou tak mimo jiné dokladem jejich vlastního putování po muzeích, galeriích, ulicích a předměstích Latinské Ameriky a také důkazem, že nepracují jen „od stolu“. Slavná díla věhlasných autorů a autorek v nich sice nalezneme, čtenáři se ale na stránkách knihy setkají spíše s reprodukcemi děl vzácných nebo u nás

prakticky neznámých. Komentáře nebo vysvětlivky v rozsahu „rámečku“, jimiž jsou fotografie opatřeny, dobře vystihují jádro problému, snadno navnadí k dalšímu pátrání, a přitom nezahltí zbytečnými podrobnostmi nebo suchopárnostmi. *Dějiny umění Latinské Ameriky* bezesbytku naplňují svůj cíl – poskytují zájemcům z řad studentů i širší veřejnosti základní přehled o dějinách umění velké části západní polokoule, o epicentrech výtvarné produkce napříč prostorem i časem a jejich nejvýznamnějších představitelích. Jako celek pak kniha svědčí o vysoké úrovni a tvůrčí samostatnosti českých iberoamerických studií. Škoda že v ní nejsou zastoupena i „mladší“ odvětví umělecké činnosti – film nebo fotografie. Příspěvek k dějinám „sedmého umění“ v zemích pod Jižním křížem vzešlý z českého prostředí na svůj vznik ještě čeká.

Abstract

The reviewer states that the publication titled History of Latin American Art (Prague: Univerzita Karlova and Karolinum, 2018) is the first-ever book of its type in the Czech book market and, at the same time, a unique deed in today's Czech academic production. In her opinion, a very likable feature of the publication consists in the fact that the authoresses do not attempt to present a comprehensive overview of specific artists and works, but prefer to introduce a broad range of topics which are typical for Ibero-American graphic arts – from the pre-Columbian time to the Conquista and colonization and until today. They identify principal art trends and flows spanning centuries and covering the whole American continent (including the Hispanic community in the United States), and are interested in principal issues which Latin American artists have been devoting their attention to. They describe power policy, economic, environmental and social changes and the art dynamism related thereto in a chronological order, focusing on three principal areas – architecture, painting, and sculpture. The reviewer deals in detail with chapters on the Latin American art of the 20th century, emphasizing the extraordinary importance of the political context for its formation, and sees its dominating feature in a search for own identity in the tension between the pre-Columbian tradition and European and North American influences. In particular, she concentrates on the penetration of modernism and avant-garde to Latin America and graphic art works produced in Mexico, Brazil, Cuba, and by Latinos in the United States.

Keywords / Klíčová slova:

Latin America; graphic arts; painting; sculpture; architecture, Mexican art; Brazilian art; Cuban art; Latinos

Latinská Amerika; výtvarné umění; malířství; sochařství; architektura; mexické umění; brazilské umění; kubánské umění; Latinos

Kronika

Genderová inspirátorka soudobých dějin *Hana Havelková (18. 9. 1949 – 31. 10. 2020)*

Adéla Gjuričová

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha

V poslední říjnový den roku 2020 zemřela socioložka a jedna z ústředních postav „porevolučního“ českého feministického myšlení Hana Havelková. Je to velká ztráta lidská i intelektuální hned pro několik generací studentů a studentek oboru *gender studies* i pro rozsáhlý okruh kolegyně a kolegů, a to nejen na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, ale i na řadě dalších pracovišt, včetně Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.

Hana Havelková vystudovala sociologii v Brně a od sedmdesátých let působila v Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze. Zabývala se kritickou teorií a později přiznávala, že za socialismu i těsně po jeho konci téma rovnosti pohlaví a měnících se rolí mužů a žen přehlížela. Domnívala se, podle vlastních slov, že „k tématu mužů a žen u nás není mnoho co říci a že problémů tu moc není“.¹ Uvědomme si, jak ojedinělé je, že se významný odborník hlásí ke svým dřívějším odlišným názorům v oblasti své expertizy a připouští, že jeho další aktivity byly rovněž snahou toto

1 HAVELKOVÁ, Hana: Affidamento. In: SOKOLOVÁ, Věra – KOBOVÁ, Lubica (ed.): *Odvaha nesusouhlasit: Feministické myšlení Hany Havelkové a jeho reflexe*. Praha, Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií 2019, s. 118–134, cit. s. 118.

své neporozumění napravit. Od počátku devadesátých let byla Havelková součástí okruhu pražské neziskové organizace Gender Studies i slovenského časopisu *Aspekt*, jenž byl dlouho nejkvalitnější platformou feministického myšlení v prostoru bývalého Československa. O dekádu později pak stála u vybudování a akreditace oboru genderových studií na Fakultě humanitních studií, kde až do roku 2018 přednášela.

Genderová teorie interpretuje mužsko-ženské stereotypy jako kulturně, sociálně a historicky utvářené a odhaluje v nich mocenský aspekt, jenž proto obsahují naše soukromé vztahy, zaběhlá pravidla vystupování ve veřejném prostoru i třeba zastoupení mužů a žen v institucích. Avšak tento objev lze, a to i ve vědeckém prostředí, využít buď jako aktivistickou zbraň, nebo jako analytickou metodu. Havelkovou zajímal „feminismus jako metoda“ (a podle pamětnic byla právě ona autorkou této zdánlivě jednoduché teze v dřevních časech, kdy bylo třeba vysvětlovat, že se nejedná o ideologii souboje žen s muži). Jistěže si často se svým typickým povytažením obočí povzddechla, když zase někdo v televizi zapomněl, že pokud o celospolečenském tématu diskutují čtyři muži, je tím povaha diskuse výrazně spoluurčována, nebo upozornila na situace, v nichž veřejně působící ženy dokládají, že samy sebe a svou zkušenost neberou vážně. Především ji však zajímalo promýšlení a přesná analýza genderu jako organizačního principu společnosti v rovině institucionální a symbolické. Propracovávala se k němu přes materiál z tak komplikovaných oblastí, jako byly osudy českého ženského hnutí za socialismu i po roce 1989, dilemata feminismu ve východní Evropě tváří v tvář etablované západní teorii, úloha expertního myšlení v utváření genderových vztahů či otázky politické participace. Připomeňme také, že Hana Havelková, zprvu jako jediná v českém feministickém prostředí, vystoupila z výhradní inspirace angloamerickými autoritami a uvedla do této komunity také zdroje italské či německo-rakouské (Rosi Braidotti, Herta Nagl-Docekal a jiné).

Důkladnost argumentace, založené na metodicky přísné analýze a snaze o přesné zachycení závěrů z ní plynoucích, pro sebe vždy pokládala za důležitější než formulace líbivých tezí a jejich působivou mediální prezentaci. To byl také důvod, proč publikace *Odvaha nesouhlasit*, kterou jí kolegyně, kolegové a přátelé připravili k loňským sedmdesátinám,² byla takovým překvapením. Nejenže to nebyl uctivý „Festschrift“, neboť autoři a autorky bilančních článků, poučení pracovní metodou oslavenkyně, se s ní ve svých argumentacích často přeli. Největším překvapením byly sebrané texty Havelkové z let 1992 až 2015, jež tvořily první část publikace. Mnohé z nich byly zcela neznámé a v úplně novém okruhu čtenářů vyvolaly úžas nad tím, jak je možné, že máme v Česku takovou feministickou myslitelku a nevíme o tom.

V letech 2012 až 2015 dala Hana Havelková spolu s Liborou Oates-Indruchovou dohromady přelomovou publikaci pro renomované zahraniční nakladatelství o genderovém uspořádání české společnosti za socialismu nazvanou *Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*, jež poté v poněkud upravené podobě vyšla česky jako *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury*

2 Viz pozn. 1.

české společnosti 1948–1989.³ Editorokám se podařilo sestavit soubor, který časově pokrývá celé období komunistické diktatury u nás a tematicky se pne od právního rámce ženské emancipace a dalších institucionálních předpokladů genderového uspořádání až například po propagandistické obrazy mužských a ženských těl, tedy symbolické nakládání s konstruováním genderu režimními institucemi, médií i jednotlivci. Celek přesvědčivě vyvrátil stále opakované teze západních výzkumnic, které na počátku devadesátých let vytvořily homogenní obrazy žen ve východní Evropě jakožto „superžen s dvojným břemenem“, jež po pádu komunismu čelily konzervativní vlně. Hana Havelková tu završila své dlouholeté přemýšlení i interakci s dalšími autorkami a autory, když pomohla propojit jejich a své výzkumy a namísto představ ženské emancipace, vnucené režimem, nabídnout plastický obraz „vyvlastnění“ agendy ženských hnutí i delegování ženské otázky na expertní sféru. Povedlo se to také díky tomu, že vydání knihy předcházela několikaletá spolupráce autorského týmu, vzájemné oponentury závěrů a cizelování společného přístupu. Právě této přísnosti při veřejné prezentaci odborných výsledků a absolutnímu nároku na systematickosti přístupu a přesnosti formulací se od Havelkové učila celá generace badatelů a badatelek s různým oborovým zázemím. Jak vzpomíná historik Petr Roubal, který do *Vyvlastněného hlasu* přispěl studií o genderovém aspektu československých spartakiád, po odevzdání první verze obdržel od Hany Havelkové podrobný komentář, „naprosto nelítostný, ale nejužitečnější, co jsem kdy dostal“.⁴

Potkávání současného genderového výzkumu a bádání na poli soudobých dějin není nijak častou ani jednoduchou záležitostí. Institucionalizace *gender studies* jako vědeckého a studijního oboru přispěla i k určitému opevňování jazyka a metod, omezení komunikace s jinými obory i vzdělání v nich. Stejně tak je ale na vině – doufejme, že stále slabší – hlavní proud soudobých dějin se svým přesvědčením, že s genderovými studií není proč vést nějakou diskusi. Haně Havelkové, díky jejímu vzdělání v sociologii a politické filozofii i díky upřímnému zájmu o prostředí jiných oborů včetně historiografie, se takovéto překračování dařilo, a Ústav pro soudobé dějiny proto měl to štěstí, že s ní mohl na několika výzkumných i vědeckopopularizačních projektech spolupracovat.⁵

Milá Hano, Tvůj veselý hlas a neodolatelný smích – i když víme, jak ses o něj několik posledních let musela rvát s těžkou nemocí – nám nikdy nepřestane znít

3 HAVELKOVÁ, Hana – OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.): *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*. London – New York, Routledge 2014; TYTĚŽ (ed.): *Vyvlastněný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha, Sociologické nakladatelství 2015.

4 Cituji podle osobní vzpomínky.

5 Viz HAVELKOVÁ, Hana: Otazníky českého ženského hnutí po roce 1989. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal (ed.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2007, s. 217–231. Viz též debata Hany Havelkové s Adélou Gjuričovou „Ženy a muži ve svobodné éře: Proměny genderového uspořádání po roce 1989“ v rámci Týdne vědy a techniky Akademie věd ČR v roce 2018 (záznam dostupný online z: <https://www.youtube.com/watch?v=R9nfgTTZXR8> [cit. 2020-11-27]).

v uších. Avšak jako myslitelka, nelítostná posuzovatelka textů a vždy zajímavá diskutérka nám tu budeš strašně chybět.

Abstract

The obituary is a reminder of Hana Havelková, a sociologist and one of the leading personalities of the Czech feminist thinking after the fall of the Communist regime. She was initially focusing on Critical Theory; since the 1990s, she was active in the community of the non-profit Gender Studies organization in Prague and the Slovak feministic magazine Aspekt. In the beginning of the new century, she was the prime mover of the establishment and accreditation of the discipline of gender studies at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague, where she subsequently lectured until 2018. Hana Havelková was not an activist, but a scientifically oriented researcher interested in a mental definition and exact analysis of the gender as an organizational principle of the society at both institutional and symbolical levels. She studied the gender on topics such as the fate of the Czech women's movement during the socialist era and after, dilemmas of feminism in Eastern Europe, the role of expert thinking in the formation of gender relations, or political participation issues. Initially, she was the only person in the Czech feminist environment to step out from the sole source of inspiration represented by Anglo-American authorities and the first introduce Italian, German and Austrian sources into this community. The authoress stresses the significance of Hana Havelková as a source of inspiration for Czech contemporary history, whose mainstream did not show any interest in a discussion with gender studies for quite some time, and her ability to cross interdisciplinary boundaries in this area.

Keywords / Klíčová slova:

Hana Havelková; Czechoslovakia; gender studies; feminism; Czech sociology; contemporary history

Hana Havelková; Československo; gender studies; feminismus; česká sociologie; soudobé dějiny

Kronika

Pražská konference o paměti komunismu

Oldřich Tůma

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha

Ve vzpomínce se o rok později všechno zdá až pohádkově jednoduché: sejít se a dva dny debatovat o tom, jak si pamatujeme komunismus. Jednoduchého na tom ovšem nebylo nic. Bylo třeba o smysluplnosti nápadu na takovou konferenci přesvědčit vedení ústavu, získat podporu a spolupráci řady dalších organizací, sehnat finance, pozvat široký okruh referentů, dát dohromady smysluplný program, zorganizovat logistiku atd., atp. To všechno předcházelo konání konference „Co si pamatujeme. Paměť komunismu 1989–2019, její podoby, projevy a významy“ (*How we remember. The Memory of Communism. Its Forms, Manifestations, Meanings*), jež proběhla v Praze 17. a 18. září loňského roku.¹ Mnoho práce a starostí, ale viděno dnešní perspektivou, kdy skutečné setkávání je – a nikdo neví, jak dlouho ještě bude – nahrazeno online meetingy, opravdu trochu pohádka.

Idea konání konference vzešla z úvahy, že třicáté výročí událostí roku 1989 je vhodnou příležitostí nejen k bádání a diskusím o vývoji, jenž vedl na konci

¹ Stream konference je dostupný na Youtube z: https://www.youtube.com/playlist?list=PLQaeX5nOALPtNkk1T8U5g_2XpqtX5Lz36. Přepisy jmen referujících a jejich institucionálních afiliací v následujícím textu se přidržují podoby uvedené v konferenčním programu.

osmdesátých let k pádu komunistických režimů ve střední a východní Evropě, ale také k zaměření pozornosti na to, jak se v uplynulých třiceti letech vytvářela a proměňovala paměť na komunismus a jaký měla a má reflexe komunistické minulosti vliv na vývoj po roce 1989. Cílem konference „Co si pamatujeme“ tedy bylo vést ze široké transnacionální perspektivy debatu o podobách, projevech a významech paměti na komunistické režimy v nejrůznějších formách a prostředích. Podařilo se sestavit skutečně impresivní program, do něž se zapojilo čtyřicet aktivních účastníků z celkem čtrnácti zemí: z Belgie, Česka, Estonska, Francie, Chorvatska, Maďarska, Německa, Polska, Rumunska, Ruska, Slovenska, Slovinska, Srbska a Ukrajiny.

Na organizačním a finančním zajištění konference se vedle Ústavu pro soudobé dějiny podílely významné mezinárodní a zahraniční instituce: Evropská síť Vzpomínání a solidarita (*European Network Remembrance and Solidarity*), Spolková nadace pro zpracování diktatury SED (*Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur*), pražská kancelář Nadace Heinricha Böllla (*Heinrich-Böll-Stiftung*), Německý historický ústav ve Varšavě (*Deutsches historisches Institut Warschau*) a v neposlední řadě pražský Goethe-Institut jako hostitel konferenčního jednání. Mediálním partnerem byla stanice Český rozhlas Plus.

Konferenční jednání přesvědčivě připomnělo, jak různé podoby paměť na komunismus má, ale také to, jaký transnacionální charakter tuto paměť vyznačuje, jak se jednotlivá témata a těžiště debaty v různých národních prostředích opakují. Je docela škoda, že účast domácího odborného i neodborného publika nebyla velká; konferenční rozpravy ukázaly, nakolik není česká diskuse o komunismu ničím jedinečným. Připomněla, že často lopotně formulujeme otázky, které nejen byly dávno položeny, ale na které existují i odpovědi, jejichž znalost (nebo aspoň vnímání) by naši diskuzi, někdy zoufale nepoučenou a točící se v kruhu, mohlo kultivovat.

Některé příspěvky – jmenovitě Attily Póka (*Institute of History, Budapest*) nebo Florina Abrahama (*National Institute for the Study of Totalitarianism, Bucharest*) – zajímavým způsobem analyzovaly roli historiografie, sice na maďarském či rumunském příkladu, ale jako by v nich rezonovaly i naše domácí debaty. Má být historiografie především nástrojem dekomunizace a morální kompenzace obětí, nebo je akademickou disciplínou, jejímž smyslem je hledat vysvětlení a porozumění jevům minulosti? Může být takový historizující antikomunismus sám o sobě pevným základem nových společenských identit? Nedeformuje disproportionální pozornost věnovaná tajným službám, represivním orgánům, agentům a podobně obraz minulosti? Má vůbec smysl usilovat o jednu všeobecně platnou pravdu o minulosti, jak tomu nasvědčuje třeba vznik a ostatně i název vládou podporované maďarské instituce (Institut Veritas) pro bádání o komunistické minulosti, jež postupně pohlcuje jiné badatelské ústavy?

Existoval, respektive existuje v paměti jeden, stále stejný, z geografické či chronologické perspektivy nediferencovaný komunistický režim? Polská historička Kamila Zyto (*University of Łódź*) zpochybnila tuto představu netradičně – analýzou toho, jak rozličným způsobem (drama, satira, komedie) jsou různá období polského komunistického režimu reflektována v polské kinematografii posledních desetiletí. V paměti na komunismus jsou přitom stále přítomny emoce. Vedle často

připomínané nostalgie to je ovšem i trauma. Působivě to dokumentovala maďarská filmová historička Réka Sárközy (*National Széchényi Library – 1956 Institute, Budapest*) ukázkou z dokumentárního filmu *Piroska*, který zachytil setkání někdejších vězeňkyň s jejich bývalou dozorkyní. Co bylo zpočátku pro příslušnici vězeňské stráže něčím jako setkáním abiturientek, prožívaly vězeňkyně sice zdrženlivě, ale o dost jinak. Referát a film tak názorně ilustrovaly různost paralelních pamětí a neschopnost skutečné reflexe vlastní role individuálních pachatelů („to byl režim“).

Jiné referáty jakoby nechtěně, ale pozoruhodně, komentovaly naše aktuální debaty o připomínkách komunismu ve veřejném prostoru a také to, že jde o minulost, která nezmizela, ale pokračuje a někdy ji – z různých důvodů – vědomě přivoláváme zpět. Jeden možný přístup evokovala výkladem o *Leninopadu* (masovém bourání Leninových pomníků na Ukrajině v letech 2013 a 2014) a paralelním vztyčováním pomníků Stepana Bandery ukrajinská historička Valeriya Korablyova (*Taras Shevchenko National University of Kyiv*). Jiný, o dost sofistikovanější a kultivovanější přístup ilustroval na osudech sochy meziválečného vůdce německých komunistů Ernsta Thälmana v Berlíně německý badatel Jürgen Danyel (*Zentrum für Zeithistorische Forschung, Potsdam*).

Sabine Stach připomenula jinou podobu paměti komunismu: tu komercializovanou, jež činí z připomínek komunismu turistickou atrakci. Dochází zde přitom k určitému průniku mezi komercializovanou a angažovanou (rozuměj antikomunisticky akcentovanou) pamětí: atraktivní, a tím výdělečné, jsou právě ty aspekty komunistické minulosti, jež připomínají zločiny, oběti, tajné služby...

Konferenční příspěvky byly v mnoha ohledech inspirativní pro další kladení otázek. Důkladného průzkumu by si například zasloužil názor, na kterém se shodli Attila Pók a Jan Rubeš (*Université Libre de Bruxelles*): že totiž nejpřesvědčivější analýzu a demaskování komunismu najdeme v individuální paměti těch, kteří původně sami byli komunisty.

Za normálních okolností by se asi dalo uzavřít tím, že mnoho témat zůstalo pro další podobné konference. Jenomže z důvodů zmíněných na začátku je zrovna tohle velice nejisté.

Abstract

The article provides a report on the “How we remember. The Memory of Communism 1989–2019. Its Forms, Manifestations, Meanings” international historical conference, which took place in Prague on September 17 and 18, 2019. The aim of the conference was to have a broad transnational debate on forms, manifestations and meanings of the memory of Communist regimes in various settings and environments. The organizers managed to put together a truly impressive programme with forty active participants from fourteen countries, mainly from Eastern Europe, but also from the West. In addition to the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, the conference was organizationally and financially supported by a number of prominent international and foreign institutions: European Network Remembrance and Solidarity, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur (Federal Foundation for

the Reappraisal of the SED Dictatorship), the Heinrich-Böll-Stiftung office in Prague, Deutsches historisches Institut Warschau (German Historical Institute Warsaw) and the Goethe-Institut in Prague, the host of the conference's proceedings. The media partner was the Český rozhlas Plus radio.

Keywords / Klíčová slova:

Memory of Communism; historical memory; Communism; international historical conference

Paměť komunismu; historická paměť; komunismus; mezinárodní historická konference

Kronika

Migrace a jejich důsledky v oblasti bývalé Jugoslávie

Zpráva o mezinárodním workshopu

Milan Sovilj

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha

Ústav světových dějin a Katedra jihoslovanských a balkanistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze uspořádaly dne 8. října 2019 v prostorách Historického kabinetu Filozofické fakulty UK mezinárodní workshop na téma „Dynamika migrací a jejich dopadů v komparativní perspektivě v oblasti bývalé Jugoslávie“. Hlavními vystupujícími, kteří představili své příspěvky, byli profesor Milan Ristović z Filozofické fakulty Univerzity v Bělehradě, Slobodan Selinić z Ústavu pro novější dějiny Srbska v Bělehradě a Ondřej Žíla z Katedry jihoslovanských a balkanistických studií Filozofické fakulty UK v Praze. Workshop moderovali a řídili akademičtí pracovníci institucí, které se podílely na jeho organizaci, Ondřej Vojtěchovský s profesorem Janem Pelikánem.

I když by se podle názvu workshopu mohlo předpokládat, že se jeho náplň vztahovala jen na území bývalé Jugoslávie, první referát v podání Milana Ristoviče měl širší záběr a týkal se prakticky celého Balkánu v první polovině dvacátého století. Autor věnoval zvláštní pozornost přesunům obyvatelstva na Balkáně bezprostředně po první světové válce, kdy se balkánské území stalo prostorem pro velké migrace.

Jeich intenzitu primárně ovlivnily bezprostřední následky války a vznik nových států, včetně tehdejšího Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Jak Ristović ve své velmi zajímavé přednášce ukázal, na nové přesuny obyvatelstva na Balkáně během dvacátých let minulého století působily také mnohé další události, které byly spjaty přímo s dalšími válečnými konflikty zasahujícími na Balkán (například řecko-turecká válka začátkem desetiletí) nebo s převratnými změnami mimo balkánské území (například fašistický pochod na Řím v říjnu 1922, který vyvolal vlnu emigrace nespokojených italských občanů, mimo jiné k jaderskému pobřeží jugoslávského státu). Podobné, i když ne stejné, jevy by bylo možné pozorovat u migrací obyvatelstva Balkánu a Jugoslávie v důsledku druhé světové války, na což také Milan Ristović poukázal v závěru svého příspěvku.

Slobodan Selinić se jako další přednášející zaměřil na ekonomickou emigraci ze socialistické Jugoslávie do jiných evropských států, včetně Československa, v šedesátých a sedmdesátých letech. Podle jeho slov tato početná emigrace těsně souvisela s hospodářskou situací v Jugoslávii, která se potýkala s množstvím potíží. Obvykle se o jugoslávských dělnících v zahraničí mluvilo jako o osobách, které dočasně pracovaly v jiném státě a od nichž se očekávalo, že svou zahraniční zkušenost po návratu domů využijí na podobných pracovních pozicích v jugoslávských podnicích. Většina těchto dělníků také svůj pracovní pobyt v zahraničí považovala za dočasný a za způsob, jak vydělat finanční prostředky na obživu svých rodin doma. Selinić také hovořil o tom, že se tyto ekonomické emigranty často snažily oslovit různé organizace vzniklé ve vyhnanství, které jugoslávská státní bezpečnost evidovala. Podle jeho slov ze sto devadesáti rozmanitých jugoslávských společenských organizací v zahraničí, do jejichž struktur se jugoslávští dělníci zapojovali, bylo sto třicet pět považováno přímo za nepřátelské (působili v nich bývalí příslušníci rozličných armád z dob druhé světové války na území Jugoslávie a jejich sympatizanti, kteří v bojích s jugoslávskými komunistickými partyzány utrpěli nakonec porážku, jako například bývalí příslušníci četnického hnutí, domobrany nebo ustašovci).

Poslední příspěvek se vztahoval k novějším, prakticky postjugoslávským dějinám. Ondřej Žíla v něm upřel pozornost na události spojené s opuštěním Sarajeva srbskou populací po ukončení válečných konfliktů na území Bosny a Hercegoviny po roce 1995. Tyto konflikty v první polovině devadesátých let, které zároveň znamenaly konec socialistické Jugoslávie a rozpad jugoslávské společnosti, dodnes přitahují pozornost badatelů, což referent potvrdil. Soustředěně zkoumal otázky, jak odchod srbské komunity ze Sarajeva vnímali samotní její příslušníci a jak se k němu postavilo muslimské obyvatelstvo, které ve městě zůstalo. V tomto kontextu podrobil kritickému rozboru také termín takzvaného sjednocení Sarajeva. Z většího časového odstupu je totiž patrné, že pro obyvatelstvo všech tří národností v Bosně a Hercegovině – srbské, muslimské i chorvatské – válečný konflikt nevyřešil žádný z tíživých problémů jeho spolužití místo toho způsobil ještě větší segregaci společnosti, kterou lze vycítit dodnes.

Vystoupení všech tří řečníků vzbudilo značnou pozornost publika, což potvrdila následující velmi užitečná debata. Ta ukázala, že uspořádání workshopu na téma migrací v prostoru bývalé Jugoslávie a Balkánu bylo dobrou volbou, a také že moderní

a soudobá balkánská historie stále vzbuzuje zájem v českých odborných kruzích i širší veřejnosti.

Abstract

The report provides information on the international workshop titled “Dynamics of migration and their impact in comparative perspective in former Yugoslavia”, which was jointly organized by the Institute of World History and the Department of South Slavic and Balkan Studies of the Faculty of Arts of the Charles University and took place on October 8, 2019, in Prague. The presentations delivered at the event covered migration processes after the Great War, during the period of socialist Yugoslavia, and in the 1990s as a result of the war in Bosnia and Herzegovina. The conference confirmed continuing interest of both the Czech professional community and the general public in modern and contemporary history of the Balkans.

Keywords / Klíčová slova:

Yugoslavia; migrations; Balkan wars

Jugoslávie; migrace; balkánské války

Anotace

CHVÁTAL, Tomáš – NAVRÁTIL, Ivo: *Plížívá kontrarevoluce v Semilech 1968*. Semily, Muzeum a Pojizerská galerie Semily, p. o., 2018, 150 s., ISBN 978-80-605980-6-3.

Anotovanou knížku v poutavé grafické úpravě a s bohatou fotografickou výbavou vydalo semilské muzeum a galerie v roce 2018, při příležitosti kulatého výročí událostí pražského jara a jeho násilného potlačení. Vznikl tak další příspěvek do sbírky místních příběhů o tzv. obrodném procesu a následné normalizaci. Ty bývají cenné už tím, že autoři mívají výbornou znalost lokálních vazeb a kontextu, a témata vysoké politiky tedy dokáží přiblížit s velkou plasticitou a s pochopením pro místní svéráz. V jednom se ale tato kniha vymyká. Hlavními hrdiny nejsou, jak jsme v podobných případech zvyklí, úctyhodní funkcionáři, ať už tradičních, či (staro)nových institucí, kterým dal „obrodný proces“ vzniknout. Dobové naděje, vzlety a jejich rdoušení nesledujeme prostřednictvím budování institucionálních pozic a jejich následné ztráty. Hrdiny, kteří drží hlavní dějovou linku, totiž autoři udělali z partičky mladíků oscilujících okolo tehdy dvaadvacetiletého reklamního fotografa Karla Hádka. Tito *enfants terribles* „obrodného procesu“

v Semilech sice chtěli svoje živelné reformní aktivity zaštitit založením tzv. Klubu mladých, jeho oficiální uznání ze strany příslušných složek okresního národního výboru se však před srpnem 1968 protahovalo a posléze bylo definitivně zamítnuto. Okolnost, že se Klub mladých bránil (tehdy povinnému) zařazení do Národní fronty, hrála v zamítnutí tehdy už jen částečnou roli. Každopádně vytrvalá kritika poměrů hraničící s provokací vybraných funkcionářů společně s absencí institucionálního zázemí z nich v posrpnové době v očích mnoha činovníků udělala desperáty, kteří jim byli milí asi jako ona pověstná osina. Zřejmě i proto je vyústění tak surové. V tomto případě se mocní rané normalizace nemohli spokojit s tím, že jejich ideoví nepřátelé vyklidí pozice, protože žádné oficiální pozice nedrželi. Desperáty nelze vyhodit, ty je potřeba zdeptat. Tady padaly tresty natvrdo, konkrétně Hádek byl v posledku odsouzen na tři a půl roku, které si odseděl od března 1970 do září 1973 ve věznici Plzeň-Bory. Šikanován byl i po propuštění a v roce 1980 donucen k odchodu do exilu.

Historie svérázného Klubu mladých v Semilech, o kterém se ostatně mohla už ve své době dozvědět i širší veřejnost díky reportážím Ludvíka Vaculíka, nám ale přibližuje

i obecnější rysy tzv. obrodného procesu. Vezměme si například popisy místních diskusních mítinků veřejnosti s funkcionáři po vzoru studentských diskusí v Praze na jaře 1968. Klub mladých se nejdříve jednoho takového zúčastnil, následně sám převzal v pořadatelsví iniciativu. Obecné téma rehabilitací a odpovědnosti za zločiny minulosti zde bylo pojato s mrazivou konkrétností, přičemž byli k odpovědím vyvoláváni jednotliví funkcionáři. Dlouholetý předseda semilského národního výboru například musel čelit otázkám jako: „Proč jste uzavřel cihelnu a dal odvézt stroje do šrotu?“ „V tiskárně látek byl vámi likvidován sklad vzorníků látek v milionové hodnotě – kdo dal souhlas?“ (s. 14) Kolektivní nezodpovědnost skrytá za pojmy třídního boje a dějinné nutnosti měla nyní vydat konkrétní hříšníky?! A do toho útoky na nekompetentnost a nedostatečné profesní vzdělání, když to dosud nikomu nevadilo?! To se mnoha funkcionářům určitě nelíbilo, stejně jako se jim čím dál tím více nelíbilo ti, kteří tyto otázky vytrvale podněcovali. Mítinky organizované Klubem mladých daly slovo postiženým a umlčovaným, v tom byla jistě síla a přitažlivost pro některé zúčastněné. Ale vyřčená pravda na odstoupení označených funkcionářů obvykle nestačila, pokud se sami nerozhodli stáhnout. Naopak na jejich straně zůstávala moc zaštitěná jako instituce, jež mohla nepovolit včas neohlášený mítink, případně rušit sešlost hlukem z místního rozhlasu. Jistě není náhoda, že se na mítinky dostavil okresní velitel Státní bezpečnosti. Když se na jeho podřízeného vyvalilo osočení z nekalých výslechových metod, nechal kauzu prošetřit, aby následně veřejně prohlásil, že vše bylo korektní. A byla to Státní bezpečnost, kdo „rozjel“ vyšetřování letáku z produkce Klubu mladých, jenž brojil proti „nadvládě SSSR“ ještě před srpnem '68.

Zmiňuji to proto, že i příběh nikdy neregistrovaného Klubu mladých ukazuje, že mocenské struktury zůstaly „obrodným procesem“ vcelku nenarušeny. V pozičním boji, který se přitom rozpoutal, zúčastněné strany používaly zbraně, které měly po ruce. I lidé okolo Karla Hádka se vydali cestou veřejné kompromitace konkrétních funkcionářů s cílem dostat je z mocenských postů. Když k odvolání předsedy národního výboru nepomohla rezoluce podepsaná účastníky jednoho z mítinků ani osobní výzvy, uchýlili se k protestní hladovce. Když jim po srpnu policie zlikvidovala protestní tabla, zřídili si na náměstí svoji vlastní vývěsní skříňku, kde na předsedu nadále útočili. Ovšem tak jako byla kritika jednotlivých funkcionářů vedena adresně, měly i pozdější sankce proti hlavním protagonistům rysy osobní odplaty. Když příslušníci Státní i Veřejné bezpečnosti za pomoci vojenských složek rozháněli v únoru 1969 před kinem v Semilech dav protestující proti družební sešlosti se členy sovětské posádky, zacílili neomylně na Hádka. Brutální zmlácení jeho samotného a několika dalších účastníků sice ještě vyvolalo pozdvižení, a dokonce trestní řízení proti velitelům zákroku, postupující normalizace ovšem vedla k tomu, že celý případ byl přehodnocen. Velitelé zásahu z toho nakonec vyšli s pochvalou a finanční odměnou. A vršící se obvinění vůči Hádkovi, v nichž se na miskou trestných činů postupně a z jakési nezřízené libovůle přihazovaly jeho aktivity z doby relativní svobody, byla jistě projevem obnovené socialistické zákonnosti, ale ještě více celá tato kauza připomíná sadistickou mstu.

Co k ní ještě dodat? Snad že „obrodný proces“ a následná normalizace, případně boj „zdravého jádra“ s „pravicovými oportunisty“, nebyly jen záležitostmi abstraktních ideologických debat a chladnokrevného politického kalkulu, ale také předmětem vášni,

vybuzených osobních animozit a případně až krvavé zášti. Husákovský kovral ode zdi ke zdi sice mnohé z toho překryl, ale v základech normalizačního režimu uvízlo nesčetně krutostí, byť většinou ne takto vyhocených. Pro ty, které zajímá, co je pod kobercem, určitě doporučuji ke čtení.

Marie Černá

KAMENEC, Ivan – MICHELA, Miroslav: *Rozhovor s dejinami: Ivan Kamenec o cestách slovenskej histórie s Miroslavom Michelom*. Bratislava, Hadart 2019, 160 s., ISBN 978-80-99941-00-8.

Útlá knížička „do električky“ zaujme už sličnou grafickou úpravou a šikovným formátem. Uvnitř publikace najde čtenář bohatou obrazovou přílohu, vhodně provázející zaznamenaný rozhovor. Před čtenářem se odvíjí životní příběh, který je v mnohém neobyčejný, jakkoli se odehrává namnoze v kulisách dnů všedních, nedramatických. Rozhovor vedl Kamencův kolega z Historického ústavu SAV Miroslav Michela (narozen 1978), který v současnosti působí také na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V poslední době se věnuje především problematice alternativní kultury, otázkám nacionalismu a cestám utváření historické paměti. Zajímá se ale též dlouhodobě o dějiny slovenské i české historiografie, takže byl k rozhovoru velmi dobře připraven.

Ivana Kamence (narozen 1938), který je protagonistou knihy, není nutné čtenářům *Soudobých dějin* dlouze představovat. Česká historická obec v minulosti s uznáním registrovala jeho práce věnované především dějinám slovenského státu (1939–1945) a pohnuté historii slovenského holokaustu. I jeho práce z období před rokem 1989 nesly nespornou pečť kvality. Vzorem moderních

historických biografí se pak stala jeho kniha *Tragédia politika, kráza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947* z roku 1998 (v rozšířené podobě vyšla v roce 2013). Ivan Kamenec ovšem reflektuje i témata povýtce česká, například osobnost Edvarda Beneše, a věnuje se také dějinám slovenské a české historiografie. Současně je člověkem, jenž se nerozpakuje vstupovat do veřejného prostoru. Kulturní veřejnost ho registruje a uznává.

Rozhovor s Miroslavem Michelou má být „sondou do životných skúseností, radostí, ale aj smútkov jedného z našich najvýznamnejších historikov“ (s. 9). Hned na počátku jeho vzpomínání na dětství příznačně stojí bolestivý dotek „velkých dějin“ – prožitek nuceného skrývání před německou armádou na konci války. Obyvatelé Janovy Vsi (dnes okres Partizánske) riskovali mnoho, když ukrývali „neárijskou“ rodinu. Historik si hned klade palčivou otázku, „ako by som sa ja zachoval na mieste našich pomocníkov a záchrancov“ (s. 14)? Uvažuje o tom, že sám i v méně hraničních situacích někdy podlehl strachu... Podobná zamyšlení, prolínající knihou, svědčí o hlubokém mravním zakotvení jeho osobnosti a vnitřní síle.

Rozmlouvání obou historiků nás provádí školními a studijními léty protagonisty. Ivan Kamenec se vyznává z „túhy hľadať a obevovať“, již začal v mládí pocítovat. Zasáhla jej „príťažlivosť a akési zvláštne kúzllo archivov“ (s. 37). Rozhovor zpestřují odkazy na všední dny – jedna kapitola anotované knihy se příznačně jmenuje „Vášeň pre futbal – vášeň pre divadlo“. Profesionální dráha Ivana Kamence, jak ji kniha přibližuje, vedla přes Státní slovenský ústřední archiv a Slovenské národní muzeum k externí aspirantuře v Historickém ústavu SAV, kde nakonec získal v roce 1969 zaměstnání. Velmi citlivě jsou popsány Kamencovy vztahy k některým kolegům a kolegyním, zejména k jeho školiteli Lubomíru Liptákovi a někdejšímu řediteli slovenského

Historického ústavu Jozefu Jablonickému. Oba byli postiženi normalizačními čistkami, Kamenec však nezastírá konflikty a posléze i osobní roztržku s Jablonickým, jakkoli bolestná pro něho byla (s. 94 a 119 n.).

Velmi podnětné jsou hovory Kamence a Michely o historikově „řemesle“. Pozornost věnují zejména snahám o vymazání a přepisování dějin, jak se projevily za komunismu, ale také po roce 1989. Na Slovensku se tehdy stali nositeli „konečných historických pravd“ historikové luďácké orientace. Kamenec se zamýšlí nad generačním faktorem ve vzájemném obcování historiků: „Každá nastupující generácia historikov sa chce viac či menej vymedziť voči svojim starším kolegom, no zároveň v istom zmysle musí aj na nich nadväzovať. Môže s ich prácami a hodnoteniami kvalifikovane polemizovať, no nesmie ich ignorovať...“ (s. 88) Problémom podle něj je, když historikové podlehnou politické objednávce. Zaujme, že Kamenec uvádí jako příklad konstruktivních polemik spory Daniela Rapanta a dalších slovenských historiků s Václavem Chaloupeckým či Albertem Pražákem (s. 89). My ovšem víme (zejména díky výzkumům Milana Ducháčka), že jejich vztahy nebyly zbaveny trpkosti a vyostřených emocí. Sporná místa ve společných dějinách Slováků a Čechů se v 90. letech stala předmětem zkoumání Česko-slovenské komise historiků, v níž se Kamenec také výrazně uplatnil; sám ji hodnotí jako jednu z nejpłodnějších oblastí své činnosti.

„...dobře položená otázka alebo vyslovená hypotéza je v historikovej práci dôležitejšia a prínosnejšia než jednoznačná odpoveď o absolútnych ‘pravdách dejín’,“ tak zní jedna z tezí Ivana Kamence (s. 9). „...absolútne objektívny historik neexistuje, lebo jeho diela a interpretácie vychádzajú nielen z profesionálnych vedomostí, ale aj zo skutočnosti, že každý z nás je ovplyvnený aj svojimi občianskymi postojmi a inými individuálnymi

faktormi, akými sú národný, náboženský či sociálny pôvod, rodinná alebo školská výchova, osobné skúsenosti, atď.,“ rozvíjí pak úvahu nad dějepisovým postavením v procesu poznání (s. 90). Poslání historikovo vidí ve schopnosti „znepokojovať, provokovať a dávať ... podnety na premýšľanie“ (s. 156).

Naslouchá-li se zájmem mladý historik kolegovi o dvě generace zkušenějšímu a táže-li se jej zasvěceně a s pochopením, není to snad s naší civilizací tak zlé. Knižní vzpomínkový rozhovor Miroslava Michely s Ivanem Kamencem vzbudí pozornost zájemců o soudobé slovenské a české dějiny i o dějiny historiografie. Je jen škoda, že nakladatel nevybavil knihu rejstříkem osob a že v ní schází bibliografie alespoň Kamencových nejdůležitějších prací i jeho podrobnější biogram, než se vyskytuje na obálce.

Jiří Křestán

SMETÁNKA, Tomáš (ed.): *Podívám se na to ráno: Pražské jaro 1968 v tajných dokumentech ministerstva zahraničí USA*. Praha, Echo media 2018, 188 s., ISBN 978-80-270-4499-3.

Americké tajné dokumenty k historii pražského jara! Titul, který musí vzbudit zvědavost každého, koho jen trochu československý rok 1968 zajímá. Titul je ovšem poněkud marketingový a po otevření knihy následuje určité vystrážlivění. Dokumenty (a nejde zdaleka jen o dokumenty *Department of State*, tedy amerického Ministerstva zahraničí) byly tajné v době svého vzniku v roce 1968, samozřejmě. Nejsou ale tajné už více než dvacet let, od roku 1996, kdy byly vydány ve standardní řadě edic dokumentů k historii americké zahraniční politiky (*Foreign Relations of the United States, 1964–1968*, sv. XVII: *Eastern Europe*. Ed. James E. Miller.

Washington, United States Government Printing Office 1996). Z celkem 63 dokumentů, jež se týkají Československa a byly publikovány ve *FRUS* (dokumenty č. 37 až 99, s. 146–292), vybral editor českého vydání celkem 37 dokumentů. První je datován 2. prosince 1967, poslední 4. září 1968. Z dokumentů, které v edici *FRUS* spadají do období, jež si editor určil jako relevantní pro své téma, se v české edici neobjevily čtyři dokumenty a zařazeny nebyly ani další dokumenty z konce roku 1968. Těchto celkem jedenáct dokumentů asi editor nepovažoval za důležité; svá kritéria výběru ovšem uvádí jen vágně jako „dokumenty ... které se cele nebo převážně týkají politického vývoje v Československu v té době a jeho zahraničních souvislostí“ (s. 21).

Z dokumentů patřících do období mezi 2. prosincem 1967 a 4. zářím 1968, které nejsou zařazeny do českého výběru, se jen jeden (*FRUS, 1964–1968*, sv. XVII, č. 64) vskutku netýká vývoje v Československu a jeho zahraničních souvislostí. Další tři (*tamtéž*, č. 58, 62 a 63) ovšem ano a je škoda, že je editor pomínil. Memorandum velvyslance USA v Praze Jacoba D. Beama pro podtajemníka pro politické záležitosti *Department of State* Charlese F. Bohlena (26. dubna 1968) se týká dvou témat, jež byla dlouhodobě kamenem úrazu mezi Československem a Spojenými státy a jež ovlivňovala podobu vztahů obou zemí i v roce 1968: československých nároků na vrácení zlata uloupeného nacisty a amerických nároků na náhradu za znárodněný majetek amerických firem v Československu. Telegram ministra zahraničí Deana Ruska velvyslanci USA při Severoatlantické alianci Harlanu Clevelendovi (11. května 1968) obsahoval instrukce, jak by se NATO mělo zachovat ohledně vývoje v Československu. Telegram velvyslance USA v Praze Beama adresovaný americkému Ministerstvu zahraničí (28. května 1968)

informuje o velvyslancově rozhovoru s československým ministrem zahraničí Jiřím Hájkem. Především tento poslední dokument je mimořádně zajímavý a je opravdu zvláštní, že byl z české edice vynechán. Náhorně ilustruje velmi chladnou podobu vztahů mezi USA a Československem a nulovou snahu Prahy na tom cokoli změnit.

Anotovaná edice nezahrnuje, jak již řečeno, posledních šest dokumentů z americké edice, které vznikly po 4. září 1968 (*FRUS, 1964–1968*, sv. XVII, č. 94–99). Jakkoli to není v úvodu nijak vysvětleno, považoval editor zřejmě další vývoj po srpnové intervenci už za méně důležitý a zajímavý. Následuje v tom perspektivu řady historiků, především tedy historiků západních, pro které historie pražského jara končí už okupací země vojsky Varšavské smlouvy. Což je ovšem omyl, srpnová invaze sice samozřejmě znamenala zásadní předěl, jejích cílů bylo ovšem v úplnosti dosaženo až mnohem později. Události mezi srpnem 1968 a dubnem 1969, nebo spíše až srpnem 1969 ještě k historii pražského jara patří. A do takto koncipovaného výběru amerických dokumentů by patřily nejen poslední dokumenty z roku 1968, ale přinejmenším i první dokumenty z období Nixonovy administrativy, jak byly publikovány ve *FRUS, 1969–1972*, sv. XXIX: *Eastern Europe; Eastern Mediterranean* (Washington, United States Government Printing Office 2007, č. 77–82).

Editor charakterizuje svou publikaci jako jistý doplněk k ediční řadě *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, bohužel ale nenásleduje její ediční standardy. To nepřímou vysvětluje tím, že jeho edice je určena i nehistorikům, jimž chce především nabídnout čtenářský zážitek. Český (a vcelku spolehlivý) překlad amerických dokumentů ovšem usnadní práci i historikům. Jim ale bude chybět, že jednotlivé dokumenty nejsou identifikovány s dokumenty

ve *FRUS* (a už vůbec není uvedeno jejich archivní uložení). Historikovi i nehistorikovi bude užitečný seznam osob (Kdo byl kdo) s jejich stručnou charakteristikou. Nehistorikům budou asi velmi chybět věcné poznámky, jež by dokumenty, fakta i události v nich zmiňované objasnily a zařadily do kontextu. Publikace až na několik výjimek (občasné poznámky překladatele) obsahuje jen překlad poznámek, jež provázely původní edici; ovšem nikoli všech. Někdy absence takových poznámek může opravdu znesnadnit pochopení textu. Kupříkladu americké dokumenty často (vlastně skoro vždy) užívají termíny *Czechs*, *Czech* ve významu „Čechoslováci“, „československý“. Je-li například příslušná pasáž telegramu, v němž ministr zahraničí Rusk pro americkou ambasádu v Praze hodnotí vývoj situace v Československu (*FRUS*, 1964–1968, sv. XVII, č. 55), přeložena slovy „jeho (tj. Dubčekovým) záměrem je čechocentrismus“ (*Podívám se na to ráno*, s. 28), je to sice z jazykového hlediska korektní, ale věcně to nedává smysl a nehistorikovi to musí čtenářský zážitek znesnadnit. Smyslu celé pasáže je třeba rozumět asi tak, že Dubčekovým záměrem je klást na první místo československé zájmy.

Pořádit překlad amerických dokumentů k československým událostem roku 1968 dalo jistě hodně práce a je to užitečný počín. Škoda že výsledná publikace nebyla připravena s respektem k elementárním pravidlům ediční práce. Stálo by to sice o něco více času a námahy, ale výsledný efekt by byl o mnoho větší.

Oldřich Tůma

ŠTÉR, Roman: *Člověk se srdcem na dlani: Deník Josefa Holce z konce II. světové války a prvních poválečných měsíců*. Praha, Národní archiv 2018, 182 s., ISBN 978-80-7469-084-6.

Deníky, válečné zápisky a další prameny osobní povahy jsou velice přínosnou a atraktivní sondou do „malých“ vojenských dějin, neboť vhodně doplňují pouhý výklad válečných operací o konkrétní lidské osudy a také umožňují poznat, jak válečné události a útrapy vnímali sami jejich aktéři. Roman Štér, který v současné době působí jako archivář v Národním archivu v Praze, kriticky editoval deníkové záznamy jednoho z účastníků druhého zahraničního odboje, podplukovníka ve výslužbě Josefa Holce. Anotovaná publikace je rozdělena do dvou hlavních částí, úvodní odborné studie mapující Holcův bezpochyby zajímavý život a vlastní kritické edice deníkových záznamů z období od 31. března do 15. října 1945. Publikaci ztraktivňuje i fakt, že editor byl během práce na ní v osobním kontaktu s Josefem Holcem. Pravděpodobně i díky tomu je text doplněn bohatými fotografickými přílohami. Čtenář si tak může prohlédnout většinu fotografií, které jsou zmíněny v deníkových záznamech.

Jak editor píše v úvodní studii, volyňský Čech Josef Holec sloužil ve válečném období postupně v uniformách polské a poté Rudé armády, posléze padl do německého zajetí, z něhož byl souhrou okolností propuštěn. Po propuštění se Holec zapojil do ilegální odbojové organizace Blaník a po osvobození Volyně vstoupil do československých vojenských jednotek v Sovětském svazu. V československé armádě sloužil až do 19. prosince 1945, kdy byl demobilizován. Holec se poté usadil v obci Tvršice na Žatecku a pod vlivem únorových událostí roku 1948 vstoupil do Judexovy odbojové protikomunistické organizace, kde působil až do svého

zatčení v listopadu téhož roku. Za svoji ilegální činnost byl odsouzen k trestu odnětí svobody na osmnáct měsíců a tento trest si odpykal v uranových dolech na Jáchymovsku. Po svém propuštění žil Holec v Žatci a mimo jiné se aktivně zapojil do činnosti různých organizací sdružujících volyňské Čechy. Zemřel 17. března 2018 ve vojenské nemocnici v Olomouci.

Právě z doby služby v 1. československém armádním sboru (konkrétně Holec sloužil nejprve jako náčelník štábu a poté jako písař u 3. čs. ženijního praporu) pochází většina editovaných deníkových záznamů. Jak zmiňuje Štěr v ediční poznámce, jsou Holcovy záznamy zajímavé především v tom, že informace o bojových operacích většinou přenechávají místo vojenské každodennosti. Holec často popisoval své zážitky mimo službu (výlety do okolí, návštěvy přátel, psaní dopisů), pozornost věnoval i místům navštíveným při postupu jednotky či údajům o počasí. Zaznamenával si také své pocity a názory v souvislosti s aktuálním děním, ať už se jednalo o očekávání konce války, či například v očích autora pokleslou morálku obyvatel osvobozené Prahy. Zvláštní místo v denících zaujímá sledování vztahů Čechů a Němců v poválečném Československu a v neposlední řadě Holec ve svých denících reflektuje i otázky poválečné repatriace volyňských Čechů a své obavy z možného přesunu do Sovětského svazu.

V publikaci nechybí seznam hodnotit a významanání udělených Holcovi, jmenný rejstřík, seznam použitých zkratk a také závěrečný soupis pramenů a literatury. Nezbyvá než dodat, že celá kritická edice je provedena velmi precizně. Především oceňuji, že si editor dal práci s dohledáváním osob zmíněných v deníkových záznamech, a kde to bylo možné, doplnil k nim stručný biografický medailonek. Podobně revidoval i geografické názvy, které nejen upravil do správného

tvaru (pokud byly v původním textu uvedeny chybně), ale také k nim připojil současné názvy. Celá práce prošla důkladnou redakcí, v textu se až na zanedbatelné výjimky nevykytují překlepy ani chyby. Publikaci *Člověk se srdcem na dlani* tak může uvítat každý zájemce o dějiny československé zahraniční armády za druhé světové války a své čtenáře si jistě najde i mimo odbornou veřejnost.

Vojtěch Češík

ZONA, Pavel: *Češi a Slováci v bývalé Jugoslávii a jejich zapojení do bojů ve II. světové válce a obnovy poválečného Československa*. Praha, Powerprint 2018, 100 s., ISBN 978-80-7568-078-5.

Vojenský historik Pavel Zona, který do minulého roku působil na Fakultě vojenského leadershipu Univerzity obrany v Brně, zpracovává v této útlé monografii celkem opomíjené téma z československých vojenských dějin, a to zapojení českých a slovenských krajanů do bojů na území okupované Jugoslávie v období druhé světové války. Autor se problematice tohoto druhu věnuje dlouhodobě, za ostatní lze zmínit dílčí studie pojednávající o 1. československé partyzánské brigádě Jana Žižky z Trocnova.

Čtyři hlavní kapitoly knížky charakterizují jejich názvy: „Češi a Slováci na Balkáně“, „Češi v národněosvobozovacím boji národů Jugoslávie v průběhu druhé světové války“, „Slováci v národněosvobozovacím boji národů Jugoslávie v průběhu druhé světové války“ a „Reemigrace“. Cenné je, že autorův výzkum je z valné části postaven na studiu archivních pramenů soustředěných na území bývalé Jugoslávie; především se jedná o archiv Muzea Vojvodiny v srbském Novém Sadu a Archiv Svazu Čechů Republika Chorvatsko v chorvatském Daruvaru. Doplňující

rešerše autor provedl i v domácích archivních institucích, konkrétně ve Státním okresním archivu ve Znojmě.

Je třeba vyzdvihnout, že bojovou účast Čechů a Slováků žijících na území Jugoslávie autor zasazuje do širších souvislostí. Čtenář tak získává stručnou a přehlednou formou představu o okolnostech, za nichž česká, resp. slovenská menšina na tomto území vznikla a jak se posléze vyvíjela a působila. Stručně nastíněny jsou dějiny českého a slovenského osídlení na území Slavonie a Vojvodiny od 18. století, včetně exkurzů k sociálnímu a spolkovému životu; etnický vývoj obou oblastí je zde velmi krátce shrnut dokonce už od antiky. Největší část knihy však pochopitelně zaujímá období druhé světové války, konkrétně zapojení Čechů a Slováků do bojů v řadách jugoslávské Národněosvobozenecké armády (NOA). Pozornost je tedy věnována především českým (Československý prapor, resp. brigáda) a slovenským (Jánošíkova rota, Slovenská brigáda) jednotkám vzniklým v rámci NOA, opominuta ale

není ani činnost krajanů v jiných jugoslávských jednotkách. Celý přehled pak uzavírá kapitola věnovaná poválečné reemigraci Čechů a Slováků z bývalé Jugoslávie. Autor sleduje její cesty v jednotlivých letech třetí republiky (1945–1948) a mimo jiné líčí mnohdy složité vyjednávání Svazu Čechů v Jugoslávii s československými úřady.

Publikaci doprovází několik přehledových tabulek, map a poměrně bohatá obrazová příloha. Některé významné prameny čtenář nalezne v příloze v závěru knihy, kde jsou zveřejněny buď v editované podobě, nebo jako fotokopie. K celkové přehlednosti napomáhá umístění poznámkového aparátu pod čarou a závěrečný seznam zkratk. V publikaci bohužel chybí rejstřík (ať už jmenný, nebo místní), nicméně vzhledem k jejímu nevelkému rozsahu se nejedná o nějaký závažný nedostatek a případné vyhledávání v textu tím není výrazněji znesnadněno.

Vojtěch Češík

Authoresses and authors

Petr Andreas (1985)

A literary historian, esthetician and philologist. Works as a web editor at the 2nd Faculty of Medicine of the Charles University in Prague and also as external lecturer and researcher at the Faculty of Arts of the Charles University. He dedicates himself to the history of literary criticism, the so-called normalization period in Czechoslovakia (1969–1989) and issues related to propaganda, rhetoric and ideology. He has published the monograph *Vybírat a posuzovat: Literární kritika a interpretace v období tzv. normalizace* (Příbram 2016).

Hana Bortlová-Vondráková (1980)

Specializing in Latin American studies, she is a researcher in the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. Her interests include history of Latin America in the 20th century, Czechoslovak foreign policy toward South and Central Americas, history of the Spanish civil war and Franquism, and oral history, particularly in relation to the so-called normalization period and post-Communist transformation in Czechoslovakia. She also translates from Spanish and other languages. She has published a monograph titled *Československo a Kuba v letech 1959–1962* (Prague 2011), a selection from the correspondence and photographs of the Italian avant-garde photographer Tina Modotti under the name *Umění a revoluce: Tina Modotti* (Prague 2015), and a similar selection from the correspondence of Richard Halliburton, an American traveller and writer titled *Po stopách dobrodruha: Z dopisů rodičům a přátelům 1912–1939* (Prague 2019).

Detlef Brandes (1941)

A German historian, Professor of East European History at the *Heinrich-Heine-Universität* in Düsseldorf, where he is the director of the Institute for the History and Culture of Germans in Eastern Europe (*Institut für Geschichte und Kultur der Deutschen im östlichen Europa*). He is the chairman of the Scientific Council of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague, a member of the

Czech-German and Slovak-German Commissions of Historians and, apart from other awards, he has also received the honorary doctorate of the Charles University in Prague. He is a leading expert on Czech-German relations, particularly in the 1938–1945 period, on the history of the Protectorate of Bohemia and Moravia, German occupation policy, Czech resistance and collaboration. His other topics of interest include the British policy toward Central and Eastern European countries during WW2, history of the German settlement in territories of Russia and the Soviet Union, and expulsion of Germans from Central and Eastern Europe after WW2. He has published, inter alia, an extensive two-tome monograph titled *Die Tschechen unter deutschem Protektorat* (Munich 1969 and 1975), which has also been published in a comprehensive format in Czech as *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945* (Prague 1999, 2000 and 2019). Other monographs, namely *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943: Die Regierung Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran* (Munich 1988), *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen* (Munich 2001), *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938* (Munich 2008) and *„Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme“: NS-„Volkstumspolitik“ in den böhmischen Ländern* (Munich 2012) have also been published in Czech under the following titles: *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem* (Prague 2003), *Cesta k vyhnání 1938–1945: Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska* (Prague 2002), *Sudetští Němci v krizovém roce 1938* (Prague 2012) and *Germanizovat a vysídlit: Nacistická národnostní politika v českých zemích* (Prague 2015). Other significant publications of the author include: *Von den Zaren adoptiert: Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914* (Munich 1993), *Die Sibirendeutschen im Sowjetstaat 1919–1938* (together with Andrei Savin, Essen 2001) and *Lexikon der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts* (together with Holm Sundhaussen and Stefan Troebst, Vienna, Cologne and Weimar 2010). Together with Alena Míšková, he has written a biography of the Czech-German historian and Nazi politician Josef Pfitzner titled *Vom Osteuropa-Lehrstuhl ins Prager Rathaus: Josef Pfitzner 1901–1945* (Essen 2011), a Czech edition of which is being prepared.

Eduard Burget (1972)

A historian and researcher of the Department of Lexicography of the Institute of Czech Literature of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague; he also lectures at the University of Creative Communication, also in Prague. For a long time, he was the editor-in-chief of the *Dějiny a současnost* journal. His topics of interest include Czech cultural history and Czech literature of the 19th and 20th centuries. He has published a literary-historical biography titled *Dramatik na pranýři: Podivný osud spisovatele Františka Zavřela* (Prague 2017); as a member of the team of authors led by Michal Přebán, he participated in the books *Česká literární*

nakladatelství 1949–1989 (Prague 2014) and *Český literární samizdat 1949–1989: Edice, časopisy, sborníky* (Prague 2018). At the moment, he is involved in the “History of Czech literature under the Protectorate of Bohemia and Moravia” research and publication project.

Adéla Gjuričová (1971)

A researcher and head of the Political History Department of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic; she deals mainly in metamorphoses of the ideological discourse of the right-wing part of the Czech political spectrum since 1989 and, as the working group head, also in research of the Czechoslovak parliamentary system during the post-Communist transformation. Together with Tomáš Zahradníček, she has published a monograph *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992* (Prague 2018). She is a co-author of the fourth volume of the textbook titled *České země v evropských dějinách*, which covers the period from 1918 to 2004 (together with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger and Vít Smetana, Prague – Litomyšl 2006), and the collective monograph *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (together with Michal Kopeček, Petr Roubal, Jiří Suk and Tomáš Zahradníček, Prague 2011).

Tomáš Glanc (1969)

A graduate in Russian studies, semiotic scientist, translator and editor, professor of Slavic studies at the Slavic Seminar of the University of Zurich (*Slavisches Seminar Universität Zürich*). In the past, he was, inter alia, the head of the Institute of Slavic and East European Studies of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague (2000–2003) and the director of the Czech Cultural Centre in Moscow (2006–2007). He has lectured at universities in Germany and Switzerland. In 1989, he founded the journal *Volné sdružení českých rusistů*, which was published until 1995. He deals in Russian and Soviet culture and literary criticism, in particular the history of Russian art avant-gardes and the Tartu semiotic school, intermediality in arts and ideological aspects of Slavic studies. In addition to many articles published in both Czech and foreign journals, monographs, almanacs and exhibition catalogs, he has published the monographs *Videniye russkikh avangardov* (Prague 1999), *Lexikon ruských avantgard 20. století* (together with Jana Kleňhová, Prague 2005), *Souostroví Rusko: Ikony postsovětské kultury* (Prague 2011) and *Autoren im Ausnahmezustand: Die tschechische und russische Parallelkultur* (Berlin 2017). He is the editor or co-editor of almanacs and translates professional texts, fiction and poetry from Russian.

Petr Hlaváček (1974)

A historian, philosopher, editor and publicist. He worked at *Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur der östlichen Europa* in Leipzig, and has been the coordinator of the Collegium Europaeum at the Faculty of Arts of the Charles University and the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the Czech Republic

in Prague since 2008. He is Associate Professor of Czech history at the Charles University and has been elected among *fellows* of the Centre for Medieval Studies in Prague and also lectures at the University of West Bohemia in Pilsen. He is also the editor of the *Nová Orientace*, a critical annex of the *FORUM 24* internet daily. He occupies himself with intellectual, cultural and religious history since the Middle Ages until the present time, focusing on topics such as European identity, national Messianism and Czech academic elites. He has published the following monographs: *Čtrnáct svatých Pomocníků: K pozdně středověké spiritualitě elit a její christocentrické dimenzi* (Prague 2014), *Johannes Mathesius: Opomíjený příběh z dějin wittenberské reformace* (Prague 2019) and *Čeští františkáni na přelomu středověku a novověku* (Prague 2005), which was translated into German as *Die böhmischen Franziskaner im ausgehenden Mittelalter: Studien zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostmitteleuropas* (Stuttgart 2011). He is the author or co-author of synoptic works, including *Profesorská republika: Osobnosti FF UK v meziválečném Československu* (Prague 2018), *Otevřená univerzita: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy a její cizinci 1918–1938–1948* (Prague 2019), *(Ne)šťastná Ukrajina: Osobnosti Ukrajinské svobodné univerzity v Praze 1921–1945* (with Myhaylo Fesenko, Prague 2015), *Bělorusko mimo Bělorusko: Běloruští intelektuálové v meziválečném Československu* (with Pavel Kotau, Prague 2016), *Rusové v Praze: Ruští intelektuálové v meziválečném Československu* (with Myhaylo Fesenko, Prague 2017) and *Vytěsněná elita: Zapomínání učenci Německé univerzity v Praze* (with Dušan Radovanovič, Prague 2012), also published in German as *Verdrängte Elite: Aus dem Gedächtnis verbannte Gelehrte der Deutschen Universität in Prag* (Konstanz 2013). He is the editor of, inter alia, a voluminous anthology of texts titled *Západ, nebo Východ? České reflexe Evropy 1918–1948* (Prague 2016) and of almanacs titled *Intelektuál ve veřejném prostoru: Vzdělanost, společnost, politika* (Prague 2012) or *Nesamozřejmý národ? Reflexe českého třicetiletí 1989–2019* (Prague 2019). He has devoted many publications to the regional history of northwestern Bohemia.

Ondřej Holub (1991)

A doctorand of the Historical Institute of the Faculty of Arts of the University of Hradec Králové. His subjects of interest include the ideological evolution of the international Communist and radical left movement in the post-Stalinist period, its collective and cultural identity, and intellectual history.

Lenka Krátká (1969)

A researcher and scientific secretary of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. Her preferred topics include economic and social history of Czechoslovakia after WW2, in particular that of Czechoslovak post-war ocean shipping, the evolution of corporate culture since 1989 and the oral history methodology. She has published, inter alia, the following monographs: *Letos musíme být ještě spokojenější než loni! Proměny české firemní kultury po roce 1989* (Prague 2019) and *Domovský přístav Praha: Československá námořní plavba v letech 1948 až 1989* (Prague 2016), first published in English as

A History of the Czechoslovak Ocean Shipping Company, 1948–1989 (Stuttgart 2015). She is a co-author of the publication *(K)lidová věda? Proměny a konstanty v práci i životě vědců a vědkyň v letech 1968–2008* (with Jana Wohlmuth Markupová and Miroslav Vaněk, Prague 2018).

Jiří Křestán (1957)

An archivist and historian, head of a department of the National Archives in Prague. He is interested in the history of Communism and socialism in the Czech Lands in a broader cultural context, in particular the person of Zdeněk Nejedlý, whom he dealt with in his work titled *Pojetí české otázky v díle Zdeňka Nejedlého* (Prague 1996) and, in particular, in the extensive historical biography *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění* (Prague 2012). One of his numerous studies, namely *Případ Václava Talicha: K problému národní očisty a českého heroismu* (Prague 2014), has been published in a book form.

Vít Machálek (1969)

A historian and graduate in religious studies, Associate Professor of the Department of Religious Studies of the Faculty of Arts of the Pardubice University. He devotes his professional attention to the history of Christianity, in particular relations between the Western world and Islam, history of churches, inter-religious dialogue, and psychology of religion, and also the modern Czech history, especially the period of the Protectorate of Bohemia and Moravia. In addition to a number of studies, he has published an extensive biography titled *Prezident lidskosti: Životní příběh Emila Háchy* (Prague 2020).

Jaroslav Pažout (1974)

Head of the Department of History of the Faculty of Science, Humanities and Education of the Technical University in Liberec. His main field of interest is contemporary history of Czechoslovakia, particularly the 1960–1989 period. He is the author of the monographs *Mocným navzdory: Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století* (Prague 2008) and *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období tzv. normalizace (1969–1989)* (Prague 2017), as well as the author of studies, editor or co-editor of a number of almanacs and documentary editions dealing with the history of Communist Czechoslovakia or the Protectorate of Bohemia and Moravia.

Milan Sovilj (1981)

A Serbian historian, a researcher at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. He focuses on the history of Czechoslovak-Yugoslav relations and the history of Yugoslavia. Apart from a number of studies most of which have been published in Serbia, he has published the monographs *U potrazi za nedostižnim: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (*In search of the unreachable: Yugoslav-Czechoslovak cultural relations 1945–1949*).

Belgrade 2012) and *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československa do okupace Království Jugoslávie* (Prague 2016).

Pavel Szobi (1983)

A researcher at the Department of North American Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague. He specializes in the post 1945 history of Czechoslovakia and the Eastern Bloc history. He is the chief author of the monographs *Vliv politických systémů na vývoj středoevropských ekonomik po roce 1945* (Prague 2013) and *Ekonomické, politické a sociální okolnosti založení VŠE v Praze* (Prague 2015).

Kateřina Šimová (1979)

A graduate in Russian studies, historian and translator of Russian fiction, working at the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague. She focuses on the history of Russian culture, Russian-Czech and Soviet-Czech cultural relations, the image of the Soviet Union in interwar Czechoslovakia, and the history of Soviet Jews. She is the principal author of the extensive publication *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*, the core of which is an anthology of texts (together with Daniela Kolenovská and Milan Drápala, Prague 2017). Her translation of Michail Osorgin's novel *Příběh jedné moskevské ulice* won the best fiction translation in 2018.

Marek Šmíd (1979)

Associate Professor of the Institute of History of the Faculty of Arts of the South Bohemian University in České Budějovice. His fields of research include the Czech ecclesiastical history in the European context of the 20th century and Vatican's foreign policy during the same period. Apart from a number of studies published both at home and abroad, he is the author of the monographs *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (together with Pavel Marek, Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015), *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016), and *Vatikán a italský fašismus 1922–1945* (Prague and Kroměříž 2017).

Oldřich Tůma (1950)

A senior researcher, from 1998 to 2017 the Director of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. Since the 1990s, he, although a byzantologist by education, has been specializing mainly in modern Czech and Czechoslovak history, with a special focus on the 1968 – 1989 period, history of Central and Eastern Europe, and the Cold War. In addition to a number of studies and edited collections, he is the author or co-author of many

books, including *Byzantská společnost* (with Věra Hrochová, Prague 1991), *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Prague 1994) a *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (with Jiří Kocian and Jiří Pernes, Brno 2004). Together with Jaroslav Pánek and other authors, they published *Dějiny českých zemí* (Prague 2008 and 2018).

Contents

Articles

- Petr Andreas From responsibility to control:
Censorship during the early normalisation period
(September 1968 – August 1969) 439
- Jaroslav Pažout Unrest before the storm:
Membership base of the Communist Party
of Czechoslovakia toward the end
of the normalisation period 477

“Glorious rides” of Czech intellectuals

- Petr Hlaváček The land of new happiness?
Czech searching in “murly waters”
(1918–1945/1948) 525
- Jiří Křesťan “His dark eyes are literally fascinating”:
The trip of Czech cultural representatives
to Germany and the Netherlands
in September 1940 538
- Tomáš Glanc “I was shouting – fuck, fuck!”
Vítězslav Nezval and his poetics of Moscow 576
- Kateřina Šimová Through the Soviet Orient
*Interwar trips of Czechoslovak writers
to peripheral regions of the Soviet Union* 591

Documents

- Kateřina Šimová –
Milan Drápala (eds.) Julius Fučík – Egon Erwin Kisch –
Franz Carl Weiskopf – Jiří Weil:
Edition of texts (1927–1937) 605

Reviews

Detlef Brandes	A human president in inhuman times 689
Vít Machálek	Memoirs of an ambiguous contemporary witness and the “history of Háchá in the period context” 695
Eduard Burget	The devil is in the detail 703
Marek Šmíd	In the spiritual service on battlefields and in the Czechoslovak Republic 711
Pavel Szobi	About (not) travelling during the socialist era 716
Irena Cejpková	“Look, weekend cottagers have come...” Why weekend cottagers is still popular in the Czech Lands 722
Lenka Krátká	A female look behind the curtain of dissent 728
Ondřej Holub	The Soviet thaw and Western culture 732
Hana Bortlová-Vondráková	Not just Frida Kahlo: History of Latin American art written by Czech graduates in Ibero-American studies 737

Chronicle

Adéla Gjuríčová	Gender inspirer of contemporary history: Hana Havelková (18. 9. 1949 – 31. 10. 2020) 745
Oldřich Tůma	Prague Conference on the Memory of Communism 749
Milan Sovilj	Migrations and their consequences in the region of former Yugoslavia: Report on an international workshop 753

<i>Annotations</i>	756
--------------------------	-----